1

Tefsiru'l Kur'ân

Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri

تفسير القرآن

ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM ES-SAN'ÂNÎ

للإمام عبد الرزاق بن همام الصنعاني

beka

Abdürrezzâk'ın, *Tefsîru'l-Kur'ân* veya *et-Tefsîr* şeklinde anılan tefsiri, kendisinden önceki rivayetlerin ve tefsir birikiminin sonraki döneme ulaşmasına büyük katkıda bulunmuştur. Abdürrezzâk tefsirinde sûreleri Mushaf sırasına göre sıralamış, hakkında rivayet bulunan âyetleri tefsir etmiştir. Eserde büyük çoğunluğu isnadlı 3755 rivayet yer almaktadır. Farklı âyetlerin tefsirinde tekrar eden rivayetler bulunan eserde, her bir âyet hakkında genellikle kısa açıklamalar ihtiva eden bir veya iki rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler kaynağına göre değerlendirildiğinde; Hz. Peygamber'den nakledilen 434 rivayet bulunmaktadır. Bunların 230'u mürseldir. Sahâbeden nakledilen 463 rivayet bulunan eserde, İbn Abbâs (186), İbn Mes'ûd (79) ve Hz. Ali'nin (39) görüşleri öne çıkmaktadır. Tefsirdeki rivayetlerin 2451'i tâbiînden gelmektedir. Dolayısıyla tefsirin çoğunluğu tâbiîn görüşlerinden; tâbiîn görüşlerinin de yaklaşık olarak % 60'ı Katâde'nin rivayetlerinden oluşmaktadır. Tebe-i tâbiînden nakledilen 400 civarındaki rivayet ile birlikte eserde toplam 2850 maktû rivayet bulunmaktadır.

Abdürrezzâk'ın tefsiri, elimizde bulunan ilk dönem kitâbu't-tefsîr eserlerinin en önemli ve en hacimli örneklerindendir. Tamamı günümüze ulaşan eser, kendisinden önceki tefsir rivayetlerinin bir kısmını kendisinden sonraki eserlere ulaştırmak yönünden literatüre katkıda bulunmuştur. Çoğunlukla isnadlı bilgiler içeren eser, tâbiîn tefsirinin önemli kaynaklarından sayılabilir. Abdürrezzâk eserinde, isnadları naklederken hadis rivayet usûlüne büyük ölçüde uygun hareket etmekte ve kendi görüşüne yer vermeyerek tefsirde re'yden kaçınmaktadır.

beka
TAKIM ISBN: 978-625-6400-23-8
CİLT ISBN
9786256400245

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

HADİSLERLE
KUR'ÂN-I KERÎM TEFSİRİ
TEFSÎRU'L-KUR'ÂN

CİLT 1

KİTABIN ADI & YAZARI
HADİSLERLE KUR'ÂN-I KERÎM TEFSİRİ
TEFSÎRU'L-KUR'ÂN
ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM ES-SAN'ÂNÎ

EDİTÖR
Dr. Öğr. Üyesi Faik AKCAOĞLU

TERCÜME
Kasım KOÇ - (Ana Metin)
Mükerrem AYHAN - (Giriş Ve Dipnotlar)

SON OKUMA
Vahit METİN

İÇ & KAPAK TASARIM
A. Azzam ÖZEL

ISBN
978-625-6400-23-8 (Tk) 978-625-6400-24-5 (1.c)

MATBAA
Step Ajans Matbaa Ltd. Şti.
Göztepe Mahallesi Bosna Caddesi No.11
Bağcılar/İstanbul Telefon: 0212 446 88 46
Matbaa Sertifika No: 45522

beka

ŞUBAT - 2023 / 1. BASKI

Alayköşkü Cad. Zeynep Sultan Camii Sok. No:2
Cağaloğlu - İSTANBUL
Telefon/Faks: 0212 512 45 43 - 512 51 66 - 512 90 40
Web: www.bekakitap.com
Eposta: bekayay@hotmail.com
Yayıncılık Sertifika No: 50128

ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM ES-SAN'ÂNÎ
(Ö. 211/826-27)

HADİSLERLE KUR'ÂN-I KERÎM TEFSİRİ TEFSÎRU'L-KUR'ÂN

TERCÜME
KASIM KOÇ - MÜKERREM AYHAN

beka

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ABDÜRREZZÂK'IN TEFSİR'İNİN TAHKİK METODU

ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM ES-SAN‘ÂNÎ’NİN KISA BİYOGRAFİSİ

Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî, tanınmış Yemenli âlimdir. 126’da (743-44) San‘a’da doğdu ve 211/826-27 tarihinde vefat etti. Benî Himyer kabilesinin mevlâsıdır. İlk tahsilini aile çevresinde yaptı. İbn Cüreyc’den hadis aldı. Yirmili yaşlarında Hicaz, Şam ve Irak gibi ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerde Ma‘mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Mâlik b. Enes ve devrinin diğer büyük âlimlerinden hadis tahsil etti. Bunlar arasında en çok faydalandığı hocalarından Ma‘mer b. Râşid’in yanında yaklaşık sekiz yıl kalıp ondan on bin kadar hadis yazdı. Fıkıh bilgisini de Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe’den aldı. Kendisinden rivayette bulunan öğrencileri arasında Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, İshâk b. Râhûye, Züheyr b. Harb, Ahmed b. Hanbel gibi önemli şahsiyetler yer alır. Abdürrezzâk’ın, Buhârî 110, Müslim de 409 hadisini eserlerine almışlardır.

Kaynaklarda “el-Hâfızu’l-kebîr,” “Allâme,” “Şeyhü’l-İslâm” ve “Muhaddisü’l-vakt” gibi unvanlarla anılan Abdürrezzâk, hepsini arz ve semâ yoluyla aldığını söylediği on yedi bin hadisi ezbere biliyordu. Ahmed b. Hanbel onun yanında bir yıl kadar kalıp ondan birçok hadis almıştır. Hz. Ali’yi çok sevmesi ve Muâviye’den hoşlanmaması sebebiyle Şiî olmakla suçlanmışsa da âlimler bu suçlamayı reddetmişlerdir. Hz. Ali’ye duyduğu fazla muhabbet sebebiyle onunla savaşanlara kızdığını söylemişler ve onun hadislerinin önemini vurgulamışlardır.

Eserleri. Geniş bilgi sahibi olan Abdürrezzâk’ın birçok eser yazdığı kaydedilmekte ise de bunlardan günümüze kadar gelebilenler şunlardır:

1. et-Tefsîr. Hakkında bir sonraki bölümde geniş bilgi verilecektir.

2. el-Musannef fi'l-Hadîs. Fıkıh bablarına göre tertip edilmiş büyük bir hadis külliyatı olan eserde 21.033 hadis yer almaktadır. 1971-1975 yıllarında Beyrut'ta on bir cilt olarak basılmıştır.

3. Kitâbü's-Salât. Bilinen tek nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 94, 11 varak).

4. el-Emâlî fî Âsâri's-Sahâbe. Zâhiriyye (Mecmua, nr. 3/3) ve Kahire (Mülhak, nr. 1/76; Hadis, nr. 1558) kütüphanelerinde birer nüshası vardır.

5. es-Sahîfe. Ma'mer b. Râşid > Zührî > Saîd b. Müseyyeb > Ebû Hureyre tarîkiyle rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa, nr. 539, vr. 121^{b}-124^{a}) bulunmaktadır. Onun Ma'mer > Zührî > Sâlim b. Abdullah > Abdullah b. Ömer tarîkiyle gelen diğer bir sahîfesi de aynı yerdedir (vr. 132^{a}-134^{b}).[1]

1 Abdürrezzâk hakkında geniş bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî," *DİA*, İstanbul 1988, I, 298-299; Hidayet Aydar, *Tarih Perspektifinden Örnek Tefsîr Metinleri*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2013, I, 129-130; Döndü Kurt, "Abdürrezzâk es-San'ânî ve Tefsîr Metodu," (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül ÜSBE), İzmir 2019; Mirza Tokpınar, *Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Musannef'i*, Beka Yayınları, İstanbul 2015.

ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM'IN TEFSÎRU'L-KUR'ÂN'I[2]

Abdürrezzâk'ın, *Tefsîru'l-Kur'ân* veya *et-Tefsîr* şeklinde anılan tefsiri,[3] özellikle Katâde'nin rivayetleri olmak üzere tâbiîn tefsirini içeren önemli eserlerdendir.[4] Abdürrezzâk'ın tefsiri kendisinden önceki rivayetlerin ve tefsir birikiminin sonraki döneme ulaşmasına büyük katkıda bulunmuştur. Yakın zamana kadar kayıp eserlerden sayılan bu tefsir[5] günümüzde bulunarak tahkik edilmiştir.

Abdürrezzâk, eserine -bir başlık olmaksızın- Zeyd b. Sâbit'ten "Kur'ân'ın cemedilmesi" hâdisesini aktaran rivayetle başlamaktadır. Ardından "Kur'ân'ı re'y ile tefsir eden kişi hakkındaki rivayetler" başlığıyla re'y ile tefsiri zemmeden rivayetleri aktarmıştır.[6] Mukaddime sayılabilecek bu bâb başlığı altında ilk olarak ***"Kur'ân'ı kendi re'yi ile tefsir eden cehnemdeki yerine hazırlansın"*** rivayetini nakletmiş, ayrıca tefsirinde rivayetlerine çokça yer verdiği Katâde'den "Kur'ân'daki her bir âyet

---

2 Bu bölüm, Mustafa Yasin Akbaş'ın "Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsîri ile Karşılaştırılması" adlı basılmamış doktora tezinden (Konya 2020, s. 104-113) alınmıştır.

3 Davudî, *Tabakât*, I, 302; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 452; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 353; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 566; Kehhâle, *Mu'cem*, V, 219.

4 İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 214.

5 Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, muhtemelen nüshalarından haberdar olmadığı için Abdürrezzâk'a ait *Tefsîr*'i günümüze ulaşmayan rivayet tefsirleri arasında zikreder. Bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 128.

6 Başlık içerisinde, Kur'ân'ın cemedilmesi ile ilgili 1 rivayet, Kur'ân'ın re'y ile tefsirini zemmeden 2 rivayet, İbn Abbâs'ın tefsiri dört çeşit olarak belirttiği rivayet, âyetlerin muhtevası (emir, nehiy vs.) ile ilgili 1 rivayet, Kur'ân'ın vahyedilmesi ile ilgili 2 rivayet, Katâde'nin her âyet hakkında bir rivayet bildiğini belirten rivayet, Katâde'nin Hasan el-Basrî'nin yanında kaldığı süreyi bildiren rivayet, isnadı ve metninde eksiklik olan 2 rivayet olmak üzere toplam 10 rivayet bulunmaktadır. Bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 252-255.

hakkında bir şey (rivayet) işittim" sözüne de yer vermiştir. Abdürrezzâk, konu başlığı ve aktardığı bu iki rivayet ile tefsirinin nakli esas alacağını ifade etmektedir. Nitekim tamamen nakillerden oluşan eserde rivayetler arasında bir tercihte bulunmamış, herhangi bir değerlendirme veya yorum yapmamıştır.[7]

Abdürrezzâk, sûreleri Mushaf sırasına göre sıralamış, hakkında rivayet bulunan âyetleri tefsir etmiştir. Genellikle âyetlerin rivayetle izah edeceği kısmını zikretmiştir. Bazı sûre başlarında ilgili sûrenin Medenî olduğunu belirtirken, Mekkî sûre bilgisini sadece Yûnus sûresinde anmıştır.

Eserde büyük çoğunluğu isnadlı 3755 rivayet yer almaktadır. Farklı âyetlerin tefsirinde tekrar eden rivayetler bulunan eserde,[8] her bir âyet hakkında genellikle kısa açıklamalar ihtiva eden bir veya iki rivayet bulunmaktadır.[9] Farklı görüşler ihtiva eden rivayetlere fazla yer vermemektedir. Zira Abdürrezzâk, çoğunlukla belirli isimlerden naklettiği rivayetlerden eserini oluşturmuştur.

Abdürrezzâk'ın tefsirinde yer alan rivayetleri kaynağına göre değerlendirdiğimizde; Hz. Peygamber'den nakledilen 434 rivayet bulunmaktadır. Bunların 230'u mürsel olarak eserde yer almaktadır.[10] Sahâbeden nakledilen 463 rivayet bulunan eserde, İbn Abbâs (186), İbn Mes'ûd (79) ve Hz. Ali'nin (39) görüşleri öne çıkmaktadır. Tefsirdeki rivayetlerin 2451'i tâbiînden gelmektedir.[11] Tâbiîn rivayetlerinin 1509'u Abdürrezzâk'ın hocası Ma'mer aracılığıyla Katâde'den yaptığı nakillerdir.[12] Dolayısıyla tefsirin neredeyse yarısı tâbiîn görüşlerinden; tâbiîn görüşlerinin de yaklaşık olarak % 60'ı Katâde'nin rivayetlerinden

7 Benzer değerlendirmeler için bk. Akşit, Mustafa, *Abdurrezzâk İbn Hemmâm ve Tefsîrdeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1981, s. 207.

8 Yûnus sûresinin sonunda zikrettiği rivayeti Saffât sûresinin 143. âyetinin ardından tekrar etmiştir (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 181, III, 103). Aynı şekilde Bakara sûresinin 47. âyetinin tefsirinde geçen rivayet, Âl-i İmrân sûresinin 110. âyetinin tefsirinde de yer alır. Bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 268-269, 409.

9 Nadir de olsa bazı âyetler hakkında birden fazla rivayet zikretmektedir. Örneğin Hicr sûresinin 22. âyeti hakkında 8 rivayete yer verir. Bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 253-256.

10 Albayrak, "Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler," s. 94 (dipnot 130).

11 Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 70 (dipnot 6).

12 Hudayrî, *Tefsîru't-Tâbiîn*, I, 71 (dipnot 1). Krş. Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsûâtü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I, 58.

oluşmaktadır. Kaynaklarda Katâde'nin bir tefsiri olduğu, Abdullah b. Mübârek ile Ma'mer'in bu eseri birlikte okudukları nakledilmektedir.[13] Tefsirdeki Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla gelen rivayetlerin yoğunluğu hakkında, bu üçlünün arasındaki ilim alışverişinin yazılı olduğu yorumu yapılmıştır.[14] Tebe-i tâbiînden nakledilen 400 civarındaki rivayet ile birlikte eserde toplam 2850 maktû rivayet bulunmaktadır.

Kitapta dikkat çeken bir diğer husus, İbn Abbâs'ın en zayıf tarîki sayılan ve tefsir rivayetlerine fazla itibar edilmeyen Kelbî'den az sayıda da olsa nakillerin yer almasıdır.[15] Çoğunluğu Kelbî'nin âyetler hakkında kısa izahlarından oluşan 154 rivayet ve Kelbî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği 3 rivayet bulunmaktadır.[16] İbn Adî, Kelbî hakkında "Kendisinden sika kişiler nakilde bulunmuşlar, tefsirini kabul etmişlerdir, ancak hadiste münker nakilleri bulunmaktadır" demiştir.[17] İbn Adî'nin yorumu ve Abdürrezzâk'ın Kelbî'nin tefsir yorumlarına yer vermesi, Ehl-i Hadis'in tefsir rivayetlerine bakışına örnek oluşturabilir. Hadis ehlinden bazı kişiler; yalanla, zayıflıkla veya hadislerinin metrûk oluşuyla itham edilen kişilerin tefsire dair görüşlerine eserlerinde yer verebilmektedirler. Ancak merfû hadisleri bu kişilerden nakletmeyi pek tercih etmemişlerdir.[18]

Abdürrezzâk'ın kaynakları kullanma şekli de dikkat çekicidir. Eserde tefsir edeceği âyet ile ilgili rivayetleri sıralarken genellikle tâbiîn tefsirini öne çıkarmaktadır.[19] Rûm sûresinin ilk beş âyetinin tefsiri için

---

13 Abdürrezzâk, *Tefsîr,* I, 344; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 272.

14 Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsîr Faaliyetleri: İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsîri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi,* s. 57.

15 Kelbî'nin Ebû Sâlih aracılığıyla İbn Abbâs'tan yaptığı nakiller İbn Abbâs rivayetlerinin en zayıf tarîki kabul edilmiştir. Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 209; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 430.

16 Hâlid b. Yûsuf, *Tefsîru Etbai't-Tâbiîn*, s. 56. Abdürrezzâk hocası Ma'mer ve Süfyân es-Sevrî aracılığıyla Kelbî > Ebû Sâlih > İbn Abbâs isnadıyla 3 rivayet nakletmektedir. Bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr,* II, 98, III, 374.

17 İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 284, Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXV, 251.

18 Abdürrezzâk, Kelbî'nin görüşlerini çoğunlukla Ma'mer'den nakletmektedir. Rivayetlerin bir kısmı Kelbî ve Katâde'den birlikte nakledilen ortak görüşlerden oluşmaktadır. Ayrıca muhakkikin yaptığı tahriçlerde, Kelbî'den nakledilen görüşlerin benzerlerinin diğer eserlerde İbn Abbâs, İkrime, Mücâhid, Katâde, Saîd b. Cübeyr gibi isimlerden de nakledildiği görülmektedir. Kelbî hakkındaki cerh ifadeleri ile ondan nakledilen görüşlerin yaygın anlayışa aykırı olup olmadığını değerlendiren bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

19 Maktû rivayetlerin merfû rivayetlerden önce zikredildiği yerlere örnek için bk.

naklettiği rivayetler bu konunun güzel bir örneğidir.[20] Abdürrezzâk önce Mücâhid'den Fârisîlerin Rûmları yendiği ve savaşın gerçekleştiği yer hakkında malumat veren rivayete yer verir. Ardından müşrikler ile Hz. Ebû Bekir arasındaki iddiayı ve Hz. Peygamber'in iddia süresini uzatma tavsiyesinin yer aldığı rivayeti aktarır. Üçüncü rivayette, Katâde ve Mücâhid'in "Bu gerçekleşmiştir (Rûmlar Fârisîleri yenmiştir)" yorumlarını aktarır. Dördüncü rivayette ise İbn Mes'ûd'un "Rûm sûresi vukû buldu, Furkân sûresindeki ***'Ceza yakalarını bırakmayacak'*** âyeti de Bedir günü vukû buldu" açıklamasına yer verir. Merfû rivayetin daha kapsamlı olması ve âyetin indiği dönemi anlatmasına rağmen Mücâhid'in rivayetinde savaşın gerçekleştiği yere dair bilgiyi önce nakletmektedir. Aynı şekilde İbn Mes'ûd ile Katâde ve Mücâhid'in tefsirleri aynı olsa da ilk önce tâbiîn tefsirlerini zikretmektedir.[21]

Mevkuf rivayetlerin tefsirde yer alış şekli de merfû rivayetlerin durumuna benzemektedir. Abdürrezzâk, genellikle bir âyet hakkında tâbiîn görüşlerini sahâbe görüşlerinden önce zikretmektedir. Bazı âyetler hakkında tâbiînden naklettiği bir rivayet olmaksızın tek bir mevkuf rivayete yer verse de[22] âyet hakkında sahâbe ve tâbiîn görüşleri bir arada bulunduğunda çoğunlukla tâbiînden nakledilen rivayeti önce zikretmektedir.[23]

Kanaatimizce Abdürrezzâk, hocası Ma'mer yoluyla elde ettiği Katâde'nin tefsiri üzerine, sahip olduğu hadis birikiminden bazı eklemeler yaparak tefsirini oluşturmuştur. Merfû ve mevkuf rivayetlerin büyük bir çoğunluğunu tâbiîn rivayetlerine şahit olarak zikretmektedir. Rivayetlerde görülen aynı lafızlar, tâbiîn neslinin sahâbeden öğrendiklerini onlara

---

Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 431, II, 26-27, 150-151.

20 Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 14-15.

21 Benzer bir durum En'âm sûresinin 82. âyetinde geçen ***"İmanlarına zulüm karıştırmayanlar"*** ifadesini tefsir ederken de görülür. Abdürrezzâk, önce Katâde'den (zulmün anlamının) şirk olduğunu nakleder, ardından ashâbın âyeti Hz. Peygamber'e sormaları ve Hz. Peygamber'in Lokmân sûresinden ***"Ey oğlum, şirk büyük bir zulümdür"*** âyeti ile şirki açıkladığı rivayete yer vermektedir. Bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 56.

22 Mevkuf rivayetin yalnız zikredildiği yerlere örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 473, II, 183, 268, III, 122.

23 Maktû rivayetin mevkuf rivayete öncelendiği yerlere örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 169, II, 325, 408, III, 71.

isnad etmeden aktardıklarını, Abdürrezzâk'ın da bu yüzden kendi tefsir kaynaklarına öncelik verdiğini ortaya çıkarmaktadır.

Abdürrezzâk'ın tefsirine aldığı rivayetlerin bir kısmı Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri yöntemini içermektedir. Eserde bir âyetin başka bir âyet ile tefsiri çoğunlukla Katâde'den nakledilmektedir.[24] Diğer taraftan Abdürrezzâk az da olsa İsrâilî bilgilere de yer verir. (Mesela bk. 1422, 1760, 2585, 2588, 2593, 2595, 2596). Bu rivayetler daha çok Ka'bu'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Katâde'den gelmektedir.[25] Tefsirde kullandığı kaynaklar arasında -tespit edebildiğimiz kadarıyla- sadece bir şiirden alıntı yer almaktadır.[26]

Tefsirdeki rivayetlerin neredeyse tamamı isnadlı bir şekilde zikredilmektedir.[27] Abdürrezzâk, isnadlar hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Aynı rivayet hakkında nadir de olsa farklı isnadlara yer vermektedir.[28] Tefsirinde en çok hocası Ma'mer'den yaptığı nakiller bulunmaktadır. Ma'mer'in rivayetlerinin çoğunluğu ise Katâde'den gelmektedir.[29] Dolayısıyla Abdürrezzâk'ın tefsirinde Ma'mer'in tefsirinin, Ma'mer'in tefsirinde de Katâde'nin tefsirinin yer aldığı söylenebilir.

Katâde rivayetleri dışındaki mevkuf ve maktû rivayetlerin çoğu yine hocası Ma'mer'den gelmektedir. Ma'mer dışında, sırasıyla en çok Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne'den nakiller yapmaktadır.[30] Bu hocaları haricinde nakilde bulunduğu isim yok denecek kadar azdır.

---

24 Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 56, 277, III, 5.

25 Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 269-270, 283, II, 90, 93, 212, 375, III, 98, 118, 120.

26 Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 344.

27 İsnadsız rivayet yok denecek kadar azdır. Hz. Peygamber'den ve İbn Abbâs'tan isnadsız naklettiği üç rivayet tespit edebildik. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 281, 433, III, 98.

28 Bu tür isnadların sonunda "mislehû, misle zâlik, nahvehû" demektedir. Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 290, 309, 316.

29 3755 rivayetin yer aldığı eserde, 434 rivayet Hz. Peygamber'den, 2541 rivayet tâbiînden gelmektedir. Tâbiîn rivayetlerinin 1509'u Abdürrezzâk'ın, hocası Ma'mer aracılığıyla Katâde'den yaptığı nakillerdir.

30 Abdurrezzâk, *el-Musannef*'in önemli kaynaklarından olan Süfyân es-Sevrî'den tefsirde 300 civarında, Süfyân b. Uyeyne'den ise yaklaşık 150 rivayet nakletmektedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadı hem hoca-talebe ilişkisini hem de yazılı bir alışverişi göstermektedir. Ancak aynı isnad ile gelen merfû rivayetlerde durum farklıdır. Çoğunluğu Katâde'den olmak üzere Hz. Peygamber'den gelen 434 hadisin 230'u mürsel rivayet şeklinde yer almaktadır.

İsnadlarında çoğunlukla "ahberanâ" lafzını kullanan Abdürrezzâk, nadir de olsa "haddesenâ" sîgasını da kullanmaktadır.[31] İsnadında şüphe duyduğu lafzı olduğu gibi aktaran Abdürrezzâk, kimi rivayetlerde rivayeti alış şeklini gösteren lafızları belirtmektedir.[32] İsnadların bir kısmında ise müphem râviler bulunmaktadır.[33]

Abdürrezzâk'ın tefsirinde genellikle anlama katkı sağlayacak kısa izahlar içeren rivayetler yer almaktadır. Dolayısıyla rivayetlerin çoğu kelime veya ibare izahı şeklindedir. Nitekim Cerrahoğlu, Abdürrezzâk'ın tefsiri hakkında "Lisan inceliklerinden ziyade, mânanın hâkim olduğu bu tefsirdeki âyetlerde, Allah'ın murad ettiği şeyin anlaşılmasına matuf bir gayret göze çarpmaktadır" yorumunda bulunmuştur.[34]

Çoğunluğu tâbiînden nakledilen rivayetlerin bir kısmında, esbâb-ı nüzûl, nasîh-mensûh, şer'î hüküm, itikâdî meseleler, Kur'ân'ın veya sûrelerin fazileti ve kırâat bilgisi gibi bilgiler de yer almaktadır. Esbâb-ı nüzûle dair bilgiler, vahyin indirilişine şahit olan sahâbe nesli yerine, Abdürrezzâk'ın tefsirinin esas kaynağını teşkil eden Katâde'den nakledilmektedir.

Kırâate dair rivayetler genellikle İbn Mes'ûd'un kırâatinden oluşmaktadır. Bazı rivayetlerde farklı okuyuşlar bir arada zikredilirken, rivayetlerin kaynağı daha çok Katâde'dir.[35] Dolayısıyla Abdürrezzâk'ın kırâate dair rivayetleri ile öne çıkan bir hocasının olmadığını söyleyebiliriz.

---

31 Hatîb el-Bağdâdî, "ahberanâ" lafzını çok kullanan isimler arasında Abdürrezzâk'ı da zikretmektedir. Abdürrezzâk, talebeleri Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye'nin isteği üzerine nadir de olsa "haddesenâ" lafzını kullanmaktadır. Bk. Hatîb, *el-Kifâye,* s. 284, 286.

32 Süfyân es-Sevrî'ye bir âyetin anlamını sorduğunu belirtmektedir. Ayrıca kimi rivayetlerde "belağanî" diyerek nakilde de bulunmaktadır. Bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 361, II, 300.

33 "Ashâbdan birisi, zannederim ki, adamın birisinden" gibi lafızlar kullanılmaktadır. Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 265, 339, II, 62, 198.

34 Cerrahoğlu, İsmâil, "Abdurrezzâk İbn Hemmâm ve Tefsîri," *AÜİFD*, c. XV, 1967, s. 111.

35 Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 415, II, 343, III, 32, 91.

Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inde "Fezâilu'l-Kur'ân Bölümü" bulunmaktadır.[36] Burada yer alan 182 rivayetin büyük çoğunluğu *et-Tefsîr*'inde yer almamaktadır. Kanaatimizce bunun sebebi, *el-Musannef*'te çeşitli hocalarından aldığı rivayetleri derlerken, *et-Tefsîr*'inde çoğunlukla Ma'mer ve Katâde'nin tefsir rivayetlerini nakletmesidir. Yine de "Fezâilu'l-Kur'ân Bölümü"ndeki 8 rivayet Ma'mer > Katâde isnadıyla nakledilmektedir. Ancak bu rivayetlerden biri hariç tamamı Hz. Peygamber, sahâbe veya tâbiînden nakledilmektedir. Bu isnadla "Fezâilu'l-Kur'ân Bölümü"nde yer alan rivayetler *et-Tefsîr*'de geçmemektedir.[37]

"Fezâilu'l-Kur'ân Bölümü"nde yer alan rivayetlerin *et-Tefsîr*'de geçmemesinin bir başka sebebi, Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'te, konularına göre hadisleri tasnif etmeye çalışması olabilir. Tefsirinde Kur'ân'ın faziletlerine dair rivayetler bulunsa da bu tür rivayetler için herhangi bir bab oluşturmamıştır. Abdürrezzâk'ın iki eseri arasındaki bu farklılığın sebeplerinden bir diğeri, eserleri farklı dönemlerde telif etmiş olma ihtimalidir.

Abdürrezzâk'ın tefsiri, elimizde bulunan ilk dönem kitâbu't-tefsîr eserlerinin en önemli ve en hacimli örneklerindendir. Tamamı günümüze ulaşan eser, kendisinden önceki tefsir rivayetlerinin bir kısmını kendisinden sonraki eserlere ulaştırmak yönünden literatüre katkıda bulunmuştur. Çoğunlukla isnadlı bilgiler içeren eser, tâbiîn tefsirinin önemli kaynaklarından sayılabilir. Abdürrezzâk eserinde, isnadları naklederken hadis rivayet usulüne büyük ölçüde uygun hareket etmekte ve kendi görüşüne yer vermeyerek tefsirde re'yden kaçınmaktadır.

Abdürrezzâk, *Kütüb-i Sitte* müelliflerine öncülük eden ve tamamının kendisinden nakilde bulunduğu bir muhaddistir. Yazdığı eserlere bakıldığında, sonraki hadis kaynaklarının tasnif şeklini etkilemiş biri olarak nitelenebilir. Aynı şekilde, tefsiri de kendisinden sonra hadis kaynaklarında bir bölüm olarak yer alan tefsir bölümlerinin önemli kaynakları arasında yerini almıştır. Nitekim Buhârî, Tefsîr bölümünde Abdürrezzâk'tan 16 rivayet aktarmaktadır.[38] Müslim ise, kısa olan tefsir

---

36 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, III, 335-384.

37 Yine de *et-Tefsîr*'de Kur'ân'ın faziletlerine dair başka rivayetler bulunmaktadır. Örnekler için bk. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, I, 380, II, 379.

38 Bu rivayetlerin 14'ü Ma'mer'den, 2'si İbn Cüreyc'den Abdürrezzâk'ın nakilleridir. Buhârî'nin Abdürrezzâk'tan yaptığı nakillerde Katâde'nin

bölümünün sadece ilk rivayetinde Abdürrezzâk > Ma'mer > Hemmâm > Ebû Hureyre tarîkiyle gelen rivayete yer vermiştir.[39] Tirmizî'nin Tefsîr bölümünde Abdürrezzâk'tan 27 rivayet,[40] Nesâî'nin Tefsîr bölümünde ise 14 rivayet bulunmaktadır.[41]

Abdürrezzâk'ın tefsirinde kendi re'yine rastlanmadığına göre, görüşleri itibariyle sonraki müfessirlere tesirinden ve tefsir tarihindeki yerinden bahsetmek mümkün değildir.[42] Abdürrezzâk'ın tefsir kaynaklarına etkisi, naklettiği rivayetler yönüyle olmuştur. Nitekim Taberî, İbn Ebî Hâtim, İbn Kesîr ve Süyûtî eserlerinde Abdürrezzâk'tan nakilde bulunmuşlardır.[43] Abdürrezzâk'ın sonraki tefsir kaynaklarına belki de en önemli etkisi, birçoğu günümüzde kayıp olan tefsirlerin bir kısmının intikaline katkı sağlamış olmasıdır.

---

rivayetleri bulunmamaktadır. Zira Buhârî eserinde Katâde tarîkiyle sadece bir rivayete yer vermiştir. Bk. Buhârî, Libâs, 68.

39 Müslim'in eserinin tamamında Abdürrezzâk'tan gelen 409 rivayet bulunmaktadır. Müslim, Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin oluşturdukları Tefsîr bölümünde yer alan yaklaşık 300 rivayeti diğer bölümlerde nakletmektedir. Diğer hadis kaynaklarının Tefsîr bölümünde yer alan Abdürrezzâk rivayetlerinin bir kısmının Müslim'in eserinde farklı bölümlerde yer aldığını söyleyebiliriz.

40 Tirmizî'nin eserinde Abdürrezzâk isnadıyla gelen rivayetlerin 18'i Ma'mer'den, 9'u Abdürrezzâk'ın diğer hocalarından nakledilmektedir. Ma'mer'den naklettiklerinin de 6'sı Katâde'den gelmektedir. Tirmizî, Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'ine çoğunlukla Abd b. Humeyd aracılığıyla ulaşmıştır.

41 Nesâî'nin yer verdiği rivayetlerin tamamı Ma'mer'den gelmektedir. Ma'mer ise 2'sini Katâde-Enes b. Mâlik, 6'sını da Zührî'den nakletmektedir. Kalanlarını ise diğer hocalarından aktarmaktadır. Nesâî, Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'ine çoğunlukla Muhammed b. Râfi' ve İshâk b. İbrahim aracılığıyla ulaşmıştır.

42 Akşit, *Abdurrezzâk İbn Hemmâm,* s. 207.

43 Taberî, Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inden Hasan b. Yahyâ aracılığıyla yararlanmıştır. Bk. Sezgin, *Târîh*, I, 185.

TERCÜME ESASLARI

* Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inin, Mahmûd Muhammed Abduh'un tahkikiyle Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından 1999'da Beyrut'ta ve Dr. Mustafa Müslim Muhammed'in tahkikiyle Mektebetü'r-Rüşd tarafından 1989'da Riyâd'da yapılan iki farklı baskısı bulunmaktadır. Tercümede Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye baskısı esas alınmakla birlikte Mektebetü'r-Rüşd baskısından da yararlanılmış, zaman zaman aralarındaki farklara dikkat çekilmiştir.

* Abdürrezzâk'ın *Tefsîru'l-Kur'ân*'ında bir rivayet tefsiri olması hasebiyle Kur'ân'ın tamamının tefsiri yoktur. Dolayısıyla *Tefsîru'l-Kur'ân*, Kur'ân metninin tamamını da ihtiva etmemektedir. Tefsiri yapılan âyetlerin bazen tamamı rivayetle birlikte aktarılırken, bazen bir kısmı, kimi zaman da sadece bir kelimesi nakledilmiştir. Okurlarımızın tefsirle birlikte Kur'ân'ın tamamını okuyabilmeleri için metnin içine Kur'ân'ın tamamının Arapçası ve meali de eklenmiştir.

* Mealde M. Beşir Eryarsoy'un Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meali esas alınmakla birlikte, başta bir heyet tarafından hazırlanan ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından basılan Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali olmak üzere diğer meallerden de faydalanılmıştır.

* *Tefsîru'l-Kur'ân*'da rivayetler genel olarak Kur'ân'ın tertibine uygun olarak aktarılırken bazen daha önce geçen veya sonra gelecek âyetlerin ya da sûrelerin tefsirine dair rivayetlere de yer verilmiştir. Tercümede kitabın tertibini bozmamak için bunlara herhangi bir müdahale yapılmamıştır.

* Tercümede anlaşılır ve güncel bir dil kullanılmaya gayret gösterilmiş, bununla birlikte kitabın üslubu muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Mümkün olduğunca mâna ile tercüme yoluna gidilmemiştir.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah Teâlâ'dandır.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

MUHAKKİKİN TAKDİMİ

Kalemle yazmayı ve insana bilmediklerini öğreten Allah'a hamd olsun. Muhlis kullarını doğru yola hidayet eden Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına şehadet ederim. Efendimiz Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'e, âline ve ashâbına salât ve selâm olsun.

Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'i, bir yandan kendinden önceki kitapları tasdik edici, diğer yandan ise insanlara dünyada yol gösterici bir nur, ahiret için ise bir hüccet olarak indirmiştir. Kur'ân-ı Kerîm, değerini yitirmeyen bir mürşit ve hidayet kaynağıdır. Peki, bu nasıl olur? Çünkü Kur'ân-ı Kerîm hiçbir zaman güncelliğini yitirmez ve onun mükemmelliğinin sınırı yoktur.

Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık, "Şiir ve hutbeler tekrar okunduğunda insana sıkıcı geliyor ama Kur'ân-ı Kerîm sıkıcı gelmiyor. Neden?" diye sorulunca, şöyle cevap vermiştir: "Çünkü Kur'ân-ı Kerîm birinci kuşak için olduğu gibi ikinci kuşak için de bir hüccettir.[44] Her nesil ondan yeni şeyler telakki eder. Bir kimse Kur'ân'ı her ne zaman tekrar okur ve Kur'ân üzerinde tefekkürde bulunursa ondan yeni bir şeyler öğrenir. Kur'ân'daki söz konusu bu durum şiirde ve hutbede yoktur."[45]

Yüce Allah, Kur'ân için peygamberlerin en hayırlısı ve en sonuncusu Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'i seçmiştir. Yüce Allah, Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır: ***"(Resûlüm!) Onu Rûhu'l-Emîn (Cebrâil) uyarıcılardan olasın diye apaçık Arap diliyle senin kalbine***

---

44 Bütün nesiller ve çağlar için bir hüccet olduğunu ifade etmektedir.

45 Arthur Jeffery, *Mukatimetân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (*Mukaddimetu Kitâbu'l-Mebânî ve Kitâbu İbn Atiyye*), s. 256.

***indirmiştir.*"[46] *"(Oysa) Allah, elçiliğini (tebliğ görevini ve şerefini) nereye (ve kime) vereceğini daha iyi bilir.*"**[47] Yüce Allah, meleklerden ve insanlardan elçiler seçmektedir.

Yüce Allah, Kur'ân'ın indirildiği ümmeti, ümmetlerin en hayırlısı kılmıştır. Bu bağlamda şöyle buyurmaktadır: ***"Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a inanırsınız."***[48] Evet, bu Arap ümmeti Yüce Allah'ı Rab, Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'i nebî, Kur'ân-ı Kerîm'i bir düstur olarak kabul etmiş ve ona iman etmiştir. Mûcizevî inkılap, güttükleri develer gibi çöllere hâkim olan koyun ve deve çobanlarını, insanlığa ders veren, ilmi neşreden, Kayser ve Kisrâ gibi efsaneleri ortadan kaldıran ve tağutların insanlara dayattığı her şeyi darmadağın eden efendiler hâline getirmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm, Arap toplumunu faiz, zulüm, adam öldürme ve zina gibi bataklıklardan çıkarıp insanın değer gördüğü, adalet dolu tertemiz bir hayata sevk etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm, hayatı adalet sancağı altında mutlu bir vaha hâline getiren, merhamet ve şefkat esintileri içeren kanunları ve nizamları iyice perçinlemiştir. Evet, onlar bütün çirkinliklerin yerini insanlığın fazilet namına öğrendikleri değerler ile doldurmuşlardır. Aynı şekilde kurtuluşun ve mutluluğun sadece ve sadece Kur'ân-ı Kerîm'in zikrettiği Yüce Allah'ın metodu ile olacağı konusunda deliller getirmiş ve darbı meseller zikretmişlerdir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm onların kalplerinin baharı, gözlerinin nuru ve gönüllerinin aydınlığıdır. Kur'ân-ı Kerîm, Arap toplumunun sıkıntılarını ve hüzünlerini yok etmiştir. Öyle ki onlar da Kur'ân ile iç içe yaşamayı bir alışkanlık hâline getirmişlerdir. Kur'ân'ın şeriatına göre amel etmişler ve âyetlerini okumuşlardır. Onların bazılarının evlerinde Kur'ân'sız tek bir gece bile sabaha çıkmamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'i okumuşlar, anlamaya çalışmışlar ve ondan hükümler istinbat etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de okuyup anlayamadıkları bir âyet olduğunda ilk muallim Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e müracaat etmişlerdir. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Kur'ân-ı Kerîm'i insanlara beyân etmekle görevlendirilmiştir. Bu bağlamda yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"İnsanlara indirdiklerimizi***

---

46 Şuarâ 26/193.
47 En'âm 6/124.
48 Âl-i İmrân 3/110.

kendilerine açıklaman için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.”[49]

Allah Resûlü, ebedî âleme intikal ettiğinde, sahâbîler onun sünnetine müracaat etmeye başlamışlardır. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*’in sahih sünnetinde bir şey bulamadıklarında en büyük silahları olan içtihada yönelmişlerdir. Sahâbîler, Kur’ân’ı daha iyi anlamak için dile önem vermişler, âyetlerin nüzûl sebeplerini iyice idrak etmişler ve Arapların âdetleri üzerinde iyice hâkimiyet kurmuşlardır. Sahâbîler daha sonra tüm bu birikimlerini tâbiînden öğrencilerine aktarmışlardır. Onlar da sahâbe ile aynı yöntemi benimsemiş ve hadis ve tefsir rivayetini bırakmamışlardır. Tefsir rivayetlerini hadis rivayetleri içerisinde isnadları ile birlikte rivayet etmeye devam etmişlerdir ve bu durum ikinci asrın başlarına kadar devam etmiştir. Ardından tefsir ve hadis rivayetlerini ayırma çalışmaları başlamıştır. Bu bağlamda tedvin edilen ve Saîd b. Cübeyr, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne vdğ. âlimlere nispet edilen ilk tefsir çalışmaları tezahür etmiştir. Bu rivayetler zamanla yok olduğu için onlarla ilgili hüküm vermemiz mümkün değildir. Mezkûr âlimlere nispet edilen tefsirlerden sadece Süfyân es-Sevrî’nin tefsirinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu dönemi, tefsir ve hadis rivayetlerinin daha özenle ayrıldığı bir aşama takip etmiştir. Bu dönemde müfessirler aynı zamanda her ne kadar en seçkin muhaddisler olsalar da tefsir rivayetlerini müstakil bir şekilde tasnif etmişlerdir. Söz konusu bu dönemde rivayetleri isnadları ile nakleden en geniş ve bu dönemi en güzel şekilde ifade eden eser imam, müfessir, tarihçi ve fakih Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın *Tefsîr*’idir.

Ben Usuluddîn Fakültesi Kur’ân İlimleri ve Tefsir bölümüne sunmak için bu tefsiri tez konusu olarak seçtim ve bu tezin başlığını “Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın Tefsîri: Tahkik ve İnceleme” olarak belirledim.

Beni böyle bir konuyu seçmeye sevk eden unsurları kısaca şu şekilde ifade edebilirim:

Birincisi: Ben küçüklüğümden beri Kur’ân ile iç içe yaşamaya gayret ettim ve zaman zaman Kur’ân’la ilgili tefekkürde bulundum. Tefsir kitapları diğer kitaplara göre daha fazla dikkatimi çekiyordu. Bu durum

49 Nahl 16/44.

tefsir alanında ihtisas yapıp kendimi geliştirmemi ve Kur'ân ile irtibatımı sürekli hâle getirmiştir.

İkincisi: Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inin Hint baskısını gördüğümde ona hayran kaldım. Müellifin *Musannef*'te Kur'ân ile ilgili naklettiği rivayetlerin çok fazla olması ve babları ele alma yöntemini çok beğendim. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın bir tefsiri olduğunu öğrendiğimde bu tefsirin de *Musannef* ile aynı kalitede olacağını düşündüm.

Üçüncüsü: Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Tefsîr*'inin hedefine ulaşan en geniş tefsirlerden biri olduğunu ve kendi dönemindeki tefsir yöntemlerine göre başarılı bir tefsir olduğunu gördüm. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın bu eseri, hicrî ikinci asırdaki telif hareketlerinin tarihini öğrenmek isteyen kimseler için bir şahit niteliğindedir.

Dördüncüsü: El yazması eserlere yönelik karşı koyamadığım bir ilgim vardı. Bu nedenle çok kaliteli ve konu olarak bütün kitaplardan daha iyi bir kitap seçmeye gayret ettim. Eser seçimi çok zor bir aşamaydı ancak ben Yüce Allah'ın inayetiyle bu tercihte muvaffak olduğumu düşünüyorum.

Beşincisi: Bu konunun içimdeki iki isteği gerçekleştirdiğini tespit ettim. Birincisi: Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tefsir yönünü en geniş bir şekilde ortaya çıkarmak. İkincisi: Bu kitabı gün yüzüne çıkarmak.

Altıncısı: İslâm mirası alanında ilim ve irfan sahibi kimselerin, birçok şikâyetlerini ve bu tür eserler kamu-özel kütüphanelerde hapsedilmeye devam etmesi durumunda yitip gideceği ile ilgili korkularını okudum. Onların bu düşüncelerine ve korkularına ben de ortak oldum. Her ne kadar tahkik çalışması çok çaba, dikkat, güven, hassasiyet ve uzun bir zaman gerektirse de İslâm mirasındaki çok nadir eserlerden birini hayata tekrar kazandırmak için fırsat yakaladığımda bunu büyük bir mutluluk ve heyecanla kabul ettim.

Yedincisi: Şüphesiz ki İslâm ümmetinden Kitap ve sünnet üzerine yazma gayretinde olan kimseler her ne kadar zamanları ve mekânları farklı olsa da İslâmî kardeşliğini ayakta tutma ve ümmetin birlik duyguları ile ümmetin nabzını canlı tutma gayretindedirler.

Bu tezin başlığını "Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Tefsîri: Tahkik ve İnceleme" olarak belirledim.

Bu çalışma; mukaddime, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Mukaddime kısmında doğuşundan Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın dönemine kadar kısaca tefsir ilmini ele adım. Ayrıca bu kısımda neden bu konuyu seçtiğimi açıkladım.

Birinci Bölüm: Tefsirin müellifi Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın hayatı ile ilgilidir ve on ayrı konudan oluşmaktadır.

Birinci konu: Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tanıtımı; nesebi, doğumu, yetişmesi ve ilim talebi.

İkinci konu: Abdürrezzâk'ın sosyal hayatı, cömertliği, zühdü ve takvâsı.

Üçüncü konu: Abdürrezzâk'ın itikadi yönü; iman ve İslâm, imanın artması ve eksilmesi, kaderin ispatı ve kaderi inkâr edenin hükmü, halku'l-Kur'ân gibi problemlere yaklaşımı ve Mürcie ve Mutezile'ye karşı tutumu.

Dördüncü konu: Abdürrezzâk'ın Şiî olduğu ile ilgili iddialar, bunun ne anlama geldiği, tefsirinde Şiî olduğuna yönelik delillerin bulunmadığının beyânı, bazı öğrencilerinin bu mesele ile ilgili şahitliği. Sonra bu konuyu onun Ehl-i Sünnet üzerinde olduğunu ifade ederek sonlandırdım.

Beşinci konu: Burada sadece rivayetlere dayalı olarak tefsirdeki hocalarını zikrettim. Aynı şekilde en meşhur hocalarından üçü; Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne'nin hayatı ile ilgili kısa bilgi verdim.

Altıncı konu: En meşhur öğrencilerini tanıttım. Sonra onları analitik bir yaklaşımla inceledim. Tefsirdeki hadislerin isnadlarındaki ravilerin biyografilerini ele aldım. Daha sonra Abdürrezzâk'ın vefatı ile ilgili rivayetleri zikrettim.

Yedinci konu: Abdürrezzâk'ın vefatının ardından geride bıraktığı ilmî eserlerini ele aldım. Burada Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*, *Kitâbü'l-Câmi'*, *el-Emâlî*, *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'l-Megâzî*, *Kitâbü't-Târîh*, *es-Sünen*,

Kitâbu'l-Müsned, *Tezkiyetu'l-Ervâh an Mevâkıi'l-İflâh* ve *et-Tefsîr* eserleri hakkında bilgi verdim.

Sekizinci konu: Cerh ve ta'dîl imamlarının Abdürrezzâk ile ilgili zikrettiklerini ele aldım. Abdürrezzâk'ın Şiî olduğu, ihtilata ve tedlise düştüğü ile ilgili rivayetleri zikrettim ve bu rivayetleri tartışmalı bir şekilde inceledim.

Dokuzuncu konu: Abdürrezzâk'ın tabakasını, rivayet ve dirayet bakımından hadis ilmindeki rolünü, Abdürrezzâk'ın tefsirinde rivayeti esas alması, cerh ve ta'dîl ilmine katkısını beyân ettim ve tefsir imamları arasındaki konumunu işledim.

Onuncu konu: Abdürrezzâk'ın muasırı âlimleri ele aldım ve bunlardan Hişâm b. Yusuf, Ebû Süfyân el-Ma'merî ve Firyâbî'nin biyografilerini sundum. Sonra hafızasının ve kitabının sağlam oluşunu ele aldım.

İkinci Bölüm: İmam Abdürrezzâk'ın tefsirdeki metodu ile ilgilidir ve bu bölüm sekiz konudan oluşmaktadır.

Birinci konu: Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri, Kur'ân'ın sahih sünnet ile tefsiri, Kur'ân'ın sahâbe ve tâbiîn kavli ile tefsiri ve Abdürrezzâk'ın rey ile tefsire yönelik tutumunu ele aldım. Ayrıca ana hatlarıyla isnadı ve isnadın önemini zikrettim.

İkinci konu: Abdürrezzâk'ın dil ve nahiv ilmine karşı tutumu ve şiirin tefsire dahil edilmesi -ki bu bağlamda örnek çok azdır- konularını ele aldım. Ardından Hicaz ve Arap dili dışındaki dillerden tefsire giren lafızlara değindim. Abdürrezzâk'ın siyer ve tarih rivayetlerine yaklaşımını beyân ettim.

Üçüncü konu: Abdürrezzâk'ın hurûf-ı mukattaa, âyetlerin ve sûrelerin tertibi ile ilgili takip ettiği yöntemi ele aldım. Bazı âyetlerin takdimini metot edinmesi ve bunun nedenini, sûrelerin isimlerini zikretmede takip ettiği metodu beyân ettim. Ardından Abdürrezzâk'ın âyetlerin nüzûl sebebine, nâsih ve mensuha ve nesh problemine yaklaşımına ve kırâatlere karşı ihtimamına yer verdim.

Dördüncü konu: Abdürrezzâk'ın isrâiliyyât vb. rivayetlere karşı tutumunu ayrıntılı olarak açıkladım. Sûrelerin faziletleri ile ilgili

rivayetlere yaklaşımını, fıkhî hükümlere özen göstermesini ve temsil bağlamında gelen bir kelâmı beyân etmesini ele aldım.

Beşinci konu: Rivayet metodunu, tefsirde delil gösterdiği bir hadise şahit ve mütâbaat niteliğinde başka bir rivayet nakletmesini, isnadları rivayet etmedeki metodunu, isnaddaki hiçbir ravinin ismini kesmeden bütün ravilerin isimlerini zikretmesini işledim.

Altıncı konu: Bu konu, Abdürrezzâk'ın rivayetleri ile ilgili genel mülahaza, meçhul şeyhlerden rivayette bulunması, tefsirde görüşme ihtimali bulunan kimselerden rivayette bulunması, talik bağlamında rivayetlerde bulunması, "falanca şöyle dedi" veya "falandan rivayetle" lafızlarıyla rivayette bulunması, bu şekilde rivayette bulunmanın hükmü ve bu bağlamda verilen örneklerden oluşmaktadır. Ayrıca çok fazla ve çok az rivayette bulunduğu hocalarını, kim olduğunu tespit edemediğimiz meçhul hocalarını, künyesi ile rivayette bulunduğu hocalarını ve İbn Cüreyc, İbn Tâvus vb. "İbn" lafzıyla rivayette bulunduğu hocaları beyân ettim. Yine bu konu altında "*ahberenâ*" sigası ile rivayet etme yöntemine değindim.

Yedinci konu: Burada Abdürrezzâk'ın tefsiri ile hocalarından biri olan Süfyân es-Sevrî'nin tefsiri arasında karşılaştırma yaptım. Her iki tefsir arasındaki metodik anlamdaki benzerlikleri ve farklılıkları beyân ettim.

Sekizinci konu: Tefsirde en fazla rivayeti Katâde'den nakletmiş olması nedeniyle onun biyografisini ele aldım. Sonra Abdürrezzâk'ın tefsir ekolündeki yeri ile ilgili beyânda bulundum ve kendisinden rivayette bulunan âlimleri zikrettim. Tarihî mirasa önem vermenin gerekliliğine değindim. *Tefsîr*'in tahkikinde yararlandığım el yazma nüshaları tanıttım ve asıl nüshanın yerini beyân ettim. Ardından kitabın tahkik metodunu ele aldım.

Üçüncü Bölüm: Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Tefsîr*'inin metninden oluşmaktadır. Bu bölümde nüshaların karşılaştırmasını yaptım ve gerektiğinde Abdürrezzâk'ın *Musannef*'ine ve İbn Cerîr et-Taberî'nin *Tefsîr*'ine müracaat ettim. Nüshalardan birini yani Mısır nüshasını çalışmada asıl nüsha olarak kabul ettim. Her iki nüsha arasındaki farkları

beyân ettim. Ayrıca bu tefsir ile ilgili yapmış olduğum çalışmada takip ettiğim adımları beyân ettim.

Sonuç: Bu kısımda bu araştırma ile ilgili ulaştığım sonuçları zikrettim ve araştırma esnasında karşılaştığım bazı durumlarla ilgili önerilerde bulundum. Sonra araştırma esnasında faydalandığım kaynakları zikrettim.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM ES-SAN'ÂNÎ'NİN HAYATI

BİRİNCİ KONU
ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM ES-SAN'ÂNÎ EL-YEMÂNÎ

1. Nesebi

Müfessirin nesebi, Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Yemânî el-Himyerî'dir. Künyesi Ebû Bekir'dir.[50] Bizzat kendi isminde, babasının isminde ve dedesinin isminde ihtilâf olmadığı gibi künyesinde de ihtilâf yoktur.

a. es-San'ânî

San'â şehrine nisbeten es-San'ânî diye maruftur. San'â Yemen'in en meşhur şehirlerinden biridir. Söz konusu bu nisbet Behrâ şehrinden olanların Behrânî olarak nisbet edilmesi gibi şâz bir nispettir.[51] *Tehzîbu'l-Kemâl* ve *Tabakâtu'z-Zeydiyye*'nin müellifleri Abdürrezzâk es-San'ânî el-Yemânî'nin biyografisini cem etmişlerdir.[52] Bu çok önemli bir biyografi derlemesidir. Çünkü doğumundan ölümüne kadar Abdürrezzâk'ın Yemen ehlinden olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde *Tabakâtu'l-Kübrâ*'da Abdürrezzâk'ın ismi, künyesi ve Yemen'de vefat etmesi ile ilgili kısaca bilgi verilmiştir.[53] Abdürrezzâk'ın biyografisinin kısaca ele alındığı eserlerden biri de *Hülâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl*'dir.[54]

---

50 İbn 'Asâkir'in Yahya b. Maîn'den rivayeti: s. 70.
51 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Dâru's-Sekâfe, Beyrût, III, 216.
52 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, III, 839.
53 İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, V, 548.
54 Şerefüddîn et-Tîbî, *el-Hülâsa*, II, 161.

b. el-Himyerî

Himyer'e nisbettir. Himyer, kadim tarihi boyunca Yemen'de bulunan çok köklü bir kabiledir. Milattan önce 115 yılında Hemdân emiri Alhân b. Nehfân'ın galibiyeti ile son bulan savaşların ardından Sebe krallığına son vermeyi başaran bu kabile, Yemen'de çok büyük bir öneme sahiptir.[55] Biyografi kitaplarının çoğunda Abdürrezzâk'ın Himyer'e müntesip olduğu zikredilmektedir. Bu nedenle onun hayatını ele alan biyografi kitaplarında "el-Himyerî mevlâhum,"[56] "mevlâ Himyerî"[57] ve "mevlan li-Himyer"[58] gibi ifadeler ile karşılaşırız. Fakîhler, "el-velâ" kelimesini üç kısımda incelemektedirler: Velâ atâka, velâ mevâlat ve velâ İslâm. Velâ İslâm, müşrik/kâfir bir kimsenin bir Müslümanın elinde Müslüman olmasıdır. Böylece o Müslüman (müşrik/kâfir bir kişinin hidayete ulaşmasını sağlaması itibariyle) insanların en doğrusu ve en evlası olmaktadır.[59]

Mevlâ lafzı, aşırı bağlılık/peşinden ayrılmama anlamına gelmektedir. Abdürrezzâk için kullanılan "mevlan li-Himyer" ifadesine gelince; her ne kadar Abdürrezzâk'ın kökeni, nesep bakımından Farslara uzansa da Abdürrezzâk Yemen topraklarında doğup büyüdüğü için Himyer'e nispet edilmiş ve ona "el-Himyerî" demişlerdir.

Abdürrezzâk'ın Yemen'de Ebnâ[60] olarak isimlendirilen bir zümreye nispeti: Bunun bir hikâyesi vardır ve bu hikâye kısaca şu şekildedir: Seyf b. Zîyezen Yemen'de sömürgeci Habeş hâkimiyetine son vermek için Sâsânî hükümdarı Enûşirvân'dan yardım istedi.[61] Enûşirvân bu durumu adamlarına danıştı ve onlardan bu konuda görüşlerini bildirmelerini istedi. Enûşirvân'ın adamları ona, hapisteki mahkûmları onun yardımına göndermesini söylediler ve şöyle dediler: "Şayet onlar (göndereceğiniz mahkûmlar) zafer kazanırlarsa onlar ebnâuke/senin

55 Cevâd Ali, *Târîhu'l-Ümmeti'l-Arabiyye kable'l-İslâm*, II, 116.
56 İbn Hacer, *et-Tehzîb*, VI, 310; Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzân*, II, 609.
57 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 216.
58 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 332.
59 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 395-396.
60 Yemen'de İranlı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi sonucu ortaya çıkan ve Mecûsîliğe mensup zümreye "Ebnâ (Oğullar)" adı verilmektedir. Geniş bilgi için bk. Cengiz Tomar, "Yemen", *DİA*, XLIII, 403. (Mütercimin dipnotu)
61 Molla Gürânî, *Gâyetu'l-Emânî*, I, 73; *Kitâbu Müntehebât*'tan naklen, Hemdânî *Ahbâru'l-Yemen*, s. 115-116.

evlatlarındır, öldürülürlerse zaten onlar senin düşmanındırlar." Bu fikir Sâsânî hükümdarı Enûşirvân'ın hoşuna gitti. Seyf b. Zîyezen onları yanına aldı ve onlarla Habeşlilere karşı savaştı ve zafer kazandı. Enûşirvân bu zaferi kendi çıkarına kullandı. Yemen'i kendi nüfuzu altına aldı ve orada hâkimiyetini ilan etti. Bâzân'ı Yemen'e vali olarak atadı. Bâzân'ın döneminde Yemen ehline İslâm tebliğ edildi. Bâzân ile birlikte Ebnâ olarak isimlendirilen bu grup ve Yemen ehlinden çok sayıda kişi Müslüman oldu. Bu olay takriben h. 6 yılında gerçekleşti.[62] Müellif Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebnâ olarak isimlendirilen bu zümrenin neslindendir. Ahmed b. Hanbel'den bu bağlamda şöyle bir rivayet nakledildi: "Abdürrezzâk, Ebnâ neslinden bir Yemenlidir."[63]

Abdürrezzâk'ın babası Hemmâm ve dedesi Nâfi', Müslümandır. Onların her ikisi de hadis ravisi kabul edilmektedirler. Bu bağlamda Hâkim şöyle demiştir: "Abdürrezzâk, babası Hemmâm ve dedesi Nâfi' hadis rivayetinde sikadırlar."[64]

2. Doğumu

Tarih ve siyer kitapları Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın doğumunun h. 126 yılı olduğunu zikretmektedir. Doğumu ile ilgili bu tarih nettir ve bu konuda herhangi bir ihtilâf yoktur. Özellikle İbn Asâkir'in Ahmed b. Hanbel'den naklettiği şu rivayette Abdürrezzâk bunu bizzat kendisi ifade etmektedir. Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Abdürrezzâk bize dedi ki: Ben 126 yılında doğdum."[65] İnsan genellikle doğum tarihini bizzat hafızasında tutmaktadır ancak vefat tarihini kendisinden başkası hafızasında tutmaktadır. Yani kişi bizzat doğumu ile ilgili, başkaları ise sonu ile ilgili bir kaynak teşkil etmektedir.

Doğum Yeri

Tarihçiler ve siyerciler, Abdürrezzâk'ın San'a şehrine nispet edilmesi konusunda görüş birliği içindedirler. Bu durum Abdürrezzâk'ın Yemen'de, San'a şehrinde doğduğunu tekit etmektedir. San'a ismi şehir

---

62 Bk. İsâmüddîn Abdurraûf el-Fıkî, *el-Yemen fî Zilli'l-İslâm*, s. 25.
63 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.
64 Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 160.
65 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 80.

ve şehrin civar köyleri için verilen bir isim olarak düşünülse bile tarih kitaplarında San'a dışında belirli bir köy ismi zikredilmemektedir. Ancak İbn Asâkir, İmam Ahmed'in Abdürrezzâk'ın yanına yaptığı yolculuk ile ilgili şöyle rivayette bulundu: Ahmed dedi ki: "Ben ve Yahya b. Maîn ikindi vaktinde Yemen-San'a'ya vardık ve Abdürrezzâk'ın evini sorduk. Bize dediler ki: 'O, (Remâde denilen) köydedir.' Onunla buluşma şevkiyle hızla yürüdüm ve Yahya b. Maîn geride kaldı. Remâde ile San'a arası yakındır."[66] Muhtemelen Abdürrezzâk, San'a'da doğduktan sonra Remâde köyünde ikâmet etmiştir. Diğer bir ihtimale göre ise Abdürrezzâk, Remâde köyünde doğmuş ve San'a şehrine nispet edilmiştir. Çünkü Remâde köyü, San'a yakınlarındaki bir yerleşim yeridir.

3. İlmî Hayatı

Abdürrezzâk, hadis ve tefsir ilmi tahsil etme konusunda ciddi gayret sarf etmiştir. Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel şöyle demişlerdir: "Abdürrezzâk dedi ki: Ma'mer'in yanında sekiz yıl kaldım." Yahya b. Maîn şöyle demiştir: "Kâdı Hişâm b. Yusuf'un şöyle dediğini duydum: İbn Cüreyc, Yemen'e geldiğinde Abdürrezzâk on sekiz yaşındaydı."[67] Abdürrezzâk bu yaşta muhtemelen İbn Cüreyc rivayetleriyle ilim elde etme arzusundadır. Çünkü bir insanın on sekiz yaşında olması, çeşitli ilimleri tahsil edebilmesi hususunda uygun bir yaştır. Aynı şekilde Ma'mer ile ilgili, Seleme b. Şebîb, Ahmed b. Hanbel'den rivayetle şöyle demiştir: "Abdürrezzâk dedi ki: Sekiz-dokuz yıl Ma'mer'in meclisine katıldım."[68] Aynı minvalde Abdürrezzâk ile ilgili bir diğer rivayet de şudur: "Dokuz yıl Ma'mer'in meclisine katıldı."[69] Ma'mer'in h. 153 yılında vefat ettiğini bildiğimize göre Abdürrezzâk, onun meclisine on sekiz yaşında katılmıştır. On sekiz yaş, ilim tahsil etmek için uygun bir yaştır.

Abdürrezzâk'ın yetiştiği çevre ve koşullar göz önüne alındığında onun bu kadar küçük yaşta ilim tahsil etmeye başlaması olağanüstü bir durum değildir. Abdürrezzâk'ın ailesinde babası Hemmâm, amcası Vehb b. Nâfi' gibi meşhur âlimler mevcuttur. Abdürrezzâk çok erken yaşta babasından

---

66 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 89.

67 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 83.

68 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 83.

69 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 88.

ve amcasından ilim tahsil etmeye başlamıştır. Çünkü Abdürrezzâk'ın temyiz yaşına ulaştığından beri, babasının ve amcasının meclisine iştirak etmesine ve onlardan ilim tahsil etmesine mani olacak herhangi durum söz konusu değildir. Bilakis bu, tarihsel gerçeğe en yakın, mantığa en uygun ve geleneksel olarak yapılan bir şeydir. İlmî bir havanın teneffüs edildiği bir evde yetişen bir kimse, ilk önce kendi hane ehlinde ilim tahsil etmeyi ister ve sonra başka âlimlerden ilim öğrenmeye başlar. Abdürrezzâk dedi ki: "Babam altmıştan fazla hac yapmıştır."[70] Abdürrezzâk'ın bu ifadesi, babasının ilmî anlamda çok derin bir birikime sahip olduğunu anlamamız konusunda bizim için bir delil teşkil etmektedir. Çünkü hac vakti, ilim erbabı âlimlerin dinlenildiği bir dönem olarak bilinmektedir. Hac zamanında Beytü'l-Harâm'da rivayet halkaları oluşturulur ve bu halkada sorular sorulup bu sorulara çözümler aranırdı. Altmıştan fazla hacca giden muhaddis ve fakîh Hemmâm b. Nâfi' bu bağlamdaki ilmî görüşmelere katılmaya özen göstermiştir. Hemmâm b. Nâfi' bu şekilde tahsil ettiği ilmî birikimi oğlu Abdürrezzâk'a aktarmıştır. Abdürrezzâk, babasından tevarüs eden bu ilmî birikimin üzerine diğer âlimlerden öğrendiklerini koyarak ilmini bir adım daha ileriye taşımıştır.

a. İlim Tahsili İçin Yaptığı Yolculuklar

Yüce Allah, bir muallime İslâm'daki asıl vazifesi olarak ilim talep etmeyi farz kılmış ve bu minvalde şöyle buyurmuştur: ***"Mü'minlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir grup dinde (dinî ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar."***[71] Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den rivayet edilen şu hadis de bu bağlamdadır: ***"İlim talep etmek her Müslümana farzdır."*** Bir ilim tâlibinin işe ciddiyetle başlaması, elinden gelen çabayı ortaya koyması, en güzel şekilde sabretmesi ve azamî derecede gayret sarf etmesi gerekmektedir. Bişr b. Harb şöyle demiştir: İbn Ömer'in 'İlim öğrencisi için dedim ki: Demirden ayakkabılar edin'[72] dediğini işittim. Daha sonra Arap ve İslâm şehirlerini, çölleri aşan ve çok uzak mesafeler kateden ilim öğrencilerinden oluşan kafileler gördüm."

---

70 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 68.

71 Tevbe 9/122.

72 Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, s. 9.

İmam Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın söz konusu bu ilmî faaliyetlerin artmasında önemli bir rolü vardır. Özellikle de ortaya koyduğu gayret ve gösterdiği sabırdan sonra böyle bir ilmî konuma gelip "İmam Abdürrezzâk" olduğunda bu ilmî hareketlere olan katkısı daha da artmıştır. İmam Abdürrezzâk, Yüce Allah'ın bizzat kendilerine heybet cübbesini giydirdiği ve vakar tacını bahşettiği kimselerden biriydi. Semerkandî'nin şu rivayeti bu ifadeye delil teşkil etmektedir: Semerkandî, Abdürrezzâk'ın evini sordu. Ona dediler ki: "Onun evi işte bu." Abdürrezzâk'ın evinin kapısını çalmak için yaklaştığında, evinin karşısındaki komşusu dedi ki: "Kapıya vurma! Şüphesiz ki Şeyh çok mübarektir/vakar sahibidir."[73] Şüphesiz ki komşularının tanıklık ettiği Abdürrezzâk'ın sahibi olduğu bu vakarın/heybetin temel nedeni onun sahip olduğu ilimdir. Genellikle insanlar aile içerisinden veya komşusunda yetişen bir âlime gerekli ilgi ve saygıyı göstermezler. Fakat Abdürrezzâk'ın çok güçlü bir şahsiyete ve görkemli bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum onu herkesin gözünde yüceltmiştir. Abdürrezzâk ilim tahsil etmek için Mekke, Medîne ve Şâm'a yolculuk yapmıştır.

b. Mekke'ye Yolculuğu

Daha önce babası Hemmâm b. Nâfî'nin, altmıştan fazla hacca gittiğinden söz eden rivayetleri zikretmiştik. Böyle bir babanın oğlu, aynı şekilde âlimler ile bir araya gelme fırsatları ile dolu olan ve onları dinleme imkânı sunan Beytullah'a aşırı şekilde bağlı kalmıştır. Ayrıca Beytullah'a yapmış olduğu seferler, kendisi için yolculuk meşakkatine katlanan kimselerden daha az değildir. Öyle ki Ahmed b. Hanbel, hac yapmaya ve daha sonra San'a imamı Abdürrezzâk'ın yanına gitmeye azmetti. Bütün İslâm dünyasından onun yanına yapılan çok fazla ilmî yolculuk vardır. Hatta bununla ilgili şöyle denildi: "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* vefat ettikten sonra hiç kimseye Abdürrezzâk'ın yanına yapılan yolculuklar gibi yolculuk yapılmadı."[74] Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'a Mekke'de rastladı. Ahmed b. Hanbel bununla ilgili şöyle dedi: İçeri girdik. Vurûd tavafı yapıyorduk. Abdürrezzâk da bu esnada tavaf yapıyordu. Yahya b. Maîn onu gördü

73 Bk. İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 89.

74 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, XXX, 216.

ve tanıdı. Onun yanına gitti ve ona selâm verdi. Yahya b. Maîn ona dedi ki: "Bu, kardeşiniz Ahmed b. Hanbel'dir." Abdürrezzâk ona şöyle karşılık verdi: "Allah uzun ömür ve sebat versin." Sonra Yahya b. Maîn ondan yarın onun dinlemeleri konusunda randevu aldı. Ahmed, Yahya'ya çok kızdı. Çünkü o böyle bir Şeyh'ten randevu talep etmişti. Daha sonra ikisi birlikte h. 199 yılında San'a'ya, Abdürrezzâk'ın yanına gittiler.[75] Bu rivayetler bize Abdürrezzâk'ın Mekke'ye yaptığı seferlerin ilim ehli kimselerden ilim tahsil etme gayesinden hâlî olmadığına ve diğerleri için çaba gösterdiğine işaret etmektedir.

c. Medîne'ye Yolculuğu

Yüce Allah, Medîne-i Münevvere'yi üstün kıldı ve onu yüceltti. Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: "Yeryüzünde üç âlim vardır. Bunlardan biri Şâm'da, biri Kûfe'de, biri de Medîne'dedir. Şâm'da ve Kûfe'de bulunan âlim Medîne'deki âlime sorar ancak Medîne'deki âlim o ikisine sormaz."[76] Bu nedenle ilim ve fazilet ehli kimselerin Medîne'nin hayrından, faziletinden ve nurundan istifade etmek için oraya yöneldiklerini görmekteyiz.

İbrahim b. Abdillah b. Hemmâm şöyle rivayet etmiştir: Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın şöyle dediğini duydum: Hac yaptım ve Allah Resûlü'nün kabrini ziyaret etmek için Medîne'ye gittim. Mâlik b. Enes'in yanına girmek istedim ancak benimle üç gün görüşmedi. Sonra ipek bir döşeğin üzerinde otururken onun yanına girdim. Dedim ki: Ma'mer, Zührî yoluyla Sâlim'den, İbn Ömer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle dediğini duydum: ***"Şüphesiz ki cehennemde değirmen taşı âlimlerin başlarını öğütecektir."*** Mâlik b. Enes bana dedi ki: "Ey Ma'mer'den rivayette bulunan şeyh, sen kimsin?" Dedim ki: "Ben Abdürrezzâk b. Hemmâm'ım." O zaman bana şöyle dedi: "Ey Ebû Bekir! Vallahi ben senin geldiğini bilmiyordum. Şayet senin geldiğini bilseydim, seni karşılardım." Kitaplarını çıkardı ve kitaplarından yazdım sonra çıkıp gittim.[77] İbn Asâkir dedi ki: Bu rivayet doğru değildir. Çünkü İbrahim

75 Abdulgânî ed-Dekar, *Ahmed b. Hanbel İmâmu Ehli's-Sünne*, s. 56.
76 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkıîn*, I, 15.
77 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 93.

b. Abdillah b. Hemmâm yalancı bir ravidir. Hadisin lafızları, âlimlerin kusurları ile ilgili *Sahîh*'te tahric edilen rivayete yakındır. Ancak ne olursa olsun, Abdürrezzâk b. Hemmâm Medîne'ye gitmiş ve İmam Mâlik ile buluşmuştur.[78]

d. Şâm'a Yolculuğu

İbn Asâkir, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Şâm'a bir tâcir olarak gittiğini ve orada Evzâî, Saîd b. Beşîr, Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî, İsmâil b. Ayyâş ve Sevr b. Yezîd el-Kelâî'den hadis dinlediğini ve onlardan rivayette bulunduğunu zikretti.[79]

İbn Asâkir'in "Şâm'a tâcir olarak gitti" ifadesi, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın yapmış olduğu rivayetin değerini düşürmez. Zira aynı anda ilim tahsil etme ve ticaret yapma konusunda herhangi bir mani yoktur. Aynı şekilde bir kez ticaret yapmaya ve başka bir kez de ilim talep etme ve rivayet dinlemeye gitmesinde de bir sakınca yoktur. Tarih kitaplarında Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Irak'a gittiğine yönelik delil teşkil edecek bir rivayet bulunmamaktadır. Abdürrezzâk b. Hemmâm, muhtemelen uzun bir süre Ma'mer b. Râşid'in meclisinde bulunmakla, Yemen'e gittiğinde ise Süfyân b. Uyeyne ve Süfyân b. es-Sevrî'den hadis dinlemekle yetinmiştir.

Süfyân b. Uyeyne şöyle demiştir: "Yemen'e Ma'mer'in yanına 150 ve 152 yıllarında gittim. Bu sırada Ma'mer hayattaydı. Süfyân b. es-Sevrî ise benden bir yıl önce gitti."[80]

Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Ebû Hanîfe'den rivayeti konusunda gelince; tercih edilen görüşe göre onunla hacda bir araya gelmiştir. Muhtemelen onun Ma'mer'den ve iki Süfyân'dan yaptığı rivayetlerle yetinmiştir. Onlara Ahmed, Yahya ve İshâk b. Râhûye ve diğerlerinin Abdürrezzâk b. Hemmâm'a yaptığı ilmî yolculuklar da ilave edildiğinde, bu âlimlerin Irak ehlinin ilmini bünyelerinde taşıdıkları ifade edilebilir. Tüm bunlardan sonra anlıyoruz ki Abdürrezzâk b. Hemmâm, Irak ehlinden bir şeye ihtiyaç duysaydı o zaman onlarla görüşürdü. Abdürrezzâk b. Hemmâm,

---

78 *Risâletu't-Deftâr,* s. 256.
79 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 93.
80 İbn Sa'd, *Tabakât,* V, 264.

Musannef'te Ebû Hanîfe'den rivayette bulunmuştur.[81] Abdürrezzâk'ın Ebû Hanîfe ile nerede buluştuğunu ve ondan nasıl rivayet aldığını bilmiyoruz. En yakın ihtimale göre, hac mevsiminde bir araya gelmişlerdir.[82] Benim bizzat tercih ettiğim görüş de budur. Aynı şekilde Mısırlılardan rivayeti de hac mevsimi aracılığıyladır. Zira Abdürrezzâk ilim talep etmek için Mısır'a yoluculuk yapmamıştır. Müellifin yapmış olduğu bu ilmî seyahatler, bizler için Abdürrezzâk'ın bilmediklerini tahsil etmeye ve elde ettiklerini sağlamlaştırmaya ne kadar istekli olduğu konusunda bir delil niteliğindedir.

İKİNCİ KONU
TOPLUMSAL HAYATI

Abdürrezzâk b. Hemmâm ilim tahsili ve rivayeti ile hemhal olan bir evde yetişmiştir. Babası ve dedesi sika ravilerdendir. İlmî şahsiyeti ile temayüz edinceye kadar babasının riayetinde kalmıştır. Ailesinin razı olduğu bir yol tutmuş ve ilim tahsil etmek için gayret sarf etmiştir. Abdürrezzâk b. Hemmâm yirmi yaşını geçtiğinde, Hemmâm b. Nâfi' vefat etmiştir. Hemmâm vefat ettiğinde, Abdürrezzâk'ın kaç yaşında olduğunu bilmiyoruz. Çünkü tarih kaynakları, Hemmâm'ın vefat ettiği yılı tam olarak zikretmemiştir. Zehebî sadece Abdürrezzâk'ın, babasından 150'li yıllarda (veya biraz öncesinde ya da sonrasında) rivayet ettiğini zikretmiştir. Yani babası vefat ettiğinde Abdürrezzâk yirmi yaşını geçmiştir. Abdürrezzâk'ın ne zaman evlendiği ve eşinin ismi bilinmemektedir. Ancak Abdürrezzâk, evinde huzur ve istikrar içerisinde rahat bir hayat yaşamıştır. Abdürrezzâk'ın eşi onun nezdinde saygın ve güzide bir eştir. Bu duruma İbn Asâkir'in şu rivayeti delildir: Hasan b. Süfyân dedi ki: Feyyâd yani İbn Züheyr en-Nesâî'nin şöyle dediğini duydum: "Abdürrezzâk'ın eşi bizim için aracılık yaptı ve Abdürrezzâk'ın yanına girdik. İçeri girdiğimizde Abdürrezzâk şöyle dedi: Girin, hayat arkadaşımın sizlere yaptığı aracılık ile dilediğiniz oldu." Sonra şu mısrayı dile getirdi.

---

81 Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 210.
82 *Risâletu't-Deftâr*, s. 859.

مثل الشفيع الذي يأتيك عريانا ليس الشفيع الذي يأتيك متزرا

"Seni izar ile getiren şefî' üryan olarak getiren şefî' gibi değildir."

İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ta Abdürrezzâk'ın babası Hemmâm b. Nâfi'nin biyografisindeki rivayeti dışında hiç kimse bu evlilik ve evliliğin meyvesi ile ilgili bir rivayette bulunmamıştır. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ta şöyle demiştir: "Ondan İsmâil b. Abdürrezzâk rivayette bulundu."[83] Biyografi ile ilgili eser telif eden müelliflerden İbn Hibbân dışında hiç kimse bu rivayeti zikretmemiştir. Ancak bu Abdürrezzâk'ın İsmâil b. Abdürrezzâk isminde bir oğlu olduğuna dair kesin bir delil değildir. Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın künyesi Ebû Bekir'dir. Dolayısıyla bu isim ve künye onun bu isimde bir oğlu olduğu düşüncesine sevk etmektedir. Ancak Abdürrezzâk'ın bu isimde de bir oğlu olduğuna dair bir delil yoktur.

1. Cömertliği

Cömertlik bizzat Kur'ân-ı Kerîm'in davet ettiği ve Resûlullah'ın teşvik ettiği ahlâkî bir tutumdur. Cömertlik ve eli açıklık, Yüce Allah'ın nefislerini cimrilikten muhafaza ettiği mü'minlerin ve kurtuluşa erenlerin bir niteliğidir. Yüce Allah bu bağlamda şöyle buyurmuştur: ***"Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."***[84] Yüce Allah'ın nefislerini cimrilikten arındırdığı nefisler, rahat bir hayata sahip olduklarında ve bolluk içinde yaşadıklarında vermeye ve infak etmeye daha fazla eğilimlidirler. Abdürrezzâk son derece cömerttir. İlim tahsil etmenin yanında yaptığı ticaretten kazandığı helâl rızıktan infakta bulunmuştur. Ortaya koymuş olduğu bu her iki gayret de Yüce Allah'ın yeryüzündeki hilâfetini gerçekleştirmek içindir. Abdürrezzâk ticari seferlerini Yemen ve Şam pazarlarına yapmıştır. Rivayet edilen bir hadis şu şekildedir: ***"Sâlih bir kulun kazandığı sâlih bir mal ne kadar güzeldir!"*** Bu nedenle Abdürrezzâk son derece cömert, eli açık ve kerim biridir. Muhammed b. Râfi'nin şöyle dediği rivayet edildi: "Ahmed b. Hanbel ve İshâk ile Abdürrezzâk'ın yanındaydık. Bayram günüydü. Abdürrezzâk ile

83 İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 298.
84 Haşr 59/9.

mescide gittik. Yanımızda birçok insan vardı. Mescitten çıktığımızda Abdürrezzâk bizi yemeğe davet etti ve onunla yemek yedik."[85]

Ahmed b. Mansûr er-Remâdî'nin şöyle dediği rivayet edildi: "Ahmed b. Hanbel zikredildiğinde Abdürrezzâk'ın gözlerinden yaşlar aktı." Abdürrezzâk dedi ki: "Bana Ahmed b. Hanbel'in nafakasının tükendiği haberi geldi. Elinden tuttum ve onu şu -o esnada eli ile kapıyı işaret etti- kapının arkasına oturttum. Yanımızda kimse yoktu. Dedim ki: "İkimizde de dinar yok. Şayet şu tahılları satsaydık onu bir şeyde kullanırdık. Kadınların yanında on dinar buldum. Bunu al ve durumumuz düzelinceye kadar bunu harcama." Ahmed b. Hanbel dedi ki: "Ey Ebû Bekir! Ben şayet insanlardan bir şey almayı kabul etseydim sadece senden almayı kabul ederdim."[86]

Abdürrezzâk'ın Ahmed b. Hanbel'e karşı sergilemiş olduğu bu tutum, onun son derece cömert olduğuna, öğrencilerine iyilik yaptığına ve onların durumunu gözettiğine bir delildir. O öğrencilerine, onurlarını kırmadan ve utandırmadan yardım eli uzatmıştır. Bu onun yüce ahlâkının ve cömertliğinin bir neticesidir ki Abdürrezzâk'tan da bunun dışında bir şey beklenir mi? Abdürrezzâk, *Musannef*'te Ma'mer'den rivayetle Ebû Hârûn'un şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ebû Saîd el-Hudrî'nin yanına giriyorduk. O, hemen şöyle diyordu: Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'ın vasiyetiyle hoş geldiniz. Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* bize şöyle buyurdu: ***"Uzaklardan bir kavim sizden ilim öğrenmeye gelecek. Onlara iyilikle tavsiyede bulunun."***[87] Yemenlinin ilmin neşredilmesinde, ilim ehline destek verme ve onlara yardım elini uzatma gibi hususlarda çok büyük rolü vardır.

2. Zühdü ve Takvası/Verâsı

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız. Kim de ahireti diler ve bir mü'min olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa, işte bunların çalışmaları makbuldür.***

---

85 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 90.

86 İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 209.

87 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, XI, 252.

Hepsine, onlara da bunlara da (dünyayı isteyenlere de ahireti isteyenlere de) Rabbinin ihsanından (istediklerini) veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir."[88]

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Kim ahiret kazancını istiyorsa, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kârını istiyorsa ona da dünyadan bir şeyler veririz. Fakat onun ahirette bir nasibi olmaz."***[89]

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harcayarak) ahiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara) iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez."***[90]

İnsanî nefis, tabiatı gereği dünya hayatının ziynetine meyletmekte ve Yüce Allah'ın kullarına göndermiş olduğu nimetlere ve rızıklara sahip olmayı arzulamaktadır. Abdürrezzâk dünya hayatının ziynetine ve güzel nimetlerine karşı hakiki bir zühd anlayışı içerisinde olan bir mü'minin sahip olduğu bilinçli bir tutum ortaya koymuştur. Çünkü sâlih kimselerin olması gerektiği hâl budur. Abdürrezzâk'ın zühd hayatı rızık kapsamında değerlendirilen unsurlardan uzak durmak anlamında değildir. Bilakis onun zühd hayatı, Yüce Allah'ın mü'min kulları için elzem kıldığı sebeplere bağlılık göstermek kapsamındadır. Abdürrezzâk tarım işleri ve Yemen, Hicaz ve Şam pazarlarında ticaret işleri ile meşgul olmuştur. Zâhid, her şeyden elini eteğini çeken ve malı terk eden kimse değildir. Abdürrezzâk zühdün, yaşarken helâl mal kazanmak olduğunu bilmektedir. Nice münzevîler kenarlara çekildiler ve niceleri yiyeceklerini içeceklerini azalttı.[91] Tüm bunlar zühd değildir. Çünkü zühd kavramı, her şeyi terk etmek, her şeyden elini eteğini çekmek anlamına gelmemektedir. Bilakis zühd, İbn Mübârek'in dediği üzere şöyledir: "En güzel zühd, gizli yapılan zühddür." Zühdün şu üç temel unsura dayanması gerekir:

Birincisi: Bir şey var olduğunda sevinmemek ve kaybedildiğinde üzülmemek. Bu bağlamda Yüce Allah, şöyle buyurmuştur: ***"(Allah bunu) elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği***

---

88 İsrâ 17/18-20.

89 Şûrâ 42/20.

90 Kasas 28/77.

91 Makdisî, *Muhtasaru Minhâci'l-Kâsidîn,* s. 330.

nimetlerle şımarmayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenen kimseleri sevmez."[92] Mal hususunda zühd, âyette işaret edildiği gibidir.

İkincisi: Bir şeyi aynı derecede övme ve yerme. Bu da hayata dair zühdün bir göstergesidir.

Üçüncüsü: Yüce Allah'a yaklaşmak ve Yüce Allah'a itaat sevgisinin kalbine galebe gelmesidir.[93]

Abdürrezzâk'ın yaşadığı dönemde zühd anlayışı yaygın olan bu mefhumun dışına çıkmamıştır. Bu nedenle Abdürrezzâk'ın toprağı işlediğini, yolculuk ve ticaret yaptığını görmekteyiz. Abdürrezzâk, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ***"Sâlih bir kulun kazandığı sâlih bir mal ne kadar güzeldir!"*** hadisi uyarınca Nebevî bir tevcih çerçevesinde mal edinmiştir. Nice mal sahipleri vardır ki maldan uzak durmaya gayret etmiştir ve nice yoksullar vardır ki mal aşkı ile yanıp tutuşmaktadır.

Abdürrezzâk, zâhid kimselerin mal edindiği çerçevede mal edinmiştir. Âlemlerin Rabbi'ne daha fazla yaklaşmak için çalışmaya başlamıştır. Kazandığı malı evinde ağırladığı yolculara ve ihtiyacı olanlara bol bol harcamıştır. Ayrıca sultanların kapılarında ve onların yanında durmaktan kaçınmıştır. Zira dininden kesbedeceği yere sultanların verdiklerinden kat kat almak zühd sahipleri için çok büyük bir haşyettir.

Benim nezdimde Abdürrezzâk'ın bu dünyadan kesbettiği en önemli semere, eli açık ve yardımsever olmasıdır. Bir diğeri ise sahip olduğu fazilete, ilme, şöhrete ve nadir mevhibelerine rağmen sultanlardan uzak durmasıdır. Sultan onu kadılık görevine layık görmüş ancak o bu görevi almamıştır. Abdürrezzâk bunun yerine helâl olarak mal kazanmayı ve malını hakkıyla infak etmeyi tercih etmiştir.

Fadl b. Rebî'nin rivayeti Abdürrezzâk'ın zühdünün değerini düşürmez. -Fadl b. Rebî' dedi ki: Mü'minlerin emiri Hârûn Reşîd hac yaptı ve yanıma geldi. Dedim ki: "Ey Mü'minlerin Emiri! Birini gönderseydin ben sana gelirdim." Dedi ki: "Sormak istediğim bir şey var ve onu sorabileceğim birine bakıyorum." Dedim ki: "Burada Süfyân b. Uyeyne var." Onunla bir süre konuştu ve çıktığımızda dedi ki: "Arkadaşın benim

---

92 Hadîd 57/23.

93 Makdisî, *Muhtasaru Minhâci'l-Kâsidîn*, s. 330.

ihtiyacımı gideremedi. Bana sorabileceğim başka birini bul." Ona dedim ki: "Abdürrezzâk b. Hemmâm burada." Dedi ki: "Haydi, bizi ona götür." Onun yanına gittik ve kapıya vurduk. Abdürrezzâk hızlı bir şekilde dışarı çıktı ve dedi ki: "Kim o?" Ona dedim ki: "Mü'minlerin Emirinin sorusunu cevapla." Abdürrezzâk dedi ki: "Ey Mü'minlerin Emiri! Şayet haber gönderseydin ben sana gelirdim." Hârûn Reşîd dedi ki: "Sana getirdiklerimizi al." Sonra onunla bir süre konuştu. Sonra Abdürrezzâk'a dedi ki: "Senin borcun var mı?" Abdürrezzâk "Evet" dedi. Hârûn Reşîd dedi ki: "Ey Ebû Abbâs! Onun borcunu ödeyin." Sonra Hârûn Reşîd, Fudayl b. İyâz'ın yanına girdi...[94] Bu kıssa, derinlemesine incelenmeksizin bakıldığında Dâru'l-Hicre imamı konumunda olan Abdürrezzâk'ın sultandan bağış aldığını ifade etmektedir. Şayet Hârûn Reşîd'in nezdinde Fudayl'ın fetvası daha güçlü bir etkiye sahipse bu rivayeti incelediğimizde bize birtakım işaretler vermektedir:

1. Hârûn Reşîd, Fudayl'ı cehaleti veya ona kızgınlığı nedeniyle kadıların içerisinde ayrı bir yerde tutmamıştır. Ayrıca Fadl b. Rebî', Abdürrezzâk'ın âlimler içerisinde nasıl bir konuma sahip olduğunu bilmektedir.

2. Abdürrezzâk, Hârûn Reşîd'in uğradığı ilk ve son şeyhi yani Süfyân b. Uyeyne ve Fudayl b. İyâz arasında ortada bir yerdedir.

3. Abdürrezzâk, Fadl b. Rebî'nin nezdinde ilmi güvenilir ve bütün Müslümanların yanında Mü'minlerin Emiri'ne fetva verecek ve onu irşad edecek derecede bir âlimdir.

4. Mü'minlerin Emiri'nin onun borcunu ödemesi hususuna gelince; muhtemelen bu durum hac mevsiminde cereyan etmiştir. Dolayısıyla Mü'minlerin Emiri'nin karşıladığı ihtiyaç sıradan bir ihtiyaçtır. Çünkü biz, Abdürrezzâk'ın Ahmed b. Hanbel ile yaşadığı durumu biliyoruz. Dolayısıyla Abdürrezzâk ona teklif etmek için on dinardan fazla bir para temin edememişti.

Kısacası Abdürrezzâk, zühd ve takvayı tercih ederek sultanlardan ve kadılardan şiddetle uzak durmuştur. Sultanların Abdürrezzâk'a karşı herhangi bir öfkesi veya Ali *radıyllahu anh*'ı ve âlini sevdiğinden dolayı ona karşı uyguladığı herhangi bir yaptırım da söz konusu değildir. Şayet

---

94 Abdulhalîm Mahmud, *Fudayl b. 'İyâd,* s. 23-24.

ilim ehli kimseler bu dünyada zühd içinde yaşasalardı zalimler onların önünde eğilirlerdi.

Abdürrezzâk'ın bizzat kendi nefsi için razı olduğu zühd hayatı, onu Yüce Allah'a yaklaştırmış, onun imanını derinleştirmiş ve tahkiki imana ulaşmasını sağlamıştır.

Bişr b. es-Sirrî dedi ki: Abdürrezzâk şöyle dedi: Bir defasında Mekke'ye gittim ve hadis ehli benim yanıma geldi. Sonra iki veya üç gün yanıma gelmeyi kestiler. Dedim ki: "Ey Rabbim! Bana ne oldu yoksa ben yalancı mıyım? Ben neyim?" Daha sonra benim yanıma tekrar gelmeye başladılar.[95]

Başka bir rivayette şu şekildedir: Abdürrezzâk dedi ki: "Tavaf yaptım ve Kâbe'nin örtüsüne tutunup şöyle dedim: 'Ey Rabbim! Ben yalancı mıyım? Ben müdellis miyim?' Sonra eve döndüm ve hadis ehli tekrar yanıma geldi."[96]

Yüce Allah böyle temiz ve takva sahibi kalbi hezeyana uğramaktan, zühd ve takva üzerine inşa edilen nefsi hüzün fırtınalarında savrulmaktan korusun. Yüce Allah onun her lahza yaptığı dualara icabet etsin ve ona serinlik ve selâmet versin. Onun kapısını çaldılar ve onun meclisinde oturdular, Yüce Allah onlara da ona ihsan ettiklerinden bolca ihsan etsin.

1. Hârûn Reşîd, Fudayl'ı cehaleti veya ona kızgınlığı nedeniyle kadıların içerisinde ayrı bir yerde tutmamıştır. Ayrıca Fadl b. Rebî', Abdürrezzâk'ın âlimler içerisinde nasıl bir konuma sahip olduğunu bilmektedir.

2. Abdürrezzâk, Hârûn Reşîd'in uğradığı ilk ve son şeyhi yani Süfyân b. Uyeyne ve Fudayl b. İyâz arasında ortada bir yerdedir.

3. Abdürrezzâk, Fadl b. Rebî'nin nezdinde ilmi güvenilir ve bütün Müslümanların yanında Mü'minlerin Emiri'ne fetva verecek ve onu irşad edecek derecede bir âlimdir.

4. Mü'minlerin Emiri'nin onun borcunu ödemesi hususuna gelince; muhtemelen bu durum hac mevsiminde cereyan etmiştir. Dolayısıyla Mü'minlerin Emiri'nin karşıladığı ihtiyaç sıradan bir ihtiyaçtır. Çünkü

95 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 94.
96 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 94

biz, Abdürrezzâk'ın Ahmed b. Hanbel ile yaşadığı durumu biliyoruz. Dolayısıyla Abdürrezzâk ona teklif etmek için on dinardan fazla bir para temin edememişti.

Kısacası Abdürrezzâk, zühd ve takvayı tercih ederek sultanlardan ve kadılardan şiddetle uzak durmuştur. Sultanların Abdürrezzâk'a karşı herhangi bir öfkesi veya Ali *radıyllahu anh*'ı ve âlini sevdiğinden dolayı ona karşı uyguladığı herhangi bir yaptırım da söz konusu değildir. Şayet ilim ehli kimseler bu dünyada zühd içinde yaşasalardı zalimler onların önünde eğilirlerdi.

Abdürrezzâk'ın bizzat kendi nefsi için razı olduğu zühd hayatı, onu Yüce Allah'a yaklaştırmış, onun imanını derinleştirmiş ve tahkiki imana ulaşmasını sağlamıştır.

Bişr b. es-Sirrî dedi ki: Abdürrezzâk şöyle dedi: Bir defasında Mekke'ye gittim ve hadis ehli benim yanıma geldi. Sonra iki veya üç gün yanıma gelmeyi kestiler. Dedim ki: "Ey Rabbim! Bana ne oldu yoksa ben yalancı mıyım? Ben neyim?" Daha sonra benim yanıma tekrar gelmeye başladılar.[97]

Başka bir rivayette şu şekildedir: Abdürrezzâk dedi ki: "Tavaf yaptım ve Kâbe'nin örtüsüne tutunup şöyle dedim: 'Ey Rabbim! Ben yalancı mıyım? Ben müdellis miyim?' Sonra eve döndüm ve hadis ehli tekrar yanıma geldi."[98]

Yüce Allah böyle temiz ve takva sahibi kalbi hezeyana uğramaktan, zühd ve takva üzerine inşa edilen nefsi hüzün fırtınalarında savrulmaktan korusun. Yüce Allah onun her lahza yaptığı dualara icabet etsin ve ona serinlik ve selâmet versin. Onun kapısını çaldılar ve onun meclisinde oturdular, Yüce Allah onlara da ona ihsan ettiklerinden bolca ihsan etsin.

---

97 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 94.

98 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*, s. 94.

ÜÇÜNCÜ KONU İTİKADI

Bir insanın itikadının nasıl olduğu geriye bıraktığı ilmî eserleri, onun hakkında gelen rivayetler ve tutumu aracılığı ile biliniyorsa o zaman biz de bu âlimimizin itikadı ile ilgili gerçeği, onun rivayetlerini, rivayet yöntemini, mezhebini ve biyografisini mercek altına alarak bulabiliriz. itikadı ile ilgili çıkarımlarda bulunabiliriz. Bu nedenle Abdürrezzâk'ın rivayette bulunduğu ve onun akidesinin anlaşılmasına ışık tutacak önemli birtakım problemleri arz etmem gerektiğini düşündüm.

1. İman ve İslâm Problemi

İman, sözlükte bir şeyin hiçbir şüpheye yer vermeksizin kalp ile tasdik edilmesidir. Şu âyette geçen lafız buna delil niteliğindedir: ***"Fakat biz doğru söyleyenler olsak da sen bize inanmazsın."***[99] İman şer'î anlamda, Peygamber'i ve onun Rabbi'nden getirdiklerini tasdik etmektir.

İslâm sözlükte, teslim olmak ve itaat etmek anlamına gelmektedir. İslâm şer'î anlamda, Yüce Allah'tan ve Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'nden gelenlere dil ve amelle teslim olmaktır. İman ve İslâm arasındaki fark ise birincisi kalbî tasdik iken ikincisi zahirî itaattır. Abdürrezzâk'ın iman ve İslâm ile ilgili düşüncesi bu şekildedir ve tefsirindeki şu rivayeti buna delil teşkil etmektedir:

Abdürrezzâk, Ma'mer'den rivayetle, Katâde'nin ***"Size selâm verene 'Sen mü'min değilsin' demeyin"***[100] âyeti ile ilgili şöyle dediğini rivayet etmiştir: Bana ulaştığına göre, Müslümanlardan biri, müşriklerden bir adama saldırdı. Müşrik olan kişi, "Ben Müslümanım! Lâ ilâhe illallah!" dedi. Ancak bunu dedikten sonra Müslüman onu öldürdü. Bu durum Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e ulaşınca, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* katile ***"'Lâ ilâhe illallah' demesine rağmen onu öldürdün öyle mi?"*** dedi. Adam da mazeret göstererek "Ey Allah'ın Resûlü! Öyle olmadığı hâlde benden kurtulmak için böyle

---

99 Yûsuf 12/17.
100 Nisâ 4/94.

dedi" açıklamasında bulundu. Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* ona ***"Adamın kalbini açıp baktın mı?"*** karşılığını verdi.[101]

Bu nas imanın kalpte olduğunun ve dil ile şahadet getirmenin Müslüman olmak ve canın ve malın güvencede olmasına yeterli olduğunun bir delilidir.

Aynı minvalde Abdürrezzâk, Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Biz imanı ikrar, İslâm'ı amel olarak görüyorduk."[102]

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat Mezhebi: İslâm dil ile ikrar ve ameldir. İman, dil ile ikrar, amel ve kalp ile tasdiktir. İbn Mâce'nin *Sünen*'de,[103] Beyhakî'nin *el-İ'tikâd*'da,[104] el-Hatîb'in *et-Târîh*'te[105] Ali'den yaptıkları şu rivayet buna delildir: "İman, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve ameldir." Aynî dedi ki: Şâfiî şöyle demiştir: "İman; tasdik, ikrar ve ameldir." Birincisinde hâlel olursa, münafık; ikincisinde hâlel olursa kâfir ve üçüncüsünde hâlel olursa fâsık olunur."

Beyhakî dedi ki: "Hadis ehlinin ekseriyeti, iman kelimesinin farz ve nafile kılınan ibadetleri bünyesinde taşıdığı görüşündedir. Bu bağlamda taatler üç kısımda değerlendirilmektedir.

a. Terk edilmesi ile kâfir olunan tâatler. Bu, itikatla ilgili yapılması gereken kısımdır.

b. Terk edildiğinde fâsık olunan tâatler. Bunlar ferâizdir.

c. Daha iyisi için terk edilen kısım. Bunlar nafile ibadetlerdir."[106]

2. İmanın Artması ve Eksilmesi Problemi

İman; söz, amel ve itikattır ve iman artar ve eksilir. Fakîhlerden ve muhaddislerden ilim ehlinin çoğunluğunun görüşü bu şekildedir. Nevevî, Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ben görüştüğüm hocalarımdan ve ashâbımdan; Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes,

---

101 Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, s. 215. Abdürrezzâk bu rivayeti *Musannef*'te mevsûl olarak rivayet etmiştir. Bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, X, 173.

102 *Tefsîru Abdirrezzâk*, Hucurât sûresi.

103 İbn Mâce, *Sünen* (İman bâbı mukaddimesi), no: 65.

104 Beyhakî, *el-İ'tikâd*, s. 98.

105 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 419.

106 Beyhakî, *el-İ'tikâd*, s. 98.

Ubeydullah b. Ömer, Evzaî, Ma'mer, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'nin şöyle dediklerini duydum: 'İman söz ve ameldir; artar ve eksilir.'" Sonra Nevevî şöyle demiştir: "Bu, İbn Mes'ûd, Huzeyfe, Nehaî, Hasan (el-Basrî), Atâ, Tâvus, Mücâhid ve İbnu'l-Mübârek'in görüşüdür."[107] İmanın artıp eksildiğine şu âyeti delil olarak gösterdiler: ***"Herhangi bir sûre indirildiği zaman onlardan bir kısmı der ki: Bu sizin hanginizin imanını artırdı? İman edenlere gelince; (bu sûre) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler. Kalplerinde hastalık (kâfirlik ve münafıklık) olanlara gelince; onların da inkârlarını büsbütün artırır ve onlar artık kâfir olarak ölürler."***[108]

Aynı şekilde şu âyeti de bu bağlamda delil göstermektedirler: ***"Bu, onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır."***[109]

3. Kaderi Kabul Etme

Kaderin mahiyeti: Kader, olmuş ve olacak her şeyi Yüce Allah'ın ezelî bilgisi ile bilmesidir. Her şeyi takdir eden Yüce Allah'tır ve her şeyin ezelî ilmi O'ndadır ve O'nda olmaya devam edecektir. Her şeye hükmeden Yüce Allah'tır. O, her şeye hükmeder ve her şeyi kendi şanına yakışır bir şekilde icat eder.[110] Kulların fiilleri takdir edilmiştir ki yaratılmadan ve kullardan sadır olmadan önce Yüce Allah katında bilinmektedir. Yüce Allah ezelî ilmiyle, insan anne karnındayken onun mutlu veya sıkıntılı bir hâlde yaşayıp yaşamayacağını bilir. Hayır ve şer kaderdendir. Bütün mahlûkatı Yüce Allah yaratmıştır. Yüce Allah dilediğine, dilediğini öğretmiştir. Ra'd sûresinin tefsirindeki şu rivayet tüm bunlara delildir: İbn Abbâs şöyle demiştir: Ümmü'l-Kitâb ile ilgili soru sorulunca Ka'b şöyle dedi: "Yüce Allah bütün mahlûkatı yarattı ve onların ne yapacağını bildi. Sonra Yüce Allah ilmiyle dedi ki: 'Kitap ol ve hemen kitap oldu.'" Aynı şekilde Abdürrezzâk, ***"Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin"***[111] âyetinin tefsirinde İbn Avf'tan şöyle rivayet etti: "O, kendinden geçtiğinde iki meleğin onu hesaba çekmek için başka bir meleğin yanına götürdüklerini ve o meleğin 'Bırakın onu' dediğini gördü.

107 Müslim, *Sahîh* (Nevevî şerhi), I, 146.
108 Tevbe 9/124-125.
109 Ahzâb 33/22.
110 İvazullah Hicâzî, *Muhâdarât fi'l-Akîdeti'l-İslâmiyye*, s. 59.
111 Bakara 2/45.

İşte o, anne karnında kendisine mutluluk yazılan kimselerdendir. Şüphesiz ki hayrı ve şerri yaratan ve mutlak iradesine göre onları takdir eden Yüce Allah'tır."

Abdürrezzâk, Vehb'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ben Yüce Allah'ın, kitabında şöyle dediğini gördüm: "Şüphesiz ki hayır bendendir ve onu ben yarattım. Mahlûkatımdan dilediğime hayrı takdir ettim. Hayrı takdir ettiklerime ne mutlu! Şüphesiz ki şer bendendir ve onu ben yarattım. Mahlûkatımdan dilediğime şer takdir ettim. Şer takdir ettiklerimin vay hâline!"

Kaderi kabul etmek imanın erkânlarından biridir ve bu Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat mezhebinin bir metodudur. Şeyhimiz İmam Abdürrezzâk da Ehl-i Sünnet imamlarından biridir.

a. Kaderin Mazeret Olarak Gösterilmesi

Kaderin doğrudan sebepler nazarı itibara alınarak değil sonuçlara odaklanarak mazeret olarak gösterilmesi daha doğrudur. Bir insanın dünyevî ve uhrevî menfaatleri elde etmek ve aynı şekilde dünyevî ve uhrevî kötülüklerden uzaklaşmak için elinden gelen bütün gayreti ortaya koyması gerekmektedir. İnsanın elinden geleni yapmadan önce kaderini eleştirmesi doğru değildir. Kişinin elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra birtakım kötü şeyler olduysa burada Yüce Allah'ın takdirine iman ederek meydana gelenlerden razı olması gerekmektedir. Kader bilinmemektedir. Bu nedenle gözle görülür âlem zuhur etmeden önce eleştirilemez. Bundan dolayı Yüce Allah, kaderin yanlış bir şekilde değerlendirilmesine ve Yüce Allah'ın haram kıldığı bir şeye karşı mazeret göstererek karşı gelmeye cüret göstermeye yönelik uyarıda bulunmuştur. Müşrikler ***"(Müşrikler dediler ki:) Allah isteseydi ne biz ne de atalarımız O'ndan başkasına tapardık"***[112] âyetinde kadere boğun eğme ile ilgili düştükleri durumdan kendilerini haklı çıkarmaya çalıştıklarında, Yüce Allah onları kınamıştır.

Aynı bağlamda Abdürrezzâk, Tâvus'tan şöyle rivayet etmiştir: İsa *aleyhisselâm*, İblis ile karşılaştı. İblis ona dedi ki: "Bir şey takdir edilmediği sürece sana isabet etmeyeceğini iddia eden sen misin?" İsa

112 Nahl 16/35.

"Evet" dedi. İblis dedi ki: "O zaman kendini şu dağın zirvesinden aşağı at ve yaşayacak mısın yaşamayacak mısın bak." Tâvus dedi ki: İsa *aleyhisselâm* şöyle cevap verdi: "Sen Yüce Allah'ın 'Kullarım beni sınayamaz ve ben dilediğimi yaparım' dediğini bilmiyor musun?" Zührî dedi ki: İsa *aleyhisselâm* şöyle dedi: "Şüphesiz ki kul Yüce Allah'a hiçbir sıkıntı veremez ancak Yüce Allah kuluna mübtela olur." Dedi ki: "Böylece İblis'i mağlup etti."

Bu rivayet, kadere iman etmenin gerekli olduğunu kesinleştirmektedir. Öyle ki dünyevî ve uhrevî bütün hayrın elde edilmesi ve diğer helâk edici unsurlardan sakınmak için gayret göstermek zorunludur. Ayrıca Ömer *radıyallahu anh,* tâun topraklarından kaçtığında söylediği gibi; Yüce Allah'ın kaderinden Yüce Allah'ın kaderine sığınmak gerekmektedir.

b. Kaderi İnkâr Edenin Hükmü

Abdürrezzâk, ***"(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur fakat insanların çoğu bilmez"*** âyetinin tefsiri ile ilgili Hasan dan şöyle rivayet etmiştir: "Her kim kaderi inkâr ederse, Kur'ân'ı inkâr eder." Yine başka bir rivayete göre, Hasan şöyle demiştir: "Her kim kaderi inkâr ederse küfre düşer."

Kamer sûresinin tefsirinde Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den şöyle rivayette bulundu: ***"'Şüphesiz suçlular sapıklık ve çılgınlık içindedirler'***[113] âyetinde Yüce Allah, kaderi inkâr edenleri kastetmiştir."

4. Halku'l-Kur'ân Problemi

Bu problem ilk kez Ömer b. el-Hattâb döneminde ortaya çıkmıştır. Ebû Hureyre'den şöyle rivayet edildi: Adamın biri geldi ve Ömer'e 'Kur'ân mahlûk mudur, değil midir?' diye sordu. Ömer kalktı ve onu Ali gelinceye kadar elbisesinden tuttu. Ali'ye dedi ki: "Bunun ne dediğini duydun mu?" Ali dedi ki: "Ne diyor?" "Bana 'Kur'ân mahlûk mudur, değil midir?' diye soruyor." Ali dedi ki: "Vallahi, bu şey onun için çok kötü olacak. Keşke elimde olsaydı da onun boynunu vursaydım."

---

113 Kamer 54/47.

Aynı şekilde bu fikir Ca'd b. Dirhem'in eliyle Emevîler döneminde ortaya çıkmıştır. Sonra bu fikir, Cehm b. Safvân ve Bişr el-Merîsî'ye intikal etmiştir. Me'mûn yönetime geldiğinde gücünü kullanarak âlimleri "Kur'ân mahlûktur" demeye zorlamıştır. Yüce Allah, Abdürrezzâk'ı bundan korumuş ve böyle bir fitne ateşi yanmadan önce onun ruhunu teslim almıştır.

Abdürrezzâk, *Tefsîr*'inde Kûr'ân'ın Allah kelâmı olduğunu, O'nun katından indiğini ve mahlûk olmadığını ifade eden rivayetler nakletmiştir. Deylemî, Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla Enes'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Kur'ân, Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir. Her kim 'Kur'ân mahlûktur' derse onu öldürün. Çünkü o kâfirdir." Diğer taraftan İmam Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzâk'tan hadis rivayetinde bulunması Abdürrezzâk'ın "Kur'ân mahlûktur" görüşünü benimsemediği konusunda tek başına bir delil teşkil etmektedir. Çünkü Ahmed b. Hanbel, *Müsned*'de "Kur'ân mahlûktur" diyenlerden rivayette bulunmamayı, rivayet şartlarından biri olarak kabul etmiştir. Bu nedenle Ahmed b. Hanbel, halku'l-Kur'ân meselesinde net bir tavır ortaya koymayan cerh ve ta'dîl imamı Yahya b. Maîn'den bile hadis rivayet etmemiştir.

5. Mezheplere Bakışı

a. Mürcie'ye Karşı Tutumu

İmam Abdürrezzâk, sika muhaddislerden ve Ehl-i Sünnet'in ileri gelen imamlarından biridir. Bu nedenle Abdürrezzâk, insanların içinde irca görüşüne en uzak olanlardan biridir. Abdürrezzâk'ın Mürcie'ye karşı çıkması ve onlara hadis rivayet etmekten uzak durması, onun bu mezhepten ne kadar uzak olduğunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. İbn Asâkir'in Yahya b. Ca'fer el-Beykendî'den yaptığı şu rivayet bunu desteklemektedir: Beykendî şöyle dedi: Ben Mürcie'yken hac yapmak için çıktım. Kûfe'ye girdim ve Vekî' b. el-Cerrâh'a "İman nedir?" diye sordum. Vekî' bana şöyle cevap verdi: "İman, kavl (söz) ve ameldir." Ondan bunu yazmayı uygun bulmadım. Sonra dedi ki: "Mekke'ye geldim ve İbn Uyeyne'ye sordum. O dedi ki: "İman, kavl ve ameldir." Ondan bunu yazmayı uygun bulmadım. Sonra Yemen'e gittim ve Abdürrezzâk'ın meclisinde oturdum. Ona iman ile ilgili soru sormadım

ancak arkadaşlarım onun meclisindeyken ona benim mezhebimi (görüşümü) söylediler. Abdürrezzâk bana dedi ki: "Ey Horasanlı! Şayet senin bu mezhep üzerine olduğunu bilseydim sana hadis rivayet etmezdim." Sonra beni dışarı çıkarttı. Kendi kendime dedim ki: Abdürrezzâk doğru söyledi. Vekî' ile görüştüm, bana "İman, kavl ve ameldir" dedi. Süfyân ile görüştüm, bana "İman, kavl ve ameldir" dedi. Sonra mezhebimden geri döndüm ve o ikisinin söylediklerini Yemen'den döndükten sonra yazdım.[114]

b. Mu'tezile'ye Karşı Tutumu

Şüphesiz ki imamımız Abdürrezzâk, Mu'tezile'nin görüşüne de insanların en uzak olanlarından biridir. Bu ifadenin sıhhatinin doğruluğunu onların münazaralarından imtina ettiğini ifade eden şu rivayet ispatlar niteliktedir: İbn Asâkir, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Abdürrezzâk bize haber verdi ve dedi ki: İbrahim b. Ebî Yahya bana dedi ki: "Mu'tezile sizin yanınızda çok mu?" Abdürrezzâk dedi ki: "Evet" dedim. -Sonra dedi ki: Onun da Mu'tezile'den olduğu iddia ediliyordu.- (İbrahim b. Ebî Yahya) Dedi ki: "Seninle konuşmam için benimle şu dükkâna girer misin?" Dedim ki: "Hayır." Bana "Niçin?" diye sordu. Dedim ki: "Çünkü kalp zayıftır. Din de çoğunluk olanların değildir."[115]

Ayrıca Abdürrezzâk, Mu'tezile'yi mezhep olarak benimsediğini tekit ettiği kimselerden rivayet etmeyi kendisi için caiz görmemiştir. İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya'nın tercemesinde, İbn Hacer, Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Gözlem yapardım ve şayet kişi Mu'tezilî ise ondan hadis yazmazdım."[116] Abdürrezzâk kulağını ve kalemini bu şekilde korumuş ve Mu'tezile mensuplarından hadis dinlememiş ve yazmamıştır.

---

114 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

115 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

116 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 160.

DÖRDÜNCÜ KONU
ZEMMEDİLEN ŞİÎLİKTEN UZAK OLMASI

Bu başlık altında ortaya koymaya çalıştığımız temel unsur, bazılarının Şiîliğe nispet ettiği Abdürrezzâk'ın bu mezhebe karşı tutumunu ortaya koymaktır. "Abdürrezzâk Şiî idi" şeklinde bazı kimselerin yapmış olduğu bu nispet, sahih İslâmî kavramların dışında birtakım itikatları akla getirdiği için şeyhimiz Abdürrezzâk için ağır bir ithamdır. Bu nedenle Abdürrezzâk'ın bu mezhebe yönelik tutumunu ve konumunu açıklığa kavuşturmamız elzemdir. Abdürrezzâk'ın Şiîliğe nispet edilmesinin anlamı nedir? Niçin böyle bir nispet yapıldı? Zemmedilen Şiîliğe yakın mıydı? Tüm bu soruları, tefsirdeki rivayetleri aracılığıyla özellikle İbn Asâkir ve diğer âlimlerin onun biyografisinde zikrettiği rivayetlerle cevaplamaya gayret edeceğim.

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*'de şöyle dedi: Şîa, Ali *radıyallahu anh*'ı destekleyenlerdir. Bu kimseler özellikle hem hafî (gizli) hem de açıktan nasla ve vasiyetle imametin ve hilâfetin onun hakkı olduğunu iddia etmektedirler. İmametin onun oğullarıyla devam etmesi ve onlardan çıkmaması gerektiğine inanmaktadırlar. Onlar bu konuda şöyle ifadede bulunmaktadırlar: "İmamet, halkın tercihine bırakılabilecek, menfaat temelli bir mesele değil bilakis usûl ile ilgili bir problemdir. İmamet, din ile ilgili bir rükündür. Dolayısıyla peygamberlerin böyle bir vazifeyi görmezden gelmesi, ihmal etmesi ve halka bırakması mümkün değildir."[117]

Şiîlik meselesi, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* vefat ettikten sonra var olmaya devam etti. Öyle ki Müslümanlar, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* vefat ettikten sonra hilâfet meselesine yöneldiler. Sahâbeden bir grup, Ali'yi hilâfet için Ebû Bekir ve Ömer'den daha efdal gördü. Bu düşünce içerisinde olanlar arasında Ammâr, Ebû Zer, Selmân el-Fârisî, Câbir b. Abdillah, Abbâs ve oğulları, Übey b. Ka'b, Huzeyfe gibi birçok kişinin olduğunu zikrettiler.[118]

Tüm bunlara rağmen Ebû Bekir, Ömer ve Osmân ezici bir çoğunluğun icmâsı ile hilâfete geçmişlerdir. Daha sonra Ali'nin hilâfeti ile

117 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 131.
118 Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 267.

ilgili ayrılıklar başgöstermiş ve bazı taraflar Ali'yi desteklemeye başlamıştır. Bunların bir kısmı, çok radikal iken bir kısmı da son derece mutedil bir seviyededir. Şiîlik mefhumu, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde varlığını korumuştur. Daha sonra şeyhimiz Abdürrezzâk'ın bulunduğu etbâu't-tâbiîn döneminde bu mesele ile ilgili anlaşmazlık kazanları kaynamaya devam etmiştir. Abdürrezzâk'ın bu mesele ile ilgili duruşu çok nettir. Abdürrezzâk'a göre Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbının hepsi eşittir. Abdürrezzâk onlardan hiçbirini diğerine üstün görmemektedir. Etrafındaki her yerde yayılan böyle bir fikirsel bataklıkta Yüce Allah, onu ayağının kaymasından korumuştur. Böyle bir töhmet ile ilgili İmam Abdürrezzâk'ı savunmak için çok fazla çaba harcamaya gerek duymuyoruz. İbn Asâkir şöyle dedi: Abdullah b. Ahmed b. Hanbel dedi ki: Seleme b. Şebîb Ebû Abdirrahmân'ın şöyle dediğini duydum: Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini duydum: "Vallahi kalbim, Ali'yi Ebû Bekir'e, Ebû Bekir'i Ömer'e ve Osmân'ı Ali'ye üstün tutmayı kabul etmez. Onları sevmeyen mü'min değildir. Benim yaptığım en güvenilir amelim onların hepsini sevmektir."[119] Dolayısıyla bu rivayet onun aşırı Ali taraftarlığını kabul etmediğinin bir delilidir. Ebû Bekir ez-Zencûye şöyle rivayette bulundu: Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini duydum: "Râfizî, kâfirdir."[120] Abdürrezzâk'ın sahâbîlerden Ömer ve Muâviye'yi ayıpladığına delâlet eden birtakım rivayetlerde bulunduğu için bazı kimseler tarafından Şiîlikle itham edildiğini gördüm. Bu rivayetleri burada zikretmiyorum çünkü bu rivayetlerin geldiği tarîk sağlam değildir. Bu konu ile ilgili Dr. İsmâil ed-Deftâr'ın tezindeki açıklama benim için kâfidir. Bu problem ile ilgili daha geniş bilgi sahibi olmak isteyen onun tezinin üçüncü bölümüne müracaat edebilir.[121] Abdürrezzâk sahâbîlerin faziletleri ile ilgili birçok hadis rivayet etmiştir. Bu hadisler onun sahâbîlerden bazılarını ayıplamadığına ve birini diğerlerine üstün tutmadığına delildir.

119 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.
120 Râfizîlik, Şîa'nın bir fırkasıdır.
121 *Risâletu'd-Duktûr İsmâil ed-Deftâr*, III, 988 vd.

1. Abdürrezzâk'ın Tefsirinde Şiî olduğuna Dair Delil Var mı?

Ben Abdürrezzâk'ın tefsirinin nasıl olduğunu öğrenmeyi çok istiyordum ve onun tefsiriyle çok uzun bir zaman geçirdim. Tefsirde geçen rivayetleri derinlemesine incelememe ve birkaç kez tekrar gözden geçirmeme rağmen kitapta onun Şiîliğine delil teşkil edecek hiçbir şey bulamadım. Aynı şekilde tefsirde Ali'den çok fazla rivayette bulunmaya yoğunlaşmamıştır. Tefsirdeki rivayetleri incelendiğinde en çok rivayeti İbn Abbâs, Ebû Hureyre, İbn Mes'ûd, Ebû Saîd el-Hudrî ve Enes b. Mâlik ve diğer ravilerden yapmıştır.

2. Meşhur Öğrencilerinin Şahitliği

Şeyh Abdürrezzâk'ın öğrencileri, itikadî eğilim bakımından insanların en iyi tanınanlarıdır. Yüce Allah için kınayanın kınanmasından korkmayan cerh ve ta'dîl imamlarından Ahmed b. Hanbel'in şahitliği önem arz etmektedir. Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın yanına ilmî yolculuk yapmaktan gurur duyardı. Ahmed b. Hanbel, kendisine Abdürrezzâk'ın Şiîliği ile ilgili soru sorulduğunda böyle bir şey olmadığını ifade etmiştir.

İbn Asâkir şöyle rivayet etmiştir: Abdullah b. Ahmed b. Hanbel şöyle dedi: Babama "Abdürrezzâk Şiî miydi ve Şiîlikte ifrat derecesinde miydi?" diye sordum. Babam şöyle cevap verdi: "Ben ondan böyle bir şey duymadım. Fakat o, insanların rivayetlerini seven bir adamdı."[122]

Şüphesiz ki Abdürrezzâk, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat mensubuydu. O Ali'yi Osmân'a üstün tutmamıştır. Abdürrezzâk'ın Şiî olduğu yönünde itham edilmesinin sırrı, sadece Ali'ye olan sevgisidir. İmamımızın rivayetlerindeki Ali sevgisi onun aşırı derecede Şiî olduğu anlamına gelmez. Bilakis Yüce Allah, Kitab'ında onları ve aynı şekilde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'i sevmeye teşvik etmektedir.

---

122 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

BEŞİNCİ KONU
ABDÜRREZZÂK'IN TEFSİRDEKİ HOCALARI

Bütün rivayetleri inceledikten sonra İmam Abdürrezzâk'ın birçok hocası olduğunu tespit ettim ve onları alfabetik sıraya göre zikrettim.

1. Ebân b. Ebî Ayyâş: Feyrûz el-Basrî Ebû İsmail el-'bdî'dir. Beşinci derecedendir, metrûktür. 140'lı yıllarda vefat etmiştir.[123]

2. İbrahim el-Ahval.

3. Ebû Bekir b. Ayyâş.[124]

4. İsrâil b. Yunus b. Ebî İshâk es-Sebîî Ebû Yusuf el-Kûfî: Altıncı derecedendir, sikadır. 160 yılında vefat etmiştir. Bu yıldan daha sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir.[125]

5. İsmail b. İbrahim b. Muksim el-Esedî Ebû Bişr: İbn Uleyye olarak maruftur. Sekizinci tabakadan olup sika bir hafızdır. 193 yılında 83 yaşında vefat etmiştir.[126]

6. İsmail b. Ayyâş b. Süleym el-Ansî Ebû Utbe el-Himsî: Kendi ülkesinin ehlinden rivayetlerinde sıdk sahibidir ancak ülkesinin dışındaki ravileriden rivayetlerinde ihtilata düşmüştür. Sekizinci tabakadandır. 181 veya 182 yılında altmış küsur yaşlarında vefat ettiği rivayet edilmektedir.[127]

7. Bişr b. Râfi' el-Hârisî Ebu'l-Esbât en-Neccârî: Yedinci tabakadan olup hadisi zayıf bir fakihtir.[128]

8. Bekkâr b. Abdillah.[129]

9. Ebû Ca'fer er-Râzî et-Temîmî: Künyesi ile meşhurdur. İsmi İsa b. Ebî İsa b. Mâhân'dır. Aslen Merv'dendir. Rey'de ticaret yapmıştır. Sıdk sahibidir ancak hafızası zayıftır. Özellikle Mugîre'nin hadislerinde çok zayıftır. 160'lı yıllarda vefat etmiştir.[130]

---

123 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 31.
124 Halîfe, *Tabakât,* I, 389.
125 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 64.
126 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 65.
127 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 73.
128 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 99.
129 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr,* I, 121; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* I, 409.
130 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 406.

10. Ca'fer b. Süleymân b. ed-Dabdî' Ebû Süleymân el-Basrî: Sıdk sahibidir ve zâhiddir. Sekizinci derecedendir, Şiîdir. 176 yılında vefat etmiştir.[131]

11. Davud b. Kays es-San'ânî: Yedinci derecedendir, makbuldür.[132]

12. Saîd b. Mansûr b. Şu'be Ebû Osmân el-Horâsânî: Sika sahibi bir musanniftir. 227 yılında vefat etmiştir. Daha sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir.[133]

13. Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî Ebî Abdillah el-Kûfî: Sika, hâfız, imam, âbid, hüccet ve fakîhtir. Yedinci tabakanın önde gelenlerindendir. 161 yılında 64 yaşında vefat etmiştir.

14. Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân Meymûn el-Hilâlî Muhammed el-Kûfî el-Mekkî: Sikadır, hâfızdır, hüccettir ve imamdır. Sekizinci tabakanın önde gelenlerindendir. 198 yılında 61 yaşında vefat etmiştir.[134]

15. Süleymân b. Tarhân et-Teymî Ebu'l-Mu'temir el-Basrî: Dördüncü derecedendir, sikadır, âbiddir. 143 yılında 97 yaşında vefat etmiştir.

16. Süleymân b. Mihrân el-Esedî, el-Kâhilî Ebû Muhammed el-Kûfî el-A'meş: Beşinci derecedendir, sika ve hâfızdır. 147 veya 148 yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Doğum tarihi 61 yılıdır.[135]

17. Abdullah b. Ebî Necîh Yesâr el-Mekkî Ebû Yesâr es-Sekafî: Sikadır. Kadercilikle itham edilmiştir. Altıncı derecedendir, tedlise düşmüştür. 131 yılında veya daha sonrasında vefat etmiştir.[136]

18. Abdullah b. Tâvus b. Keysân el-Yemânî Ebû Muhammed: Altıncı tabakadan olup sikadır, fazilet sahibi ve âbiddir.[137]

19. Abdullah b. İsa el-Cündî: Abdürrezzâk'ın şeyhidir.[138]

20. Abdullah b. Kesîr ed-Dımeşkî: Dokuzuncu tabakadan bir kâridir. 196 yılında vefat etmiştir.[139]

---

131 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 131.
132 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 234.
133 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 306.
134 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 312.
135 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 331.
136 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 456.
137 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 424.
138 Zehebî, *Mîzânu'l-'İ'tidâl,* II, 471.
139 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 442.

21. Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî: Sikadır ve sağlam bir fakîhtir. Sekizinci tabakadan müçtehit bir âlimdir.[140]

22. Abdurrahmân b. Amr b. Ebî Amr el-Evzâî: Yedinci tabakadan sika bir fakîhtir. 157 yılında vefat etmiştir.[141]

23. Abdussamed b. Ma'kıl b. Münebbih el-Yemânî: Yedinci tabakadan sıdk sahibidir. 183 yılında vefat etmiştir.[142]

24. Abdulazîz b. Ebî Revvâd: Sıdk sahibidir ve âbiddir. Muhtemelen vehme düşmüştür. Mürciî olmakla itham edilmiştir. 159 yılında vefat etmiştir.[143]

25. Abdülkerîm b. Mâlik el-Cezerî Ebû Saîd Mevlâ Benî Ümeyye: Altıncı tabakadan olup sikadır. 128 yılında vefat etmiştir. Abdürrezzâk'ın bu şeyhinden rivayetleri doğrudandır.[144]

26. Abdulmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Emevî mevlâ el-Mekkî: Altıncı dereceden, fazilet sahibi ve sika bir fakîhtir. 50 yılında veya sonrasına yetmiş yaşını aştığında vefat etmiştir.[145]

27. Abdulvehhâb b. Mücâhid b. Cebr el-Mekkî: Metrûktür. Sevrî onu yalancı kabul etmiştir. Yedinci tabakadandır.[146]

28. Osmân b. el-Mugîre es-Sekafî Mevlâ Ebu'l-Mugîre el-Kûfî: Altıncı tabakadan olup sikadır.[147]

29. Ömer b. Ebî Bekr el-Kuraşî Ömer b. Ebî Bekr b. Abdirrahmân b. el-Hâris b. Hişâm el-Mahzûmî el-Medenî: Altıncı tabakadandır, makbuldür.[148]

30. Ömer b. Habîb el-Mekkî: Yemen'de ikâmet etmiştir. Altıncı derecedendir, sika ve hâfızdır.[149]

---

140 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 445.
141 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 493.
142 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 507.
143 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 509.
144 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 516.
145 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 520.
146 İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 528.
147 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 14.
148 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 52.
149 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 52.

31. Ömer b. Havşeb es-San'ânî: Yedinci derecedendir, meçhuldür.[150]

32. Ömer b. Zer b. Abdillah b. Zürâre el-Hemedânî: Sikadır. Altıncı derecedendir, Mürciî olmakla itham edilmiştir. 153 yılında vefat etmiştir.[151]

33. Ömer b. Râşid b. Şecer el-Yemâmî: Yedinci derecedendir, zayıftır. Vehme düşmüştür.[152]

34. Ömer b. Zeyd es-San'ânî: Yedinci derecedendir, zayıftır.[153]

35. Ömer b. Abdirrahmân b. Mihrab ed-Deriyye: Ebû Nuaym onu sika olarak kabul etmiştir.[154]

36. Ömer b. Abdirrahmân b. Muhaysan: İsminin Muhammed olduğu rivayet edilmektedir. Mekke ehli kârilerindendir ve beşinci tabakadan olup makbuldür. 123 yılında vefat etmiştir.[155]

37. İmrân b. el-Hüzeyl: Bazı rivayetlerde ismi Ebu'l-Hüzeyl İmrân olarak geçmektedir.[156]

38. Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd Ebû Ali: Meşhur zâhiddir. Aslen Horasan'dandır. Mekke'de ikâmet etmiştir. Sekizinci tabakadandır, sika bir imamdır. 187 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten önce vefat ettiği de rivayet edilmektedir.[157]

39. Kays b. er-Rebî' el-Esedî Ebû Muhammed el-Kûfî: Yedinci derecedendir, sıdk sahibidir. 160'lı yıllarda vefat etmiştir.[158]

40. Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir b. Amr el-Esbahî Ebû Abdillah el-Medenî: Hicret diyarının imamıdır. İtkân sahibi muhaddislerin lideridir. Yedinci derecedendir, sağlamdır. 179 yılında vefat etmiştir. Doğum tarihi 93 yılıdır. Vâkidî şöyle demiştir: "Doksan yaşına ulaştı."[159]

---

150 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 54.
151 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 55.
152 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 55.
153 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 55.
154 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* III, 121.
155 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 59.
156 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* III, 301.
157 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 113.
158 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 128.
159 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 223.

41. Müsennâ b. es-Sabbâh el-Yemânî el-İbnâvî: Mekke'de ikâmet etmiştir. Zayıftır. Ömrünün sonuna doğru ihtilata düşmüştür. Yedinci tabakadan olup büyük ravilerdendir ve âbiddir.

42. Muhammed b. Râşid el-Mekhûl el-Hazzâî ed-Dımeşkî: Sıdk sahibidir. Vehme düşmüştür. Yedinci derecedendir, kadercilikle itham edilmiştir. 170 yılından sonra vefat etmiştir.[160]

43. Muhammed b. Ubeydillah b. Ebî Süleymân el-Arzemî el-Fezârî Ebû Abdirrahmân el-Kûfî: Altıncı derecedendir, metrûktür. 150'li yıllarda vefat etmiştir.[161]

44. Muhammed b. Müslim et-Tâfî: Sıdk sahibidir. Sekizinci derecedendir, hataya düşmüştür. 190 yılından önce vefat etmiştir.[162]

45. Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî el-Medenî: Beşinci derecedendir, sıdk sahibidir. 147 yılında vefat etmiştir.[163] Künyesi *Tefsîr*'de de geçtiği üzere İbn Ebî Yahya'dır.[164] Abdürrezzâk İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya ondan hadis rivayet etmiştir. Ancak Abdürrezzâk şöyle dedi: "Ben onu gözlemledim ve o Mu'tezile mensubuydu. Bu nedenle ondan hadis yazmadım."[165]

46. Muhammed b. Yahya b. Kays Ebû Ömer el-Yemânî: Hadisi leyyindir. İki yüz yılından önce vefat etmiştir.[166]

47. Mu'temir b. Süleymân et-Teymî Ebû Muhammed el-Basrî: Lakabı et-Tufeyl'dir. Dokuzuncu tabakadan olup büyük sikalardandır. 187 yılında seksen yaşını aştığında vefat etmiştir.[167]

48. Ma'mer b. Râşid el-Ezdî mevlâ Ebû Urve el-Basrî: Yemen'de ikâmet etmiştir. Sikadır, sağlamdır ve fazilet sahibidir. Yedinci tabakadan olup büyük ravilerdendir. 154 senesinde 58 yaşında vefat etmiştir.[168]

---

160 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 160.
161 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 187.
162 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 208.
163 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 217.
164 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl,* I, 63.
165 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* I, 160.
166 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* I, 218.
167 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 263.
168 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 266.

49. Münzir b. en-Nu'mân.[169]

50. Mansûr b. el-Mu'temir b. Abdillah es-Sülemî Assâb el-Kûfî: A'meş'in tabakasındandır. Sikâ ve sağlamdır. 132 yılında vefat etmiştir.[170]

51. Necîh b. Abdillah b. Abdirrahmân es-Sindî mevlâ Benî Hâşim: Ebû Ma'şer el-Medenî künyesi ile meşhurdur. Altıncı derecedendir, zayıftır. 170 yılında vefat etmiştir.

52. Hişâm b. Hassân el-Ezdî el-Kurdûsî Ebû Abdillah el-Basrî: Altıncı derecedendir, sikadır. 147 veya 148 yılında vefat etmiştir.[171]

53. Hüşeym b. Beşîr: İbn Kâsım b. Dînâr es-Sülemî Ebû Muâviye b. Ebî Hâzim el-Vâsıtî: Altıncı tabakadan olup sika ve sağlamdır. 184 yılında yaklaşık seksen yaşında vefat etmiştir.[172]

54. Hemmâm b. Nâfî' el-Himyerî es-San'ânî: Abdürrezzâk'ın babasıdır. Altıncı derecedendir, makbuldür.[173]

55. Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh Ebû Süfyân el-Kûfî: Dokuzuncu tabakadan olup büyük, sika, hâfız ve âbiddir. 196 yılının sonunda yetmiş yaşında vefat etmiştir.[174]

56. Vehb b. Nâfî': Abdürrezzâk'ın amcasıdır.

57. Yahya b. Rebîa' es-San'ânî.[175]

58. Yahya b. el-Alâ el-Becelî Ebû Amr veya Ebû Seleme er-Râzî: 160'lı yıllarda vefat etmiştir. Sekizinci tabakadan olup hadis uydurmakla itham edilmiştir.

A. Abdürrezzâk'ın Hocalarına Analitik Bakış

Abdürrezzâk'ın hocalarını genel olarak incelediğimizde karşımıza aşağıda sıraladığımız hakikatler çıkmaktadır:

---

169 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* IV, 242.
170 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 277.
171 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 318; e*t-Tehzîb,* XI, 34.
172 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 320; e*t-Tehzîb,* XI, 59.
173 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 321; e*t-Tehzîb,* XI, 67.
174 İsfahânî, *et-Takrîb,* II, 331; e*t-Tehzîb,* XI, 123.
175 Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzân*, IV, 374.

Birinci Hakikat: Abdürrezzâk'ın hocalarının çoğu *et-Tehzîb*'in ravilerindendir. Hocalarından kimileri cerh edildiği gibi kimileri de adalet sahibi olarak görülmüştür. Ancak hocalarından hiçbiri tamamen metrûk ravilerden değildir.

İkinci Hakikat: Hocalarının çoğu, fazilet ve ilim sahibi âli isnad ile rivayette bulunan ravilerdir. Abdürrezzâk, Heysem b. Beşîr ve Ma'mer gibi bazı hocalarıyla onların hocalarından birlikte rivayet almıştır.

Üçüncü Hakikat: Abdürrezzâk, Eymen b. Nâbil, Abdulmelik b. Süleymân ve Ubeydullah b. Ömer gibi sahâbeden rivayette bulunan ravilerden hadis almıştır.

Dördüncü Hakikat: Meçhul ve metrûk ravilerden rivayeti üzerinde durulmayacak kadar azdır. Bu tür ravilerden sıhhatine ve adaletine bakmaksızın sadece onlardan rivayette bulunan raviler ile görüştüğünü delillendirmek için rivayette bulunmuştur.

Beşinci Hakikat: Abdürrezzâk'ın hocalarının büyük bir çoğunluğunun vefat tarihleri bellidir. Şeyhler genellikle ileri yaşta ve Abdürrezzâk'ın ömrünün ikinci yarısında vefat etmişlerdir. Bu nedenle Abdürrezzâk'ın rivayet ettiği isnatlar âli isnadlardır.

Altıncı Hakikat: *Tefsîr*'de Abdürrezzâk'ın hocalarının tamamı zikredilmemiştir. Şeyhlerden daha çok Ma'mer ve İbn Cüreyc gibi telifi ve tasnifi olanlar ve isnadda geçenler zikredilmiştir.

B. Abdürrezzâk'ın Tefsirdeki Bazı Meşhur Hocalarının Hayatlarının Geniş Bir Şekilde Ele Alınması

Abdürrezzâk'ın yaşadığı dönem ilmî yolculukların, tedvinin, ilmî yükselişin ve imamların çok fazla olduğu bir dönemdir. Bu nedenle Abdürrezzâk birçok ravi ile buluşmuş ve yüz elliden fazla şeyhten hadis rivayet etmiştir. Bu başlık altında Abdürrezzâk'ın tefsirde çok fazla rivayette bulunduğu bazı meşhur hocaları ile ilgili biyografik bilgiler sunacağım.

1. Ma'mer b. Râşid

a. Nesebi

O, Ma'mer b. Râşid el-Ezdî el-Heddânî Ebû Urve el-Basrî el-Mahlebî'dir. Babasının adı Râşid'dir. Babasının künyesi Ebû Amr olup mevlâ el-Ezd'dir (Ezdlilerin azadlı kölesidir) ve Basra ehlindendir. Ma'mer b. Râşid de babası gibi Basra'da ikâmet etmiş ve daha sonra Yemen'e göç etmiştir. Basra'dan çıkarken onu Eyyûb uğurlamıştır.

b. İlim Tahsili

Ma'mer ilim tahsil etmeye başladığı zamandan bu yana bizlere rivayette bulunmaktadır. Ma'mer dedi ki: "Hasan'ın cenazesinin olduğu yıl ilim talep etmeye başladım. On dört yaşında iken Katâde'den hadis dinledim. Ben ondan rivayetleri sanki dinlemiyor bilakis bütün rivayetleri kalbime nakşediyordum." Ma'mer b. Râşid, kendi döneminde ilim talep etmeye en çok istekli olan kişiydi.[176] Hadis dinlemek için Yemen'e gidenlerin ilkidir. Yemen'de Ebû Hureyre'nin ashâbından Hemmâm b. Münebbih ile görüşmüştür.[177] İbn Sa'd, Ma'mer b. Râşid'i Yemen ehli muhaddislerin üçüncü tabakasında zikretmiştir. Ayrıca İbn Sa'd onun hilm sahibi, cömert ve asil bir ravi olduğunu ifade etmiştir.[178]

c. İlmî Derinliği

Meymûnî, Ahmed'den şöyle rivayet etmiştir: "Bir kimse Ma'mer ile görüştüğünde Ma'mer'in kendisinden daha âlim olduğunu görürdü."

İbn Cüreyc şöyle demiştir: "Ma'mer gibi olun. Onun zamanında ondan daha âlim kimse yoktu."[179]

Abdürrezzâk şöyle demiştir: "Ma'mer'den on bin hadis dinledim."

İbn Ebî Hâtim şöyle demiştir: Babamın şöyle dediğini duydum: "Sağlam isnad, altı raviye dayanırdı ve Ma'mer onlarla görüşüp onlardan hadis yazdı: Hicâz ehlinden Zührî ve Amr b. Dînâr; Kûfe ehlinden

176 İbn Sa'd, et-*Tabakât*, V, 546; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 193.
177 İbn Haldûn, *el-İber*, I, 220.
178 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 546.
179 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 190.

Ebû İshâk ve A'meş; Basra ehlinden Katâde ve Yemâme ehlinden Yahya b. Ebî Kesîr. Ma'mer'den başka birinin bu altı kişiyle görüşüp bunlardan hadis aldığını bilmiyorum."[180]

d. Hocaları ve Öğrencileri

Ma'mer b. Râşid büyük ravilerden hadis rivayet etmiştir. Onun hadis rivayetinde bulunduğu şeyhler şunlardır: Sâbit el-Bünânî, Katâde, Zührî, Âsım el-Ahvel, Eyyûb, Ca'd b. Osmân, Zeyd b. Eslem, Sâlih b. Keysân, Abdullah b. Tâvus, Ca'fer b. Berkân, Hakem b. Ebân, Eş'ab b. Abdillah el-Heddânî, İsmail b. Ümeyye, Sümâme b. Abdillah b. Enes, Behz b. Hakîm, Simâk b. el-Fadl vdğ.

Ma'mer b. Râşid'den, hocası Yahya b. Ebî Kesîr, Ebû İshâk es-Sebîî, Eyyûb, Amr b. Dînâr, akranları Saîd b. Ebî Arûbe, İbn Cüreyc, İmrân el-Kattân, Hişâm b. el-Destevâî, Sellâm b. Ebî Mutî, Şu'be, Sevrî, İbn Uyeyne, İbnu'l-Mübârek, Abdürrezzâk, Hişâm b. Yusuf, Muhammed b. Sevr, Abdullah b. Muâz, Muhammed b. Kesîr vdğ. hadis dinlemiş ve hadis rivayet etmiştir.[181]

e. Sikalığı

Osmân ed-Dârîmî dedi ki: Yahya b. Maîn'e dedim ki: "Zührî'den rivayette senin için Ma'mer mi yoksa İbn Uyeyne, Sâlih b. Keysân ve Yunus'tan biri mi daha efdaldir?" Yahya b. Maîn şöyle cevap verdi: "Bütün bunların içinde Ma'mer daha efdaldir." Gallâbî şöyle dedi: "Yahya b. Maîn, Zührî'nin ashâbından Mâlik b. Enes'i önde tutuyor sonra da Ma'mer'i diğerlerinden üstün görüyordu."

Dûrî, Yahya b. Maîn'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Zührî'den rivayette Ma'mer insanların en sağlamıdır."[182] İclî şöyle dedi: Sâlih bir ravidir. Ma'mer, San'a'ya geldiğinde insanlar onun geri dönmesini istemediler ve içlerinden bir adam "Onu yakalayın ve burada evlendirin" dedi.[183]

---

180 *Mukaddimetu'l-Cerh ve'd-Ta'dîl,* s. 76.
181 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244-245.
182 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.
183 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.

Muâviye b. Sâlih, İbn Mâin'den şöyle rivayet etmiştir: "Ma'mer, sikadır."[184] Amr b. Alî şöyle demiştir: "O, insanların en doğrusudur."[185] Nesâî şöyle demiştir: "Sika ve güvenilirdir."[186] Ya'kûb b. Şeybe şöyle demiştir: "Ma'mer, Zührî'den rivayette sikadır, güvenilir ve sağlamdır."[187] İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmiş ve şöyle demiştir: "Fakîh ve hâfızdır, itkân ve takva sahibidir."[188]

f. Eserleri

el-Câmi', siyer ve meğâzî ilimlerindeki meşhur eseridir.[189] *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*'nin müellifi, Abdürrezzâk'ın tefsirinin aslında Ma'mer'in tefsiri olduğunu iddia etmiştir. Bu ifade sıkıntılıdır ve bununla ilgili gerekli açıklamayı daha sonra yapacağız.

g. Vefatı

Hâfız şöyle demiştir: "152 veya 153 yılında Ramazan ayında vefat etti." Vâkidî ve diğer bir grup şöyle demiştir: "153 yılında vefat etti." Ahmed ve Yahya şöyle demişlerdir: "154 yılında vefat etti." Aynı şekilde Ahmed şöyle demiştir: "53 yaşında vefat etmiştir." Zehebî, Ma'mer'in vefat yılı olarak 153 yılını kabul etmiştir.[190]

2. Süfyân es-Sevrî

a. Nesebi ve Doğumu

O, Şeyhulislâm ve hâfızların efendisi, Süfyân b. Saîd b. Mesrûk Ebû Abdillah es-Sevrî'dir.[191] Razı olunan imam, takva sahibi, imamlık teslim edilen ilim ve zühd ehli bir âlimdir.[192]

---

184 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.
185 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.
186 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.
187 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.
188 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.
189 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 244.
190 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* X, 245; *Şezerâtu'z-Zeheb*, I, 235.
191 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 204.
192 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ,* VI, 356.

İbn Sa'd, *Tabakât*'ta,[193] Zehebî, *el-Kâşif*'te ve *et-Tezkira*'da[194] ve Hâfız, *Tehzîb*'de[195] şöyle demişlerdir: "Sevrî 98 senesinde doğdu." Bu rivayetin bir benzerini Hatîb,[196] Yahya b. Maîn'den rivayet etmiştir.

b. İlim Tahsili İçin Yaptığı Yolculuklar

Süfyân es-Sevrî hadis talep etmek için gayret gösterdi. Dolayısıyla hadis elde etmek için yolculuklar yaptı ve çeşitli ülkelere gitti. Herhangi bir yerde daimî anlamda ikâmet etmemiş ve sürekli başka yerlere yolculuk yapmıştır. Kendi akranlarından daha iyi seviyeye gelinceye kadar hadis ezberlemiş ve zapt etmiştir. Birçok büyük hadisçi onun hadiste mü'minlerin emiri olduğuna tanıklık etmiştir. Âsım b. Saîd şöyle demiştir: Ben Âsım b. Ebi'n-Necûd'un Süfyân'ın yanına geldiğini ve sitem ederek ona şöyle dediğini duydum: "Sen küçükken bizim yanımıza gelirdin, yaşlandık biz senin yanına geldik."[197] Süfyân es-Sevrî, ilim talep etme hususunda hiçbir gevşeklik göstermemiş ve hayatının bütün aşamalarını ilim elde etme yolunda harcamıştır. Basra mescidinin imamı Fergad şöyle demiştir: Vefat ettiği hastalığı esnasında Süfyân es-Sevrî'nin yanına geldiler ve adamın biri ona hadis rivayet etti. Bu hadis Süfyân es-Sevrî'nin hoşuna gitti. Bunun üzerine Süfyân yatağının altından levhaları çıkardı ve hemen bu hadisi yazdı. Ona dediler ki: "Sen bu hâldeyken de mi hadis yazıyorsun?" Süfyân es-Sevrî dedi ki: "Şüphesiz bu hadis hasendir. Şayet yaşarsam hasen bir hadis dinlemiş, ölürsem de hasen bir hadis kaydetmiş oldum."[198]

c. Hocaları ve Öğrencileri

Süfyân es-Sevrî, babasından ve Zeyd b. el-Hâris, Habîb b. Ebî Sâbit, Esved b. Kays, Ziyâd b. Alâka ve Muhârib b. Dînâr'dan hadis rivayet etmiştir.[199] Süfyân es-Sevrî'den ise Abdürrezzâk, İbnu'l-Mübârek, Yahya

---

193 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* IV, 144.
194 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* IV, 144.
195 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* IV, 144.
196 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* IV, 144.
197 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 172.
198 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ,* VII, 61.
199 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 204.

el-Kattân, İbn Vehb, Vekî', Firyâbî, Kabîsa, Ebû Nuaym, Muhammed b. Kesîr vdğ. hadis dinlemiş ve hadis rivayet etmişlerdir[200]

d. İlmî Derinliği

Şu'be şöyle demiştir: "Süfyân hadiste mü'minlerin emiridir."[201] Aynı şekilde Süfyân b. Uyeyne de onun hadiste mü'minlerin emiri olduğunu zikretmiştir.[202] İbn Uyeyne şöyle demiştir: "Ölünceye kadar Süfyân gibisini gözlerinle göremeyeceksin." Ahmed de İbn Uyeyne'nin söylediğinin aynısını zikretti.[203] İbnu'l-Mübârek şöyle demiştir: "Ben yüz şeyhten hadis yazdım ancak Süfyân'dan daha efdal birinden hadis yazmadım." Yine İbnu'l-Mübârek şöyle demiştir: "Ben yeryüzünde Süfyân es-Sevrî'den daha iyi birini bilmiyorum." Aynı şekilde İbnu'l-Mübârek şöyle demiştir: "Süfyân gibisini ara. Fakat bulamayacaksın."[204] Ahmed b. Yunus şöyle demiştir: "Ben Süfyân'dan daha âlim, Süfyân'dan daha takvalı, Süfyân'dan daha fakîh ve Süfyân'dan daha zâhid birini görmedim."[205]

e. Tefsirdeki İlmi ve Metodu

İbn Ebî Hâtim, Vekî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Süfyân, Kelbî gibi sûreleri başından sonuna kadar tefsir etmeyi sevmiyordu. Vekî' şöyle demiştir: "Süfyân, İbn Ebî Necîh'in tefsirini tashih ediyor ve bu onun hoşuna gidiyordu."[206]

Abdürrezzâk şöyle demiştir: Sevrî şöyle diyordu: "Bana Kur'ân ve menâsik ile ilgili sorun, ben bu ikisinde âlimim."[207] Abdurrahman b. Mehdî şöyle demiştir: Süfyân es-Sevrî Mushaf'ı alıyordu ve "Bundan sende ne var?" diye soruyordu. "Bende ondan bir şey yok" dediğimde Süfyân es-Sevrî bana şöyle diyordu: "Bundan sende bir şey yoksa bu zayi olur."[208]

---

200 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 204.
201 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 165.
202 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 164.
203 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 79.
204 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 164.
205 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ,* VI, 359.
206 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 79.
207 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 119.
208 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 116.

f. Eserleri

Süfyân es-Sevrî'nin eserleri şunlardır: *el-Câmiu'l-Kebîr, el-Câmiu's-Sağîr* ve *Kitâbü'l-Ferâiz.*[209]

İbn Ebî Hâtim, Süfyân es-Sevrî'nin *Müsned*'ini Kûfe'de tasnif ettiğini rivayet etmiştir.

Ebû Nuaym, *el-Hilye*'de şöyle rivayet etmiştir: Bişr b. el-Hâris şöyle dedi: "Benim fıkhî kimliğimin oluşmasını sağlayan yani beni ben yapan Süfyân es-Sevrî'nin şu eserleridir: *el-Câmiu Süfyân,*[210] *Kitâbu Âdâbi Süfyân*[211] *es-Sevrî ve Kitâbu't-Tefsîr.*"[212]

g. Vefatı

Süfyân es-Sevrî 66 yaşında iken 161 yılında Basra'da vefat etmiştir.[213]

3. Süfyân b. Uyeyne

a. Nesebi ve Doğumu

O, Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân Muhammed Mevlâ Benî Abdillah b. Ruveybe Benî Hilâl b. Âmir'dir. Kûfelidir ve Mekke'de ikâmet etmiştir.[214]

Ebû Nuaym onu şöyle tarif etmiştir: "Süfyân b. Uyeyne çok güvenilir bir imam, aklî muvazenesi çok sağlam, tercihe şayan görüşler ortaya koyan, hükümler arasındaki irtibatı çok iyi kavrayan ve naslardan çok sağlam hükümler çıkarma kabiliyetine sahip ender âlimlerden biridir. O bir âlim, hadis tenkitçisi, âbid ve zâhiddir. İlmi meşhur, zühdü kâimdir."[215] Süfyân b. Uyeyne 107 yılında doğmuştur.

209 Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 158.
210 Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 158.
211 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VII, 36.
212 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn,* II, 357.
213 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 210.
214 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 32.
215 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VII, 270.

b. Küçüklüğünden İtibaren İlim Tahsili

Süfyân b. Uyeyne küçüklüğünden itibaren ilim talep etmeye başlamıştır. Süfyân b. Uyeyne yanında zikredildiğinde Şu'be şöyle demiştir: "Henüz çok gençken İbn Uyeyne'yi Amr b. Dînâr'ın yanında çok uzun levhalarla ve kulağında küpeyle gördüm." Hammâd b. Zeyd şöyle demiştir: "Henüz çocuk yaştayken İbn Uyeyne'yi Amr b. Dînâr'ın yanında levhalarla gördüm."[216] Zührî şöyle demiştir: "Ben ondan daha küçük bir talebe görmedim."[217] Süfyân kendisi ile ilgili şöyle demiştir: Abdulkerîm el-Cezerî'nin meclisine iki yıl iştirak ettim. Kendi ülkesinin ehline şöyle diyordu: "Şu çocuğa bakınız! O bana bir şeyler soruyor ve sizler sormuyorsunuz."[218] Ben on altı yaşındayken İbn Şihâb'ın meclisine katıldım."[219]

c. İlmî Derinliği ve Âlimlerin Övgüsü

Şâfiî şöyle demiştir: "Ben ilmî liyakata sahip Süfyân b. Uyeyne gibi birini kesinlikle görmedim ve aynı şekilde fetva verme konusunda ondan daha yetkin biriyle karşılaşmadım. Ben ondan daha iyi hadis tefsiri yapan birini de görmedim."[220] İbnu'l-Medînî şöyle demiştir: "Ben Zührî'nin ashâbı içerisinde ondan daha itkân sahibi birini görmedim." Yahya b. Saîd'e "Zührî'den rivayette senin nezdinde Ma'mer mi daha efdal yoksa İbn Uyeyne mi?" diye sorulmuş, Yahya b. Saîd "İbn Uyeyne" demiştir.[221] Ahmed şöyle demiştir: "Ben sünnette İbn Uyeyne'den daha âlim birini görmedim." Yahya b. Maîn şöyle demiştir: "İbn Uyeyne, Amr b. Dînâr'dan rivayette herkesten daha âlimdir."[222]

İbn Uyeyne çok küçük yaşlarda tâbiînin önde gelen âlimleriyle görüşerek onlardan ilim tahsil etmiştir. Tâbiîn döneminden yetmiş altı büyük âlimle görüştüğü rivayet edilmektedir.[223] Bu nedenle İbn Uyeyne şöyle demiştir: "Benim ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbı

---

216 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 34.
217 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 176.
218 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 34.
219 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 34.
220 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 178.
221 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 178.
222 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 33.
223 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ,* VII, 307; *Târîhu Bağdâd,* IX, 177.

arasında perde (yani ravi) yoktur."[224] Abdürrezzâk şöyle demiştir: "Ben güzel ahlâkta, İbn Cüreyc'den sonra İbn Uyeyne gibisini görmedim."[225]

d. Sikalığı

İclî şöyle demiştir: "Süfyân b. Uyeyne el-Hilâlî, hadis rivayetinde sikadır." Bazı hadis ehli onunla ilgili şöyle diyordu: "Süfyân b. Uyeyne, Zührî'den hadis rivayetinde insanların en sağlam olanıdır. Hadisi hasendir. Hadis ashâbının en âlimlerinden kabul edilirdi."[226] Şâfiî şöyle demiştir: "Mâlik ve Süfyân iki karinedir."[227] Ayrıca Şâfiî şöyle demiştir: "Şayet Mâlik ve Süfyân olmasaydı, Hicaz'da ilim kalmazdı." Yahya b. Saîd şöyle demiştir: "Süfyân kırk yıldan beri insanların imamıdır."[228] İbn Hibbân *es-Sikât*'ta şöyle demiştir: "Çok sağlam hafızlardan biriydi. Din ve takva ehliydi." Lâlekâî şöyle demiştir: "Son derece itkân sahibidir ve sağlamdır."[229]

e. Hocaları ve Öğrencileri

Süfyân b. Uyeyne birçok hadis şeyhinden rivayette bulunduğu gibi ondan da hocaları ve kendi döneminden ashâbı rivayette bulunmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: İbn Şihâb ez-Zührî, Amr b. Dînâr, Ebû İshâk es-Sebiî, Ubeydullah b. Ebî Yezîd, Abdullah b. Dînâr b. Eslem, Mansûr b. el-Mu'temir, Ebu'z-Zinâd, İsmail b. Ebî Hâlid, Sa'd b. İbrahim, Süheyl b. Ebî Sâlih, Eyyûb es-Sahtiyânî, Abdulkerîm el-Cezerî, A'meş vdğ.

Süfyân b. Uyeyne'den ise şunlar rivayette bulunmuştur: A'meş, İbn Cüreyc, Sevrî, Mis'ar, İshâk el-Fezâvî, Hammâd b. Zeyd, Hasan b. Hay, Hemmâm, Ebu'l-Ahves, İbnu'l-Mübârek, Kays b. er-Rebî', Ebû Muâviye, Vekî', Mu'temir b. Süleymân, Yahya b. Ebî Zâide, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, İbnu'l-Medînî, İshâk b. Râhûye vdğ.[230]

---

224 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ,* VII, 307; *Târîhu Bağdâd,* IX, 177.
225 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 53.
226 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 179.
227 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl,* s. 33.
228 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 180.
229 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 118-119, 122.
230 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 118-119, 122.

f. Vefatı

Kûfe'den Mekke'ye göç etmiş ve 198 yılı Cemâziyelevvel ayının son gününde vefat edinceye kadar orada ikâmet emiştir. Hacûn'a (Mekke'de Mescid-i Harâm'ın kuzeyine) defnedildi.

ALTINCI KONU
ABDÜRREZZÂK'IN MEŞHUR ÖĞRENCİLERİ

Bir şeyhin öğrencileri, o şeyhin ilim sancağının taşıyıcıları ve kendilerinden sonraki vekilleridir. Öğrenciler, hocalarında gördükleri iyi şeyleri alan ve onu kaydeden bir cihaz gibidirler. Dolayısıyla her bir öğrenci, şeyhinin ilmî gücünü ve dönemindeki âlimler arasındaki şöhretini ortaya koyan bir örnek niteliğindedir. Abdürrezzâk'ın şöhreti çok uzak diyarlara kadar ulaşmıştır. İnsanlar onun yanına şevkle yolculuk yapmışlar ve onun yanından memnun bir şekilde geri dönmüşlerdir. İbrahim ed-Devrakî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın yanından döndüğünde beti benzi atmıştı. Yorgun ve bitkin olduğu hâlinden hemen anlaşılıyordu. Ona dedim ki: "Ey Ebû Abdullah! Abdürrezzâk'ın yanına giderek kendini çok yordun." Ahmed b. Hanbel dedi ki: "Yorgunluğun ne önemi var. Biz ondan çok istifade ettik; ondan Zührî'nin Sâlim b. Abdillah > Babası tarîkiyle ve Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hureyre tarîkiyle gelen hadislerini yazdık."[231] Bu bağlamda ondan istifade eden sadece Ahmed b. Hanbel değildir, bilakis ondan istifade eden meşhur âlimlerin sayısı çok fazladır. Bu âlimlerden bazıları şunlardır:

1. Süfyân b. Uyeyne: Abdürrezzâk'ın hocalarındandır. Daha önce onunla ilgili bilgi verilmişti.

2. Mu'temir b. Süleymân: Abdürrezzâk'ın hocalarındandır. Daha önce onunla ilgili bilgi verilmişti.

3. Hammâd b. Üsâme Ebû Üsâme el-Kûfî.[232]

4. Ahmed b. Hanbel: Ehl-i Sünnet imamıdır.[233]

---

231 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ,* VI, 184.
232 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 2.
233 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 72.

5. Yahya b. Maîn: Cerh ve ta'dîl imamıdır.[234]

6. İshâk b. İbrahim b. Râhûye.[235]

7. Muhammed b. Sehl b. Asker et-Temîmî.[236]

8. Seleme b. Şebîb.[237]

9. Süleymân b. Davud eş-Şâzekûnî.[238]

10. Abbâs b. Abdilazîm el-Anberî.[239]

11. Abdurrahmân b. Bişr b. el-Hakem en-Nîsâbûrî.[240]

12. Muhammed b. Râfi' en-Nîsâbûrî.[241]

13. Ahmed b. Yusuf es-Sülemî.[242]

14. Abd b. Humeyd el-Keşşî.[243]

15. Hasan b. er-Rebî' el-Cürcânî.[244]

16. Hasan b. Ali el-Hilâl: Mekke'de ikâmet etmiştir.[245]

17. Muhammed b. Yahya ez-Zühlî en-Nîsâbûrî.[246]

18. Ebu'l-Ezher Ahmed b. el-Ezher en-Nîsâbûrî.[247]

19. İshâk b. Ebî İsrâil el-Mervezî: Bağdat'ta ikâmet etmiştir.[248]

20. Ali b. Abdillah b. el-Medînî el-Basrî.[249]

---

234 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 280.
235 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 217.
236 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 207.
237 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 146.
238 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 205; Ukaylî, s. 157; İbn Adî, *Mukaddimetu'l-Kâmil*, I, 41.
239 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 121.
240 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 144.
241 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XXXIX, 160.
242 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 92.
243 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 455
244 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 278.
245 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 302.
246 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 511.
247 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 1; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I, 82.
248 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 233.
249 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VII, 349.

21. Mahmûd b. Gaylân el-Mervezî: Bağdat'ta ikâmet etmiştir.[250]

22. İshâk b. Mansûr el-Kevsec.[251]

23. İshâk b. İbrahim b. Nasr es-Sa'dî.[252]

24. Yahya b. Musa el-Belhî es-Sahtiyânî: Aslen Kûfelidir.[253]

25. Yahya b. Ca'fer el-Beykendî.[254]

26. Hârûn b. İshâk el-Hemedânî el-Kûfî.[255]

27. Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî.[256]

28. Ahmed b. Şebbûye el-Mervezî.[257]

29. Vekî' b. el-Cerrâh: Abdürrezzâk'ın muasırıdır.[258]

30. İbrahim b. Musa er-Râzî vdğ.[259]

Abdürrezzâk'ın öğrencileri ile ilgili araştırmada İbn Asâkir'in *Târîhu Dımeşk* ve Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl* adlı eserlerini esas aldım.

A. Abdürrezzâk'ın Öğrencilerine Analitik Bakış

Şeyhlerin öğrencileri, kendileri ile ilgili bilgi veren bir vitrin konumundadırlar ve öğrenciler onun imamlığının, hıfzının, itkânının, adaletinin ve sikalığının bir delili niteliğindedirler. Zeki öğrenciler hocalarını bizzat kendileri seçerler. Birçok fazilet sahibi öğrenci ve imam onun yanına yolculuk yapmış ve ondan ilim tahsil etmiştir.

Abdürrezzâk'tan hadis rivayet edenler üzerinde genel bir inceleme yapıldığında şu neticeler ortaya çıkmaktadır:

---

250 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 64.
251 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 249.
252 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 219.
253 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 289.
254 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 193.
255 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 2.
256 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 83.
257 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 71.
258 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 123.
259 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 170.

Birincisi: Abdürrezzâk'tan hadis rivayet eden ravilerin çoğu İslâm dünyasının dört bir tarafındandır.

İkincisi: Abdürrezzâk örnek bir âlimdi ve bu nedenle ilim öğrencileri ve şeyhleri onun yanına yolculuk yaptılar. Bu öğrencilerden Ahmed, Yahya b. Maîn ve Seleme b. Şebîb gibi âlimler onun yanında kalmışlardır.

Üçüncüsü: Ondan rivayette bulunan raviler farklı tabakalardandır. Bu ravilerden bazıları İbn Uyeyne ve Mu'temir onun hocası, Vekî' b. el-Cerrâh ve Ebû Üsâme muasırı ve diğerleri öğrencileridir.

Dördüncüsü: Abdürrezzâk'ın öğrencileri kendilerini yetiştirdiler ve hadiste birer şeyh oldular. Öğrencilerinden kimileri telif ve tasnif eserler ortaya koymuş ve bu nedenle Abdürrezzâk onlarla iftihar etmiştir. Abdürrezzâk şöyle demiştir: "Üç kişi benden hadis yazdı. Onlardan başka benden kimlerin yazdığını hatırlamıyorum. Benden insanların en hâfızı Şâzekûnî, ricâl alanında insanların en bilgilisi Yahya b. Maîn ve insanların en zâhidi Ahmed b. Hanbel hadis yazdı."[260]

B. Abdürrezzâk'ın Tefsirdeki Meşhur Üç Öğrencisinin Hayatı

1. Seleme b. Şebîb

O, imam, hâfız ve fakîh Seleme b. Şebîb Ebû Abdirrahmân el-Hacerî el-Mismaî' en-Nîsâbûrî'dir. Hadis şeyhlerinin önde gelenleri ile Mekke'de ikâmet etmiştir. Abdürrezzâk'ın yanına yolculuk yapmış ve onun yanında uzun zaman kalmıştır. Bunun neticesinde aralarında bir samimiyet oluşmuştur. Öyle ki Abdürrezzâk onunla şakalaşmaya başlamıştır. Bir gün Seleme ona "Nasılsın şeyh?" diye sorunca şöyle karşılık vermiştir: "Seni görünceye kadar iyiydim." Seleme, Abdürrezzâk'tan çok fazla ilim tahsil etmiş ve onun ilminin sonraki nesillere taşıyıcılığını yapmıştır. Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'ini rivayet etmiştir. Ayrıca diğer birçok şeyhten hadis dinlemiştir ki, bunlardan bazıları şunlardır: Ebû Davud et-Tayâlisî, Ebû Abdirrahmân el-Mukrî (kâtibi), Yezîd b. Hârûn, Cârûd b. Yezîd, Ya'lâ b. Ubeyd, Ebu'l-Mugîre el-Havlânî, Abdullah b. Ca'fer, Zeyd b. el-Hübâb, Hafs b. Abdirrahmân en-Nîsâbûrî ve Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî.

260 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

Seleme b. Şebîb'den Müslim, dört sünen sahibi, Ahmed b. Hanbel (hocası), Ebû Mes'ûd er-Râzî (akranı), Bakî b. Mahled, Ahmed b. Muhammed b. Nâfi', Ahmed b. Yusuf es-Sülemî, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî hadis dinlemişlerdir.

Buğyetü'l-Mültemis'in sahibi biyografisinde onun Seleme b. Şebîb'den hadis dinlediğini zikretmiştir. İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelus*'de bu bilgiye ilaveten şöyle demiştir: "O, Seleme b. Şebîb'den rivayetleri Mısır'da dinledi."

Ebû Hâtim ve Sâlih b. Muhammed şöyle demişlerdir: "Seleme b. Şebîb sıdk sahibidir." Nesâî şöyle demiştir: "Onda bir beis yoktur." Hâfız, *et-Takrîb*'de şöyle demiştir: "Onuncu tabakadan olup sikadır."

Ebu Nuaym el-İsfahânî şöyle demiştir: "İmamların ve şeyhlerin hadis rivayet ettiği sikalardan biridir." İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmiştir. Mekke ehli muhaddislerinden biridir. Sika ve itkân sahibi olduğu konusunda icma vardır. İlim tahsil etme konusunda çok tutkuluydu, bu nedenle İslâm devletleri arasında dolaşmıştır. Zehebî onu *et-Tezkira* adlı eserinde şu şekilde nitelemiştir: "Gezen bir hâfızdır." İbn Asâkir şöyle demiştir: "Sürekli yolculuk yapan imamlardan biridir. Dımeşk, Humus, Şâm, Yemen, Hicaz, Irak, Horasan, Cezîre ve Mısır gibi birçok yeri dolaşmıştır. Vefat etmeden bir yıl önce Mısır'da hadis rivayet etmiştir. Bütün bu ülkelere yapmış olduğu yolculuklardan birçok şeyh ve öğrenci istifade etmiştir. Seleme b. Şebîb'in hayatı ile ilgili eser telif edenler onun kitaplarının isimlerini zikretmemişlerdir. Bunun yerine sadece "Sünnet sahibiydi, birçok kişinin meclisine iştirak etti ve çok fazla rivayet kaydetti" şeklinde ifadeler kullanmışlardır.

Daha sonra Nîsâbûr'daki evini sattı ve ömrünün kalan kısmını geçirmek için Mekke'ye göç etti. Nîsâbûr'daki evinden ayrılmadan önce iki rekât namaz kıldığı rivayet edilmiştir. Seleme b. Şebîb sonra şöyle demiştir: "Ey mekân ehli! es-Selâmu aleyküm. Ben buradan gidiyorum." Bunu duyan ona şöyle diyordu: "Aynı şekilde biz de. Çünkü sen evini 'Kur'ân mahlûktur' diyen birine sattın." Bunun anlamı şudur: Seleme bu meselede hocası Abdürrezzâk gibi düşünüyor ve Ehl-i Sünnet'i kınayanları bizzat kendisi de kınıyordu. İbn Ebî Hâtim'in şu rivayeti bunu destekler niteliktedir: Ahmed b. İbrahim el-Ahvâzî bize şöyle rivayet etmiştir: Ben Seleme b. Şebîb'e Mekke'de Kur'ân ile ilgili sordum.

O bana dedi ki: "Her kim 'Kur'ân mahlûktur' derse o, kâfirdir. Yüce Allah'a karşı küfre düşmüştür."

Elli yaşındayken Mekke'ye gitti ve orada hadis rivayet etti. Daha sonra yirmi yıl kadar hadis rivayet etmeyi bırakmıştır. Ardından hadis ehli bir araya geldi ve ondan hadis rivayet etmeye başladı. Bu arada ona neden bir süre hadis rivayet etmeyi bıraktığını sordular. Hadis rivayet etmekten vazgeçtiğini söyledi. Çünkü Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'i rüyasında görmüş ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* rüyasında ona hadis rivayet etmeyi bırakmasını söylemiştir. Bir süre geçtikten sonra tekrar rüya gördü ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* tekrar hadis rivayet etmeye başlamasını emretti. Hayatının geri kalan kısmını İsfahân'da hadis rivayet ederek geçirmiştir.

Ebû Davud şöyle demiştir: "246 yılında Mekke'de vefat etti." İbn Yunus şöyle demiştir: "247 yılında Ramazan ayında vefat etti."[261]

2. Hasan b. Yahya

O, Hasan b. Yahya el-Ca'd b. Neşît el-Abdî Ebû Alî er-Rebî' el-Cürcânî'dir. Bağdat'ta ikâmet etmiştir. Hasan b. Yahya; Abdürrezzâk, Vehb b. Cerîr, Ebû Âsım, Abdussamed b. Abdilvâris, Şebâbe b. Sevvâr ve Ebû Âmir el-Akadî'den rivayette bulunmuştur.

Hasan b. Yahya'dan ise İbn Mâce, İbn Ebî Hâtim, Ebu'l-Ya'lâ, Ebu'l-Kâsım el-Begavî, Muhammed b. Ukayl el-Belhî ve İbn Saîd rivayette bulunmuşlardır. İbn Ebî Hâtim şöyle demiştir: "Babamla birlikte ondan hadis dinledim. Sıdk sahibidir." İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmiştir.

İbn Cerîr et-Taberî, Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'indeki Hasan b. Yahya'nın rivayetlerinden çok fazla nakilde bulunmuştur. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim de Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inden rivayette bulunmuştur fakat İbn Ebî Hâtim rivayet ettiğinde şöyle diyordu: "Haddesenâ Hasan b.

261 Seleme b. Şebîb'in biyografisinde şu kaynaklardan faydalanılmıştır: İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* IV, 164; Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, IV, 597; İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 316; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 256; İbn Asâkir, *Muhtasaru Târîhi Dımeşk el-Kebîr,* VI, 730; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 146; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 384; İbn Haldûn, *el-İber*, I, 449; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 170; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 172.

Ebi'r-Rebî'." İbn Cerîr de şöyle diyordu: "Haddesenâ Hasan b. Yahya." Ben Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inin nakledildiği isnad zincirlerinin çoğunda onun bulunduğunu gördüm. 723 yılı Cemâziyelevvel ayında 83 yaşında (veya 85 yaşında) vefat ettiği rivayet edilmektedir.[262]

3. İshâk b. el-Haccâc

O, Ebû Ya'kûb İshâk b. el-Haccâc et-Tâhûnî el-Mukrî'dir. Abdürrezzâk, Abdullah b. Ebî Ca'fer er-Râzî ve Abdurrahmân b. Ebî Hammâd'dan rivayette bulunmuştur. Ebû Abdillah Muhammed b. İsa el-Mukrî, Muhammed b. Müslim ve Fadl b. Şâzân da ondan rivayette bulunmuşlardır. Abdurrahmân ed-Deştekî[263], Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'ini ondan nakletmiştir.

Vefatı

Abdürrezzâk, Yüce Allah'ın uzun ömür verdiği kullarındandır ve 85 yaşına ulaşmıştır. Abdürrezzâk bu uzun ömrünü Mustafa *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ***"Sizin en hayırlınız uzun ömürlü olan ve onu güzel amelle geçirendir"*** hadisine sadık kalmak ve faydalı olmak için tüketmiştir.

Abdürrezzâk hayatını hayırlı bir şekilde geçirmiştir. Bir insanın ömrünü ilim tahsil etme gayretiyle, yanına yolculuk yapan öğrencileriyle müzakere yaparak ve birçok maharetini ortaya koyarak, rivayet, tefsir, fıkıh ve tarih gibi alanlarda tasnif yaparak geçirmesinden daha güzel bir şey olabilir mi? Abdürrezzâk'ın uzun ve mübarek hayatı tüm bunlarla geçmiştir. Sonra bu dünyaya veda etme zamanı gelmiş ve sâlih amellerin ecrinin zâyi olmadığı Allah katındaki mükâfatını

262 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I, 180; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 324; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 237.

263 ed-Deştekî: Abdurrahmân b. Abdillah b. Sa'd b. Osmân ed-Deştekî Ebû Muhammed er-Râzî el-Mukrî'dir. Babasından ve Ebî Heyseme, Nîsâbûr kadısı Ebû Süfyân, Amr b. Ebî Kays, Ebû Ca'fer er-Râzî, İbrahim b. Tahmân, Cerîr b. Abdilhamîd ve başkalarından hadis rivayet etmiştir. Kendisinden oğulları Ahmed, Abdullah, Ahmed b. Saîd er-Rabâtî, Ahmed b. Süreyc er-Râzî, Osmân b. Muhammed el-Enmâtî, Abd b. Humeyd, Hârûn b. Hibbân el-Kazvînî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. Ebû Hâtim onunla görüşmüş ve onun kelâmını dinlemiştir. Ebû Hâtim, Deştekî ile ilgili soru sorulduğunda şöyle demiştir: "Sıdk sahibidir." İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmiştir. Bk. *et-Tezhîb*, VI, 208.

almak için ebedî âleme intikal etmiştir. Vefat tarihi 211 yılının Şevvâl ayının ortasıdır.[264] Bu tarihe *Kitâbu Tabakâti Fukahâi'l-Yemen*'in müellifi muhalefet etmiştir. O, Abdürrezzâk'ın vefat tarihinin 212 yılı olduğunu zikretmiştir. Aynı şekilde bu tarihe *Mehâsînu's-Sâî' fî Menâkibi'l-Evzâî*'nin ta'lîkinde Emîr Şekîb Arslân muhalefet etmiş ve Abdürrezzâk'ın vefat tarihinin 219, vefat yerinin de Yemen olduğunu ifade etmiştir.[265] Vefat tarihi üzerindeki bu iki ihtilaf, incelediğimiz teracim kitaplarının hiç birindeki tarihle uyuşmamaktadır.[266] Kabri, Nukem dağının güneyinde "Hamrâ Aleb" şehrindeki San'a kasabası olarak bilinen yerdedir. San'a'dan bir saat uzaklıktadır. *el-Yemen Abre't-Târîh* adlı kitapta, Aleb'in Güney Sa'd tarafında bir dağ olduğu zikredilmiştir.[267] *Gâyetu'l-Emânî* kitabının müellifi Aleb'in San'a dışında olduğunu zikretmiştir.

İmam Ebu'l-Feth Hüseyn b. Nâsır oraya gitti, ücretle Aleb kalesini inşa etti ve orada 387 yılına kadar ikâmet etti.[268] Tarihçilerin Abdürrezzâk'ın kabriyle ile ilgili zikrettikleri bunlardır. Allah onun malı ve ameliyle yaptığı sâlih amellerin ve öğrencilerinin rivayetlerinden ve kitaplarından hasıl olan sevapların karşılığını versin. Ey ebedî âlemdeki imam! Sana selâm olsun... Kıyamet günü sana selâm olsun... Doğduğun gün sana selâm olsun... Öldüğün gün sana selâm olsun... Yeniden dirileceğin gün sana selâm olsun...

---

264 İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 399.

265 *Mehâsînu's-Sâî'*, s. 89.

266 Bk. İbn Sa'd, *Tabakât;* Halîfe, *Tabakât;* Süleymân Saiğ, *Târîhu'l-Mevsil;* Molla Ali Kinâ, *Tavdîhu'l-Makâl, Kitâbu'l-Hâciri'l-Yemen;* İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb;* Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr;* İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl;* İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb;* Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl, Tezkiratu'l-Huffâz;* Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ.* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'l-Nihâye;* İbn Nedîm, *el-Fihrist;* İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire;* Ziriklî, *el-A'lâm;* Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn;* İbn Adî, *el-Kâmil;* Ebu Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile;* Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn;*

267 Ahmed Hüseyin Şerefuddîn, *el-Yemen Abre't-Târîh*, s. 187.

268 Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kâsım, *Gâyetu'l-Emânî fî Ahbâri'l-Katri'l-Yemânî*, I, 246.

YEDİNCİ KONU
ESERLERİ

Abdürrezzâk birçok alanda ve çeşitli sanatlarda geriye ilmî bir servet bırakmıştır. Bütün öğrencileri, çağdaşları ve Kitap ve sünneti muhafaza etmeye çalışan hafızlar ve âlimler onun eserlerinden faydalanmışlardır.

Abdürrezzâk'ın geriye bıraktığı hadis alanındaki en meşhur eserleri, *el-Musannef* ve *Kitâbü'l-Câmi*'dir.

1. el-Musannef

Rivayet ve dirayet ile ilgili hadis alanında telif ettiği kitapların en önemlisidir. Kitap merfû ve mevkuf hadisleri, sahâbe ve tâbiîn fetvalarını ve bazı konularda Abdürrezzâk'ın tercihlerini ve fetvalarını içermektedir. Ayrıca eser, hadisteki garip lafızları, ravilerin durumlarını ve hadis ıstılahları ilimleri ile ilgili bazı işaretleri ihtiva etmektedir.

Hadis Istılahları İlimleri

Prof. Dr. İsmâîl ed-Deftâr, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i üzerine yapmış olduğu çalışmasında Abdürrezzâk'ın bu kitabının en büyük ve en meşhur kitabı olduğunu zikretmiştir. Ayrıca bu kitabın, müellifinin düşünce yapısını, gayretini ve metodunu ortaya koyduğunu ifade etmiştir. *Musannef* haddi zatında Nebevî hadisin tedvini ve tasnifi ile ilgili gelişim hususunda başlı başına bir örnektir.[269] *Musannef*'in tam nüshası İstanbul'daki Murâd Molla Kütüphanesinde bulunmaktadır.

2. Kitâbü'l-Câmi'

Fuat Sezgin, Abdürrezzâk'ın *el-Câmi'* kitabının Ma'mer'den aldığı rivayetlerden ve onlara yapmış olduğu ilave rivayetlerden oluştuğunu zikretmiştir.[270]

Abdürrezzâk genel bir tedvinden sonra hadis rivayetleriyle birlikte çeşitli ülkelerdeki sahâbe ve tâbiîn kavlini bir araya getirmiştir. İslâm topraklarının genişlemesi, farklı ırklardaki ve coğrafyadaki insanların

---

269 *ed-Deftâr*, s. 1265.

270 Fuat Sezgin, *Târîhû Turâsi'l-Arabî*, X, 277.

İslâm'a girmesi nedeniyle bu rivayetlerin anlaşılmasında ihtilaflar ortaya çakmıştır. Dolayısıyla tedvin edilen bu rivayetlerden fıkhî istinbatlar yapılması âlimler için zorunlu bir hâl almıştır. Bu bağlamda âlimler, sünen, musannef, cami', muvattâ ve benzeri türlerde kitaplar tasnif etmişlerdir.[271]

Daha önce de zikredildiği üzere Abdürrezzâk, şeyhi Ma'mer'den bu tür bir tasnif yapmıştır. Ma'mer'in *Câmi*'inin, İmam Mâlik'in *Muvattâ*'sından ve İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne ve Süfyân es-Sevrî'nin *Câmi'* adlı eserlerinden daha eski olduğu rivayet edilmektedir.[272]

3. el-Emâlî

el-Emâlî'nin nüshasının tarifi: Âlimler, *el-Emâlî* kitabını Abdurrezzâk'a ait kabul etmektedirler. İbn Hacer, bu kitabın ikinci ve üçüncü cüzünü rivayet etmiş ve bu rivayetini fihristinde zikretmiştir.

Buradan da anlaşıldığı üzere *el-Emâlî* kitabı birkaç cüzden oluşmaktadır. Ancak bu kitaptan geriye ikinci cüzden ve dördüncü cüzden başka bir şey kalmamıştır. İbn Hacer kendi döneminde bu iki cüzü görme ve inceleme imkânı bulmuştur ancak zamanla dördüncü cüz de kaybolmuştur. Dolayısıyla geriye *el-Emâlî* kitabının ikinci cüzü kalmıştır. Hâlihazırda bu cüzden iki nüsha bulunmaktadır:

Birinci nüsha: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de 1558 no ile hadis mecmuasında bulunmaktadır. Kitap dört yüz doksan beş ile beş yüz otuz yedinci sayfaları arasında, kırk üç varak şeklindedir. Birinci sayfanın üzerinde şunlar yazmaktadır: "Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî ez-Zemârî mevlâ Himyer Ehî Abdilvehhâb'ın *el-Emâlî*'sinin ikinci cüzü." Daha sonra İbn Hacer'e kadar kitabın ravileri zikredilmiştir. Bu bağlamda kitap şu tarîkle rivayet edilmiştir: Abdürrezzâk > Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî > Ebû Alî İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr > Ebû Tâhir es-Silefî > İbn Hacer.

---

271 *ed-Deftâr*, s. 1265.

272 Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstetrafe*, s. 7, 26, 30, 31.

4. Kitâbü's-Salât

Fuat Sezgin, *Târîhû Turâsi'l-Arabî* adlı eserinde *Kitâbü's-Salât*'ın Abdürrezzâk'a ait olduğunu zikretmiştir. Kitabın nüshasını Zâhiriyye Kütüphanesinde (Mecmua no: 94) bulmuştur. Kitap on bir varaktan oluşmaktadır. Bu nüshanın tarihi hicrî yedinci yüzyıla kadar uzanmaktadır.

İsmail ed-Deftâr, üzerinde araştırma yaptığı *Musannef*'in nüshasını ez-Zâhiriyye kütüphanesinden fotokopi şeklinde almıştır. İsmail ed-Deftâr, *Kitâbü's-Salât* adlı eserin *Musannef*'in içerisinde bir cüz olduğunu tespit etmiştir.

Zerkeşî, Mescid-i Harâm'da namaz kılan kimsenin önünden geçme meselesi babında şöyle demiştir: "Mâlik ve Abdürrezzâk'tan gelen rivayete göre, şayet namaz kılanın önünden geçen kadın bile olsa Mekke'de namazı hiçbir şey bölmez."

Zerkeşî dedi ki: "Ben *Kitâbü's-Salât*'ın Abdürrezzâk'a ait bir telif olduğuna şahidim..." Böyle bir sözün zikredilmesi *Kitâbü's-Salât*'ın Abdürrezzâk'a ait olduğuna ve Zerkeşî'nin onu gördüğüne delildir.[273]

5. Kitâbü'l-Megâzî[274]

Megâzîden kasıt Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in hayatıdır. Abdürrezzâk bu alanda da kendine ulaşan rivayetleri cemetmek için gayret sarf etmiştir. Dolayısıyla bu alanda tasnif yapan ilk âlimlerden biri olarak kabul edilmiştir.

İmam es-Sehâvî, *el-İ'lân*'da şöyle demiştir: "Siyer ve megâzî alanına gelince; Musa b. Ukbe el-Esedî el-Medenî, Muhammed b. İshâk el-Muttalibî ve Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm el-Himyerî gibi en tecrübeli ve en sağlam âlimler bu alanla ilgili rivayetleri cemettiler.' Aynı şekilde İmam es-Sehâvî şöyle demiştir: "Musa b. Ukbe, İbn Âiz, Abdürrezzâk, Vâkidî, Saîd b. Yahya el-Ümevî vdğ. megâzî alanındaki rivayetleri toplamışlardır."[275]

---

273 *Risâletu'd-Duktûr İsmâil ed-Deftâr,* 1260-1261.

274 Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn,* V, 219.

275 Şemseddîn es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh,* s. 77-78.

Kitâbü'l-Megâzî başlı başına bağımsız bir telif eser olabilir. Aynı şekilde *Musannef*'in içerisinde de rivayet edilmiş olabilir. Bununla ilgili net bilgi verecek bir kaynak mevcut değildir.[276] Sehâvî'nin yukarıdaki ifadesinden anlaşıldığı üzere bir grup megâzî ilmi ile meşgul olmuştur ve bu bir grubun içerisinde Sehâvî Abdürrezzâk'ı da saymıştır. Anlaşıldığına göre Abdürrezzâk siyer ve megâzî alanında müstakil bir eser ortaya koyan bir müelliftir.

6. Kitâbü't-Târîh

Bu kitabın ismi, Ca'dî'nin *Kitâbu Tabakâti Fukahâi'l-Yemen* adlı eseri dışında hiçbir kaynakta zikredilmemiştir. Aynı şekilde bu kaynakta da kitapla ilgili bilgi verilmemiştir. Ancak Ca'dî kitapta Abdürrezzâk ile ilgili şöyle rivayette bulunmuştur: "Ahmed b. Hanbel onun *Târîh* adlı eserinden rivayette bulunmuştur. Abdürrezzâk'ın Hanbelîlerin rivayette bulunduğu ve Ahmed'e isnad ettikleri Bağdat'ta güzel bir tasnif eseri vardı."[277] Ca'dî'nin zikrettiği bu tasnif, *Kitâbü't-Târîh* veya *Kitâbü'l-Fıkh* adlı eserlerinden biri olabilir. Burada çok fazla ihtimaller üzerinde durmanın gereği yoktur. Çünkü Abdürrezzâk'ın birçok alanda eser kaleme almış olduğu ile ilgili birtakım işaretler bizim için kâfidir.

Kitâbü't-Târîh'in Abdürrezzâk'a nispet edilmesi hususunda Ca'dî'nin tek başına kalmış olması bu kitabın ona ait olması ile ilgili ihtimalin zayıf olduğu anlamına gelmez. Zira temel tarih kaynaklarında Abdürrezzâk'tan yapılan rivayetler onun bu alanda var olduğunu tekit etmektedir. Abdürrezzâk'tan tarihçiler ve Taberî rivayette bulunmuştur. Ahmed b. Mansûr'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: Abdürrezzâk, Hammâd b. Saîd es-San'ânî'nin ona şöyle rivayet ettiğini zikretti: Ziyâd b. Ubeydullah bana haber verdi ve şöyle dedi: "Şâm'a geldim..." Sonra Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî ile arasındaki bir haberi ve Hâlid'in Irak'a vali olduğunu zikretti.[278]

276 *Risâletu'd-Duktûr İsmâil ed-Deftâr*, 1261.
277 Ömer b. Ali b. Semüre el-Ca'dî, *Tabakâti Fukahâi'l-Yemen,* s. 68.
278 İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî,* II, 1468.

7. es-Sünen

Tarihçilerin zikrettiğine göre, *es-Sünen* Abdürrezzâk'ın fıkıh ile ilgili kitaplarından biridir.[279] Tarih kaynaklarında bu kitabın vasfı ile ilgili bilgi verilmemiştir. Kitâp, *el-Megâzî* ve *Kitâbu't-Târîh* gibi kayıp kitaplardan kabul edilmeye devam etmektedir.

8. Kitâbu'l-Müsned

Abdürrezzâk'ın *Kitâbu'l-Müsned*'i olduğu rivayet edilmektedir.[280] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'de şöyle demiştir: "Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî *el-Musannef*'in ve *el-Müsned*'in müellifidir."

9. Tezkiyetu'l-Ervâh an Mevâkıi'l-İflâh

Mu'cemu'l-Müellifîn'in yazarı bu eseri Abdürrezzâk'ın eserleri içerisinde zikretmiştir.

10. İhtilâfu'n-Nâs fi'l-Fıkh

Muhammed b. el-Hâris b. Esed, *Tabakâtu Ulemâ İfrîkâ* adlı eserinde bu kitabı zikretmiştir.[281] Muhammed b. el-Hâris b. Esed şöyle demiştir: "Bu kitabı, Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî'l-Manzûr el-Endelusî, İshâk b. İbrahim ed-Deberî'den dinlemiştir. O, *Tehzîbu't-Tehzîb*'de de olduğu gibi bu kitabı en son rivayet eden kişidir.

11. et-Tefsîr

Bizzat bu çalışmaya konu olan kitaptır.

---

279 Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, I, 566; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, s. 1008, 1712; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, V, 219.
280 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* X, 265.
281 *Tabakâtu Ulemâi İfrîkâ*, s. 183.

SEKİZİNCİ KONU
CERH VE TA'DÎL İMAMLARININ NEZDİNDE ABDÜRREZZÂK

Doğal olarak İmam Abdürrezzâk'ı cerh ve ta'dîl kitapları içerisinde de görmekteyiz. Birçok hadis imamı gibi Abdürrezzâk da kimi zaman cerh edilmiş, kimi zaman da adalet sahibi olarak görülmüştür. Abdürrezzâk, hadis ilmi ile meşgul olmanın ehemmiyetini çok iyi bilmektedir. Bu bağlamda Seleme b. Şebîb, Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Sadece yaşlandıktan ve güçsüz düştükten sonra infak edilen maldan Yüce Allah korusun. Öyle ki bir muhaddis yüz yaşına ulaştığında onunla ilgili eleştiriler yapılmaktadır; ona ya kezzâb/yalancı denilerek ya da bid'atçi denilerek ilmi bâtıl kabul edilmektedir. Böyle bir neticeden kurtulan çok az âlim vardır."[282] Bu rivayet, hadis ilmiyle meşgul olmanın tehlikesinden ve özellikle yaşı ilerlemişse, muhaddisin bu konuda eleştirilere maruz kalmasından bahsetmektedir. Söz konusu durum ravileri, yaşı ilerleyen ravilerin yaptıkları rivayetlere yönelik daha dikkatli olmaya sevk etmektedir. Çünkü muhaddis, ömrünün sonuna gelen ravinin hadis rivayet etmeyi bir ticaret malı gibi görmesinden ve bu nedenle ithamlı ve garip rivayetlerde bulunmasından çekinir. Seleme b. Şebîb'in tüm bu zikrettikleri, yaşanan gerçekleri ve ileri yaştaki ravilerin yaşadıkları duyguları ifade etmektir. Tüm bunlar hadis rivayet etme ve hadis ilmi ile iştigal olma ile ilgili bir nedamet veya kederlenme babında söylenmiş şeyler değildir ki, Seleme b. Şebîb'in bizzat kendisi muhaddistir ve o, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den yapılan şu rivayeti herkesten daha iyi bilmektedir: ***"Bizden bir şey işitip onu aynen işittiği gibi başkalarına ulaştıran kimsenin Allah yüzünü ağartsın."***

Burada cerh imamlarının Abdürrezzâk ile ilgili zikrettikleri sözlere ve onunla ilgili yaptıkları tenkitlere yer vermeye çalışacağım. Daha sonra bu eleştirileri ele alacağım. Bu konunun sonunda da Abdürrezzâk'ın cerh ve ta'dîl âlimleri nezdindeki konumu beyan edilecektir.

Ancak onunla ilgili cerh ve ta'dîl bağlamında zikredilen sözleri ifade etmeden önce bu mesele ile ilgili anlatılmak istenenin yerine ulaşması için önemli iki konu üzerinde durmak istiyorum:

---

282 Zehebî, *Mîzânu'l-'İ'tidâl*, II, 614; İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

Birincisi: Buhârî *Sahîh'te* Abdürrezzâk'tan rivayette bulunmuştur.

İbn Hacer, Buhârî'nin bir kimseden rivayette bulunmasının ehemmiyetini şöyle ifade etmektedir: "Buhârî'nin *Sahîh*'te bir kimseden rivayette bulunması için o kimsenin, Buhârî'nin nezdinde adalet ve zabt sahibi olması, gaflete düşmemiş olması ve özellikle kitabın sahîh olarak isimlendirilmesi için cumhur ulemânın mutabık olması gerekmektedir." Bunun anlamı *Sahîh*'te kendisinden rivayette bulunulan raviler ta'dîl âlimlerinin nezdinde uygundur. Şeyh Ebu'l-Hasan el-Makdisî'nin, *Sahîh*'te kendisinden rivayette bulunulan ravi için "İşte o, sağlamdır" dediği rivayet edilmiştir. Bunun anlamı, böyle bir kimse ile ilgili yapılan eleştirilere itibar edilmez. Aynı şekilde Şeyh Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî de *Muhtasar*'da şöyle demiştir: "Biz de (Makdisî'nin dediği gibi) gibi kabul eder ve aynı şeyi söyleriz."[283]

İkincisi: İmam Abdürrezzâk, Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ***"Sizin en hayırlınız, benim zamanımda yaşayanlarınızdır. Sonra zamanımda yaşayanlara yakın olanlar sonra da onlara yakın olanlardır"*** hadisinin muhatabı olan fazilet sahibi üçüncü asrın âlimlerinden biridir. Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'den rivayet edilen bir başka hadis de şöyledir: ***"İnsanların en hayırlısı benim zamanında yaşayanlar sonra ondan sonrakiler ve sonra ondan sonrakilerdir."***[284]

A. Cerh Âlimleri ve Abdürrezzâk ile İlgili Sözleri

Burada âlimlerin Abdürrezzâk ile ilgili cerh bağlamında değerlendirilebilecek sözlerini sundum ve bu rivayetlerde ona nispet edilen şu tespitlerde bulundum: Teşeyyu'/şiîlik, ihtilât ve tedlis.

1. Teşeyyu'/Şiîlik

Daha önce bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi vermiştik. Abdürrezzâk'ın Şiîliği Ali ve evlatlarına olan sevgiden ileriye gitmemektedir. Dolayısıyla bu ne Abdürrezzâk'ın ne de ondan başka birinin cerh edileceği bir sebep veya onun bid'at ehlinden biri olarak kabul edilmesine sevk edecek

---

283 İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî,* II, 128.
284 Buhârî, *Kitâbu'ş-Şehâdât*, XI, 78.

bir unsurdur. Bilakis Abdürrezzâk'ın akidesi sağlam ve meşrebi kavî ve temizdir. Dolayısıyla bu durum Abdürrezzâk'ın bid'ata düşmesinin ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat çizgisinden çıkmasının önüne geçmiştir.

2. İhtilât

Bazı rivayetler, Abdürrezzâk'ın ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybettikten sonra değiştiğini ifade etmektedir. Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "İki yüz yılından önce Abdürrezzâk'ın yanına geldik ve onun gözleri sağlamdı. Her kim gözlerini kaybettikten sonra ondan hadis dinlediyse o hadis zayıftır."[285]

Abdullah b. Ahmed dedi ki: Yahya b. Maîn'e "Abdürrezzâk b. Hemmâm yaşlı mıydı?" diye sordum. Yahya b. Maîn şöyle dedi: "Onu gördüğümüz zaman seksen yaşına yaklaşmıştı."[286] Ahmed şöyle demiştir: "Bir kimse size gözleri görüyorken hadis rivayet ediyorsa onu kabul edin. Ancak gözlerini kaybettikten sonra hadis rivayet ediyorsa hadisi zayıf konumundadır." Yine şöyle demiştir: "Abdürrezzâk gözlerini kaybettikten sonra hadis alıyor ve rivayet ediyordu. Her kim kitaplardan dinlediyse en doğrusu odur."[287]

Nesâî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Abdürrezzâk'ın son zamanlarında ondan rivayette bulunan kimselerin rivayetlerinde şüphe vardır."[288] Ebû Zür'a ed-Dımeşkî Ahmed'den rivayetle şöyle demiştir: "Hayatının sonlarına doğru Abdürrezzâk'ın gözleri görmez oldu. Ancak o bu hâlde hadis rivayet ediyordu."[289]

Bu tür rivayetler hiçbir şüpheye mahal kalmaksızın Abdürrezzâk'ın ihtilata düştüğünün doğru olduğunu göstermektedir. Ancak Abdürrezzâk'ın mübarek ve çok uzun hayatında ihtilata düştüğü yılların beş seneyi aşmadığını bilmemiz durumun vahametini biraz azaltabilir. Çünkü Ahmed'in Abdürrezzâk'ın yanına yaptığı yolculuk h. 199 yılındadır.

285 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
286 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
287 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
288 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
289 Abdulgânî ed-Dekar, *Ahmed b. Hanbel İmâmu Ehli's-Sünne*, s. 7.

Ebû Nuaym, *el-Hilye*'de şöyle rivayette bulundu: Abd b. Humeyd şöyle demiştir: Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini duydum: "Ahmed b. Hanbel buraya geldi ve burada iki yıl kadar kaldı."[290] Bunun anlamı şudur: Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın yanında h. 201 yılına kadar yani Abdürrezzâk'ın vefatından on yıl öncesine kadar kalmıştır. Abd b. Humeyd'in Abdürrezzâk'ın yanına yaptığı yolculuk Ahmed b. Hanbel'in yaptığı yolculuktan sonradır. Daha sonra *el-Hilye*'de Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah'tan şöyle rivayette bulundu: "Her kim Abdürrezzâk'tan seksen yaşından sonra hadis dinlediyse hadisi zayıftır. Babam ise ondan daha önce dinlemişti."[291] Biz Abdürrezzâk'ın seksen beş yaşında vefat ettiğini biliyoruz.[292] Abdürrezzâk h. 206 yılından önce ihtilata düşmemiştir ve h. 211 yılında vefat etmiştir. Dolayısıyla onun ihtilata düştüğü yıl beş yılı geçmez.

Âlimler, Abdürrezzâk'ın rivayetlerinde ihtilata düşüp düşmediğini rivayet şekline bakarak değerlendirmişlerdir. Abdürrezzâk'ın hafızasından rivayet ettiği hadisleri güvenilir bulurken, ihtilata düştükten sonra kitabından yaptığı rivayetlere şüphe ile yaklaşmışlardır. Bu nedenle Irâkî, Abdürrezzâk ihtilata düştükten sonra onu hüccet kabul edenlere yönelik şöyle demiştir: "İhtilata düştükten sonra onu hüccet kabul edenler onun değiştiğini dikkate almadılar. Çünkü o hafızasından değil kitabından rivayet etti."[293]

Râmehürmüzî ve İbnu's-Salâh[294] gibi âlimlerin naklettikleri, ihtilata düşen kişiden hadis rivayet etmeyi bırakmak gerektiğine dair görüş gariptir. Şu bir gerçektir ki bir ravinin ihtilata düştüğü ilk etapta anlaşılmamaktadır. Bu nedenle bu meseleyi hadis talebelerine tevcih etmelidir. Çünkü onlar kimden hadis tahsil edeceğini seçtikleri gibi kimin adalet sahibi olduğunu da bilmektedirler.[295]

Abdürrezzâk'ı yalancılıkla itham edenler ve hadis rivayetinde hataya düştüğünü söyleyenler muhtemelen Abdürrezzâk'ın gözlerini kaybedip ihtilata düşmesinden sonra ondan rivayette bulunmuşlardır.

290 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ,* IX, 184.
291 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ,* IX, 184.
292 Hazrecî, *el-Hülâsa*, II, 161.
293 İbnu's-Salâh, *Tedrîbü'r-Râvî,* II, 378.
294 *Mukaddimetu İbnu's-Salâh*, s. 461.
295 *Risâletu't-Deftâr*, s. 1070.

İbnu's-Salâh, Abdürrezzâk'ın yanına giden Abbâs b. Abdilazîm'den şu şekilde rivayet etmiştir: Abbâs b. Abdilazîm, San'a'dan döndüğünde şunları zikretti: "Ben Abdürrezzâk'a zor tahammül ettim. O, yalancı bir ravidir. Vâkidî ondan daha fazla sıdk sahibidir." İbn Hacer şöyle demiştir: "Ben Abbâs b. Abdilazîm'in bu anlattıklarının ardından, Zehebî'nin bizzat el yazısından Müslim ve Abbâs b. Abdilazîm'in Abdürrezzâk'ı yalancı olarak kabul ettiklerini okudum." Sonra İbn Hacer şöyle demiştir: "Bu, delilsiz bir şekilde yapılan çok ağır bir tenkittir."

Taberânî'nin İshâk b. İbrahim ed-Deberî tarîkiyle Abdürrezzâk'tan rivayet ettiği bazı münker hadisler tespit ettim ve bu duruma şu şekilde bir açıklık getirdim: İshâk b. İbrahim ed-Deberî, Abdürrezzâk'tan vefat etmeden bir yıl önce yani 210 yılında hadis dinlemiştir. Abdürrezzâk'ın hayatı açısından baktığımızda bu çok geç bir vakittir. Abdürrezzâk vefat ettiğinde Deberî henüz altı yaşındadır ve çok küçüktür. Zehebî bu konuda şöyle demiştir: "Babası, Deberî ile çok yakından ilgilendi. Deberî, Abdürezzâk'ın tasniflerini dinlediğinde yedi yaşlarındaydı." Ebû Avâne, *Sahîh*'te bu durumu eleştirdi. Çünkü Irâkî'nin de zikrettiği üzere onlar Abdürrezzâk'ın kitaplarından rivayette bulundular. O halde Abdürrezzâk gözlerini kaybettiği için biraz değişmiş ancak kitaplarından hadis rivayet etmeye devam etmiştir. İhtilata düşmesi rivayetlerinde çok fazla tesire neden olmamıştır. Abdürrezzâk vefat edinceye kadar Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'in hadislerini neşretmeye devam etmiştir.

3. Tedlis

Lugatte karanlık, gizleme vs. anlamlarına gelmektedir. Örneğin tedlis, satışta satışı yapılan malın kusurlarını gizlemek anlamına gelmektedir. Hadis rivayetinde tedlis ise isnadın karanlıkta kalması ve gerçek durumunun gizlenmesi bağlamında kullanılan bir terimdir. Yani isnadda bulunan ayıbın gizlenmesidir.[296]

Âlimler ıstılahî olarak tedlis kavramını başlıca türlere ayırmışlardır. Bunlar şunlardır:

296 İbn Manzûr, *el-Lisân*, II, 1408.

a. Tedlîsü'l-İsnâd

Râvinin görüştüğü ve kendisinden hadis dinlediği hocasından doğrudan duymadığı hadisleri ondan işitmiş gibi nakletmesidir. İsnad tedlisi yapan kimsenin maksadı ya isnad zincirini kısaltarak âlî isnad elde etmek veya aradaki zayıf raviyi düşürmek yahut büyük bir muhaddisten o hadisi bizzat duyduğu izlenimini vermektir.

b. Tedlîsü'ş-Şüyûh

Râvinin, hocasını bilinen adı dışında fazla bilinmeyen bir isim, künye, lakap ya da nisbe ile zikretmesidir. Bu nevi tedlîs yapan kimsenin amacı zayıf ravilerden hadis almadığı kanaatini vermektedir.[297]

c. Tedlîsü't-Tesviye

Güvenilir raviler arasındaki zayıf bir raviyi atlamak suretiyle hadisin hep güvenilir ravilerden rivayet edildiği zannını uyandırmaktır. Bu sika bir ravinin zayıftan ve zayıf ravinin sikadan (sika > zayıf > sika) rivayet ettiği isnadlarda yapılmaktadır. İsnadda bulunan zayıf ravi düşürülür ve yerine ihtimal bildiren hadis rivayet lafızlarından biri kullanılarak sika bir ravi getirilir. Bu şekilde hadisin isnadı tamamen sika ravilerden oluşturulmaktadır.[298]

Bu yapılanın yani tedlisin ne kadar yanlış olduğunun belirtilmesi hususunda şu şekilde rivayetler mevcuttur: "Hadiste tedlise düşmek zinadan daha kötü bir şeydir." "Gökyüzünden yere düşmek tedlise düşmekten daha iyidir."[299] Hammâd b. Zeyd şöyle demiştir: "Tedlis, yalandır... Ben hiçbir müdellisin bizzat almadığı rivayetleri rivayet etmeye doyduğunu bilmiyorum."[300]

Daha önce de beyan ettiğimiz üzere bazı âlimler Abdürrezzâk'ı Şiîlikle, sahâbeyi kötülemekle ve -bunama ve kitaplarını kaybetmesi nedeniyle değil ancak gözlerini kaybetmesi nedeniyle- ihtilata düşmekle tenkit etmişlerdir. Abdürrezzâk kendisine yönelik yapılan bu ithamlardan

---

297 İbn Hacer, *Tabakâtu'l-Müdellisîn*, s. 11-12.
298 *Risâletu't-Deftâr*, s. 1074.
299 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 356.
300 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 356.

tedlis dışındakilerden berîdir. Fakat tedlis cerh imamlarının ona karşı yapmış olduğu en önemli ve en büyük tenkit unsurlarından biridir.

İbn Hacer şöyle demiştir: "Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, hadisinin rivayet edilmesi hususunda âlimlerin icmâsı olan meşhur bir hafızdır. Ancak bazı kimseler onun tedlise düştüğünü zikrettiler."[301] Böylece Abdürrezzâk b. Hemmâm'ı tedlise düşen ravilerden ikinci tabakadaki raviler arasında derecelendirdiler. Ancak Süfyân es-Sevrî'den olduğu gibi Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan da *Sahîh*'te hadis rivayetinde bulundular. Nesâî, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tedlise düştüğünü ifade etmiştir. Buhârî onunla ilgili şöyle demiştir: "Tedlise çok nadir düşmüştür."

Aynı şekilde Süfyân b. Uyeyne de tedlise düşmektedir ancak o, sadece sika ravilerden tedlise düşmüştür.[302] Abdürrezzâk da Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne ile aynı tabakada yani muhtemelen tedlise düşenler tabakasında zikredilmiştir.

Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın tedlis konusundan beri olduğu ile ilgili bizzat kendisinden şu şekilde rivayet gelmiştir: Abdürrezzâk dedi ki: "Hacca gittim ve orada üç gün kaldım ancak hadis ehlinden kimse yanıma gelmedi. Kâbe'ye tutundum ve şöyle dedim: 'Ey Rabbim! Ben yalancı mıyım? Ben müdellis miyim? Ben Bakiyye b. el-Velîd gibi mi oldum?' Sonra eve döndüm ve hadis ehli yanıma geldi." Bu rivayet Abdürrezzâk'ın tedlis ile ilgili ithamlardan aklanması açısından kâfidir ancak buna rağmen onu tedlise düşen raviler içerisinde değerlendirmişlerdir.

B. Ta'dîl İmamları ve Abdürrezzâk ile İlgili Sözleri

Abdürrezzâk ile ilgili cerh âlimlerinin zikrettikleri rivayetler ve bu rivayetler çerçevesinde yaptığımız tartışmalar neticesinde Abdürrezzâk'ın kendisine yöneltilen ithamlardan berî olduğunu ortaya koyduktan sonra durumun tüm yönleriyle daha net anlaşılması için Abdürrezzâk ile ilgili ta'dîl âlimlerinin zikrettikleri rivayetleri sunacağız. Böylelikle Abdürrezzâk'ın bütün âlimlerin nezdindeki durumunu ortaya koymuş olacağız.

---

301 İbn Hacer, *Tabakâtu'l-Müdellisîn*, s. 21-23.

302 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*; İbn Hacer, *Tabakâtu'l-Müdellisîn*, s. 23; *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 240.

1. Ahmed b. Sâlih el-Mısrî şöyle demiştir: Ahmed b. Hanbel'e "Abdürrezzâk'ın hadisinden daha iyi bir hadis gördün mü?" diye sordum. Ahmed b. Hanbel "Hayır" dedi.[303]

2. Ebû Zür'a ed-Dımeşkî şöyle demiştir: "O, hadisi sağlam olan muhaddislerden biridir."[304]

3. Ahmed b. Hanbel'e "Abdürrezzâk, Ma'mer'in hadislerini ezberliyor muydu?" diye soruldu. O "Evet" dedi.[305]

4. Ya'kûb b. Ebî Şeybe, Ali b. el-Medînî'den şöyle rivayet etmiştir: Hişâm b. Yusuf bana "Abdürrezzâk, bizim içimizde en âlim olan ve en hâfız olandı" dedi. Ya'kûb dedi ki: "Her ikisi de sikadır."[306]

5. İmam Ahmed şöyle demiştir: "Şayet Ma'mer'in ashâbı ihtilâfa düşerse söz Abdürrezzâk'ındır."[307]

6. Ebû Zür'a şöyle demiştir: Ahmed b. Hanbel'e "İbn Cüreyc'den rivayette Abdürrezzâk mı daha sağlamdır yoksa Muhammed b. Bekr el-Bürsânî mi?" diye soruldu. Ahmed b. Hanbel "Abdürrezzâk" cevabını verdi.[308]

7. Osmân b. Saîd ed-Dârîmî şöyle demiştir: Yahya b. Maîn'e "Süfyân'dan rivayette Abdürrezzâk sika mıdır?" diye sordum. Yahya b. Maîn dedi ki: "O, Müemmel b. İsmail, Ubeydullah b. Musa, İbn Yemân, Kabîsa ve Firyâbî gibi sikadır."[309]

8. İbrahim b. Abdillah b. Hanbel şöyle demiştir: Yahya b. Maîn'e "Senin nezdinde Abdürrezzâk mı yoksa Muhammed b. Humeyd Ebû Süfyân el-Ma'merî mi efdaldir?" diye sordum. Yahya "Abdürrezzâk daha efdaldir" dedi.[310]

---

303 İbn Hacer, *et-Tehzîb,* VI, 311.

304 Zehebî, *el-Kâşif,* II, 178; İsfahânî, *et-Takrîb,* I, 493; İbn Hacer, *et-Tehzîb,* VI, 311.

305 Safedî, *Nüketü'l-Himyân,* s. 191; İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

306 İbnu'l-Keyyâl, *el-Kevâkibü'n-Neyyirât* (fotokopi nüsha olduğu için numaralandırması net değildir); İbn Hacer, *et-Tehzîb,* VI, 314.

307 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

308 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

309 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

310 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

9. Ebû Zür'a şöyle demiştir: "İbn Sevr, Hişâm b. Yusuf, Abdürrezzâk. Abdürrezzâk onların en hâfız olanıdır."[311]

10. Ebu'l-Kâsım el-Mende, Ali b. Muhammed'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ebû Muhammed İbn Ebî Hâtim bize haber verdi ve dedi ki: Babama "Senin nezdinde Abdürrezzâk mı yoksa Ebû Süfyân el-Ma'merî mi daha efdal?" diye sordum. Babam "Abdürrezzâk" dedi. Sonra "Abdürrezzâk mı yoksa Mutarrif b. Mâzin mi daha efdal?" diye sordum. Babam "Abdürrezzâk" dedi. Sonra "Abdürrezzâk ile ilgili ne söylersin?" deyince, babam "Abdürrezzâk'ın hadisi yazılır ve hadisinin hüccet değeri vardır" dedi.[312]

11. İmam Ahmed'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Abdürrezzâk'ın ilmi Hişâm b. Yusuf'tan daha geniştir. Hişâm b. Yusuf ondan daha zayıftır."[313]

12. Ebû Davud şöyle demiştir: "Abdürrezzâk sikadır."[314]

13. İbn Abdilberr şöyle demiştir: "Abdürrezzâk, Abdülhamîd'den daha sikadır."[315]

14. Zühlî şöyle demiştir: "O, hadiste en hâfız olanlardandır."[316]

15. Mizzî, İbn Adî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Abdürrezzâk'ta çok hadis vardır. Müslümanların sika âlimleri onun yanına yolculuk yapmışlar ve ondan hadis yazmışlardır. Bu âlimler onun hadisinde bir beis görmemişlerdir."[317]

16. İbn Nâsıruddîn şöyle demiştir: "Bir kişi hariç herkes onu sika olarak kabul etti. Ancak onu Şiîlikle itham ettiler."[318]

17. Muhammed b. Ukayl b. Abdillah b. Yahya el-Alevî şöyle demiştir: "Abdürrezzâk büyük hâfızlardandır, sika ve sağlamdır."[319]

---

311 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* III, 121.
312 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* III, 121.
313 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
314 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* VI, 314.
315 İbn Abdilberr, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihî,* I, 106.
316 İbn Hacer, *et-Tehzîb,* VI, 314.
317 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl,* s. 416; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb,* VI, 313.
318 İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, II, 27.
319 Muhammed b. Ukayl b. Abdillah el-Hadramî, *el-İtebu'l-Cemîl*, s. 46.

18. Abdullah b. Ahmed şöyle demiştir: Babamın şöyle dediğini duydum: "Abdürrezzâk'ın kitapları ilmin üçte ikisidir."[320]

19. Ebû Sâlih Muhammed b. İsmail es-Sarârî şöyle demiştir: Biz San'â'da Abdürrezzâk'ın yanındayken bize ashâbımızın yani Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel vdğ Abdürrezzâk'ı terk ettiği ve ondan nefret ettikleri haberi geldi. Bu haberle birlikte hüzne boğulduk. Dedik ki: Biz anlaştık, yolculuk yaptık ve yorulduk sonunda onun hadisi düştü. Hac vaktine kadar üzülmeye devam ettik. Hac vakti, San'â'dan çıktım ve Mekke'ye gittim. Mekke'de Yahya b. Maîn ile karşılaştım ve ona "Ey Ebû Zekeriyya! Abdürrezzâk ile ilgili sizden bize ulaşan haber de neyin nesi?" dedim. Yahya "Ne ulaştı?" deyince, biz "Sizler Abdürrezzâk'ın hadisini terk etmişsiniz ve ondan uzaklaşmışsınız" dedik. Bunun üzerine Yahya "Ey Ebû Sâlih! Abdürrezzâk İslâm'dan çıksa bile biz onun hadisini yine terk etmeyiz" dedi.[321]

20. Ziriklî şöyle demiştir: "Ebû Bekir es-San'ânî, sika hadis hâfızlarından biridir ve on yedi bin hadisi ezbere bilmektedir."[322]

21. Zehebî şöyle demiştir: "O bir ilim deposudur.[323] İmamlar Yemen'e onun yanına yolculuk yaptılar. O, çok geniş bir ilmî derinliğe sahipti."[324]

22. Muhammed b. el-Mütevekkil b. Ebi's-Serî, Abdürrezzâk'ın kardeşi Abdulvehhâb b. Hemmâm'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ben Ma'mer'in yanındaydım ve onun yanında başka kimse yoktu. Ma'mer dedi ki: "Yemen ehlinden yanımıza gelen şu dört öğrenci çok farklıdır: Rebâh b. Zeyd, Muhammed b. Sevr, Hişâm b. Yusuf ve Abdürrezzâk b. Hemmâm. Rebâh kendisini ibadete vermiştir. Nefsi için faydalı işler yapmış ancak insanlar için faydalı işler yapmamıştır. Hişâm otoriteye karşı yenik düşmüştür. Sevr çok unutkandır ve çok az hadis ezberlemektedir. İbn Hemmâm şayet yaşarsa dünyanın dört bir yanından kendisine ilim için gelirler."[325]

---

320 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

321 Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, s. 140; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl,* II, 612; İbn Hacer, *et-Tehzîb,* VI, 314.

322 Zirikli, *el-A'lâm*, IV; *Tercemetu Abdirrezzâk.*

323 Zirikli, *el-A'lâm*, IV; *Tercemetu Abdirrezzâk.*

324 İbn Haldûn, *el-İber*, I, 360; *Şezerâtu'z-Zeheb*, II, 27.

325 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 312.

23. *Subhu'l-A'şâ*'nın müellifi çeşitli ilim dallarında dönemin adamının kim olduğu ile ilgili konuda şöyle demiştir: "Kıssada Vehb b. Münebbih, rüya tabirinde İbn Sîrîn, kırâatte Nâfi', fıkıhta kıyas yapmada Ebû Hanîfe, megâzîde İbn İshâk, te'vilde Mukâtil, tarihte Ebu'l-Hasan el-Medâinî, ilimde Mâlik b. Enes, hadis fıkhında Şâfiî', hadis ricâlinde İbn Maîn ve yanına en çok öğrenci almada Abdürrezzâk."[326]

24. Şayet bir şeyhin konumu, kendisinden ilim tahsil edenler yoluyla biliniyorsa, Abdürrezzâk'ın kendi akranları ve muasırları arasındaki konumu da kendisinden ilim tahsil edenler ve rivayet alanlar yoluyla bilinebilir. Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve Züheyr b. Harb gibi meşhur âlimler ülkelerinden kalkıp Abdürrezzâk'ın yanına ilim talep etmek için yolculuk yapmışlardır. Bu âlimlerin her birinin fazileti Bağdat'ta herkes tarafından maruftur.

25. Bu zikredilen isimlerin yanında Alî b. el-Medînî el-Basrî, Seleme b. Şebîb en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdilmelik b. Zencûye el-Bağdâdî, Ahmed b. Yusuf es-Sülemî en-Nîsâbûrî ve başkalarını zikredebiliriz.[327]

26. Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın yanına, Buhârî de gitmek istemiştir. Ancak Buhârî'ye Abdürrezzâk'ın vefat ettiği söylenmiştir. Abdürrezzâk o sırada vefat etmemiş ancak kitaplarını yazmak için inzivaya çekilmiştir. Daha sonra da bu kitapları aracılığıyla hadis rivayet etmiştir.[328]

27. Abdürrezzâk'ın aklanması bağlamında İbn Hallikân'nın şu rivayetinden daha güzel bir rivayet görmedim: "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* vefat ettikten sonra hiç kimseye Abdürrezzâk'ın yanına yapılan yolculuklar gibi yolculuk yapılmadı."[329]

28. Şevkânî şöyle demiştir: "Abdürrezzâk'ın çok takipçisi vardı."[330]

Bu konu ile ilgili sözlere burada son veriyoruz. Çünkü daha fazla bir şey zikretmeye ihtiyaç duymuyorum. Abdürrezzâk'ın tezkiyesi bağlamında gelen rivayetlerin tamamını burada zikretmeye gayret ettim. Ancak bu gayret zannediyorum denizden bir katre ve kocaman bir

326 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ,* I, 454.
327 *Risâletu't-Deftâr,* s. 1175.
328 *Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, s. 479.
329 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 216.
330 Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa*, s. 347; Sem'ânî, *el-Ensâb,* VIII, 331.

bahçeden alınan tek bir gül mesabesindedir. Ben bunu öyle görüyor ve öyle değerlendiriyorum. Şüphesiz ki bizlerin Yüce Allah katında kimseyi temize çıkarmaya gücü yetmez.

DOKUZUNCU KONU
TABAKASI

el-Lisân'da tabaka kelimesi şu şekilde tanımlanmıştır: "Her biri aynı düzeyde insanlardan oluşan gruptur."[331]

Muhaddislerin kullandığı anlamda tabaka kelimesi, yaş ve isnatta muasır muhaddislerin veya sadece birbirine yakın, benzer olan âlimlerin meydana getirdiği ravi grubudur.[332] Aynı tabakadaki ravileri, fakîhleri, müfessirleri ve dilcileri tanımaları onların ortak paydalarıdır. Tabakanın bilinmesi son derece önemli bir konudur. Çünkü isimlerin ve künyelerin karışmasının önüne geçer ve farklı şekillerde tedlise düşen ravilerin tedlisinin ortaya çıkmasını sağlar. Ayrıca ravilerin doğum ve vefat tarihleri belli olur. Tabakası aracılığıyla âlimlerin şeyhleri ve öğrencileri de tespit edilir.[333]

Tüm bunlardan hareketle âlimlerin İmam Abdürrezzâk için kabul ettiği tabaka, onun döneminin insanları arasındaki ilmî konumuna işaret etmektedir.

Âlimler ile ilgili tabakaları oluşturan bu alandaki mütehassıs kimseler İmam Abdürrezzâk'ın tabakasının belirlenmesi hususunda ortak bir zeminde buluşamamışlardır. Çünkü İbn Hacer, İmam Abdürrezzâk'ı dokuzuncu tabakadan (küçük etbâu't-tâbiînin tabakasından) kabul ederken, İbn Sa'd onu Yemen muhaddislerinin dördüncü tabakası içerisinde kabul etmiştir. İbn Hacer, İmam Abdürrezzâk'ın hadis ehli içerisinde Yezîd b. Hârûn, Şâfiî' ve Ebû Davud et-Tayâlisî'yi zikretmiştir.[334]

İbn Asâkir şöyle demiştir: "İbn Sa'd, Abdürrezzâk'ı altıncı tabakadan kabul etti ancak Halîfe'yi beşinci tabakadan saydı."[335]

331 İbnu'l-Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, "Tabaka" maddesi.
332 Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, s. 46.
333 İbn Hacer, *Mukaddimetu't-Takrîb*, s. h.
334 İsfahânî, *et-Takrîb*, I, 5-6.
335 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.

Abdürrezzâk'ın farklı tabakalarda kabul edilmesi şekilsel bir nedendir. Çünkü tabakat müellifleri, bu tür çalışmaları meydana getirirken ortak esaslar üzerinde ittifak etmemişlerdir. Bu müelliflerden bazıları, bu tür değerlendirmeye temel olarak sıfatı almış ve sahâbenin tamamını tek bir tabakadan kabul etmiştir. Bazıları ise bu taksimde meziyeti ve özellikleri baz almış ve bu nedenle Müslüman olma sıralarına göre sahâbeyi on küsur tabakaya ayırmıştır. Bazı müellifler ise bu taksimi zamana göre yapmışlardır ve her tabakayı kırk seneye göre tesis etmişlerdir.[336]

Bu bağlamda Abdürrezzâk'ın durumu ile ilgili zikredilenler hususunda doğruya en yakın olanları İbn Hacer şu şekilde zikretmiştir: "Abdürrezzâk h. 126 yılında doğdu. Tâbiîn dönemi yaklaşık 181 yılında sona erdi. Bâkıllânî'den yapılan rivayete göre, Abdürrezzâk bu tarihte hayattaydı ve gelen öğrencileri kabul ediyordu. Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzâk'ın yanına gittiği yolculuğun tarihi h. 199 yılıdır. Etbâu't-tâbiîn dönemi h. 220 yılına kadar devam etmiştir.[337] Abdürrezzâk'ın vefat tarihi h. 211 yılıdır. O zaman o, etbâu't-tâbiîn tabakası içerisindedir."

1. Rivayet İlmi Bağlamında Hadis İlmindeki Yeri

Abdürrezzâk, hadis toplama ve tedvini ve aynı şekilde hadis rivayetinde bulunan şeyhlere yolculuk ile temayüz eden bir asırda yaşamıştır. Bu nedenle tasnifler artmıştır. Ayrıca bu dönemde şeyhlik çok yönlüdür ve medreselerin sayılarında gözle görülen bir artış mevcuttur. Dolayısıyla Abdürrezzâk, hadis, tefsir, megâzî ve fıkıh gibi çeşitli ilimlerin tasnifiyle meşgul olmuştur. Bu bağlamda Dihlevî şöyle demiştir: "Bu tabaka ehli, yaklaşık olarak kırk bin hadis rivayet etmiştir. Bu kadar hadisi rivayet edenlerin başında, Abdurrahman b. Mehdî, Yahya b. Saîd el-Kattân, Yezîd b. Hârûn ve Abdürrezzâk gelmektedir."[338]

Abdürrezzâk bu tabakada rivayette bulunan ravilerin başında gelirken aynı zamanda da Yemen'de bu bağlamda en üst konumdadır. Sehâvî şöyle demiştir: "Yemen'de ikâmet eden Muâz ve Ebû Musâ vardı. Yemen'den tâbiîn imamları çıktı ve oradan yeryüzüne yayıldılar. Söz

336 Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III, 351.
337 Subhî es-Sâlih, *Mustalahu'l-Hadîs*, s. 357.
338 Dihlevî, *Hüccetullah el-Bâliğa*, s. 313.

konusu bu tâbiîn grubunun içerisinde İbn Münebbih, Tâvus, onun oğlu, Ma'mer ve ashâbı ile Abdürrezzâk ve ashâbı bulunmaktadır."[339]

Abdürrezzâk bir yandan kendi tabakası, diğer taraftan kendi muasırları arasındaki konumundan anlaşılacağı üzere bizzat ezberlediği her şeyi tedvin etmiş sonra da rivayet etmiştir. Sonra kütüphanesinin anahtarını öğrencilerine vermiş ve isteyen karşılaştırma ve zabt yapmıştır. Hiç şüphesiz Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i, *Tefsîr*'i ve hadis ilmi alanında telif ettiği rivayetlerden oluşan diğer kitapları büyük bir tecrübe ve gayretin mahsulüdür.

2. Dirayet İlmi Bağlamında Hadis İlmindeki Yeri

Bu ilim, hadis usûlü, hadis ilimleri, hadis ıstılahı ve hadis dirayet ilmi gibi birçok isimle isimlendirilmektedir. Bu ilmin, hadis dirayet ilmi ve dirayet olarak hadis ilmi şeklinde isimlendirilmesi Bağdâdî'den sonraki (h. 464) müteahhirîn döneminde yapılmıştır.

Mütekaddimîn nezdinde hadis ilmi, ravilerin adalet ve zabt yönünden durumları ve isnadların muttasıl mı munkatı mı olduğunu yani Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e ulaşmasının keyfiyetini araştırmaktadır.[340]

Şayet mütekaddimîn nezdinde dirayet kavramı bu anlama geliyorsa Abdürrezzâk bu ilim ile ilgili çok çaba sarf etmiştir. Çünkü Abdürrezzâk, isnadın bu ümmete has özelliklerinden biri olduğunu bilmektedir. Bu nedenle bütün eserlerinde isnada olabildiğince özen göstermiştir. Öyle ki bizler genellikle onun şahsiyetinin rivayetlerin arkasında kaldığını görmekteyiz. Abdürrezzâk'ın eserlerine analitik bir gözle baktığımızda onun bu ilme ve bu ilmin esaslarına ne kadar katkıda bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

"Ahberenâ" lafzı ile semâ ' hakkındaki rivayetlerden bazıları:

Hatîb, *el-Kifâye*'de şöyle demiştir: "Ahberenâ" lafzı ile semâ'da bulunup rivayet etmek, Hammâd b. Seleme, Abdullah b. el-Mübârek, Hüşeym b. Beşîr, Ubeydullah b. Musa, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Yezîd b. Hârûn, Amr b. Avn, Yahya b. Yahya et-Temîmî, İshâk b. Râhûye, Ebû

339 Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh*, s. 139-140.
340 *Mukaddimetu Tedrîbi'r-Râvî*, s. 5-6.

Mes'ûd, Ahmed b. el-Furât er-Râzî ve Muhammed b. Eyyûb er-Râzî gibi hadis ehlinden bir grubun yöntemidir."[341]

(Kâdî Iyâz) *el-İlmâ'*da şöyle rivayet etmiştir: "Ahberenâ" diyenler sadece Urve b. ez-Zübeyr, oğlu Hişâm, İbn Cüreyc vdğ., onlardan sonra ise İbnu'l-Mübârek, Abdürrezzâk ve Ebû Âsım'dır.[342]

3. Cerh ve Ta'dîl İlmindeki Yeri

Abdürrezzâk ricâl ile ilgili cerh ve ta'dîl bağlamında değerlendirmede bulunan meşhur imamlardan biri değildir. Abdürrezzâk daha çok rivayet ve isnad ile meşgul olmuştur. Abdürrezzâk'ın cerh ve ta'dîl bağlamında ricâl ile ilgili bir şey zikretmemesinin nedeni bu işin farz-ı kifâye olması olabilir. Abdürrezzâk'ın döneminde bu iş, Şu'be b. el-Haccâc,[343] Süfyân es-Sevrî (ö. 161),[344] Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181),[345] Evzâî (ö. 194),[346] Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 196),[347] Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198),[348] Süfyân b. Uyeyne (ö. 198),[349] Alî b. el-Medînî[350] ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241) gibi âlimler tarafından en güzel şekilde yapılmaktadır.

Mezkûr âlimlerin bu alanda çalışmalarda bulunması Abdürrezzâk'ın gayretini hadis cem etmeye ve neşretmeye ayırmaya sevk etmiştir. Ancak bu, Abdürrezzâk'ın ricâl ile ilgili değerlendirme yapmaktan tamamen uzak durduğu anlamına gelmemektedir. Bilakis ondan ricâl ile ilgili cerh ve ta'dîl bağlamında kabul edilecek bazı şeyler duyulmuştur. Sehâvî, *Ma'ridu'l-Kelâm an Tabakâti'l-Mütekellimûn fi'r-Ricâl*'de şöyle demiştir: "Onlardan sonra şunlar ricâl ile ilgili rivayet dinlediler: İmam Şâfiî, Yezîd b. Hârûn, Ebû Davud et-Tayâlisî, Abdürrezzâk, Firyâbî, Ebû Âsım en-Nebîl vdğ. Daha sonra cerh, ta'dîl ve illet ile ilgili kitaplar tasnif

341 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 413-415.
342 Kâdî İyâz, *el-İlmâ'* (thk. es-Seyyid Sakr), s. 130.
343 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 338.
344 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 111.
345 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 382.
346 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 328.
347 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 123.
348 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 216.
349 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV, 117.
350 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 280.

edildi."[351] Gördüğünüz üzere Sehâvî, Abdürrezzâk'ı cerh ve ta'dîl imamlarından biri olarak görmektedir. Çünkü o kendi dönemindekilerin ve kendinden öncekilerin yaptığı gibi hadis rivayeti esnasında veya belirli raviler hakkında soru sorulduğunda ravilerin hâlleri ile ilgili bu bağlamda bir şeyler zikretmiştir. Abdürrezzâk'ın cerh ve ta'dîl ilminde müstakil bir eserini bulamadık. Ancak onun bu minvalde zikrettikleri kitaplarının içerisinde dağınık bir şekilde varlığını korumaktadır. Bu nedenle bazı imamlar onu cerh ve ta'dîl imamlarından biri olarak kabul etmişlerdir.

4. Cerh ve Ta'dîl Bağlamında Zikrettiklerinden Örnekler

1. Hâkim Ebû Abdillah şöyle demiştir: "İbrahim b. Meymûn es-San'ânî'yi Abdürrezzâk adil olarak gördü ve övdü. Abdürrezzâk Yemen ehli imamlarındandır ve onun ta'dîli hüccettir."[352]

2. Buhârî, Bişr b. Râfi' el-Yemânî'nin tercemesinde şöyle demiştir: Abdürrezzâk dedi ki: "Necrân ehlinin imamı ve müftüsü bize rivayet etti."[353]

3. Buhârî, aynı şekilde Muhammed b. Râşid el-Huzâî' eş-Şâmî için şöyle rivayette bulundu: Abdürrezzâk dedi ki: "Ben hadis rivayetinde ondan daha takvalı birini görmedim."[354]

4. Buhârî, Muhammed b. Sevr'in tercemesinde şöyle demiştir: Ma'mer'den rivayet dinledi. İbrahim b. Musa bana dedi ki: Abdürrezzâk bize şöyle dedi: "Muhammed b. Sevr sağlamdır ve doğrudur."[355]

5. İbn Adî, Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Şark ehli içerisinde İbnu'l-Mübârek'ten daha efdal birini görmedim."[356]

6. Buhârî, Abdullah b. Muâz'ın tercemesinde şöyle demiştir: İbn Maîn şöyle demiştir: "O sikadır. Ancak Abdürrezzâk onu yalancı kabul etti." Hişâm b. Yusuf şöyle demiştir: "O sıdk sahibidir."[357]

---

351 Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh*, s. 164.
352 Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 116; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 174.
353 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 75.
354 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 81; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 253.
355 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 52.
356 İbn Adî, *el-Kâmil*, varak no: A 25.
357 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 212; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 173.

5. İmamların Bazı Râvileri Cerh ve Ta'dîli ile ilgili Abdürrezzâk'ın Rivayetlerinden Örnekler

1. Abdullah b. et-Tahrânî > Abdürrezzâk > İsmail b. Abdillah isnadıyla İbn Avn'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: İbn Sîrîn şöyle dedi: "Biz Ebû Kılâbe'nin sika olduğunu öğrendik."[358]

2. İmam Ahmed şöyle demiştir: Abdürrezzâk bize rivayet etti ve dedi ki: Ma'mer, Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etti: "Dizlerim sekiz yıl İbnu'l-Müseyyeb'in dizlerine değdi."[359]

3. Abdürrezzâk dedi ki: Süfyân b. Uyeyne'nin şöyle dediğini duydum: "Ravi şu üç kişidir: Kendi zamanlarında İbnu'l-Abbâs, Şa'bî ve Sevrî."[360]

4. Alî b. Hâşim, Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Üç kişi benden hadis yazdı. Onlardan başka benden kimlerin yazdığını hatırlamıyorum. Benden insanların en hâfızı Şâzekûnî, ricâl alanında insanların en bilgilisi Yahya b. Maîn ve insanların en zâhidi Ahmed b. Hanbel hadis yazdı."

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere Abdürezzâk bizzat bu alan ile ilgili sarf ettiği sözlerle ve bizzat bu alanda mütehassıs âlimlerin rivayetini naklederek bu ilmin inşasına katkıda bulunmuştur. O bütün raviler hakkında konuşmamış, yeri geldiğinde bazı raviler ile ilgili bu bağlamda bir şeyler zikretmiştir. Fakat bizim sunmuş olduğumuz örnekler onun cerh ve ta'dîl ilminde de var olduğuna, bu ilmin oluşmasına ve gelişmesine hem rivayet hem de dirayet bakımından katkıda bulunduğuna bir delil teşkil etmektedir.

Buraya kadar Abdürrezzâk'ın rivayet ve dirayet bağlamında hadis ilmindeki konumu ile ilgili bilgi vermeye çalıştım. Şimdi Abdürrezzâk'ın tefsir ilmindeki konumu ile ilgili bilgi veerceğim.

---

358 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 58.
359 Abdürrezzâk, *Tefsîr*; Ahmed, *el-İlel*, I, 28.
360 İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 36.

6. Tefsir İlmindeki Yeri

Girişte tefsir ilminin neşetinden Abdürrezzâk'ın doğumuna kadar Kur'ân-ı Kerîm'in rivayetle yani Nebevî sünnetle, sahâbenin sünneti takibi ve tâbiînin sahâbeden aldıkları ile tefsir yapıldığı hususuna değinmiştik. Öyle ki imamımız Abdürrezzâk'ın döneminde rivayetler ve isnadlarıyla korunmakla birlikte tefsir, hadis ilminden ayrılıp müstakil bir ilim hâline gelmeye başlamıştır.

Tâbiîn döneminden sonra Kur'ân-ı-Kerîm'e ve bazı kimselerin görüşlerinin tercih edilmesine bağlı olarak mezhepsel görüşler ortaya çıkmıştır. Sonra takip ettikleri yol başarılı oldu. Ancak bu tür yönelimler o dönemki rivayet tefsirlerinde bizzat rey tefsirlerinde gördüğümüz gibi çok açık ve net olarak görülmemektedir. Fakat buna rağmen rivayet tefsirleri insanın karakterinden bütünüyle hâlî değildir. Bu konuya Abdürrezzâk'ın tefsirinde değindim. Rivayet her ne kadar sağlam ya da belirli bir dokuya sahip olsa da rivayet edenin şahsî karakterinden yoksun değildir. Kısacası bir âyet ile ilgili gelen rivayetler cem edilir ve bu rivayetlere yoğunlaşılır ve rivayetler yorumlanır. Sonra âyet ile ilgili akla gelen anlama bakılır. Ardından âyetin etrafında oluşan genel fikir, kişinin içinin mutmain olması için onu âyet ve rivayetler arasında bağ kurmaya sevk eder. Doğal olarak rivayetlerle ilgili kalbin mutmain olması ile ilgili süreç aklî ve nefsî unsurlardan etkilenir. Neticede kişi, kalbi mutmain olursa rivayeti kabul eder, olmazsa reddeder.[361]

Bu nedenle rivayetle tefsir yapmak en zor tefsir türü olarak görülmektedir. Çünkü rey tefsirlerinde müfessir görüşünü çok açık bir şekilde beyân etmektedir. Ancak rivayet tefsirlerinde müfessir için böyle bir durum söz konusu değildir. Bilakis bu tür tefsirlerde müfessir görüşlerine rivayet elbisesi giydirmektedir. Bunu Abdürrezzâk'ın rivayetleri tercih etme ve seçme yöntemi ile ilgili konuda örnekleri ile beyân ettim. Bundan sonra Abdürrezzâk'ın kendisine nispet edilen tefsiri, kendi dönemindeki müfessirler arasındaki konumunu, bu ilimdeki şanını ve hadis, fıkıh vs. ilimlerde ne kadar ön planda olduğunu bizlere göstermek için yeterlidir.

---

361 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* I, 155.

7. Abdürrezzâk'ın Tefsirinin İlmî Değeri

Abdürrezzâk'ın tefsiri, tefsirin gelişim aşamaları ve tefsirde takip edilen metot konusunda bir numune kabul edilmektedir. Bu tefsir, bu aşamada tefsirdeki olgunlaşma ile ilgili izler taşımaktadır. Bu olgunluğun, olgunlaşma yönündeki daha önce atılan adımlardan daha ileride olduğu da maruftur. Bu tefsir ile ilgili yapılan kapsamlı bir araştırma, daha önce zikredilen tefsirin aşamaları ilgili tarihsel sunumun yanında bu aşamada mümkün olduğunca rivayetlerin zikredildiğini tekit etmektedir.

Şüphesiz Abdürrezzâk tefsirinde tedvin edilmiş rivayetlerin yanında şifahî olarak almış olduğu rivayetleri de kullanmıştır. Dolayısıyla Abdürrezzâk'ın tefsiri bizler için bu rivayetlerde bulunanları muhafaza etmiştir. Tefsirin içerisinde rivayetlerin olduğu bilinen bir gerçektir ve bu rivayetler bize tam olarak ulaştığı için eserin kıymetini artırmaktadır.

İmam Ebû Ca'fer et-Taberî tefsirini kaleme alırken Abdürrezzâk tefsirinin ilmî değerinin bilincindeydi. Bu nedenle Hasan b. Yahya b. el-Ca'd Ebû Ali rivayetiyle onun tefsirinin büyük bir kısmını kendi tefsirine ilave etmiştir. Taberî gibi bir müfessirin onun eserine bu şekilde önem vermesi, Abdürrezzâk tefsirinin ilmî değerini ortaya koymaktadır.

Akılda ve nakilde oterite olan ve mevzû rivayette bulunan ravilere karşı çok sert bir tutuma sahip olan İbn Teymiyye, Abdürrezzâk'a ve tefsirine şahitlik yapmakta ve bunu tefsirinde birkaç yerde zikretmektedir.

İbn Teymiyye, birtakım Şiî rivayetler ile ilgili şöyle demiştir: "Büyük ilim ehli kimseler, örneğin Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Bakî b. Mahled, İbn Ebî Hâtim, İbnu'l-Münzir, Abdurrahmân b. İbrahim ve Düheym tefsirlerinde mevzû rivayet nakletmediler. Yine Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye'nin tefsirleri mevzû rivayet ihtiva etmeme bakımından meşhur tefsirlerdendir. Ancak bunu İbn Humeyd ve Şiîliğe meyilli olan Abdürrezzâk için söylememiz mümkün değildir. Abdürrezzâk, Ali'nin faziletleri ile ilgili zayıf rivayetler de dâhil olmak üzere çok fazla rivayette bulunmuştur. Ancak Abdürrezzâk bu bağlamda rivayet edilen bazı çok aşırı mevzû hadisleri rivayet etmemiştir."[362]

---

362 Kâsımî, *Kavâidu't-Tahdîs*, s. 353; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, IV, 4.

İbn Teymiyye bazı rivayetleri zikrettikten sonra şöyle demiştir: "İbn Cüreyc, Saîd b. Ebî Arûbe, Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, Ahmed, İshâk vdğ. sıdk sahibi büyük âlimlerin ve meşhur isnadlarla rivayet eden tefsir imamlarının ittifakıyla."[363]

İbn Teymiyye, Abdürrezzâk'ın tefsiri ile ilgili çeşitli tefsirlerde bulunan delillendirme hatasından kaynaklanan ihtilâflar olduğunu tekzip etmiştir. Bu durum bize Abdürrezzâk'ın fazilet sahibi ve bilinçli bir imam olduğunu ve hadis-tefsir âlimleri ve münekkitleri arasındaki değerini ortaya koymaktadır.

ONUNCU KONU
ABDÜRREZZÂK VE MUASIRLARI

Abdürrezzâk'ın konumu, bizzat kendi akranlarının konumları ve dereceleri aracılığı ile bilinebilir. Şayet onların konumları yüksek ise Abdürrezzâk'ın konumunun ve derecesinin onlardan daha düşük olması tasavvur edilemez. Bilakis onlar nasıl bir bilgi ve donanıma sahipse Abdürrezzâk da onlara sahiptir. Abdürrezzâk'ın hayatı ve konumu ile ilgili araştırma yapan bir araştırmacı onu akranı olduğu imamlar vasıtasıyla araştırarak konumunu daha net ortaya koymaktadır. İlim ehli kimseler, Abdürrezzâk ve onun akranları arasındaki konumunu beyân eden bazı rivayetlerde bulundular.

Bu bağlamda Seleme b. Şebîb, Ahmed b. Hanbel'den şöyle rivayet etmiştir: İbn Hanbel'e dedim ki: "Ey Ebû Abdullah! Senin nezdinde Abdürrezzâk mı yoksa Hişâm b. Yusuf daha efdaldir?" Ahmed b. Hanbel "Tabii ki Abdürrezzâk" dedi. Ben dedim ki: Ben Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini duydum: "Sevrî'nin yanında Hişâm b. Yusuf bizim için yazıyordu, biz de kitaba bakıyorduk." Ahmed b. Hanbel dedi ki: "Muhtemelen o kitaptaki raviye bakmıştır. Çünkü Abdürrezzâk hadiste ondan daha âlimdir."[364]

Yahya b. Maîn şöyle demiştir: "Ma'mer'den hadis rivayetinde Abdürrezzâk, Hişâm b. Yusuf'tan ve başkalarından daha sağlamdır."[365]

---

363 İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, IV, 48.
364 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.
365 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.

Ahmed dedi ki: "Abdürrezzâk'in ilmi Hişâm'ın ilminden daha geniştir."[366]

Ebû Zür'a şöyle demiştir: Ahmed'e "İbn Cüreyc'den hadis rivayetinde Abdürrezzâk mı yoksa Muhammed b. Bekr el-Bursânî mi daha sağlamdır" diye soruldu. Ahmed "Abdürrezzâk" dedi.[367]

Muhammed b. Ebî Hâtim, Ebû Bekir b. Heyseme'den şöyle rivayet etmiştir: Sevrî'nin ashâbı hakkında sorulduğunda Yahya b. Maîn'in şöyle dediğini duydum: "Abdürrezzâk, el-Firyâbî, Ubeydullah b. Musa, Ebû Ahmed ez-Zübeyrî, Ebû Âsım ve Kabîsa, Süfyân'ın tabakasındandır ve hepsi birbirine yakındır. Ancak onların derecesi, Yahya b. Saîd, Abdurrahman b. Mehdî, Vekî', İbnu'l-Mübârek ve Ebû Nuaym'dan düşüktür."[368]

Osmân b. Saîd ed-Dârimî'nin şöyle dediği rivayet edildi: Yahya b. Maîn'e "Süfyân'dan rivayette Abdürrezzâk (sika mıdır)?" dedim. O "Abdürrezzâk da ondan rivayette Müemmel b. İsmail, Abdullah b. Musa, İbn Yemân, Kabîsa ve Firyâbî gibi sikadır" dedi.[369]

İbrahim b. Abdullah b. el-Cüneyd'in şöyle dediği rivayet edildi: Yahya b. Maîn'e "Senin nezdinde Abdürrezzâk mı yoksa Muhammed b. Humeyd Ebû Süfyân el-Ma'merî mi efdaldir?" diye sordum. Yahya b. Maîn "Abdürrezzâk daha efdaldir" dedi.[370]

Ebu'l-Kâsım İbn Mende, Alî b. Muhammed'den şöyle rivayet etmiştir: Muhammed b. Ebî Hâtim bize dedi ki: Babama şöyle sordum: "Senin nezdinde Abdürrezzâk mı yoksa Ebû Süfyân el-Ma'merî mi daha efdaldir?" Babam "Benim için Abdürrezzâk daha efdaldir" dedi. Sonra "Abdürrezzâk mı yoksa Mutarrif b. Mâzin mi daha efdaldir?" diye sordum. Babam "Abdürrezzâk" dedi. Sonra "Abdürrezzâk ile ilgili ne söylersin?" dedim. Babam "Abdürrezzâk'ın hadisi yazılır ve hadisinin hüccet değeri vardır" dedi.[371]

366 İbn Hacer, *et-Tehzîb*, XI, 58.
367 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, XI, 58; Tabâtabâî, *el-Mîzân*, II, 609; Safedî, *Nüketü'l-Himyân*, s. 191.
368 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl,* III, 39; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, XI, 58.
369 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
370 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
371 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*; İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, X, 39.

Osmân b. Saîd'e Abdürrezzâk ve Ebû Huzeyfe hakkında soru soruldu. Osmân b. Saîd şöyle dedi: "Abdürrezzâk benim için daha efdaldir, aynı şekilde Firyâbî'den de efdaldir."[372]

İbn Abdilberr şöyle demiştir: "Abdürrezzâk, Abdulhamîd'den daha sağlamdır."

Rivayetlerden hareketle Abdürrezzâk'ın karşılaştırıldığı hadis imamları şunlardır: Ebû Huzeyfe Musa b. Mes'ûd, Abdülhamîd b. Habîb b. Ebi'l-İşrîn, Abdurrahman b. Mehdî, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Musa, Muhammed b. Bekr el-Bursânî, Muhammed b. Humeyd Ebî Süfyân el-Ma'merî, Mutarrif b. Mâzin, Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî, Hişâm b. Yusuf vdğ.

Şimdi Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim gibi ricâl bilgisine sahip olan ve özellikle Abdürrezzâk'ın yanında ikâmet eden Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerine dayanarak Abdürrezzâk'ın akranları arasındaki konumunu daha iyi bir şekilde beyân etmek için, Hişâm b. Yusuf, Ebû Süfyân el-Ma'merî, Ebû Huzeyfe ve Firyâbî'nin biyografilerini kısaca ele alacağız.

1. Hişâm b. Yusuf

O, San'a kadısı, Ebû Abdurrahmân Hişâm b. Yusuf es-San'ânî'dir. Ma'mer, İbn Cüreyc ve Sevrî'den rivayette bulunmuştur. Hişâm b. Yusuf'tan ise amcasının oğlu Zekeriyya b. Yahya b. Temîm b. Abdirrahmân es-San'ânî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Ali b. el-Medînî, Yahya b. Maîn, İshâk b. Râhûye vdğ. rivayette bulunmuşlardır.

Ahmed şöyle demiştir: "Abdürrezzâk, Hişâm'dan daha âlimdir ve Hişâm'ın ilmi onun ilminin yarısıdır."

Hâkim şöyle demiştir: "Hişâm, sika ve güvenilirdir."

Halîlî şöyle demiştir: "Sikadır ve bu konuda icmâ vardır. Bütün imamlar ondan rivayette bulunmuşlardır."

İbrahim b. Musa şöyle demiştir: Abdürrezzâk'ın şöyle dediğini duydum: "Şayet size el-Kâdî (yani Hişâm b. Yusuf) rivayet ediyorsa ondan başkasından daha yazmayın."

---

372 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.

İbrahim şöyle demiştir: Hişâm'ın şöyle dediğini duydum: Sevrî Yemen'e geldi ve 'Bana çok hızlı yazan bir kâtip getirin" dedi. Bunun üzerine beni çağırdılar, ben de yazdım."

Ebû Zür'a şöyle demiştir: "Hişâm Yemenlilerin içerisinde kitabı en sahih olandır. Onların en büyüğü, en hâfızı ve en itkân sahibi olandır. İbn Cüreyc'den rivayette Abdürrezzâk'tan daha itkân sahibidir."

2. Ebû Süfyân el-Ma'merî

O, Muhammed b. Humeyd el-Yeşkurî Ebû Süfyân el-Ma'merî'dir. Basralıdır ve Bağdat'ta ikâmet etmiştir. Onunla ilgili şöyle rivayet edildi: "Yemen'e Ma'mer'in yanına yolculuk yaptığı için ona Ma'merî denilmiştir. O, Ma'mer b. Râşid, Hişâm b. el-Hassân ve Süfyân es-Sevrî'den rivayette bulunmuştur. Ondan ise Yahya b. Yahya en-Nîsâbûrî, Nüfeylî, Abdullah b. Avn vdğ. rivayette bulunmuşlardır."

İbn Maîn şöyle demiştir: "Sikadır, sıdk sahibidir ve sağlamdır. O, benim nezdimde Abdürrezzâk'tan daha efdaldir. Ebû Davud ve İbn Hibbân onu sika olarak kabul etmişlerdir."

Nesâî şöyle demiştir: "Onda bir beis yoktur. H. 182 yılında vefat etmiştir."[373]

3. Ebû Huzeyfe

O, Musa b. Mes'ûd en-Nehdî'dir. Basralıdır.

İkrime b. Ammâr, Sevrî, Eymen b. Nâbil ve İbrahim b. Tahmân'dan rivayetleri hasendir. Ebû Huzeyfe'den Buhârî rivayette bulundu. Aynı şekilde Hasan b. Ali el-Hilâl aracılığıyla Ebû Davud, Tirmizî ve İbn Mâce da ondan rivayette bulunmuşlardır.

Ebû Hâtim şöyle demiştir: "Sevrî'den rivayette sıdk sahibidir."

Ebû Huzeyfe'den on bin küsur hadis rivayet edilmiştir.

İclî şöyle demiştir: "Sikadır ve sıdk sahibidir."

Buhârî şöyle demiştir: "H. 220 yılında vefat etmiştir."[374]

373 İbn Hacer, *et-Tehzîb*, IX, 132.
374 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 370.

4. Firyâbî

O, Ebû Abdillah Muhammed ed-Dabbî el-Firyâbî'dir. Şam sahilinde Kayseriyye'de ikâmet etmiştir. Kendi zamanının en fazilet sahibi imamlarındandır.

Katar b. Halîfe, İbrahim b. Ebî Able el-Evzâî ve İbn Ömer'in azatlı kölesi Nâfi'den rivayette bulunmuştur. Aynı zamanda A'meş ile de görüşmüştür. Buhârî ondan rivayette bulunmuştur. Bâkûn ondan Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. el-Kevsec vasıtasıyla rivayette bulunmuştur. Firyâbî, Kûfe'de Süfyân'dan hadis dinlemiş ve ona öğrencilik etmiştir. Ahmed ondan Mekke'de hadis yazmıştır.

İbn Maîn şöyle demiştir: "Firyâbî'nin kitabı benim nezdimde Kabîsa'nın kitabından daha iyidir." İbn Maîn'e "Sevrî'nin ashâbı içerisinde en sağlam olan hangisidir?"diye soruldu. O şöyle cevap verdi: "Onun ashâbı şu beş kişidir: Kattân, Vekî', İbnu'l-Mübârek, İbn Mehdî ve Ebû Nuaym. Ancak Firyâbî, Ebû Huzeyfe, Kabîsa, Ubeydullah, İbn Ebî Musa, Ebû Ahmed ez-Zübeyrî, Abdürrezzâk, Ebû Âsım ve onların tabakasının tamamı Süfyân'dan rivayette birbirlerine yakındır. Onların hepsi de sikadır."

İclî şöyle demiştir: "Firyâbî sikadır."

Nesâî şöyle demiştir: "Sikadır ve o, Ebu Zür'a'nın nezdinde Yahya b. Yemân'dan daha efdaldir."

İbn Adî şöyle demiştir: "Onun Sevrî'den çok hadisi vardır."

İbn Zencûye şöyle demiştir: "Ben Firyâbî'den daha takva sahibi birini görmedim."

Firyâbî şöyle demiştir: "120 yılında doğdum."[375]

Mezkûr imamlar, ricâl âlimleri tarafından birbirlerine üstün tutulan ve her biri hadis alanında çok uzun bir tecrübe sahibi olan İmam Abdürrezzâk'ın akranlarından bazılarıdır. Tüm bunlar bize Abdürrezzâk'ın ilmî konumuyla ilgili bilgi vermektedir. Hişâm, Yemenliler arasında kitabı en sağlam, en itkân sahibi ve onların en hâfız olanıdır. Ebû Süfyân el-Ma'merî sika, fazilet ve sıdk sahibidir. Ebû Huzeyfe, Buhârî'nin rivayette bulunduğu bir ravidir. Sevrî'den on bin küsur hadis

375 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 537.

rivayet etmiştir. O, sika ve sıdk sahibidir. Firyâbî, takvalı, sıdk sahibi, sâlih, itkân sahibi ve hâfızdır. Bu imamların tamamı, Abdürrezzâk'ın döneminde en üst konuma sahip âlimlerdir.

5. Abdürrezzâk'ın Ezberinin Sağlamlığı

Bir muhaddiste olması gereken en önemli özelliklerden biri de ezberinin çok güçlü ve kitabının sağlam olmasıdır. Abdürrezzâk en büyük hâfızlardan biriydi hatta o, hıfzı konusunda örnek teşkil etmektedir. Abdürrezzâk'ın hafızasının gücü akranları ve diğer ehli ilim sahibi kimseler arasında şöhret bulmuştur.

Hişâm b. Yusuf şöyle demiştir: "Abdürrezzâk bizim en âlim ve en hâfız olanımızdı."[376]

Yahya b. Maîn şöyle demiştir: "Ma'mer'in rivayetlerinde Abdürrezzâk daha âlim ve daha hâfızdır."[377]

İmam Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Abdürrezzâk'ın Ma'mer'den rivayet ettiği hadisler benim nezdimde bütün Basralıların hadislerinden daha efdaldir."[378]

Ebû Zür'a şöyle demiştir: "İbn Sevr, Hişâm b. Yusuf ve Abdürrezzâk. İçlerinde en hâfız olan Abdürrezzâk'tır."[379]

Ebû Hâtim şöyle demiştir: "Abdürrezzâk hadis cem ve tasnifi yapan, hâfız ve zâkir bir imamdı."

Ebû Zür'a ed-Dımeşkî şöyle demiştir: Ahmed'e "Abdürrezzâk, Ma'mer'in hadislerini ezberliyor muydu?" diye sorum. O "Evet. Şayet Ma'mer'in ashâbı ihtilâfa düşerse söz Abdürrezzâk'ındır" dedi.[380]

Zühlî şöyle demiştir: "Abdürrezzâk hadiste en âlim ve en hâfızdı."[381]

---

376 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 830.
377 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.
378 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 314.
379 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk*.
380 Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, II, 609.
381 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 314.

İbrahim b. Abbâd ed-Deberî şöyle demiştir: "Abdürrezzâk yaklaşık on bin hadisi ezbere biliyordu."[382]

Zehebî şöyle demiştir: "Abdürrezzâk bir ilim hazinesiydi."[383]

6. Abdürrezzâk'ın Kitabının Sağlamlığı

Abdullah b. Ahmed'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Babamın şöyle dediğini duydum: "Abdürrezzâk'ın kitapları ilmin üçte ikisidir."[384] Abdürrezzâk'ın kitapları sika konumundadır ve o ihtilata düşmeden önce ve sonrasında hüccet olarak değer görmüştür. İhtilata düşmeden önce o hem ezberi hem kitabıyla sikadır. Ancak ihtilata düştükten sonra kitabıyla sikadır. Bu nedenle Irâkî, Abdürrezzâk ihtilata düştükten sonra onu hüccet kabul edenlere yönelik şöyle demiştir: "İhtilata düştükten sonra onu hüccet kabul edenler onun değiştiğini (hafızasının bozulduğunu) dikkate almadılar. Çünkü o hafızasından değil kitabından rivayet etti."[385]

Abdürrezzâk'ın kitaplarına hiç kimsenin elinin değmemesi onun kitaplarının ne derece sağlam olduğuna delildir. İbn Asâkir, Abdürrezzâk ile ilgili şöyle rivayette bulundu: Abdürrezzâk kitaplarının olduğu evinin anahtarını aldı ve Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn'e teslim etti. Sonra dedi ki: "Bu eve seksen yıldan beri benden başka hiç kimse girmedi. Anahtarını size teslim ediyorum ve size emanet ediyorum. Benim söylemediğim bir şeyi rivayet etmeyin ve benim rivayet ettiğim hadislere bir şey katmayın." Sonra Ahmed'e yöneldi ve şöyle dedi: "Sen kendin ve onların nefsi hususunda güvenilirsin."[386]

Buhârî şöyle demiştir: "Kitabından her ne rivayet ettiyse hepsi sahihtir."[387] Buhârî'nin bu ifadesi onun hıfzını eleştirdiği anlamına gelmez. Bilakis yazılan ve muhafaza edilen rivayetlerinin değerini artırmaktadır.

Aynı şekilde Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel herkesin önünde onun kitaplarını açtılar ve sonra ondan dinledikleri ile kitapta yazanları

---

382 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 314; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, II, 609.
383 Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl,* II, 609.
384 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
385 Süyûtî, *Tedrîbu'r-Râvi,* II, 378.
386 İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*
387 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, III, 130; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl,* III, 130; İbn Asâkir, *Tercemetu Abdirrezzâk.*

tekit etmek istediler. Kitabın içinde bulunanlar onun ihtilata düşmesinden etkilenmediğini teyit etti. Abdürrezzâk, kitaplarını, kontrol edilmesi için dini bilen ve takva sahibi olan Ahmed gibilere teslim etmiştir. Çünkü onlar rivayetleri sahih bir şekilde rivayet etmektedir. Bu nedenle kitaplarını onlara teslim etmiştir. Zira onlar sika ve emanet ehli kimselerdir. Tüm bunlardan sonra Abdürrezzâk ezberi ve kusursuz kitabı ile ulu bir çınar gibi varlığını sürdürmüştür.

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM ABDÜRREZZÂK B. HEMMÂM ES-SAN‘ÂNÎ’NİN TEFSİRDEKİ METODU

BİRİNCİ KONU
İSNADIN DEĞERİ İLE İLGİLİ MUKADDİME

Abdürrezzâk'ın tefsiri me'sûr/rivayet tefsiri olması bakımından dikkat çekmektedir. Abdürrezzâk, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinde, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den ve sahâbe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden gelen rivayetleri zikretmiştir. Abdürrezzâk, şeyhlerinden dinlediği hadislerin isnadlarını onlardan duyduğu ya da kendinden öncekilerin kitaplarında gördüğü gibi zikretmeye kayıtlı kalmıştır.

Abdürrezzâk'a tefsir ilminde ricâli bilmesi, isnad ve tarih ilmindeki dikkati ve bu alanlardaki ilim ehli kimselerin yanında yetişmesi yardımcı olmuştur. Bunların yanında zekâsı, güzel düşüncesi ve "isnad ilminin sadece bu ümmete has kılındığını" çok iyi bilmesi nedeniyle isnadlara yönelik hassasiyeti onun tefsirde daha iyi olmasına etki eden diğer unsurlardır.

İbn Hazm şöyle demiştir: "Sika birinin sika birinden muttasıl bir şekilde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den rivayette bulunması diğer milletlerde olmayan Yüce Allah'ın sadece Müslümanlara has kıldığı bir durumdur."

Ebû Ali el-Ceyyânî şöyle demiştir: "Yüce Allah bu ümmete daha önce kimseye bahşetmediği şu üç şeyi bahşetti: İsnad, nesep ve i'râb.

Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen "اَوْ اَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ/***veya ilimden bir eser…***" âyeti ile ilgili, Hâkim, Matar el-Verrâk'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "(Burada kastedilen) hadis isnadıdır."

İbnu'l-Mübârek şöyle demiştir: "İsnad dindendir; şayet isnad olmasaydı her isteyen istediğini söylerdi." Müslim de bunu *el-Mukaddime*'de rivayet etmiştir.

Süfyân b. Uyeyne şöyle demiştir: Bir gün Zührî bir hadis rivayet etti. Ona "Şimdi bu hadisi isnadsız zikret" dedim. Zührî bana şöyle karşılık verdi: "Sen tavana merdivensiz çıkmak mı istiyorsun?"

Sevrî şöyle demiştir: "İsnad, Müslümanın silahıdır."

Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Âlî isnad talep etmek, selefin sünnetidir. Çünkü Abdullah'ın ashâbı Kûfe'den Medîne'ye yolculuk yapıyorlardı ve Ömer'den hadis dinleyip ondan bir şeyler öğreniyorlardı."

Muhammed et-Tûsî şöyle demiştir: "İsnadda yakınlık, Yüce Allah'a yakınlıktır."

Hâkim, *Ulûmu'l-Hadîs*'te şöyle rivayette bulundu: "Şayet hadis rivayet ediyorsanız isnadı ile rivayet edin. Eğer rivayet hak ise sevaba ortak olursunuz, şayet rivayet bâtılsa günahı onun boynuna."[388]

Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* hadisleri dinlediği gibi rivayet etmeye özen gösteren kimseleri övmüş ve bu bağlamda şöyle buyurmuştur: ***"Allah bizden herhangi bir şeyi işiten ve işittiği gibi de tebliğ edip başkalarına aktaran kişinin yüzünü ak etsin."*** Aynı şekilde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* bu ilimde adil kimselerin durumuna istinaden şöyle buyurmuştur: ***"Bu ilmi sonraki nesillerden dürüst ve kabiliyetli olanlar alıp aktaracak ve onu cahillerin yorumlarından, bâtıl ehlinin istismarından ve haddi aşanların saptırmalarından koruyacaktır."***[389]

Abdürrezzâk'ın, sahibi olduğu bu ilimden sonra muhaddisler gibi isnada ehemmiyet vermesinde şaşılacak bir durum yoktur. O, muhaddislerin sembol âlimlerinden biridir. Çünkü tefsirinde rivayet edenin rivayetine tek bir lafız, cümle ve söz ilave etmemiştir. Bunun nedeni Abdürrezzâk'ın kendi dönemindeki telif yöntemine uyması, hocalarının metoduna bağlı kalması, kendisinden sonrakilere rivayeti olduğu gibi nakletmesidir. Bu bağlamda İbnu'l-Mübârek, Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirine baktığında şöyle demiştir: "Keşke böyle bir ilimde isnad da olsaydı." Buradan da anlıyoruz ki tefsir edilen âyetlerde selefin rivayetlerine bağlı kalmanın tefsir ilminde önemli bir yeri vardır.

---

388 *el-Fethu'l-Kebîr*, I, 152.

389 İbnu'l-Kayyim, *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahîh ve'd-Daîf*, s. 8.

1. Abdürrezzâk'ın Kendi Dönemindeki Müfessirlerin Yöntemine Uygun Olarak Tefsire İhtiyaç Duyan Âyetlerin Tefsirini Yapması

Abdürrezzâk tefsirde kendi döneminde alışılmış olan tefsir yöntemini takip etmiş ve tefsir edildiğinde daha kolay anlaşılabilecek âyetlerin tefsirini yapmıştır. Tefsir yaparken sûrelerin tefsirdeki tertibini göz önüne almış ancak gerektiğinde bazı âyetlerin tefsirinde takdim ve tehire başvurmuştur. Günümüzde Kur'ân'ın tefsiri ile ilgili bilinen yöntem, Kur'ân'ın baştan sona sûre sûre, âyet âyet tefsirinin yapılmasıdır. Bu yöntem Abdürrezzâk'ın dönemindeki âlimlerin çoğunun takip ettiği bir yöntem değildir. Bu durumu, Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirini Dahhâk'a arz ettiğinde onun yaptığı "Her harfi tefsir etti" yorumu, en güzel şekilde ifade etmektedir.[390] Bu ifade daha önceki tefsirlerin bütün âyetleri kapsamadığı hususunda bir delil niteliğindedir. Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın tefsirinde benimsediği yöntem, tefsir tedvininin başladığı dönemden bu yana müfessirlerin takip ettiği yöntemlerin çoğu ile ilgili bir delil konumundadır. Saîd b. Cübeyr h. 86 yılında Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle Kur'ân tefsiri yazmıştır. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*'de Atâ b. Dînâr'ın biyografisinde bunu zikretmiştir. Ali b. el-Hasan el-Hesencânî, Ahmed b. Sâlih'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Atâ b. Dînâr, Mısırlı sika ravilerden biridir. Onun tefsiri, Saîd b. Cübeyr'in sayfasından yaptığı rivayetlerdir. Atâ b. Dînâr'ın Saîd b. Cübeyr'den hadis dinlediği ile ilgili bir delil bulunmamaktadır."[391] Bilakis Atâ b. Dînâr, onun bu tefsirini divanda bulmuş ve onu Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Mu'tezile şeyhi, Amr b. Ubeyd (ö. 143), Hasan el-Basrî'den (ö. 116) rivayetle bir tefsir yazmıştır.[392] -Süyûtî, *el-İtkân*'da İbn Cüreyc'in üç büyük bölümden oluşan tefsiri olduğunu zikretti. İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ben iki levha arasındakini tefsir ettim."[393] Mücâhid'in de şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ben Kur'ân-ı Kerîm'i İbn Abbâs'a üç kez arz ettim, onu her âyette durdurdum." Aynı şekilde "otuz kez" dediği de rivayet edildi. Bu iki rivayetin arasını, tefsir için üç kez arzda bulunduğu ve ezberini otuz kez sunduğu

390 *Tehzîbu'l-Kemâl,* Tercemetu Mukâtil b. Süleymân.
391 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 109-111.
392 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân,* II, 3.
393 Süyûtî, *el-İtkân*, II, 225.

şeklinde birleştirmek mümkündür. Şu an elimizde Süfyân es-Sevrî'nin tefsiri, Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103) tefsirinin bir kısmı, Ferrâ'nın (ö. 208) *Meâni'l-Kur'ân* isimli tefsiri ve Ebû Ubeyde'nin (209) *Mecâzu'l-Kur'ân* isimli tefsiri bulunmaktadır. Zikredilen bu dört tefsir matbudur. Bu tefsirleri araştırdım ve Kur'ân'ın tamamının tefsirini kapsamadığını gördüm. Ancak bu tefsirlerden Saîd b. Cübeyr, Hasan ve İkrime'nin tefsirleri kayıptır.

Hammâd b. Seleme, Humeyd'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Hasan el-Basrî'ye Kur'ân'ı arz ettim. Hasan onu kaderi ispat edecek şekilde tefsir etti. O şöyle diyordu: "Her kim kaderi inkâr ederse kâfirdir."[394] Hasan el-Basrî'nin tefsir yapmasının temel nedeni çeşitli mezheplere ve bid'at ehline cevap vermektir.[395] İkrime'nin (ö. 104) İbn Abbâs'tan rivayet ettiği tefsiri ise müphem âyetler ile ilgilidir. İbn Cüreyc'in (ö. 150) tefsiri, tamamlanmış bir tefsir değildir ve İbn Abbâs'tan rivayet edilen üç cüzden oluşmaktadır. Bu cüzlerin içerisinde sahih olan ve olmayanlar vardır. Çünkü o, cem ettiklerinin sıhhatine bakmamış, bilakis her bir âyet ile ilgili doğru-yanlış ne varsa rivayet etmiştir.[396]

Dr. Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* adlı kitabında Saîd b. Cübeyr'in tefsirini yazma hikâyesini anlattı.[397] Daha sonra Ferrâ'nın Kur'ân'ı âyet âyet tefsir ettiği sonucuna vardı. Bu görüşü doğru bulmuyorum. Çünkü Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ını okuyan herkes onun nasıl olduğunu anlayacaktır.

Kısacası Abdürrezzâk'ın tefsirinin metodu döneminin bilinen tefsir metoduyla tamamen uyuşmaktadır ve her bakımdan dönemin tefsir anlayışına uygundur. Sûrelerin bazı âyetlerini ele aldı ve bazılarını bıraktı. Şayet Abdürrezzâk, tefsirinde döneminin alışılmış metodu dışında bir metot kullansaydı âlimlerin ona bakışı Mukâtil b. Süleymân'a bakışları gibi olurdu. Buradan hareketle Abdürrezzâk'ın tefsirindeki metoduna, asrının kriterleri ve o dönemin müfessirlerinin geleneği çerçevesinde baktığımızda eserde herhangi bir sıkıntı yoktur.

---

394 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, III, 264.
395 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 103.
396 Süyûtî, *el-İtkân*, II, 188.
397 Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, II, 141.

2. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri

Zerkeşî, *el-Burhân*'da bu konuyla ilgili, en güzel tefsir metodunun Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri olduğunu zikretti.[398] Aynı şekilde müfessirler şu ifadeyi sürekli tekrarlıyorlardı: "Kur'ân'ın bir kısmı diğer kısmını tefsir etmektedir." Müfessirler kendilerini bir âyetin önünde bulduklarında bu âyeti başka bir âyetle karşılaştırarak o âyeti daha açık hâle getiriyorlardı. Onlar Kur'ân'ı bu yöntemle te'vil ediyorlardı. Kur'ân'ın delâleti dakik, kapsamlı ve kuşatıcı olması yönünden farklılık arz etmektedir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette umumî olan bir başka âyette tahsis edilmiş, bir yerde mutlak olan husus takyid edilmiş ve bir yerde mücmel olan bir husus başka bir yerde mufassal olarak zikredilmiş olabilir.[399]

Kur'ân, Yüce Allah'ın kelâmıdır ve onu Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in kalbine Rûhu'l-Emîn indirmiştir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Onu Rûhu'l-Emîn (Cebrâil) uyarıcılardan olman için senin kalbine indirmiştir."***[400] Yüce Allah Kur'ân'ı açıklayacağına ve beyân edeceğine yönelik Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e taahhütte bulunmuştur. Kur'ân'ın ilk beyânı, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiridir. Abdürrezzâk, Kur'ân'da bu bağlamda açıklayıcı ve yol gösterici bazı örnekler rivayet etmiştir.

Örnek

"اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا اِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ/***İman edip de imanlarına zulüm bulaştırmayan kimselere gelince"***[401] âyetinin tefsiri:

Abdürrezzâk > Ma'mer > A'meş isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd şöyle demiştir: ***"İman edip de imanlarına zulüm bulaştırmayan kimselere gelince"*** âyeti nâzil olduğu zaman, bu hüküm insanlara ağır geldi. Onlar "Ey Allah'ın Resûlü! Burada kendine zulmetmemiş, hiç kimse yoktur!" dediler. Buna karşılık Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Bunun anlamı sizin zannettiğiniz***

398 Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 175.
399 Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 299.
400 Şuarâ 26/193-194.
401 En'âm 6/82.

gibi değildir. Yoksa siz, Lokmân'ın oğluna 'Evladım! Şüphesiz şirk, büyük bir zulümdür'*[402] *dediğini duymadınız mı?"

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İman edip de imanlarına zulüm bulaştırmayan kimselere gelince"***[403] âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Âyette geçen) zulüm, şirk anlamındadır." Gördüğünüz gibi Kur'ân'ın tefsiri ile ilgili örnek bir metoda yönlendirenlerin ilki Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'dir. Abdürrezzâk bu mânanın başka bir açıdan ortaya çıkmasını murad etti ve Katâde'nin söylediğini şahit göstermiştir.

Aynı şekilde Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Âdem, Rabbinden bazı kelimeler belleyip aldı (bunlarla tevbe etti)"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!"***[404] Anlaşıldığı üzere Abdürrezzâk rivayetlerinde tefsirini inşa ettiği bu metodu ihmal etmemiştir. Çünkü bu onun tutunması gereken ilk kaynaktır. Her kim Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirine yönelmek isterse öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'e bakmalı, bir konu ile ilgili tekrar eden âyetleri cem etmeli ve âyetleri birbiri ile karşılaştırmalıdır. Bu şekilde veciz bir ifadenin mufassalı, mücmel olanın beyânı anlaşılabilir; mutlak mukayyede ve âmm hâssa hamledilebir. Böylece Kur'ân'ı Kerîm, Kur'ân-ı Kerîm ile tefsir edilmiş ve Yüce Allah'tan gelen âyetten Yüce Allah'ın muradının ne olduğu anlaşılmış olur. Bu aşamada her ne olursa olsun bir kimsenin bu aşamayı atlaması ve başka bir aşamaya geçmesi caiz değildir. Kur'ân-ı Kerîm'in, Kur'ân-ı Kerîm ile tefsirinde aynı şekilde kırâat bilgisi de çok önemli kaynaklardan biridir. Bu, Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetlerin anlaşılması için sahâbenin başvurduğu bir metottur. Bu iş, herhangi bir değerlendirmeye dayalı olan kolay bir iş değildir. Bilakis çok fazla akletmeye ve tedbire dayalı bir faaliyettir. Çünkü mücmel olan mübeyyene, mutlak mukayyede, âmm hâssa hamledilir ve iki kırâatten biri diğerine tercih edilir. Dolayısıyla bu iş her insanın yapabileceği sıradan bir iş değildir aksine ilim ve irfan ehlinin yapabileceği özel bir iştir.[405]

---

402 Lokmân 31/13.

403 En'âm 6/82.

404 A'râf 7/23.

405 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (özetle), I, 39.

3. Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsiri

Abdürrezzâk'ın Kur'ân'ı sünnet ile tefsir ettiğini görmekteyiz. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbı, bir âyet ile ilgili bizzat Yüce Allah'ın Kitabı'nda tefsir bulamadıklarında Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'e müracaat ederler ve ona âyetin tefsirini ve âyette kastedilen muradın ne olduğunu sorarlardı.

Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* vefat ettikten sonra sahâbe onun kaydedilen sünnetine müracaat etmeye başladı. Çünkü Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Yüce Allah'ın âyetlerinde kastedileni beyân etmiştir.

Sünnetin Kur'ân'da yeri vardır ve Kur'ân ile sünnet arasında çok sağlam bir bağ bulunmaktadır. Abdürrezzâk'ın Ma'mer tarîkiyle yaptığı şu rivayet buna delildir: Eyyûb, bize Saîd b. Cübeyr'in şöyle dediğini haber verdi: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Bu ümmetten, Yahudilerden ve Hristiyanlardan her kim benden bir şey duyar ve inanmazsa onun sonu cehennemdir."*** Dedim ki: Bunun Kur'ân'daki tasdiki nerede? Sonra ***"Çeşitli gruplardan onu inkâr edenlerin varacağı yer ise cehennem ateşidir"***[406] âyetini buluncaya kadar Peygamber'den bir hadis duyduğumda onu Kur'ân'da tasdik etmeye çalıştım. Saîd b. Cübeyr dedi ki: "Âyette geçen 'الْأَحْزَاب/el-ahzâb' kelimesinden kasıt, küfür üzere yaşayan bütün kâfirlerdir." Sahâbeden biri Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den gelen bir rivayeti tam hatırlayamadığında başka bir sahâbîye sorardı. Çünkü sahâbîlerin ezber gücü ve hafızaları birbirinden farklılık arz etmektedir. Öyle ki sahâbîlerden kimisinin işi pazarlarda mal satmak iken kimileri elinden geldiğince Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yanında, onun dizinin dibinde bulunmaya özen göstermiştir. Böylece bu sahâbîler diğer sahâbîlerin duymadıkları ve görmedikleri hadisleri cem etmişlerdir.

Mesrûk şöyle demiştir: "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in çok sayıda ashâbı ile birlikte oldum. Benim nazarımda onlar kendilerinden insanların su ihtiyaçlarını giderdikleri göller (ihâz) gibiydiler. Şöyle ki: O göllerden bazısı bir, bazısı iki, bazısı on kişinin susuzluğunu giderecek büyüklüğe sahipti. Yine bazıları vardı ki, bütün insanlık onun

---

406 Hûd 11/17.

başında toplansa hepsini suya kandırıp öyle geri gönderir. Bana göre Abdullah b. Mes'ûd *radıyallahu anh* böyle bir göldür."[407]

Sonra onlar sahâbe kardeşlerinin ilim meclislerinde oturdular ve birbirlerine bir şeyler sordular. Ancak sahâbe, Kur'ân ile ilgili bir konu olduğunda ve bir âyet ile ilgili Kur'ân'da o âyeti beyân edecek başka bir âyet bulamadıklarında Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sünnetine müracaat ediyorlardı.

Abdürrezzâk Kur'ân'ın sünnetle tefsiri bağlamında birçok rivayet zikretmiştir. Bu bağlamda bazı örnekler şunlardır:

1. Abdürrezzâk > Ma'mer > Âsım b. Ebi'n-Necûd > Ebû Vâil isnadıyla rivayet edildiğine göre, Muâz b. Cebel, ***"Yanları yataklardan uzak kalır"***[408] âyeti hakkında şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* ile beraber bir seferde idim. Bir gün yürürken onun yakınındaydım. "Ey Allah'ın Resûlü! Bana beni cennete sokacak ve cehennemden uzaklaştıracak bir amel öğret" dedim. Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Sen çok büyük bir şey istedin. Ancak Allah bunu kime kolaylaştırırsa onun için kolay olur. Sen Allah'a ibadet et ve hiçbir şeyi O'na ortak koşma. Namazı kıl ve zekâtı ver. Ramazan orucunu tut ve hac yap. Dilersen sana hayır kapılarını da göstereyim. Oruç bir kalkandır. Sadaka günahları yok eder. Kulun gece namazı da aynıdır"*** buyurdu. Ardından Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Yanları yataklardan uzak kalır. Rablerine korkarak ve ümit ederek dua ederler. Onlara verdiğimiz rızıktan infak da ederler. Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez"***[409] âyetlerini okudu.

Sonra şöyle buyurdu: ***"Dilersen sana işin başını, direğini ve zirvesini haber vereyim mi?"*** Ben, "Evet, ey Allah'ın Resûlü!" deyince, Allah Resûlü ***"İşin başı İslâm, direği namaz, zirvesi ise cihattır"*** buyurdu. Sonra ***"Dilersen sana tüm bunları içine alan şeyi haber vereyim mi?"*** buyurdu. Ben, "Evet, ey Allah'ın Resûlü!" deyince, Allah Resûlü dilini tuttu ve ***"Buna sahip ol"*** buyurdu. Ben, "Her konuştuğumuz şeyden dolayı hesaba çekilecek miyiz?" deyince, Allah Resûlü

---

407 İbn Sa'd, *Tabakât,* II, 105.
408 Secde 32/16.
409 Secde 32/16-17.

"Annen yokluğuna yansın ey Muâz! İnsanları cehenneme yüzüstü veya burun üstü düşürecek şey, dillerinin söylediğinden başka bir şey değildir" karşılığını verdi.

Bu rivayet Abdürrezzâk'ın naklettiği Kur'ân'ın sünnetle tefsiri ile ilgili bir örnektir. Zikrettiğim sahih hadisler ile ilgili örneklere dayanarak onun diğer türdeki hadislerle tefsir yapmadığını düşünmek doğru değildir. Çünkü Abdürrezzâk aynı şekilde tefsirinde birçok âyetin tefsirini mürsel hadislerle yapmıştır. Bu bağlamda örnekler:

2. ***"O gün hesaba çekilirsiniz, size ait hiçbir sır gizli kalmaz"***[410] âyetinin tefsiri ile ilgili Abdürrezzâk, Ma'mer'den rivayetle Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e "İnsanlar kıyamet günü ailesini hatırlar mı?" diye soruldu. -Zannedersem bunu eşlerinden biri sordu.- Allah Resûlü şöyle buyurdu: ***"Şu üç yerde hatırlamazlar: Mîzân'ın yanında, Sırât'ın yanında ve sayfalar ellerde uçuşurken."***

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* Kur'ân öğrenmesi için birini bir kişiye yolladı. Öğreten adam ***"Kim zerre ağırlığınca bir hayır yapmışsa onu görecektir"***[411] âyetine ulaşınca öğrenen adam dedi ki: "Bu kadarı benim için yeterlidir!" Bunun üzerine öğreten kişi, Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'e "Ey Allah'ın Resûlü! Öğretmemi emrettiğin adam, ***'Kim zerre ağırlığınca bir hayır yapmışsa onu görecektir'*** âyetine ulaşınca 'Bu bana yeter' dedi" deyince, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Onu bırak! O anlayış sahibi olmuş (anlaması gerekeni anlamış)"*** buyurdu.

Abdürrezzâk'ın garip hadislerle yaptığı rivayetler: Abdürrezzâk'ın bu bağlamda yaptığı rivayetler mürsel hadislerle sınırlı kalmamıştır. Onun tefsirinde garip hadislerle yaptığı rivayetler de mevcuttur. Örneğin: Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, Enes şöyle demiştir: "İsrâ gecesi Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e binmesi için Burak, eyerlenmiş ve gem vurulmuş bir hâlde getirildi. Ancak Burak, Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in bineceği zaman huysuzlandı ve zorluk çıkardı. Bunun üzerine Cebrâil

---

410 Hâkka 69/10.
411 Zilzâl 99/7.

ona ***'Bunu sana yaptıran nedir? Vallahi, Allah katında ondan daha değerli bir kişi sana asla binmemiştir'*** dedi. Bunun üzerine Burak'tan ter akmaya başladı." Tirmizî bu hadisi rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis hasen-gariptir ve biz bu hadisi Abdürrezzâk'ın tarîki dışında bilmiyoruz."[412]

4. Abdürrezzâk'ın Bazı Zayıf Rivayetleri

Diğer tefsir müfessirlerinin tefsirlerinde bulunduğu gibi Abdürrezzâk'ın tefsirinde de zayıf hadisler bulunmaktadır. Bu tür rivayetleri tefsirindeki diğer rivayetlerin tamamı ile kıyasladığımızda zayıf hadislerin çok az yer kapladığı görülür. Nadiren Abdürrezzâk'ın rivayetlerinde zayıf ravi bulunmaktadır. Abdürrezzâk, Sevrî > Abdüla'lâ > Saîd b. Cübeyr isnadıyla Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: ***"Her kim Kur'ân ile ilgili kendi görüşünü söylerse cehennemdeki yerine hazır olsun."*** Tirmizî bu hadisi "Kitâbu't-Tefsîr"de (II, 156) rivayet etmiş ve hasen kabul etmiştir. Aynı şekilde Taberî mezkûr hadisi *et-Tefsîr*'de (I, 78) rivayet etmiştir.

Bu hadis isnad zincirinde bulunan Abdüla'lâ b. Âmîr es-Sa'lebî tarîkiyle rivayet edilmiştir ve o cerh ve ta'dîl imamlarının çoğunun nezdinde zayıf kabul edilmektedir. Ahmed, Ebû Zür'a ve İbn Sa'd onun rivayet ettiği hadislerin tamamını zayıf kabul etmişlerdir. Yahya b. Maîn ve Abdurrahman b. Mehdî onun rivayet ettiği hadisleri almamışlardır. Ebû Alî el-Kerâbîsî şöyle demiştir: "O, insanların içerisinde en çok vehme düşendi."[413]

Not

Burada hakkın yerini bulması için Abdürrezzâk'ın rivayet ettiği zayıf rivayetlerden de örnekler zikrettim. Ancak bilinmelidir ki Abdürrezzâk bu zayıf rivayetleri, ahkâm, helâl, haram ve akide ile ilgili âyetlerin tefsirinde rivayet etmemiştir. Bilakis bu tür rivayetlerin çoğunu, kıssalar, terğib-terhib ve sâlih ameller ile ilgili teşvik babında zikretmiştir. Burada âlimlerin zayıf hadisler ile ilgili görüşlerini zikretmeyi uygun görüyorum.

---

412 Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, VIII, 563.

413 Biyografisi için bk. Buhârî, *ed-Duâfâ*, s. 33; Nesâî, *ed-Duâfâ*, s. 20; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl,* II, 530; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VI, 94.

5. Zayıf Hadis Almanın Hükmü

Zayıf hadisin tanımı: Sahih ve hasen hadisin özellikleri bulunmayan veya kabul şartlarından birini taşımayan hadis "zayıf hadis" şeklinde tanımlanır.[414]

6. Zayıf Hadisle Amel Etmenin Hükmü

Nevevî dedi ki: "Muhaddis ve fakîh âlimler şöyle dediler: Şayet hadis mevzu (uydurma) değilse terğib-terhib gibi hususlarda ve fezâil ile ilgili konularda zayıf hadisle amel etmek müstehap veya caizdir. Ancak haram, helâl, satış, nikâh ve talak gibi ahkâm konularında zayıf hadisle amel etmek caiz değildir. Çünkü ahkâm konularında ihtiyati türden bir şey olmadığı sürece sadece sahih ve hasen hadisle hüküm verilir. Şayet zayıf bir hadiste satış veya nikâhla ilgili bazı mekruh şeyler rivayet edildiyse aynı şekilde bunlardan uzak durmak da müstehaptır."[415]

Nevevî aynı şekilde telif ettiği *Mukaddimetu'l-Erbaîne'n-Neveviyye*'de şöyle demiştir: "Âlimler, fezail ile ilgili konularda zayıf hadisle amel etmenin caiz olduğu konusunda hemfikirdirler."

Şeyh Reşîd Rızâ, Nevevî'nin ifadesine şu şekilde talikte bulundu: "Yani bazı şartlar dâhilinde zayıf hadisle amel edilir. Bu şartlar Sehâvî'nin şeyhi İbn Hacer'den kavlen ve kitâbî olarak üç tanedir.

Birinci şart: Hadisin zaafının şiddetli olmaması. Hadis, yalancıların, yalancılıkla itham edilmiş olanların veya rivayetlerinde aşırı yanılma (fuhşu'l-galat) gösterenlerin infirad ettiği (tek kaldığı) rivayetlerden olmamalıdır.

İkinci şart: Zayıf hadis İslâm'da kabul görmüş genel bir prensibe aykırı olmamalıdır. Bu şart dinde hiçbir temeli bulunmayan sonradan uydurulmuş şeyleri dışarıda bırakır.

Üçüncü şart: Zayıf hadisle amel edilirken Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in söylemediği bir şeyi ona isnad etmiş olmamak için o rivayeti ihtiyatla karşılamak gerekir. Son ikisini, İzz b. Abdisselâm ve ashâbından İbn Dakîk el-Îd, ilkini de Alâî icmâ ile nakletmiştir. Bu,

414 Ebû Şehbe, *Usûlu'l-Hadîs*, Matbaatu'l-Cihâd, Kâhire, 1962, s. 63.
415 Sa'lebî, *Tefsîr*, II, 12.

başka bir mesele veya çelişen bir durum olmadığı sürece zayıf hadisle amel etme konusunda İmam Ahmed'den nakledilenle çelişmemektedir. İmam Ahmed'in nezdinde zayıf hadis, metrûk veya zayıf hadisler için söylenen aşırı zayıflıkları kapsamamaktadır."[416]

Fezail konusunda veya diğer hususlarda zayıf hadisle amel etmenin caiz olmadığını kabul eden diğer bir grup âlim bulunmaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye şöyle diyordu: "Bizler fezail konusunda zayıf hadisle amel edilmesini caiz görmüyoruz. İbn Hazm ve Ebî Bekr b. el-Arâbî el-Mâlikî vdğ. âlimlerin de benimsediği yöntem üzere sabit olmadığı sürece zayıf hadis ile amel caiz değildir."[417] "Zayıf hadisle amel caizdir" diyenler bu hükmü birtakım maddelerle kayıt altına almışlardır. Bu şartlar şunlardır:

1. Amel edenin o hadisin zayıf olduğunu bilmesi.

2. İnsanların zayıf hadisle amel etmemesi için bunun meşhur olmaması. Çünkü şer'î olmayanı şer'î kabul edebilirler veya bazı ilim ehli olmayanlar onu sahih hadis zannedebilirler. Ayrıca Hâfız İbn Hacer, *Tebyînü'l-Aceb bimâ Varede fî Şehri Receb*'de bunları belirtmiştir.[418]

Şevkânî ilim ehli kimselerin zayıf hadisle amel hususunda gösterdiği müsamahaya toptan karşı çıkmış ve şiddetli eleştiriler yöneltmiştir. Şevkânî bu konuda şöyle demiştir: "Şer'î hükümler arasında fezâil-ahkâm ayrımı yapmak doğru değildir. Çünkü bunların hepsi eşdeğerdedir. Hüccet teşkil etmeyen bir delile dayanarak bir şey hakkında hüküm vermek helâl değildir. Bu, zikretmediği bir şeyi Yüce Allah'ın söylediğini iddia etmektir ve bununla ilgili nasıl bir ceza olduğu da maruftur."[419]

Yukarıda zikredilenler ışığında iki görüş ortaya çıkmaktadır:

Birincisi: Ahkâm ve akide ile ilgili konular dışında fezail ile ilgili konularda zayıf hadislerle amel etmenin caiz olması.

İkincisi: Şer'î hükümler arasında fezâil-ahkâm ayrımı yapmak doğru değildir. Çünkü bunların hepsi eşdeğerdedir. Ben belirli şartlarla ve kayıtlarla zayıf hadisle amele cevaz verenlerin yani fakîhlerin ve

---

416 Muhammed Reşîd Rızâ, *Mukaddimetu Şerhi'l-Erbaîne'n-Neveviyye*, el-Matâbiu'l-Hukûmiyyetu's-Suûdiyye, Riyad, 1979. s. 4.

417 İbn Kayyim, *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahîh ve'd-Daîf*, s. 10.

418 İbn Hacer, *Tebyînü'l-Aceb bimâ Verede fî Şehri Receb*, s. 21-22.

419 İbn Kayyim, *el-Menâru'l-Munîf*, s. 16.

muhaddislerin çoğunluğunun görüşü olan ilk görüşe sıcak bakıyorum. Çünkü o şeriatın esnek ruhu ile daha uyumludur.

Hadis tefsirinde kutsi hadis rivayetine gelince; bu konuda Abdürrezzâk çok az rivayette bulunmuştur. Ancak Kur'ân tefsiri alanında kutsi hadis rivayetiyle tefsiri caiz gördüğü anlaşılmaktadır. ***"Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını..."***[420] âyetinin tefsirinde Abdürrezzâk, Ma'mer > Hemmâm b. Münebbih > Ebû Hureyre isnadıyla Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: ***"Kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın gönlünden geçmeyen şeyler hazırladım."***

7. Kur'ân'ın Sahâbe Kavli ile Tefsiri

Müfessirin bir âyetin tefsirini Kur'ân'da ve Yüce Allah'ın Kitabı'nın şârihi Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sahih sözlerinde ve fiillerinde bulamadığında yaptığı sahâbe sözlerine müracaat, Abdürrezzâk'ın da kullandığı yöntemlerden biridir. Çünkü sahâbîler, indirilen âyetler konusunda Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den sonra insanların en bilgilisidirler. Bu gayet doğal bir durumdur. Çünkü onlar, âyetlerin indiği dönemde yaşadılar ve âyetler ile ilgili Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'e sordukları soruların cevaplarını dinlediler. Bunun yanında onlar dilde insanların en sağlamı, en hafızı ve Arapların üslubuna en çok hâkim olanı idiler.

İbn Teymiyye şöyle demiştir: "Kur'ân'da ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sünnetinde tefsir bulamadığımızda sahâbe sözlerine müracaat ederdik. Onlar kendileriyle ilgili hâllere ve karinelere tanıklık ettikleri için bu konuda çok yetkindirler. Bu nedenle onlar sahih bir ilme ve sağlam bir idrake sahiptirler."[421]

Sahâbîlerin tefsir ilminde hepsi aynı seviyede değildir. Çünkü onlardan bir kısmı, sadece tefsir ilmi ile meşgul olmuş ve etraflarındaki İslâm topraklarında tefsir ekolleri kurmuşlardır. Süyûtî, *el-İtkân*'da şöyle demiştir: "Tefsirde sahâbeden şu on kişi meşhur olmuştur: Dört

---

420 Secde 32/17.
421 İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, s. 43.

halife, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Musa el-Eş'arî ve Abdullah b. Zübeyr."

Dört Halife: Dört halife içerisinde en çok rivayet Ali b. Ebî Tâlib'den gelmiştir. Diğer üç halifeden yapılan rivayetler oldukça azdır. Bunun nedeni onların daha önce vefat etmeleri ve o asırda sahâbenin rivayete çok fazla ihtiyaç duymamasıdır.[422]

Abdürrezzâk'ın tefsiri, bir rivayet tefsiriydi. Kur'ân'ın âyetlerinin daha iyi tefsir edilmesi için sahâbeden çok fazla rivayette bulunmuştur. Abdürrezzâk bu selefî metoda bağlı kalmış ve tefsirinde şu sahâbîlerden rivayette bulunmuştur:

1. **Abdullah b. Abbâs:** Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in amcasının oğludur ve tefsirde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ona yaptığı ***"Allah'ım! Onu dinde fakih kıl ve ona (Kur'ân) te'vili öğret"*** duasının bereketi ile meşhur olmuştur. O Hibru'l-Ümme (Ümmetin Mürekkebi) ve Tercümânü'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Tercümanı)'dır. İkrime, İbn Abbâs'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Allah Resûlü beni kucakladı ve şöyle dedi: ***"Allah'ım! Ona hikmeti öğret."***[423] Ubeydullah b. Ebî Yezîd, İbn Abbâs'tan şöyle rivayet etmiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* tuvalete geldi ve ben ona abdest suyu koydum. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* dedi ki: ***"Bunu kim koydu?"*** (Bir rivayette "İbn Abbâs dediler." Ebû Bekir'den gelen bir rivayette) "İbn Abbâs" dedim. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* dedi ki: ***"Allah'ım! Onu fakih eyle."***[424]

Yüce Allah, Nebîsi *sallallahu aleyhi ve sellem*'in duasını kabul etti ve İbn Abbâs sahâbe içerisinde en fakih, en çok hikmet sahibi ve Kur'ân'da en âlim kişi oldu. Abdürrezzâk, tefsirinde ***"Üzerimize bir sorumluluk yoktur"***[425] âyetinin tefsirinde İbn Abbâs'tan rivayette bulunmuştur.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebû İshâk el-Hemedânî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Sa'saa b. Muâviye şöyle demiştir: Ben İbn Abbâs'a "Biz, savaşta zimmet ehlinin mallarından, tavuk ve koyun alıyoruz" dedim. Bunun üzerine o "(Bunun hükmü konusunda) ne diyorsunuz?" de-

---

422 Süyûtî, *el-İtkân*, II, 178.
423 Buhârî, *Sahîh*, V, 34.
424 Müslim, *Sahîh*, VII, 158.
425 Âl-i İmrân 3/75.

yince "'Bu konuda bizim için bir vebal ve sakınca yoktur' diyoruz" dedik. Buna karşılık İbn Abbâs şöyle dedi: "Bu, Kitap Ehli'nin 'Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur' demeleriyle aynı şeydir. Cizyeyi ödedikleri zaman gönül rızasıyla vermeleri dışında onların malları size helâl olmaz."

Abdürrezzâk İsrâil > Simâk b. Harb > Saîd b. Cübeyr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz"***[426] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ile birlikte Medîne'ye hicret edenlerdir."

2. İbn Mes'ûd: Abdürrezzâk > Sevrî > A'meş > Ebu'd-Duhâ isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mesrûk şöyle demiştir: Abdullah b. Mes'ûd, "Göklerde öyle bir gök vardır ki orada, kıyamda duran veya secde eden bir meleğin alnı veya iki ayağı değmeyen bir karış yer yoktur" dedi. Sonra da ***"Muhakkak biz saf saf dururuz ve şüphesiz biz tesbih edenleriz"***[427] âyetlerini okudu. Bu merfû bir hükümdür ve İbn Mes'ûd'a nispet edilmiştir.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebû İshâk > Amr b. Meymûn el-Evdî isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd şöyle demiştir: "Kırmızı içeceğin şeffaf cam şişede görünmesi gibi iri gözlü huri eşin bacağının iliği de yetmiş kat elbisenin, etinin ve kemiklerinin altından görünür." Abdürrezzâk bu rivayeti ***"'İşte size cennet; yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık ona vâris kılındınız' diye seslenilir"***[428] âyetinin tefsirinde rivayet etmiştir.

Tüm bu zikredilenlerden anlıyoruz ki rivayet tefsirinde isnadlarıyla birlikte sahâbe kavli rivayet edilmektedir. Hâkim, *el-Müstedrek*'te şöyle demiştir: "Sahâbenin vahye ve nüzûl sürecine şahit olmalarından dolayı esbâb-ı nüzûl gibi reyle bilinmesi mümkün olmayan konulara dair naklettikleri rivayetler merfû hadis hükmündedir. Bunların dışında sahâbeye ait görüşler ise mevkuftur. Çünkü onlar nüzûl sürecine şahitlik ettiler veya nüzûl nedenlerini çok iyi idrak ettiler. Dolayısıyla sahâbe, bazı âyetlerdeki anlaşılmayan yerlerdeki sır perdesini aralayabiliyordu. Ayrıca sahâbîler Allah'ın kelâmının anlaşılması konusunda sağlam bir

---

426 Âl-i İmrân 3/110.
427 Sâffât 37/165-166.
428 A'râf 7/43.

bakış açısına, içsel berraklığa, üst düzey fesahate ve beyâna sahiptiler. Tüm bunlar sahâbîlerin nüzûl sebebindeki murada ve hidayete daha kesin bir şekilde vakıf olmalarını sağlamıştır."[429]

Şeyh Abdulazîm el-Gabbâşî, *Ulûmu'l-Kur'ân* adlı eserinde şöyle demiştir: Sahâbeden Kur'ân'ın tefsiri ile ilgili gelen rivayet, Hâkim'in *Müstedrek*'te ifade ettiği üzere merfû hükmündedir. Şeyhayn bu şekilde hüküm verdi ve bu hüküm o ikisine atfedildi. Ancak İbnu's-Salâh, Nevevî ve bazı diğer âlimler bu hükmü takyit ettiler ve şöyle dediler: "Sahâbenin tefsiri, âyetin nüzûl sebebi ile bağlantılıysa ve rey'e mecal yoksa merfû hadis hükmündedir. Ayrıca sahâbenin tefsiri Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e isnad edilmediği sürece mevkuf hükmündedir."

Sahâbe kavlinin hükmü konusunda âlimler ihtilâfa düşmüşlerdir. Bir grup âlim, sahâbe kavlinin rivayet edilmeyeceğini çünkü onların da diğer insanlar gibi içtihatta bulunduklarını ifade etmişlerdir. Diğer bir grup âlim ise sahâbenin söylediği şeyi Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den duyma ihtimali olduğunu, Yüce Allah'ın Kitabı hususunda onların daha anlayış sahibi olduğunu ve bu nedenle görüşlerinin daha isabetli olduğunu ifade ederek sahâbe kavlinin alınması gerektiğini savunmaktadırlar. Özellikle dört halife, İbn Abbâs, İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b gibi sahâbenin en âlimleri ve en büyüklerinden gelen rivayetler alınmalıdır.[430] Ben Hâkim'in dediği gibi sahâbe kavlinin merfû olmasa bile mutlak anlamda alınmasını tercih ediyorum. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ***"Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a inanırsınız."***[431]

Buhârî, *Sahîh*'te İmrân b. Husayn'dan rivayetle Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: **"Sizin en hayırlınız, benim zamanımda yaşayanlarınızdır. Sonra zamanımda yaşayanlara yakın olanlar sonra da onlara yakın olanlardır."** Yine İmrân b. Husayn'dan rivayet edildiğine göre, Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* kendi zamanından iki veya üç asır sonrası için şöyle buyurmuştur:

---

429 Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 471.
430 Abdulazîm el-Gabbâşî, *Ulûmu'l-Kur'ân*, s. 18.
431 Âl-i İmrân 3/110.

"Sonra öyle kimseler gelir ki, kendilerinden şahitlik istenmediği hâlde şahitlik ederler. İhanete devam ederler ki onlara güvenilmez. Nezrederler (söz verirler), nezirlerini yerine getirmezler ve (rahat yaşadıkları ve sürekli yedikleri için) şişmanladıkları görülmeye başlar."[432]

Yüce Allah'ın sıdk ve ismet sıfatına sahip Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den sonra, onun kulları arasında âlim sahâbîlerin şahitliği gibisi yoktur. Yukarıda zikredilen âyet İslâm ümmetini bu bağlamda övmüştür. Âyette ilk övülen onlardır çünkü İslâm'a ilk onlar girdiler ve Kur'ân'ın ilk muhatabı onlar oldular. Aynı şekilde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* kendi asrındaki ashâbının daha hayırlı olduğunu belirtmiştir. Çünkü onların imanları sadık, takvaları güçlüdür ve onlar İ'lâyi Kelimetullah için mücadele etmiş ve Allah Resûlü için canlarını ve mallarını feda etmişlerdir. Bu nedenle şayet sahih bir tarîkle geldiyse ister esbâb-ı nüzûl ile ilgili olsun ister rey'e imkân olmayan bir konuda olsun sahâbe kavlinin başüstünde yeri vardır.

8. Kur'ân'ın Tâbiîn Kavli ile Tefsiri

Sahâbîler vahye tanıklık ettiler ve Kur'ân'ın nüzûlü ile ilgili hâlleri bizzat yaşadılar. Onlar Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den bilmediklerini öğrendiler ve rivayette bulundular. Yüce Allah, şöyle buyurdu: ***"Çünkü ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Kuşkusuz onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler."***[433] ***"Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder. Cünkü üstün gelen, her şeyi yerli yerince yapan yalnız sensin."***[434]

İşte sahâbîlerin durumu ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* nezdindeki konumları budur. Sahâbîlerden sonrakiler ve onlardan sonraki dönemde yaşayanlar da ilim ehli, faziletli, takva sahibi ve yol göstericidirler. Bu nedenle onlar Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbından rivayet almışlar ve nübüvvet dönemine daha çok

---

432 Buhârî, *Sahîh*, V, 2.
433 Cuma 62/2.
434 Bakara 2/126.

yaklaşmışlardır. Dolayısıyla bu durum onları, şeyhleri Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sahâbîlerinden sonra Kur'ân-ı Kerîm'de insanların en bilgilileri hâline getirmiştir.

İbn Teymiyye şöyle demektedir: "Bizler Kur'ân'da, sünnette ve sahâbe kavlinde tefsir bulmadığımızda Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime, Atâ b. Ebî Rabâh, Hasan el-Basrî, Saîd b. el-Müseyyeb, Ebu'l-Âliye, Katâde, Dahhâk b. Müzâhim gibi tâbiîlerin sözlerine müracaat ederdik."[435] Abdürrezzâk, tefsirinde Katâde ve Ma'mer b. Râşid gibi tâbiîlerden çok fazla rivayette bulunmuştur. Burada onlardan yapmış olduğu rivayetlerle ilgili örnekler vereceğim:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın"***[436] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah yolunda harcama yapmaktan elinizi çekmeyin."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yalnız onlara zulmetmek için onları zararlarına tutmayın."***[437] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kişi, hanımını boşar, iddetinin bitmesine az bir zaman kalınca onu geri alıp ona zarar verir ve uzun süre ona karşı böyle davranırdı. Bundan dolayı Allah Teâlâ, erkekleri bunu yapmaktan sakındırdı ve onlara hanımlarını ya güzelce tutmalarını ya da güzelce salıvermelerini emretti."

Mücâhid b. Cebr (ö. 104 h.)

Abdürrezzâk, tefsirinde birçok tarîkle rivayette bulunmuştur. Abdürrezzâk'ın tâbiînden Katâde'den sonra en çok rivayette bulunduğu ravi, Mücâhid b. Cebr'dir. Örneğin: Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar"***[438] âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, öyle olmadığı hâlde öyle olduğunu zannederek bir şeye yemin eden kişidir. ***'Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar.'*** Bu da bilerek bir şeye yemin etmendir."

---

435 İbn Teymiyye, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 36.
436 Bakara 2/190.
437 Bakara 2/231.
438 Bakara 2/225.

Saîd b. Cübeyr (ö. 95 h.)

Abdürrezzâk > Fudayl > Mansûr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: ***"Bu dünyanın değersiz malını alırlardı."*** Günah işlerler ve ***"'Bize ileride mağfiret edilir' derlerdi."***[439]

Abdürrezzâk > Sevrî > Ebû Süfyân isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr, ***"Kim Allah'a tevekkül ederse…"***[440] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Tevekkül, imanın başı, aslı, toplamıdır."

Görüldüğü üzere Abdürrezzâk, tâbiîn kavlini tefsirinde rivayet etmeyi metot edinmiştir. Bu durum onun birçok müfessirin gittiği yolu takip ettiğine bir delildir. Çünkü âlimler tâbiîn kavlinin tefsir için rivayeti hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Abdürrezzâk, İmam Ahmed'den iki rivayette bulunmuştur: Kabul gören bir rivayet ve kabul görmeyen bir rivayet.

İbn Ukayl gibi bazı âlimler tâbiînin yaptığı tefsirin alınmaması gerektiğini savunmuşlardır. Bu görüşü savunan kimseler, tâbiînin bizzat Peygamber'den hadis dinlemediğini öne sürmüşlerdir. Öyle ki sahâbenin Peygamber'den dinleyip rivayet ettiği hadislerde de haml yani onların bizzat kendi içtihatları olabilir ki tâbiîn sahâbe gibi Kur'ân'ın nâzil olduğu hâllere ve karinelere de bizzat şahit olmamıştır. Bu nedenle herhangi bir âyetin maksadını anlamada hata yapabilir ve delil olmayan bir şeyi delil zannedebilirler. Bununla birlikte sahâbenin adaletine işaret eden nas gibi onların adaletine işaret eden herhangi bir nas yoktur.

Diğer taraftan müfessirlerin çoğu, tefsirde tâbiîn kavlinin rivayet edilmesi görüşünü savunmuştur. Çünkü tâbiîn dönemi âlimleri tefsirlerinin çoğunu sahâbeden rivayet etmiştir. Bu konuda Mücâhid şöyle demektedir: "Ben Fâtiha sûresinden sonuna kadar Kur'ân'ı İbn Abbâs'a üç defa arz ettim. Her âyette onu durdurdum ve o âyetle ilgili ona soru sordum." Katâde şöyle demiştir: "Kur'ân'da hakkında rivayet duymadığım tek bir âyet bile yoktur." Bu nedenle müfessirlerin çoğu tâbiînden rivayet ettiklerini kitaplarında naklettiler.[441]

---

439 A'râf 7/169.

440 Talâk 65/3

441 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* I, 128.

Şayet tâbiîn bir konuda icmâya varırsa onun hüccet olduğu hususunda şüphe yoktur. Şayet bir konuda ihtilâfa düşerlerse birinin görüşü diğerinin görüşüne rağmen hüccet kabul edilemez. Âyetlerin tefsirinde tâbiînin ihtilâfa düşmesinin nedeni, Kur'ân'ın, hadisin, sahâbenin dilinden veya Arap dilinin umum ifade eden bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.[442]

Şayet tâbiînin, ehl-i kitaptan rivayette bulunmadığı bilinirse tefsiri makbuldür. Ancak tâbiînin, İslâm'a giren ehl-i kitaptan rivayette bulunduğu anlaşılırsa onun rivayetleri kabul edilmez. Dr. Muhammed Hüseyn ez-Zehebî şöyle demiştir: "Şayet tâbiînin rivayetlerinde rey'e mecal yoksa rivayet ettiklerinin alınması gerekir. Ancak rivayetlerinde ehl-i kitaptan alındığına dair şüpheye düşersek rivayet reddedilir ve ona itimat edilmez. Ancak tâbiîn bir görüş üzerine icmâda bulunursa o görüş alınır ve ona itimat edilir, bunun dışındaki rivayetlere güvenilmez."[443] Tek bir âyet üzerinde sahâbenin, tâbiînin ve tebeu't-tâbiîn görüşü aynı olabilir. Örneğin: ***"Onları takva sözüne bağlı kıldı"***[444] âyeti ile ilgili rivayetler:

Abdürrezzâk > Abdullah b. Ebî Kesîr > Şu'be > Seleme b. Küheyl isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abâye şöyle demiştir: Ali *radıyallahu anh*'ı ***"Onları takva sözüne bağlı kıldı"*** âyeti hakkında şöyle derken dinledim: "(Takvâ sözünden kasıt) 'Lâ ilâhe illallahu vahdeh (Tek olan Allah'tan başka ilâh yoktur)' sözüdür."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan ve Katâde, ***"Onları takva sözüne bağlı kıldı, zaten onlar bu sözü hak etmişlerdi"*** âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "(Takvâ sözünden kasıt) Yüce Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik etmektir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "(Takvâ sözünden kasıt) 'Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla' sözüdür."

Abdürrezzâk > Hüşeym isnadıyla rivayet edildiğine göre, Avvâm b. Havşeb, ***"Onları takva sözüne bağlı kıldı"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: İbrahim et-Teymî şöyle dedi: "(Takvâ sözünden kasıt) 'Lâ ilâhe

---

442 İbn Teymiyye, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 18.
443 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 129.
444 Fetih 48/26.

illallah (Allah'tan başka ilah yoktur)' sözüdür." Şunu dediğini de zannediyorum: "Allahu ekber (Allah en büyüktür)."

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Mekke halkının yaşlı bir müezzini isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ali el-Esedî şöyle demiştir: İbn Ömer, onları "Allah'tan başka ilah yoktur ve Allah en büyüktür" derken duyunca "İşte tam öyle" dedi. Bunun üzerine ben, "Ey Ebû Abdurrahmân! Ne tam öyle?" deyince ***"'Onları takva sözüne bağlı kıldı, zaten onlar bu sözü hak etmişlerdi'*** âyeti" dedi.

Abdürrezzâk Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Kur'ân'da hakkında rivayet duymadığım tek bir âyet bile yoktur.

9. Abdürrezzâk'ın Rey Tefsirine Karşı Tutumu

Abdürrezzâk'tan önce tefsir ve telifte yaygın olarak görülen; âyetlerin tefsir edilmesinde eleştirilmeksizin her rivayetin kâilinden/söyleyeninden isnadıyla birlikte doğrudan nakledilmesi, bazı rivayetlerin tenkit edilerek rivayetler arasında tercihte bulunulup bazılarının kabul edilip bazılarının reddedilmesi, bazı âyetlerin anlamları ile ilgili rey ortaya koyma ve sûrelerin âyetleri arasında bağlantı kurma ve en uygun olanı beyân etme vb. metotların olduğuna daha önce değinmiştim. Peki, Abdürrezzâk bu metotlardan hangisine daha yakındı?

Bu sorunun cevabını "Kur'ân'ın tefsirinde kendi görüşünü ortaya kimseler ile ilgili rivayetler" kapsamında zikretmiş olduğu rivayetler aracılığı ile kolay bir şekilde bulmamız mümkündür.

Muhammed b. Abdisselâm > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk b. Hemmâm > Sevrî > Abdüla'lâ > Saîd b. Cübeyr > İbn Abbâs isnadıyla Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: ***"Her kim Kur'ân ile ilgili kendi görüşünü beyân ederse cehennemdeki yerine hazır olsun."***

Sonra Abdürrezzâk, Sevrî > şeyhlerinden biri tarîkiyle Şa'bî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Benim nezdimde Kur'ân ile ilgili bir kez yalan konuşmak, Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem* üzerine yüz defa yalan konuşmaktan daha kötüdür. Çünkü Kur'ân ile ilgili konuşulan yalan Allah'a ulaşmaktadır."

Abdürrezzâk, Sevrî yoluyla İbn Abbâs'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Kur'ân tefsiri dört türlüdür. Birincisi, âlimlerin bildiği tefsirdir. İkincisi, Arapçayı bildikleri için, Arapların bileceği tefsirdir. Üçüncüsü, herkesin bilmesi gereken helâl ve haram hükümlerdir. Dördüncüsü, Allah'tan başkasının te'vilini bilemeyeceği tefsirdir."

Mezkûr rivayetleri göz önüne aldığımızda Abdürrezzâk'ın başından sonuna kadar tefsirinde takip ettiği metodun aşağıdaki maddelerde zikrettiğimiz gibi olduğunu anlamamız mümkündür:

a. Hataya düştüğünde rey sahibini helâk edeceğinden korkması ve bu konuda nehiy olması nedeniyle tefsirinde rey'den kaçınmıştır.

b. Zahirde zihne tek bir anlamdan başka anlam gelmeyen, herkesin anlayabileceği âyetleri, tefsir etmemiştir. Sadece tevhidin anlaşıldığı şu âyet buna örnek verilebilir: ***"Bil ki kesinlikle Allah'tan başka ilah yoktur."***[445]

c. Kıyamet vb. Yüce Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği konulara girmekten kaçınmıştır.

d. Şüpheli durumlarda âlimlerin bildikleriyle tefsir etme ve tefsire ışık tutan dilsel delilleri beyân etme.

e. Ferâiz ve onunla ilişkili olan helâl, haram, emir, nehiy vb. konularda açıklama yapma.

f. Anlamaya yardımcı olacak kıssa ve hâdiseler rivayet etme.

g. Tefsiri yapılan âyetle ilgisi varsa sebeb-i nüzûlu zikretme.

h. Hocası Ma'mer aracılığıyla Katâde'den çok fazla rivayette bulunmuştur. Katâde'den rivayette bulunması, bir âyetle ilgili bir şey dinlediği anlamına gelmektedir. Katâde de Hasan el-Basrî'den rivayette bulunmaktadır. Bu iki ravi tefsir ve dil imamlarının en hayırlısıdır.

Yukarıda zikredilen maddeler Abdürrezzâk'ın tefsir kitabının içerisinde bulunan rivayetler ile ilgili gözlemlerin özetidir. Ancak Abdürrezzâk'ın yaptığı şu rivayet üzerinde de durmamız gerekmektedir: ***"Her kim Kur'ân ile ilgili kendi görüşünü beyân ederse cehennemdeki yerine hazır olsun."*** Aynı bağlamdaki, Peygamber *sallallahu*

---

445 Muhammed 47/19.

aleyhi ve sellem'in bir diğer hadisi şöyledir: ***"Her kim Allah'ın Kitabı (Kur'ân) hakkında kendi reyi ile bir söz söylerse, isabet etse bile hata etmiştir."***[446] Burada kastedilen şudur: Kim Kur'ân hakkında bilgisizce konuşursa yani usûl ilmini bilmeden görüş beyânında bulunursa tefsirinin sıhhati olmaz.

İmam Ebu'l-Hasan el-Mâverdî şöyle demiştir: "Vera sahibi bazı kimseler bu hadisi zahirine göre yorumlamış ve içtihatla Kur'ân'ın mânalarını istinbat etmekten kaçınmışlardır. Öyle ki içtihatlarına şahit olmasına rağmen ve şahitleri sarîh nass ile çelişmemesine rağmen böyle bir faaliyetten uzak durmayı tercih etmişlerdir. Bu Kur'ân'daki mânaları öğrenmeyi ve hüküm istinbatında bulunmayı terk etmek anlamına gelmektedir. Nitekim Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmuştur: ***"Hüküm çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi."***[447] Kur'ân'ın âyetlerinin arkasında bulunan hafî anlamların ortaya çıkarılması ve hüküm istinbat edilmesi gerekmektedir. Nitekim Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmaktadır: ***"Kur'ân'ın birçok vechi vardır. Onu en güzel mânaya hamledin."*** Mâverdî burada Kur'ân'dan mâna istinbatının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Bu bağlamda Abdürrezzâk'ın böyle bir metotu benimsemiş olması, rey ile tefsirin her durumda yerilen bir şey olduğu anlamına gelmemektedir. Bilakis rey ile tefsir, önder âlimlerin koymuş oldukları belirli şartların yerine getirilmesiyle yapıldığında makbuldür.[448] Ancak bir müfessirin belirlenen şartlara uymaması ve tefsir bağlamında zan ile bir şeyler söylemeye cüreti çok kabih/çirkin bir davranış olarak görülür.

Buradan hareketle iki türlü rey bulunmaktadır:

Birincisi: Hiçbir delil olmaksızın sadece tahmin ve zan ile yapılan ve yerilen rey.

İkincisi: Naslara dayalı ve nasların delâletinde yapılan ve övülen, teşvik edilen rey.

Bu bağlamda İmam Abdürrezzâk, tefsirinin başında her ne kadar rey tefsirine karşı tutumunu ifade etmiş olsa da bir rivayet tefsirini sahibinin

---

446 Tirmizî bu hadisi Cündeb b. Abdillah'tan rivayet etmiştir. *Sünen*, II, 157.
447 Nisâ 4/83.
448 Süyûtî, *el-İtkân*, II, 176.

karakterinden soyutlamamız mümkün değildir. Tefsirindeki şahsî karakterini, naklettiği ve tercihte bulunduğu rivayetler aracılığı ile anlamamız mümkündür. Bu ifade merhum Dr. Zehebî'nin şu ifadeleri ile daha net bir şekilde anlaşılacaktır: "Şahsî karakter rey tefsirlerinde çok açık ve net bir şekilde tezahür eder. Ancak me'sûr tefsir kitaplarında bunu ilk anda çok net bir şekilde görmemiz mümkün değildir. Rivayet tefsirlerini bizzat inceleyerek onunla ilgili net bir görüş sahibi olabiliriz. Rivayet tefsirlerinin telif sürecinde bir âyet ile ilgili gelen rivayetler cem edilir ve bu rivayetlere yoğunlaşılıp bunlar yorumlanır. Sonra âyet ile ilgili akla gelen anlama bakılır. Ardından âyetin etrafında oluşan genel fikir, kişinin içinin mutmain olması için onu âyet ve rivayetler arasında bağ kurmaya sevk eder. Doğal olarak rivayetlerle ilgili kalbin mutmain olması ile ilgili bu süreç aklî ve nefsî unsurlardan etkilenir. Neticede kişinin kalbi mutmain olursa rivayeti kabul eder, olmazsa reddeder. Sonra bizler rivayet tefsirlerinde şahsın en son rengini görürüz. Ki bu şahıs, ricâlin kıymetini bilen, isnadları tenkit eden, rivayetlerdeki zayıflık nedenlerini bilen bir şahıstır. Dolayısıyla bu şahsın tefsirinde, naklettiği rivayetlerin sıhhat değerini araştıran, zayıf olarak gördüğü veya bir hâlel olduğunu düşündüğü rivayeti kitabına dahil etmeyen özel bir şahsın karakterinin izlerini görürüz. Buna karşılık rivayetlerdeki zayıflık nedenlerini bilmeyen, ricâl ve rivayet tenkidinde bulunmaya yetisi olmayan şahsa gelince; o, bütün rivayetleri cem eder ve doğru mu yanlış mı olduğuna bakmadan nakleder."[449]

Abdürrezzâk birçok ilimde dirayet sahibidir ve en çok meşhur olduğu alan hadistir. Ayrıca ricâl ilminde, ravilerin hâlleri konusunda da mütehassıstır. Hatta bazı ta'dîl imamları, onun hocalarından mü'minlerin hadisteki emiri Süfyân es-Sevrî'nin ve diğer hidayet imamlarının ta'dîlinde Abdürrezzâk'ın sözlerini şahit olarak göstermişlerdir. İbn Ebî Hâtim, *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*'de şöyle rivayette bulunmuştur: Abdurrahmân bize şöyle rivayet etti: Babam ona rivayette bulundu ve şöyle dedi: Ebu'd-Derdâ Abdülazîz b. Münîb bize haber verip dedi ki: Abdürrezzâk şöyle demiştir: "Sevrî her gece kendisine Kur'ân ve hadis için vakit ayırırdı." Ve şöyle demiştir: "Kur'ân okurdu sonra yatağına oturur ve hadis okurdu. Sonra da uyurdu."[450]

---

449 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* I, 115-116.

450 İbn Ebî Hâtim, *Cerh ve't-Ta'dîl*, I, 116.

İKİNCİ KONU
İMAM ABDÜRREZZÂK'IN LAFZÎ VE BELÂGÎ TEFSİRE KARŞI KONUMU

Abdürrezzâk dil ve nahvi, tefsirinde kullandığı metodunu destekleyen bir unsur olarak kullanmış ve bunu bir müfessirin Allah'ın Kitabı'nı anlamada dayandığı en önemli dayanak hâline getirmiştir.

Kur'ân hüsn-i telifi, olağanüstü nazmı ve sağlam üslubu bakımından Arap lisanının tanıdığı en mükemmel örnektir. Kur'ân'ın tefsirinde Arap diline müracaat etmek, lafızların şerhinde ondan yardım almak, iştikakını bilmek ve kelimelerini i'râb etmek gerekmektedir. Çünkü dil gibi bir silah olmadan Kur'ân'a yönelmek ve tefsir meydanına çıkmak, te'vilde hata yapma, âyetlerin yanlış yorumlanması ve kelimelerin bağlamlarından koparılması vb. gibi uzun vadede kötü sonuçların ortaya çıkmasına neden olur. Buradan hareketle İmam Mâlik b. Enes tefsir meydanına çıkacak olan kimsenin gerekli donanıma sahip olması gerektiğini düşünmektedir ve onun bu konuda şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Arap diline vâkıf olmayan kimselerin Kur'ân'ı tefsir etmeleri caiz değildir."[451]

Aynı şekilde tâbiîn imamlarından Mücâhid b. Cebr, ehil olmayan bir kimsenin tefsir yapmaya cüret etmesini şer'an helâl bir amel olarak görmemektedir. Bu bağlamda o şöyle demiştir: "Yüce Allah'a ve ahirete inanan bir kimsenin, şayet Arap dilinde âlim değilse Kur'ân hakkında bir şeyler söylemesi helâl değildir."[452]

Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* bir hadiste şöyle buyurmaktadır: ***"Kur'ân'ı i'râb edin, onun garîb lafızlarını araştırın."*** Burada Kur'ân'ın i'râbından kasıt, Süyûtî'nin şu ifadesiyle netlik kazanmaktadır: "İ'râb, lafızların mânalarını bilmektir. Burada i'râbdan kasıt, dil âlimleri tarafından verilen terim anlam değildir. İ'râb lahn kabul etmez. İ'râb yapmadan Kur'ân'ın okunması, okuma değildir ve böyle bir okumada sevap da yoktur."[453]

451 Zerkeşî, *Burhân,* I, 292.
452 Zerkeşî, *Burhân,* I, 292.
453 Süyûtî, *el-İtkân,* I, 113.

Âlimlerin nezdinde i'râb, Kur'ân'ın lafızlarının anlamlarını bilmek anlamına gelmektedir. Bu mânada i'râb, Abdürrezzâk'ın tefsirinin temel aldığı esaslardan birisidir. Zira filolojik tefsir, rivayet tefsirinin kaynaklarından biridir. Filolojik tefsir, kelimelerin birleşmesinden meydana gelen terkiplerin anlamlarını açıklamayı ve böylece Arap dilinin öğrenilmesine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Abdürrezzâk filolojik tefsire önem vermiştir. Abdürrezzâk'ın tefsirinde önce bir âyette bulunan kelimelerin anlamlarını ve ardından âyetin anlamını toptan tefsir ettiğini görmekteyiz.

Abdürrezzâk'ın takip ettiği ve son derece sadık kaldığı tefsirdeki metoduna göre, kelimelerin anlamlarının beyân edilmesinde isnadları ile birlikte naklettiği rivayetleri görmekteyiz. Bu ifademizin daha net anlaşılması için bu bağlamda örnekler vereceğim:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onda hiç şüphe yoktur"***[454] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onda asla şek yoktur."

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Mis'ar > Abdülmelik ez-Zerrâd > Amr b. Meymûn el-Evdî isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd, ***"Yakıtı insanlar ve taşlar olan"***[455] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu taşlar, Allah'ın dilediği gibi var ettiği kibrit taşıdır."

"الْحِجَارَةُ/Taşlar" lafzından kastedilen mânayı beyân etmek için bu rivayeti nakletmiştir.

İsrâiloğullarının mahkûm edildiği zilleti beyân etmek için Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan ve Katâde, ***"Zillete mahkûm edildiler"***[456] âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "Hakir bir şekilde kendi elleriyle cizye verirler."

Şayet lafzın birden fazla anlamı varsa Abdürrezzâk, lafzın her iki anlamını da açıklamak için rivayetleri isnadları ile birlikte nakletmektedir:

---

454 Bakara 2/2.
455 Bakara 2/24.
456 Âl-i İmrân 3/112.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bize menâsikimizi göster"***[457] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Haccımızı, ibadet yeri ve yolumuzu bize göster."

Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Cüreyc isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ, ***"Bize menâsikimizi göster"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kurban kesim yerlerimizi göster."

Birincisi mecazî anlama göre, ikincisi hakiki anlama göre yorumlanmıştır. Bu durum Abdürrezzâk'ın fıkhü'l-lügat yani derin bir dil bilgisine sahip olduğu anlamına gelmektedir.

Daha sonra menâsik kelimesinin yukarıda naklettiği her iki mânasını Hac sûresi ile ilgili naklettiği rivayette bir araya getirmiştir:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Biz her ümmete uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik…"***[458] âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Kastedilen) kurban ve hacdır."

Kelimenin aslını ve iştikakını beyân etme bağlamında Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabed), Mekke'deki (Kâbe')dir"***[459] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kâbe, Allah'ın yeryüzünde kurduğu ilk evdir. Âdem *aleyhisselâm* ve sonrakiler onu tavaf ettiler."

Katâde şöyle demiştir: "بَكَّة/Bekke'de: Zira insanlar birbirlerini iter; bir kısmı diğerlerinin önünde namaz kılar ve birbirlerinin önünden geçerler. Bu durum, sadece Mekke'de geçerlidir."

el-Lisân'da şöyle denilmiştir: Lügattaki iştikakına gelince "بَكَّة/Bekke" ismi, (insanlar tavafta birbirini) itti/dağıttı anlamına gelen "بَكّ/bekke" filinden türemiştir.[460]

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır"***[461] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Haktan sapmamanız için (en uygun olanıdır)."

---

457 Bakara 2/128.
458 Hâc 22/67.
459 Âl-i İmrân 3/96.
460 İbn Manzûr, *el-Lisân*, I, 336.
461 Nisâ 4/3.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Kendilerine kıl kadar zulmedilmez"***[462] âyeti hakkında şöyle demiştir: "فَتِيلًا/Fetîlen, çekirdek parçasının içindeki bir şeydir (iplikçik)."

Yüce Allah'ın "شَدِيدُ الْمِحَالِ" âyetini tefsiri ile ilgili Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ve O, azabı pek şiddetli olandır"***[463] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hile yapıp tuzak kurduğunda O'nun helâk edici yani çok güçlü olduğunu ifade ediyor."

Ma'mer, Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "O, hile ve tuzağı çok şiddetli olandır."

Bu bağlamda rivayette bulunmakla Abdürrezzâk, bazı âlimlerin nezdinde "المحال/mihâl" kelimesinde bulunan "mîm" harfinin kelimenin aslından kabul edildiğini, bazı âlimlerin ise "mîm" harfini zaid kabul ettiklerini ifade etmeye çalışmıştır. *el-Lisân*'da şöyle demiştir: "المحل" şiddet anlamına gelmektedir. Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Ve O, azabı pek şiddetli olandır."*** Buradaki anlamı ile ilgili şöyle rivayetlerde bulunuldu: Kudretinin ve azabının şiddetli olması, kuvvetinin ve azabının şiddetli olması. Sa'leb şöyle demiştir: "Asıl anlamı, bir adamın kınanması ve sonra helâk edilmesidir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "مُهْطِعِينَ/muhtıîne"[464] kelimesi hakkında şöyle demiştir: "Koşarak giderler."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ/mukniî ruûsihim"[465] ifadesi hakkında şöyle demiştir: "Gözlerini fal taşı gibi açıp kırpmadan başını dikerek giden kişi demektir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "مُلْتَحَدًا/mültehaden"[466] kelimesi hakkında şöyle demiştir: "Sığınılacak yer."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "موئلا/mev'ilen"[467] kelimesi hakkında şöyle demiştir: "Sığınılacak yer."

---

462 Nisâ 4/49.
463 Ra'd 13/13.
464 İbrahim 14/43.
465 İbrahim 14/43.
466 Kehf 18/27.
467 Kehf 18/58.

Yukarıdaki zikrettiğim son üç rivayette görüldüğü üzere Abdürrezzâk, geçtiği yerler farklı olsa da aynı anlama gelen kelimeleri, aynı lafızla tefsir etmektedir.

Abdürrezzâk Arap kelâmına dayalı olarak tefsir edilen rivayetleri nakletmiştir

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, âyette geçen "الزَّبَانِيَة/ez-zebâniye"[468] lafzı hakkında şöyle demiştir: "Zebâniye, Arapların dilinde güvenlik güçleri demektir."

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Zekeriyya > Ebû İshâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Amr b. Şürahbîl şöyle demiştir: İbn Mes'ûd, bana "'الْخُنَّس/el-Hunnes'[469] nedir? Zira siz Arap kavmisiniz" deyince ben, "Yabani sığırlardır" dedim. O da "Ben de öyle zannediyorum" dedi.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, (isimleri zikredilmeyen) bazı kişiler, "اَلْخُنَّسِ اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ"[470] âyetleri hakkında şöyle demiştir: "Bunlar ceylanlar, geyiklerdir."

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "'زَنِيمٍ/Zenîm,'[471] bazı lehçelerde zina çocuğu anlamına gelir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan (el-Basrî), "عُتُلٍّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٍ" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bunlar, alçak, adi karakterli, soysuz anlamlarına gelir." Bakara sûresinin seksen birinci âyetinin diğer kısmına baktığımızda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"… işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır."*** Yüce Allah, kötülük işleyen ve günahları kendilerini çepeçevre kuşatan kimselerin cehennemde ebediyen kalacaklarını haber vermektedir. Burada "kötülük" kelimesi "şirk" ile te'vil edilmiştir. Bu şekilde de âyet, müşrik kimsenin cehennemde ebedî kalacaklarını bildirmiş olmaktadır. Bu da bütün Müslüman fırkaların üzerinde birleştiği görüştür.

Bu tefsir ile yapmış olduğum araştırmada müellifin doğrudan nahvî meselelere dâhil olduğunu görmedim. Ancak bu konuda ve bazı

---

468 Alak 96/18.
469 Tekvîr 81/15.
470 Tekvîr 81/15-16.
471 Kalem 68/13.

âyetlerdeki zamirlerin nereye döndüğünü açıklayarak mânanın anlaşılması ve lafızların tahlili için rivayetlerde bulunmuştur.

Aynı şekilde anlam karışıklıklarını önlemek ve hataya düşmenin önüne geçmek için öncesi ile sonrasını bağlayan ism-i işaret ve ism-i mevsûl gibi edatlar ila ilgili rivayetler de nakletmiştir.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Siz de onun benzeri bir sûre getirin"***[472] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şöyle diyor: İçinde hiçbir bâtıl ve yalan bulunmayan, gerçekten bu Kur'ân('daki bir sûre) gibi bir sûre." "مِثْلِهِ/Mislihî" lafzındaki zamir, Kur'ân'a dönmektedir.

Kelâmın mecaza hamledilmesi ile ilgili Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu"***[473] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Öyle buzağı sevgisi içirilmişler ki bu, kalplerine işlemiştir. Bu sadece kalbî bir durumdur." Bir başka yerde ise şöyle bir rivayet naklettiğini görmekteyiz:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ta ki O, Rablerinin gönderdiklerini kendilerine gereği gibi tebliğ ettiklerini ortaya çıkarsın"***[474] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ta ki peygamberlerin Allah adına tebliğ ettiklerini, Allah'ın da onları koruyup kolladığını Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem* bilsin."

Diğer rivayetleri değil de bu rivayeti tercih etmesinin nedeni fâilin âyete daha uygun olmasıdır. Bu mâna ile ilgili yapılan diğer yorumların doğru olabileceğini görmezden geldiğini zannetmiyoruz:

Ferrâ, bu âyetle ilgili *Meâni'l-Kur'ân*'da şöyle demiştir: "لِيَعْلَمَ اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا" âyetinde, peygamberlerin tebliğde bulunduklarını cinlerin ve insanların bilmesi istenmektedir.

Zemahşerî dedi ki: "Allah'ın bilmesi için."

Bir rivayette "Meleklerin Rabblerinin mesajlarını tebliğ ettiklerini peygamberlerin bilmesi için" denildi.

---

472 Bakara 2/22.

473 Bakara 2/93.

474 Cin 72/28.

Bir rivayette "İblis'in bilmesi için" denildi. Bir rivayette "Cinlerin bilmesi için" denildi. Bir rivayette "Peygamberleri yalanlayanların bilmesi için" denildi.

Abdürrezzâk bütün bu rivayetleri bıraktı ve Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'in kastedildiği rivayeti tercih ederek onu nakletti. Abdürrezzâk'ın tercih ettiği âyetin içeriği şu şekildedir: "Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'in, kendisinden önceki peygamberlerin aynı mesajı tebliğ ettiklerini ve yine kendisinden önceki peygamberlerin mesajı aynı durumda tebliğ ettiklerini bilmesi için."

Aşağıdaki rivayetlerin, Abdürrezzâk'ın Nisâ sûresinin daha iyi anlaşılması için rivayet ettiği ve i'râb vecihlerinde ihtilâf olduğu hissedilen bazı rivayetler olduğunu görmekteyiz:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Allah'tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının"***[475] âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Burada kastedilen,) kişinin, 'Allah ve akrabalık hatırına senden istiyorum' demesidir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: Bana ulaştığına göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Allah'tan sakının ve akrabalık bağlarını kesmeyin."***

Zikredilen rivayetlerde "الأرحام/erhâm" kelimesi, i'râb bakımından nasb ve cer olarak gelmiştir. Abdürrezzâk, "الأرحام" kelimesinin takdirinin mübteda ve haberi mahzuf bir şekilde olması caizken ref olarak rivayette bulunmamıştır. Bu şekilde takdirde İbn Atiyye ve Zemahşerî de bulunmuştur.

Abdürrezzâk'ın naklettiği rivayetlerdeki iki vecihe gelince; birinci rivayette cer olarak, ikinci rivayette ise nasb olarak gelmiştir.

Cer olana gelince; burada cer tekrar edilmeksizin müstetir mecrûr üzerine atıf yapılmaktadır. Bu şekilde, el-Hasan, Nehâî ve Mücâhid tefsir etmişlerdir ve onların bu tefsirini Abdullah'ın kırâati desteklemektedir.

---

475 Nisâ 4/1.

Basra ehli ve onlara tâbi olan Zemahşerî ve İbn Atiyye mecrûr zamir üzerine atıf yapmaktan imtina etmişlerdir. Onların ekolünün kıyası "تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالأَرْحَامَ" şeklinde söylenmesiydi.

Kûfe mezhebine gelince; Yunus, Ebu'l-Hasan ve Ebû Ali Şelevbîn bunun (sadece Kur'ân'a has bir üslup olmadığı,) günlük hayattaki konuşmada da doğrudan caiz olduğunu zikretti. *Bahru'l-Muhît*'in müellifi de bu görüşü tercih etti. Çünkü sema bunu destekliyor ve kıyas bunu güçlendiriyordu. Rivayet edilen bir Arap kavli şu şekildedir: "ما فيها غيره وفرسه" Bu ifadede cer tekrarlanmaksızın zamire atfen "الفرس" kelimesi cer kabul edilmiştir. Ayrıca cer tekrar etmeksizin atıf yapıldığı gibi değiştirilmesi ve cer tekrar etmeksizin tekit edilmesi caizdir.

İkinci rivayete gelince; beyânda "الأَرْحَامَ/erhâm" lafzının nasb olması caizdir. Çünkü bu lafız, zahirde lafza-ı celâleye matuftur ve muzâf hazfolmuştur. Takdiri şu şekildedir: "اتقوا الله وقطع الأرحام" İbn Abbâs, Katâde, Süddî vdğ. bu anlam üzere tefsir yapmışlardır. "تقوى الله وتقوى الأرحام" şeklinde takva kelimeleri cem edilmiştir ve her ne kadar iki takva kelimesinin anlamı farklı olsa da bu eşdeğerdedir. Anlamları farklıdır çünkü Allah'a takvadan kasıt, emirlerine itaat etmek, O'na karşı masiyetten sakınmakken, diğeri akraba ile ilişiği kesmemek anlamına gelmektedir. Burada şöyle bir soruyla karşılaşıyoruz: Aynı kelime nasıl farklı anlamalara gelir? Cevap: Bu sıla-i rahmi kesmenin ne derece büyük olduğunu göstermek için hâssın âmma yapıldığı bir atıf babındadır.[476] Çünkü sıla-i rahim, Yüce Allah'a karşı takvadandır ve burada bu şekilde atıf yapılması sıla-i rahme gösterilen özeni göstermekte ve sanki iki defa tekrar edilmiş gibi sıla-i rahim yapılmaya teşvik edilmektedir.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Fakat biz bunu yapanlardan değiliz"***[477] âyeti hakkında şöyle demiştir: "'Biz bunu yapacak değiliz' anlamındadır." Gördüğünüz gibi âyeti mâ en-nâfiye anlamı üzerine hamletti. *el-Bahr*'ın sahibi bu görüşü Katâde'ye ve Hasan'a nispet etmiştir.[478]

"وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ" âyeti ile ilgili Abdürrezzâk'ın "به/bihî" ve "موته/mevtihî" ifadelerindeki zamirin nereye döndüğü ile ilgili

---

476 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, II, 147, III, 157.

477 Enbiyâ 21/17.

478 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VI, 302.

rivayetlerde bulunduğunu görmekteyiz. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Kitap ehlinden ölümünden evvel ona iman etmeyecek kimse yoktur"***[479] âyeti hakkında şöyle demiştir: "İsa *aleyhisselâm*, ölmeden önce indiğinde tüm dinlerin mensupları ona inanırlar." Her iki zamir de İsa *aleyhisselâm*'a dönmektedir. Aynı şekilde zamirlerin mercilerinin farklı olması da caizdir. Bu nedenle rivayetlerinin arasında şu rivayeti de görmekteyiz: Hasan şöyle demiştir: "لا يموت أحد منهم حتى يؤمن بعيسى قبل ان يموت" ifadesindeki "به/bihî" zamiri İsa *aleyhisselâm*'a ve "موته/mevtihî" ifadesindeki zamir ona iman edecek kimseye dönmektedir. ***"Bunda sana gerçeğin bilgisi, mü'minlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir"***[480] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu sûrede (gelmiştir)."

"O gün kim kurtarılırsa, gerçekten Allah onu esirgemiştir"[481] âyeti hakkında şöyle diyordu: "Azaptan kim kurtarılırsa." Aynı şekilde bu âyetin öncesi ve sonrasına işaret eden rivayetleri seçti. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"O, yarattığı her şeyi en güzel yapan…"***[482] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Her şeyi güzel bir şekilde yarattı."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Canlı her şeyi sudan yarattık"***[483] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Canlı olan her şey, sudan yaratılmıştır."

Bazı âyetlerdeki karışıklığı gidermek ve mertebeyi belirtmek için rivayette bulundu. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın"***[484] âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Allah'ın âyetleri ve hikmet ile kastedilen) Kur'ân ve sünnettir." Aynı şekilde vaz'î anlamına kayıtlı kalmaksızın kelimelerin ikinci anlamlarının idrakine işaret eden rivayetler naklettiğini görmekteyiz. Ancak genel anlama ve manevî içeriğe riayet etmektedir.

---

479 Nisâ 4/159.
480 Hûd 11/120.
481 En'âm 6/16.
482 Secde 32/7.
483 Enbiyâ 21/30.
484 Ahzâb 33/35.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Şairlere de azgınlar uyar"***[485] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlara şeytanlar uyar."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"... her vadide serserice gezerler"***[486] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Boş ve uydurma şeylerle bir kavmi överler. Boş ve uydurma şeylerle bir kavmi de kötülerler."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ya bana apaçık bir delil getirecek"***[487] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Açık, güçlü bir mazeret sunacak."

Tefsirde bu şekildeki nahvî ve belâgî inciler oldukça azdır. Bu nedenle bu tür örneklerin ortaya çıkarılması büyük bir emek gerektirmektedir. Ancak mecazî anlamlarından çok hakiki anlamlarına itimat etmek için bu anlamların güz yüzüne çıkarılması gerekmektedir.

1. Tefsirde Şiire Yer Vermesi

Abdürrezzâk'ın biyografisinde her ihtiyaç duyduğunda beyitler tanzim etmesine yardımcı olan şiirsel melekeye sahip olduğunu daha önce ifade etmiştim. Rivayet alanında bir muhaddis olarak çok büyük bir şöhrete sahip olan ve müfessirler arasında sağlam bir yeri bulunan Abdürrezzâk'ın şiirsel yetiye sahip olması onun için çok görülecek bir durum değildir. Şiir, konuşma gibidir; güzeli güzel bir konuşma gibi hoş; çirkini ise çirkin bir konuşma gibi çirkindir.[488]

Abdürrezzâk'ın tefsiri rivayete dayanmaktadır ve onun tefsirinde sadece bir yer dışında şiirle istişhadda bulunduğunu görmedim. Bu durum Abdürrezzâk'ın Arap şiiriyle çok fazla istişhatta bulunmak istemediğine delildir. Şayet böyle bir yöntem edinmek isteseydi bunda hiçbir beis yoktur. Öyle ki bu yöntemi kendisinden daha iyi olan İbn Abbâs benimsemiştir. O, Nâfi' b. el-Ezrak'ın kendisine sorduğu sorulara verdiği cevaplarda şiirsel istişhad bulunmaktadır ve Süyûtî bunu kitabı *el-İtkân*'da

485 Şuâra 26/224.
486 Şuâra 26/225.
487 Neml 27/21.
488 Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 254.

zikretmiştir.[489] Eski şiire müracaatları az veya çok olması bakımından farklı olmasına rağmen İbn Cerît et-Taberî ve ondan sonra Zemahşerî, İbn Atıyye, Ebû Hayyân, Kurtubî vb. birçok müfessir bu yöntemi benimsemiştir. Abdürrezzâk'ın eski şiire müracaat etmekten yüz çevirmesinin nedeni, içini tatmin edecek derecede sağlam isnadlara ulaşamamış olması olabilir. Ayrıca Abdürrezzâk ulaştığı isnadlar aracılığı ile kelimelerin filolojik anlamlarını beyân etmekle de yetinmiş olabilir. Tefsirinde zikretmiş olduğu beyitler bazı lafızların ve âyetlerin anlamlarının tefsir edilmesinde eski şiire müracaat etmenin caiz olduğuna işaret etmek babından olabilir. Eğer bu doğruysa, o zaman bu Abdürrezzâk'ın Arap şiirinden istişhadda bulanma ile ilgili fıkhî bakışının bir göstergesidir.

Abdürrezzâk'ın tefsirinde Arap şiirinden istişhadda bulunma bağlamında zikrettiği beyitler, Kehf sûresindeki "حَمِئَةٍ/hamietin"[490] kelimesinin anlamının tefsir edilmesi ile ilgilidir.

Abdürrezzâk > İbnu't-Teymî > Halîl b. Ahmed > Osmân b. Ebî Hâdır isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs şöyle demiştir: "Sen bana ve Muâviye'ye baksana. Ben, 'فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ' şeklinde okuyunca o 'فِي عَيْنٍ حَامِيَةٍ' dedi." İbn Abbâs o sırada Ka'b içeri girince ona sordu. Ka'b, "Siz Arapçayı benden daha iyi bilirsiniz. Ancak güneş, siyah -Halil, siyah veya ham'e (siyah baçlık) mı dediği konusunda tereddüt etmiştir- bir su kaynağında batar" dedi. Bunun üzerine İbn Abbâs "Size Tubba'ın kasidesini okuyayım mı?" deyip ardından da onu okudu:

قد كان ذو القرنين قبلي[492] مسلما   ملك تدين له الملوك وتسجد[491]

"Zülkarneyn amcam, (Allah'a) teslim olmuş,
Kendisine bütün kralların bağlı olup
sakındığı bir hükümdardı,

489 Süyûtî, *el-İtkân*, I, 20-133.

490 Kehf 18/86.

491 Asıl nüshada "عمي" şeklindedir ve tashih Taberî'den yapılmıştır.

492 Asıl nüshada "وتحسد" şeklindedir ve tashih Kurtubî'den yapılmıştır.

فأتي المشارق والمغارب يبتغى أسباب ملك من حكيم مرشد

O doğu ve batıyı dolaştı
'Mürşid Bilge'den hükümdarlık
sebeplerini öğrenmeyi isteyerek

فرأى مغيب الشمس عند مغابها في عين ذى خلب وثأط حرمد

Güneş batarken güneşin battığı yeri gördü
Yapışkan, siyah ve pis kokulu çamurla dolu bir su gözünde."

Abdürrezzâk > İbnu'l-Mübârek isnadıyla rivayet edildiğine göre, Amr b. Meymûn b. Mihrân'dan benzer bir rivayet nakledilmiştir: İbn Abbâs ona (Ka'b'a) "الْخُلْبُ/el-Hulb nedir?" diye sordu. O "Onların dilinde çamur, balçıktır" cevabını verdi. "الثَّأْطُ/es-Se't nedir?" diye sorunca "Kara balçıktır" dedi. "الْحَرْمَدُ/el-Harmed nedir?" deyince, "Çok kara, kapkara anlamına gelir" dedi. Bunun üzerine İbn Abbâs "Evladım! Bana diviti getir" dedi ve onu yazdı.

Abdürrezzâk > İbnu't-Teymî isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbnu't-Teymî şöyle demiştir: Muâviye, "فِي عَيْنٍ حَامِيَةٍ" şeklinde okudu. İbn Abbâs ise "فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ" şeklinde okudu. Bu konuda İbn Ömer'e sorulunca, İbn Ömer "فِي عَيْنٍ حَامِيَةٍ" dedi. Ka'b'a sorulunca Ka'b "Güneş, su ve balçık içinde batar" dedi. Bunun üzerine İbn Abbâs, "Biz daha iyi biliriz" dedi.

2. Tefsirde Hicaz ve Arap Ehlinin Dili Dışında Bir Şey Var mı?

Bu soruyu aklıma, az olmasına rağmen, Abdürrezzâk'ın tefsirinin içerisinde bulunan bazı kelimeler getirdi. Bu vesile ile âlimlerin ihtilâfa düştükleri bu mesele ile ilgili onun görüşünü öğrenmeye gayret ettim. Ancak önce bu konu ile ilgili ihtilâf meselesini ele alacağım ve ardından bu konu çerçevesindeki rivayetlerini zikredeceğim. Böylece onun bu mesele ile ilgili görüşlerini öğrenmede muvaffak olmayı temenni ediyorum.

Bu mesele etrafındaki tartışma çok eskidir ve bu konuda bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Kur'ân-ı Kerîm, Arapça olmayan lafızları ihtiva etmektedir." Bazı âlimler ise "Kur'ân'ı-Kerîm'de Arapça olmayan lafızlar mevcut değildir ancak Nûh, İbrahim, Musa ve İsa gibi isimler bulunmaktadır' demişlerdir. Bazı âlimler ise bu mesele ile ilgili ortada bir görüş savundular ve şöyle dediler: "Bu lafızlar aslında Arap lisanında olmayan lafızlardır ve her ne kadar yabancı kelimeler olsa da Araplar bizzat dillerinde kullanmaya başladıktan sonra Arapça lafızlar hâline gelmiştir."[493] Bu ihtilâf halindeki grupların her birinin, bu mesele hakkında kendi fikirlerini temellendirdikleri kanıtları vardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça olmayan lafızları ihtiva ettiğini savunan kimseler bu görüşlerini desteklemek için sahâbe ve tâbiînden bazılarının Kur'ân'daki belirli lafızlar için yaptıkları tefsirleri delil olarak gösterdiler. Örneğin:

"فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ/***Ferrat min kasverah***"[494] âyetinin tefsirinde İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edildi: "O, Arapça 'الأسد/aslan', Farsça 'شار' demektir. Kıptîce 'أريا' ve Habeş dilinde 'قسورة'dır." Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Muhakkak bu büyük bir günahtır"***[495] âyetindeki "حوبا/hûben" lafzı hakkında şöyle demiştir: "Bu, Habeş dilinde büyük bir suç ve günahtır."

"يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ/***Yü'tiküm kifleyni min rahmetihî***"[496] âyetindeki "الكفلان/kiflân" kelimesi hakkında Ebû Musa el-Eş'arî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "الكفلان/Kiflân, Habeş dilinde iki kat karşılık/mükâfat anlamına gelir."

Abdürrezzâk, ***"Gece kalkışı; o hem daha etkilidir hem de sağlam bir kırâate daha elverişlidir"***[497] âyetindeki "نَاشِئَةَ اللَّيْلِ/nâşiete'l-leyl" hakkında İbn Mes'ûd'un şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bu ibare Habeş dilinde, gece ibadetidir."

493 Muhammed ez-Zefzâf, *et-Tearruf bi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, s. 8.
494 Müddessir 74/51.
495 Nisâ 4/2.
496 Hadîd 57/28.
497 Müzzemmil 73/6.

Mücâhid'den "القسط/kıst"[498] lafzının Roma dilinde "adalet" olduğu, Dahhâk'tan "الإستبرق/istebrak"[499] kelimesinin Farsçada "kalın atlas" anlamına geldiği rivayet edilmiştir.

Tüm bu zikredenlere ilaveten filologlar farklı dillerden Kur'ân'da geçen özel isimleri gayr-i münsarif olarak kabul ettiler. Ayrıca Kur'ân'ın öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerini ihtiva ettiğini delil gösterdiler. Kur'ân'da çeşitli diller ile ilgili örneklerin zarurî olarak bulunması gerekmektedir. Çünkü Kur'ân, yeryüzündeki bütün milletler için genel bir çağrıdır. Kur'ân'ın Kureyş dili ile indirildiğine itiraz edilemez; ancak bunun anlamı Kur'ân'ın çoğunluğunun Kureyş dili ile indiğidir. Çünkü bütün kırâatlerde Kureyş dili dışındaki diller de mevcuttur. Sahâbe ve tâbiînden bazı kimselerin, "Kur'ân'da her lisandan vardır" dedikleri konusunda herhangi bir hilaf yoktur. Süyûtî bu ifadeyi tâbiînden Ebû Meysere'den rivayet etti. Aynı ifade Saîd b. Cübeyr ve Vehb b. Münebbih'ten de rivayet edildi. Ayrıca İmam İbnu'n-Nakîb'den rivayet edildi ve o bu ifadeyi şöyle açıkladı: "Bir kavmin diliyle indirilen ve başka dillerden çok az şeyler bulunan diğer nâzil olan kitaplara göre Kur'ân'ın özelliklerinden biri de bütün Arap dillerini ihtiva etmesi ve içerisinde Rûm, Fars ve Habeş dilleri ile ilgili de birçok şey bulundurmasıdır."[500] İbnu'n-Nakîb'in bu ifadesi aşırı derecede şüpheli görünmektedir. Çünkü Arapların bazı dilleri Kur'ân'ın üslubunu zedeleyecek derecede kusur ihtiva etmektedir ki Kur'ân fesahat açısından en üst mertebededir.

"Kur'ân-ı Kerîm'de özel isimler dışında Arapça olmayan lafızlar mevcut değildir" görüşünü savunanlar çoğunluktadır ve İmam Şâfiî, İbn Cerîr, Ebû Ubeyde, Kâdî Ebû Bekir el-Bâkıllânî, İbn Fâris, Fahrüddîn er-Râzî bunlardan bazılarıdır. Onlar bu görüşlerine bazı âyetleri delil getirdiler: Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Arapça bir Kur'ân…"***[501] ***"Eğer biz onu, yabancı dilden bir Kur'ân kılsaydık, diyeceklerdi ki: Âyetleri tafsilatlı şekilde açıklanmalı değil miydi? Arab'a yabancı dilden (kitap) olur mu?"***[502] İmam eş-Şâfiî bunun aksini savunanları çok sert şekilde kınamıştır.[503]

---

498 Nisâ 4/135.
499 Kehf 18/31.
500 Süyûtî, *el-İtkân*, I, 136.
501 Yusuf 12/2.
502 Fussilet 41/44.
503 Yani ilk re'y ehlini kınamıştır.

Ebû Ubeyde şöyle demiştir: "Şüphesiz Kur'ân apaçık bir şekilde Arap lisanıyla indirilmiştir. Kur'ân'ın içerisinde Arapça dışında diğer dillerden bir şeyler olduğunu iddia eden kimse büyük bir iftira atmıştır."

Bazı kimseler ise Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça olmayan kelimeler ihtiva ettiğini delillendirmişlerdir. Bu delillendirme, (Arapça dışında lafızların olmamasını) Kur'ân'ın i'câzı olarak gören kimselere yönelik olabilir. Çünkü onlar şu düşünceyi savunmaktadırlar: "Kur'ân'da Arapça olmayan bir lafzın bulunması, onun i'câzıdır." İmam Gazzâlî bu hücceti şu şekilde çürütmüştür: "Kur'ân-ı Kerîm'in tamamında aslı yabancı olan ancak Arapların kullandığı iki veya üç kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin Arapların diline girmiş olması, Kur'ân'ı Arapça olmaktan ve onun bu şekilde isimlendirilmesinden alıkoymaz. Araplar bu konuda sağlam argüman ortaya koyamamıştır. Örneğin: Fars şiirinin içerisinde Arapça kelimeler vardır ve bu kelimler onların dillerinde kullanılmaktadır ancak o, Farsça şiir olarak isimlendirilmektedir. Öyleyse Kur'ân'ın Arapça olduğunu ispat etmek için i'câz vs. çok fazla abartıya gerek yoktur."[504]

Kur'ân'da Arapça dışında dillerden lafızların bulunduğunu kabul edenlerin ve reddedenlerin görüşlerini zikrettikten sonra benim sıcak baktığım görüş, Ebû Ubeyd Kâsım'ın görüşüdür. Benim nezdimde doğru olan görüş, her iki görüşü birlikte tasdik eden mezheptir. Fakîhlerin dediği gibi, bu kelimelerin aslı yabancıdır. Fakat bu kelimler Arapların diline girmiş ve onların dillerinde Arapçalaşmıştır. Yani yabancı dilden kendi dillerine aktarım yapmışlar ve kelime Arapça olmuştur. Daha sonra bu kelimeler Arap kelâmına ihtilat ettiğinde Kur'ân-ı Kerîm nâzil olmuştur. Dolayısıyla bu tür kelimeler için "Arapçadır" diyenler ve "Arapça değildir" diyenlerin her ikisi de doğrudur. Bu görüşü, Cevâlikî, İbnu'l-Cevzî vdğ. savunmuşlardır.

Kur'ân'da bulunan yabancı kelimelerin Arapçalaşmış kelimeler olarak kabul edilerek ve bu kelimelerin Arapların konuşmalarında kullanılmasına bakılarak Kur'ân-ı Kerîm'de diğer dillerden lafızların olmadığı ifadesi, aşağıda verilen durumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır:

Birincisi: Sahâbenin ve tâbiînin rivayetlerinin sıhhatini kabul etmek.

504 Gazzâlî, *el-Mustasfâ,* I, 106.

İkincisi: Doğal olarak diller arasında zorunlu etkileşim olduğunu, diller arasında alışveriş olduğunu ve gerçeğin bunu gösterdiğini ve tekit ettiğini kabullenmek.

Üçüncüsü: Kur'ân'da bulunan lafızların varlığı, Kur'ân'ın Arapça olduğu gerçeğini değiştirmez ve bu kelimeler Arapça-Acemce olarak da vasıflandırılamaz. Çünkü bu kelimelerin her biri Arap dilinde kullanılmaya başlandıktan sonra Arapça bir kelime olmuştur ve Kur'ân da bunun sonrasında nâzil olmuştur.

Dördüncüsü: Her iki grup arasındaki ihtilâf, lafzî bir ihtilâftır. Çünkü birinci grup, kelimelerin aslını dikkate alırken, ikinci grup ise bu lafızların Arap diline girdikten sonraki hâllerini dikkate almıştır. [505]

İhtilâfın gerçek olabileceğini inkâr etmiyorum. Çünkü Şâfiî, İbn Cerîr ve diğerleri, milletler arasındaki etkileşimin diller arasında alışverişe yol açtığı ve neticede diller arasında intikal olduğu konusunda cahil değildirler. İhtilâfın gerçek olması muhtemeldir; özellikle Bâkıllânî diğer ümmetlerin Arapça lafızları aldığını, ilah kelimesini "lâhut," insan kelimesini "nâsut" diyerek tahrif ederek değiştirdikleri ve kendi dillerine dâhil ettikleri düşüncesini savunmaktadır. Bu konu ile ilgili görüşler kısaca bu şekildedir.

Süyûtî'nin *el-İtkân*'da zikrettiği Kur'ân'da Hicaz dili dışındaki dillerden lafız olduğu hususuna gelince; bu konuda ihtilâf olmamıştır. Bu durum, Kur'ân'da Hicaz dili dışındaki dillerden lafızların olduğunun kabul gördüğüne delildir. Çünkü Yemen kabilelerine nispet edilen lafızlar Kur'ân'ın Arapça olmasını etkilememektedir. Dolayısıyla bu görüş ile ilgili herhangi bir ihtilâf söz konusu değildir. Burada ihtilâflı olan husus, Kur'ân'da Arap dili dışındaki dillerden lafız olduğu konusudur. Bu konu ile ilgili bütün tarafların görüşlerini uygun bir şekilde daha önce beyân ettik. Abdürrezzâk'ın rivayetlerinde en çok görülen Yemen ehlinin dilidir ve o çoğu zaman bu lafızlarla ilgili beyânlarda bulunmuştur. Abdürrezzâk âlimlerin Yemen ehline nispet ettikleri lafızlara vurgu yapmamıştır ve bununla ilgili birkaç rivayet nakletmekle yetinmiştir. Abdürrezzâk'ın buradaki gayesi Kur'ân'ın sadece Hicâz dili ile gelmediğini ve Kur'ân'da Yemen ehlinin dilinin de olduğunu ispatlamak olabilir. Bu durum kavminin dilini yüceltme ile ilgili bir

505 Süyûtî, *el-İtkân*, I, 136.

girişim olarak değerlendirilebilir ancak bu taassup derecesine ulaşmamıştır. Şayet Abdürrezzâk taassup derecesinde bir düşünceye sahip olsaydı bu onu Kur'ân'daki Yemen ehlinin konuştuğu lafızlar ile ilgili çalışma yapmaya sevk ederdi. Ancak o böyle bir şey yapmamıştır.

Şimdi tefsirdeki rivayetleri ışığında Abdürrezzâk'ın bu mesele ile ilgili tutumuna ulaşacağız.

Abdürrezzâk > Ma'mer > İsmail b. Şerûs, İkrime isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, âyetteki "سَامِدُونَ/sâmidûn"[506] ifadesi hakkında şöyle demiştir: "Onlar Kur'ân'ı işittikleri zaman şarkı söyler ve oynarlardı. Yemen lehçesinde şarkı söylemek demektir. Yemenli, biri şarkı söylediğinde 'اسْمَدَ/esmede' derdi."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "أَتَدْعُونَ بَعْلاً/*eted'ûne ba'len*"[507] âyetindeki "بَعْلاً/ba'len" hakkında şöyle demiştir: "Rab olarak."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالقِينَ/*ve tezerûne ahsene'l-hâlikîn*"[508] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Rab olarak." Süyûtî *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da bunun Ezd Şenûe kabilesine ait bir lafız olduğunu zikretti.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا/***Eğer biz eğlence edinmek isteseydik***"[509] âyetindeki "لَهْوًا/lehven" lafzı hakkında şöyle demiştir: "Yemen halkının bazılarının lehçesinde'kadın' demektir. 'لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ/ ***onu kendi tarafımızdan edinirdik. Biz (bunu) yapanlardan değiliz***'[510] ifadesi 'Bunu yapacak değiliz' anlamındadır." Bunlar Abdürrezzâk'ın tefsirinde nakleттiği rivayetlerdir. Bu türdeki rivayetleri elimden geldiğince toplamaya gayret ettim. Fakat burada bir veya birkaç rivayet -beşerî eksikliklerimiz nedeniyle gözümüzden kaçmış olabilir ki mükemmel olmak sadece Yüce Allah'a mahsustur. Abdürrezzâk'ın Yemen ehlinin lisanına göre rivayet ettiği bazı örnekler zikredeceğim. Ancak Abdürrezzâk bu rivayetlerinde söz konusu lafızların Yemen dilinde konuşulduğunu veya

506 Necm 53/61.
507 Sâffât 37/125.
508 Sâffât 37/125.
509 Enbiyâ 21/17.
510 Enbiyâ 21/17.

onların nezdindeki anlamını belirtmemiş, sadece bunlara işaret etmekle yetinmiştir. Bu bağlamda ona göre, Kur'ân-ı Kerîm'de böyle bir şeyin olması doğaldır. Süyûtî, *el-İtkân*'da Kur'ân-ı Kerîm'deki Hicaz ehlinin dili dışında bulunanları ele almıştır.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Dahhâk, "لَا وَزَرَ/***Sığınacak yer yoktur***"[511] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Sığınacak hiçbir dağ yoktur. Bu, Yemen ehlinin dilinde bu anlamdadır."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hayır! Sığınacak yer yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hayır, sığınacak hiçbir dağ yoktur." Abdürrezzâk burada bu ifadenin Yemen dilinde bu anlama geldiğini zikretmemiştir.

Süyûtî, *el-İtkân*'da şöyle demiştir: "مَسْنُون/Mesnûn"[512] kelimesi Himyer dilinde "çürümüş" anlamına gelmektedir. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ/***kuru bir çamurdan, değişmiş ve şekillenmiş bir balçıktan...***"[513] âyetindeki "صَلْصَال/salsâl" kelimesi hakkında şöyle demiştir: "Vurulduğu zaman ses çıkaran kurumuş çamur demektir. Sonra şekillenmiş, kokuşmuş ve bozulmuş kara balçık olur."

Süyûtî, *el-İtkân*'da şöyle demiştir: "المرجان/Mercân" kelimesinin anlamı, Yemen dilinde incinin saf hâlidir. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ/***O iki denizden inci ve mercan çıkar***"[514] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Büyük inciler incidendir. Küçük mercanlar da inci kabul edilir."[515]

Abdürrezzâk'ın Arapça olmayan lafızlar ile ilgili tutumuna gelince; tefsirde bu bağlamdaki rivayetler oldukça azdır. Zannediyorum Abdürrezzâk bu rivayetleri Kur'ân-ı Kerîm'de Arapça olmayan lafızların bulunduğuna cevaz verdiğine işaret etmek için zikretmiştir. Şu rivayeti bu bağlamdadır: Abdürrezzâk, Sevrî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Necâşî'nin ismi 'Ashame'dir." İbn Uyeyne dedi ki: "Bu isim Arapçada 'Atıyye' anlamına gelmektedir."

511 Kıyâmet 75/11.
512 Hicr 15/26.
513 Hicr 15/26.
514 Rahmân 55/22.
515 Rahmân, 55/22.

Abdürrezzâk > Sevrî > A'meş > Amr b. Mürre isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Ubeyde, "دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ/***Dini Allah'a has kılarak dua ederler***"[516] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hayyâ şerâhiyyan." Süfyân şöyle demiştir: "Bunun tefsiri, 'Yâ Hayy ya Kayyûm"dur (Ey Hayat sahibi ve ey tüm varlıkları yönetip kollayan)."

Bu rivayet ile ilgili şu çıkarımlarda bulunabiliriz:

Birincisi: Bu ibare Arapça vezinlere uymadığı için Arapça bir kelime değildir.

İkincisi: Rivayet, zahiri itibariyle bir âyetin Arapça olmayan bir lafızla tefsirine cevaz vermektedir.

Üçüncüsü: Abdürrezzâk bu rivayeti, şeyhi Sevrî'den dinlediği gibi nakletmektedir. Süfyân şöyle demiştir: "Bunun tefsiri, 'Yâ Hayy ya Kayyûm'dur." Çünkü burada Süfyân'dan rivayette bulunan Abdürrezzâk'tır. Bu nedenle benim nezdimde söyleyen (kâil), İmam Abdürrezzâk'tır. Tüm bu zikredilenlerden anlaşıldığı üzere Abdürrezzâk'ın nakletmiş olduğu bu rivayetler, Kur'ân'ın Hicaz ve Yemen dilleri ile diğer dilleri ihtiva ettiğine delildir.

3. Tarih ve Siyer ile İlgili Rivayetlere Karşı Tutumu

Abdürrezzâk tarih ve siyer ile ilgili rivayetleri, İbn İshâk, İbn Abbâs, İkrime, Vehb b. Münebbih ve başkalarından yapmıştır.

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne isnadıyla rivayet edildiğine göre, Muhammed b. İshâk, ***"... meleklerin, canlarını aldıkları..."***[517] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Âyette kastedilenler Kureyş gençlerinden beş kişi olup şunlardır: Ya'lâ b. Ümeyye, Ebû Kabs b. el-Fâke, Rebîa b. el-Esved, Ebu'l-Âs b. Münebbih b. el-Haccâc." Dedi ki: "Beşinciyi unuttum."[518]

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, ***"O alay edip duranlara karşı muhakkak ki Biz sana yeteriz"***[519] âyetinde kastedilenler ile ilgili İkrime şöyle demiştir: "Bunlar beş kişidir

516 Yunus 10/22.

517 Nisâ 4/97.

518 İbn Cerîr bunu İkrime'den rivavet etmiş ve beşinci ismin Hâris b. Zem'a olduğunu nakletmiştir.

519 Hicr 15/95.

ve hepsi de Bedir savaşından önce ölmüştür. Bunlar Âs b. Vâil, Velîd b. Mugîre, Ebû Zem‘a b. Abdülesed, Hâris b. Kays b. Talâtile ve Esved b. Abdiyegûs'tur."

Abdürrezzâk'ın, tarih ile ilgili rivayetleri, İkrime gibi bu alanda şöhret bulmuş kimselerden yaptığını görmekteyiz. Süyûtî *et-Tedrîb*'de bunu zikretti ve Katâde'den şöyle rivayette bulundu: "Tâbiînin en âlimi şu dört zattır: Menâsikte Atâ b. Ebû Rebâh, tefsirde Saîd b. Cübeyr, siyerde İkrime, helâl ve haramda Hasan el-Basrî."

Abdürrezzâk > Ma‘mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Siz yeryüzünde iki defa fesat çıkartacaksınız..."***[520] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, İsrâiloğulları'na birinci defasında Tâlût ile beraber Davud *aleyhisselâm*'ı gönderene kadar Câlût'u musallat etti. Sonunda Davud *aleyhisselâm*, Câlût'u öldürdü. Sonra hamle sırası İsrâiloğulları'na geçti. Daha sonra ikincisinin zamanı geldi. ***'Yüzünüzü kara etsinler...'***[521] Yüzlerinizi kötüleştirip çirkinleştirecekler. ***'Ellerine geçirdikleri her şeyi büsbütün tahrip etsinler.'***[522] Elde ettikleri her şeyi yıkıp harabeye çevirecekler. Bu kişi, ikinci defasında onlara gönderdiği Buhtunnasr'dır. Daha sonra Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***'Belki Rabbiniz size merhamet eder; fakat siz eğer yine (fesatçılığa) dönerseniz, Biz de sizi yine cezalandırırız.'***[523] İsrâiloğulları bozgunculuğa tekrar dönünce Allah Teâlâ onlara Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'i gönderdi. Artık onlar, küçük düşerek kendi elleriyle cizye veriyorlar."

Abdürrezzâk > Ma‘mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: Müşrikler, Ebû Bekir *radıyallahu anh*'ın yanına gidip "Arkadaşın bir gecede Beytü'l-Makdis'e gidip geldiğini söylüyor' dediler. Buna karşılık Ebû Bekir *radıyallahu anh*, "O öyle mi dedi?' diye sorunca "Evet" dediler. Bunun üzerine Ebû Bekir *radıyallahu anh*, "Eğer öyle dediyse şehadet ederim ki doğru söylemiştir" dedi. Buna karşılık müşrikler, "Sen onun bir gecede Beytü'l-Makdis'e gidip geri geldiğine inanıyor musun?" dediklerinde ise "Evet, sabah-akşam semadan gelen haberler konusunda bundan daha uzak (ihtimalli) olan

---

520 İsrâ 17/4.
521 İsrâ 17/7.
522 İsrâ 17/7.
523 İsrâ 17/8.

şeyleri de tasdik ediyorum" dedi. Ebû Bekir *radıyallahu anh*, bu sebeple "es-Sıddîk" diye adlandırıldı.

Bu zikrettiğimiz örnekler, Abdürrezzâk'ın tarih ve siyer ile ilgili rivayetler nakletmeyi ihmal etmediğinin delilidir.

ÜÇÜNCÜ KONU
HURÛF-U MUKATTAA KONUSUNDA METODU

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı sûreleri hurûf-u tehecci ile açmıştır. Mekkî sûrelerin çoğunun girişi bu şekildedir ve Medenî sûrelerden ise Bakara sûresi ve Âl-i İmrân'ın girişi bu şekildedir.

Hurûf-u mukattaa ile sûrelerin açılış şekilleri şöyledir: "ق/Kâf" gibi tek bir harf ile açılış, "حم/hâ-mîm" gibi iki harfle açılış, "الم/elif-lâm-mîm" ve "طسم/tâ-sîn-mîm" gibi üç harften oluşan açılış, "المص/elif-lâm-mîm-sâd" gibi dört harften oluşan açılış, "كهيعص/kâf-hâ-yâ-ayn-sâd" gibi beş harften oluşan açılış vb.

Sûrelerin girişlerinin hurûf-u mukattaa ile açılması, "Şayet iddialarınızda samimiyseniz bu kitaptaki harflerin aynısından oluşan benzer bir kitap getirin" şeklindeki meydan okumanın sembolüdür. Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'in getirdiği gibisini getirmekten âciz kaldılar. Durum böyle olunca, onlar Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in Yüce Allah katından geldiğine iman etmek zorunda kaldılar.

Hurûf-u mukattaa ile ilgili bazı rivayetler vardır ve bunlardan bazıları şu şekildedir:

Birinci rivayete göre, hurûf-u mukattaa daha sonra zikredilecekler konusunda dinleyicide merak uyandırmak içindir. Dinleyicinin dikkatini cezbetmek için çok kuvvetli bir tenbih yöntemidir. Mekkî sûrelerin çoğunun başlangıcı bu şekildedir. Çünkü Mekke'de müşrikler Kur'ân'ı dinlememe konusunda ısrarcıydılar. Sûrelere alışılmışın dışında bir şekilde giriş yapılarak onların dikkatleri çekilmiş ve daha sonraki zikredileceklere kulak kesilmeleri sağlanmıştır.[524]

524 Muhammed el-Hadîdî et-Tayr, *Tefsîru Sûreti Sâd*, s. 5.

İkinci rivayete göre, hurûf-u mukattaaların Kur'ân'ın sırlarından bir sır olduğu zikredilmiştir. Süyûtî, *el-İtkân*'da Şa'bî'ye hurûf-u mukattaalar ile ilgili sorulduğunda, onun şöyle cevap verdiğini rivayet etmiştir: "Her kitabın bir sırrı vardır ve hurûf-u mukattaalar Kur'ân'ın sırrıdır."[525] Hurûf-u mukattaalar, Allah'tan başka kimsenin sırrına vâkıf olmadığı müteşâbih âyetler gibidir. Bu harflere ezelî iman seleften bazılarının, bunlarla ilgili bid'ate düşmekten sakındıkları için bu konuda açık bir görüş ortaya koymaktan çekinmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle hurûf-u mukattaa ilmini Allah'a havale etmişlerdir. Ali b. Ebî Tâlib bu konuda şöyle demiştir: "Bütün kitapların bir ayırt edici özelliği vardır, hurûf-u mukattaalar da Kur'ân'ın ayırt edici özelliğidir." Ebû Bekir ise şöyle demiştir: "Her kitabın bir sırrı vardır ve Kur'ân'ın sırrı, sûrelerin başlangıcıdır." İbn Mes'ûd ve Hulefâ-i Râşidîn'den şöyle rivayet edildi: "Bu harfler, Allah'ın kendi katına has kıldığı gizli ve üstü örtülü bir ilimdir."

Hurûf-u mukattaalar ile ilgili üçüncü bir rivayet ise şu şekildedir: Bu hurûf-u mukattaalardaki harflerin her biri Allah'ın isimlerinden alınmıştır. Örneğin: İbn Abbâs'tan yapılan bir rivayet göre "الم/elif-lâm-mîm" harflerinin anlamı "Ben her şeyi bilen Allah'ım" şeklindedir.[526]

Abdürrezzâk mezkûr rivayeti destekleyen Meryem sûresinin girişindeki "كهيعص/kâf-hâ-yâ-ayn-sâd" harfleri ile ilgili şöyle rivayette bulunmuştur. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî şöyle demiştir: "'كهيعص,' kâfî (yeterli), hâdî (hidayet eden), âlim ve sâdık (doğru söyleyen) demektir." Abdürrezzâk, hurûf-u mukattaaların böyle bir anlama işaret ettiğini bu sûre dışında başka bir sûrede zikretmemiştir. Bu rivayetten sonra Abdürrezzâk şu rivayeti zikretmiştir:

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Atâ b. es-Sâib > Saîd b. Cübeyr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"Kâf-hâ-yâ-ayn-sâd"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kef harfi Kâfî'nin, hâ harfi Hâdî'nin, yâ harfi Hakîm'in, ayn harfi Alîm'in, sâd harfi de Sâdık'ın ilk harfidir."

Dördüncü rivayette ise hurûf-u mukattaalar ile ilgili şunlar zikredilmiştir: Hurûf-u mukattaalar Kur'ân'ın isimlerinden bir isimdir. Abdürrezzâk bunu Tâhâ sûresi, Kalem sûresi ve Sâd sûresi dışında

525 Süyûtî, *el-İtkân*, II, 82.
526 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, VII, 302.

bütün hurûf-u mukattaalar ile başlayan sûrelerin hepsinde zikretmiştir. Bu üç sûreden birincisinin mânasının, "adam" olduğunu, ikincisinin "divit ve kalem" olduğunu, üçüncüsündeki anlamın yani "sâd"ın "fiil" olduğunu rivayet etmiştir.

"Sâd"ın bir fiil olarak tefsiri caiz bir vecihtir. "Sâd" burada "yankılanma" anlamındadır. "Çıkarmak ve kabul etmek" mânasına gelmektedir. Yankı sesten çıkar ve boş mekânlar nidadan çıkan bu yankıyı karşılar. Bunun anlamı şudur: Kur'ân nidada bulunmuştur ve akıl ondaki emir ve yasakları kabul ederek onun ahlâkı ile ahlâklanmıştır. Bu durumda "sâd," "yâ"nın düşmesi ve öncesinin kesra olması ile mebni olan bir emir fiil konumundadır.[527]

Abdürrezzâk'ın fevâtihu's-süver yani sûrelerin açılışı ve hurûf-u mukattaa ile ilgili takip ettiği yöntem bu şekildedir. Kısacası Abdürrezzâk bu harfleri Kur'ân'ın isimlerinden bir isim olarak beyân etme metodunu kabullenmiş ve takip etmiştir. Abdürrezzâk'ın yapmış olduğu bu rivayetlerin onun bu mesele ile ilgili çok net bir görüşe sahip olduğuna delâlet etmektedir. Kabul ettiği görüşün dışında diğer rivayetlere kayıtsız kalmaması sadece bu meseleye işaret babındadır. Ancak her kim tefsire göz atarsa Abdürrezzâk'ın bu konuda meylettiği görüşün apaçık bir şekilde var olduğunu görecektir.

1. Âyetlerin ve Sûrelerin Tertibi

a. Sûre ve Âyetin Tanımı

Sûre: Yüksek olması nedeniyle anlamı şehrin surlarından alınmıştır. Sur gibi yüksektir ve Kur'ân sûreleri surların evleri bir araya toplaması gibi âyetleri toplamaktadır. "Bileği saran bilezik" anlamına da gelmektedir. Sûrenin muhtemel mânalarından biri de "mertebe"dir. Çünkü bütün sûrelerdeki âyetler uygun tertiptedir.

İbn Cinnî şöyle demiştir: "Kıymeti çok yüksek olduğu için sûre olarak isimlendirilmiştir. Çünkü o, Yüce Allah'ın kelâmıdır. Hemze ile yazılan su'r, farklı bir mânaya gelmektedir ve 'kabın sonunda içecekten

527 Muhammed et-Tayr, *Tefsîru Sûreti Sâd*, s. 4.

geriye kalan artık' anlamındadır. Sûre de bu kalan kısım gibi Kur'ân'dan bir parçadır."

Istılah olarak sûre kelimesi, başlangıcı ve sonu olan Kur'ân âyetleridir. Sûrelerin kısaları ve uzunları vardır. En kısa sûre üç âyetten oluşmaktadır.

Âyet: Lügatte "alâmet, işaret" anlamına gelmektedir. Araplar şöyle demektedirler: "Falancanın evini harap ettim, geriye hiçbir âyet kalmadı." Âyet kelimesi onların bu ifadesinde "alâmet" anlamına gelmektedir. Kur'ân'daki her bir âyet de Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'in nübüvvetine işaret eden bir alâmet gibidir. Bu bağlamda Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ***"Onun hükümdarlığının alâmeti..."***[528] Çünkü o, faziletin ve doğruluğun alâmetidir.

Âyet ıstılahî anlamda Kur'ân'daki sûrelerin içerisinde bulunan Allah kelâmından oluşan cümlelerdir. Bazı kimseler şöyle demişlerdir: "Âyet, benzer olmayan önce ve sonraki ifadenin ayrıldığı ifadelerdir."[529] Abdürrezzâk'ın nezdinde âyetlerin tertibinin içtihadî olduğunun zannedilmesinden korkarak bu meseleye açıklık getirmek istedim. Abdürrezzâk'ın takip ettiği metodu, tefsirde âyetlerin tertibine bağlı kalmadığı izlenimi veriyor mu? Cevap: Burada Abdürrezzâk tilavet yapmıyor; bilakis nüzûl tarihlerini ve vahyin önceliklerini ele alan bir müfessir gibi o da bir tefsir telif ediyor.

b. Âyet ve Sûrelerin Tertibinin Hükmü

Kâdı Ebû Bekir, *el-İntisâr*'da şöyle demiştir: "Âyetlerin tertibine bağlı kalmak vaciptir ve yerine getirilmesi gereken bir hükümdür. Zira Cebrâil her âyeti Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'e getirdiğinde 'Bu âyeti falanca sûrenin falan yerine koyunuz' derdi." Aynı şekilde Kâdı Ebû Bekir şöyle demiştir: "Anlayışımıza (mezhebimize) göre, Yüce Allah'ın indirmiş olup şeklini sabit kıldığı, neshetmediği ve tilavetini ortadan kaldırmadığı Kur'ân'ın tamamı, Osmân *radıyallahu anh*'ın iki kapak arasında topladığı Mushaf gibidir. Bu Mushaf'ta ne bir eksiklik ne de bir fazlalık vardı. Onun tertibi ve düzeni Allah'ın, Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'ne tanzim ve tertip ettiği gibidir."

---

528 Bakara 2/248.

529 Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 266.

Begavî, *Şerhu's-Sünne*'de şöyle demiştir: "Sahâbîler, Yüce Allah'ın, Peygamberi'ne indirdiği Kur'ân'da herhangi bir fazlalık ve eksiklik yapmadan, bazı âyetlerin hafızalarından kayıp olacağı endişesiyle Kur'ân'ı iki kapak arasında Mushaf'ta toplamışlardır. Bunu yaparken de takdim ve tehir yapmadan, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den duydukları şekilde yazmışlardır. Ya da Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'den almadıkları hâlde kendileri bir tertip işine koyulmuşlardır. Çünkü Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem* inen âyetleri ashâbına okur ve Cebrâil'in kendisine öğrettiği şekilde bugün Mushaf'taki tertip üzere onlara öğretirdi. Her âyetin nüzûlünü müteakip hangi sûrede hangi âyetin akabinde yazılacağını bildirdi."

İbnu'l-Hisâr bu konuda şunları zikretmiştir: "Sûrelerin tertibi ve âyetlerin yerlerinin belirlenmesi vahiy ile tayin edilmiştir. Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* nâzil olan âyetler ile ilgili ***'Şu âyeti şuraya, şu âyeti şuraya koyun'*** derdi. Ayrıca Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'in Kur'ân'ı bu tertip üzere tilaveti mütevâtir olarak nakledilmiş ve bu konuda ilmi yakin hâsıl olmuştur. Ayrıca sahâbe Mushaf'ın bugünkü şekli ile tertibinin tevkîfî olduğunda icmâ etmiştir."[530]

c. Abdürrezzâk'ın Âyet ve Sûrelerin Tertibi ile İlgili Tutumu

Abdürrezzâk'ın tefsirine göz atan bir kimse onun sûrelerin tertibinde, Mushaf'taki sıralamaya bağlı kaldığını görecek ve bu sıralamaya aykırı davrandığını kesinlikle tespit edemeyecektir. Abdürrezzâk bu konuda cumhur ulemâ gibi düşünmekte ve sûrelerin tertibinin tevkîfî olduğuna inanmaktadır.

Âyetlerin tertibi hususuna gelince; Abdürrezzâk tefsirinin büyük bir kısmında âyetlerin sıralamasına da bağlı kalmış ve bazı yerler dışında sıralamaya muhalefet etmemiştir. Bu sıralamaya muhalefetinin bazılarının nedenini tespit ettim; ancak bazıları için zahir bir sebep bulamadım. Bu konuyu burada örneklerle açıklamaya gayret edeceğim.

---

530 Süyûtî, *el-İtkân*, I, 61-62.

Zâhir bir illetle yapmış olduğu âyet takdîmine örnek

Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Yerde ne varsa hepsini sizin için yaratan sonra göğe istivâ eden O'dur"***[531] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah Teâlâ yeryüzünü semadan önce yarattı. Yeri var edince oradan bir duman çıktı. Bunun akabinde Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***'Sonra duman (gaz bulutları) hâlinde olan göğe istivâ etti...'***[532] buyurdu. Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***'... onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi...'"***[533] Mücâhid dedi ki: "Yedi semayı birbiri üstünde, yedi yeri de birbiri altında yarattı."

Bu konuda aynı şekilde Abdürrezzâk şu rivayeti zikretti: Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı görmezler mi?"***[534] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah yedi göğü üst üste, yedi yeri de alt alta olacak şekilde ayırdı."

Abdürrezzâk, Bakara sûresinin yirmi dokuzuncu âyetinin tefsirinde, Fussilet sûresi on birinci âyeti öne almıştır. Çünkü bu her iki âyet de yedi gök konusundadır. Daha sonra aynı bağlamdaki Enbiyâ sûresinin otuzuncu âyetini zikretti. Burada bu âyetlerin tefsirini öne almasının nedeni ve illeti açıktır. Çünkü buradaki mezkûr âyetler gökler ve istivâ konusu ile ilgilidir. Daha sonra Abdürrezzâk, "كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا/ ***gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı"***[535] âyetindeki "الرتق" ve "الفتق" kelimelerinin anlamlarını "فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ/***onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi"***[536] âyetiyle açıklamayı uygun buldu.

Nedenine vâkıf olamadığım bir illetle yapmış olduğu âyet takdîmine örnek

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah onunla sizi hesaba çeker"***[537] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyeti, ***'Allah hiç kimseye***

---

531 Bakara 2/29.
532 Fussilet 41/11.
533 Bakara 2/29.
534 Enbiyâ 21/30.
535 Enbiyâ 21/30.
536 Bakara 2/29.
537 Bakara 2/284.

gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez'[538] âyeti neshetmiştir (hükmünü kaldırmıştır.)"

Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Tâvus) ***"Yazana da şahide de asla zarar verilmesin"***[539] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Adam (şahitlik için) çağrıldığında 'Benim bir hacetim var' derse."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Sevrî > İbn Uyeyne > İbn Şübrüme isnadıyla rivayet edildiğine göre, Şa'bî, ***"Eğer biriniz diğerine güvenirse…"***[540] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Eğer ona güveniyorsan yazmamanda ve şahit tutmamanda bir sakınca yoktur."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Sîrîn, ***"… ödeyebileceği bir zamana kadar…"***[541] âyeti hakkında şöyle demiştir: Bir adam, Şurayh'a gelip geri istediği borç yüzünden dava açtı. Başka biri, "O, zor durumdadır. Hâlbuki Allah Teâlâ ***'Eğer o (borçlu), darlık içinde ise kolaylıkla ödeyebileceği bir zamana kadar ona mühlet verin'*** buyurmuştur" diyerek arkadaşını mazur gösterdi. Bunun üzerine Şurayh şöyle dedi: "Bu âyet, ribâ (faiz) hakkındadır. Faiz de Ensâr'da idi. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: ***'Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.'***[542] Vallahi hayır, Allah bir emri verecek de biz ona aykırı mı davranacağız? (Böyle bir şey asla söz konusu olamaz). Borcunu ödeyinceye kadar onu şu direğin yanında hapsedin."

Abdürrezzâk'ın bu rivayetlerine baktığımızda, 284. âyetin nâsih ve mensûh ile ilgili olduğunu görmekteyiz. 282. âyet borç konusundaki şahitler ile ilgilidir ve şayet iki kişi birbirine güveniyorsa borcun yazılmaması ve borca şahit tutulmaması caiz görülmüştür. 280. âyette ise borçlu eğer zor durumdaysa bekleme hakkı vardır, şayet böyle değilse kadı'nın ona borcunu ödetmesi gerekir.

---

538 Bakara 2/286.
539 Bakara 2/282.
540 Bakara 2/283.
541 Bakara 2/280.
542 Nisâ 4/58.

Abdürrezzâk'ın bu üç âyeti, Mushaf'ta bildiğimiz tertibine göre takdim etmesine ve âyetlerin tertibine uymamasına neden olan şeyi idrak edemedim.

Abdürrezzâk'ın bazı âyetleri tehir ve takdîm etmesinin sırrı, hadis meclisinde kendisine konu dışı bir soru sorulduğunda Abdürrezzâk'ın bu soruya cevap vermesi ve orada bulunan ravilerin rivayet naklinde hassas ve rivayete sadık olmaları nedeniyle duyduklarını olduğu gibi rivayet etmeleri olabilir.

d. Sûrelerin İsimleri Konusundaki Metodu

Abdürrezzâk, sûrelerin isimleri konusunda dikkat çekici bir yöntem edinmiştir. Çünkü o, elimizdeki Mushaf'ta bulunan sûrelerden bazılarını bildiğiniz meşhur isimlerinden başka bir şekilde isimlendirmiştir. Muhtemelen bunun nedeni bazı sûrelerin birden fazla isimle isimlendirilmiş olmasıdır. Örneğin: Fâtiha sûresinin yirmi küsur farklı isminin olduğu rivayet edilmektedir.[543] Fâtiha sûresinin, el-Kâfiye, eş-Şâfiye vb. isimleri vardır. Aynı şekilde Mâide sûresine, Ukud ve Munkize de denilmektedir. Görüldüğü gibi bazı sûreler çok isimlidir. Bu nedenle Abdürrezzâk'ın bazı sûrelerin isimlerini Mushaf'ta bilinen ve meşhur olan isimleri dışında zikrettiğine şahit olmaktayız. Abdürrezzâk'ın bazı sûreler için zikrettiği isimler şu şekildedir.

Sûrenin Mushaf'taki İsmi	Abdürrezzâk'ın Kullandığı İsim
İsrâ Sûresi	Benî İsrâil Sûresi
Mü'minûn Sûresi	Kad Eflaha Sûresi
Fâtır Sûresi	Melâike Sûresi
Zümer Sûresi	Guraf Sûresi
Gâfir Sûresi	Mü'min Sûresi

Abdürrezzâk Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, En'âm, A'râf, Tevbe vdğ. bazı sûreleri Mushaf'ta bilinen meşhur isimleri ile zikretmektedir.

543 Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 269.

Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın Mushaf'taki son iki cüzdeki yani yirmi dokuzuncu ve otuzuncu cüzlerdeki sûreleri, sûredeki bir âyetle ve genellikle ilk âyetle isimlendirdiğini fark ettim. Bu bağlamda şunları örnek verebiliriz.

Sûrenin Mushaf'taki İsmi	**Abdürrezzâk'ın Kullandığı İsim**
Nûh Sûresi	İnnâ Erselnâ Nûhan Sûresi
Kıyâme Sûresi	Lâ Uḳsimu biyevmi'l-Kıyâme Sûresi
Nebe Sûresi	Amme Yetesâelûn Sûresi
Tekvîr Sûresi	İzâ'ş-Şemsu Kuvviret Sûresi
Kâfirûn Sûresi	Yâ Eyyühel Kâfirûn Sûresi

Tüm bu zikredilenler, sûrelerin tertibini Osmân *radıyallahu anh*'ın sıralamasına mutabık bir şekilde yapan Abdürrezzâk'ın sûreleri isimlendirmesi ile ilgili metodunu ortaya koymak için bazı örneklerdir. Abdürrezzâk'ın sûreleri Mekkî ve Medenî şeklinde beyân etmesi konusuna geldiğimizde, onun bazı sûreler hakkında sükût ettiğini görmekteyiz. Yani Fâtiha, Bakara, Nisâ, Ra'd gibi bazı sûrelerin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu hususunda herhangi bir beyânda bulunmamıştır. Buna karşılık Nûr, Ahzâb, Muhammed, Fetih, Hucurât, Hadîd, Mücâdele vdğ. sûrelerin nerede nâzil oldukları hakkında beyânda bulunmuştur. Yunus sûresi dışında başka hiçbir sûrenin Mekkî olduğunu zikretmemiştir. Abdürrezzâk muhtemelen Medenî sûreleri beyân etmekle yetinmiş ve onların dışındakilerle ilgili bir beyânda bulunmamıştır.

Ebu'l-Hasan b. el-Hisâr, *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı kitabında şöyle demiştir: Üzerinde icmâ olan Medenî sûre sayısı yirmidir. On iki sûrede ise Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu hususunda ihtilâf vardır. İhtilâflı olan sûreler şunlardır: Fâtiha, Ra'd, Rahmân, Saff, Teğâbün, Tatfîf, Kadr, Beyyine, Zilzâl, İhlâs, Felâk ve Nâs'dır. Süyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde ihtilâflı olan sûreler ile ilgili bir bölüm düzenledi. Bu bölümde İbn Abbâs, Ali b. Ebî Talhâ ve Katâde'nin rivayetlerine göre

Ra'd sûresinin Medenî olduğunu zikretti. Onların rivayetleri dışındaki diğer rivayetlerde ise bu sûrenin Mekkî olduğunun zikredildiğini belirtti. Sonra Süyûtî şöyle demiştir: "Rivayetler, Ra'd sûresinin bir âyeti dışında onun Mekkî olduğu konusunda icmâ hâlindedir. Ancak Abdürrezzâk Ra'd sûresinin Medenî oluşunu gözden kaçırarak onu Mekkî kabul etmiştir."

Cumhur ulemânın nezdinde Medenî olarak kabul edilen sûreler ise şunlardır: Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, Enfâl, Tevbe, Nûr, Ahzâb, Muhammed, Feth, Hucurât, Hadîd, Mücâdele, Haşr, Mümtehine, Cum'a, Münâfikûn, Talâk, Tahrîm, Nasr. Ebu'l-Hasan b. el-Hisâr bu sûrelerin icmâ ile Medenî olduğu görüşünü savunmuştur ancak Katâde buna muhalefet etmiştir.[544] Çünkü Katâde, Ra'd, Nahl, Hac, Rahmân, Tegâbün ve Zilzâl sûrelerini Medenî kabul etmiştir. Cumhur ulemâya aykırı olarak Katâde'nin nezdinde Medenî sûre sayısı, yirmi yedidir. Abdürrezzâk ise cumhur ulemânın kabul ettiklerinin üzerine, Nahl, Hac, Saff, Tegâbün, Fecr, Kadir, Beyyine ve Zilzâl sûrelerini ilave etti ve cumhurun Medenî kabul ettiği Nasr sûresini Medenî sûreler arasında saymadı. Tevbe sûresini zikretti ancak Enfâl sûresini ihmal etti, muhtemelen bu iki sûreyi tek bir sûre olarak gördü.

Burada zikredilmesi gerekir ki, bir sûrenin Mekkî veya Medenî olarak vasfedilmesi söz konusu sûrenin içeriğine ve girişine bağlıdır. Şayet sûrenin başlangıcı Mekke'de nâzil olduysa bu sûre Mekkî olarak kaydedilmekte sonra Yüce Allah bu sûreye dilediğini ilave etmektedir. Mekkî ve Medenî kavramlarının en meşhur ve en kapsamlı ifadesi şu şekildedir: Şayet bir sûrenin başı hicretten önce nâzil olduysa Mekkî, hicretten sonra nâzil olduysa Medenî olarak kaydedilir ve ardından o sûrenin istisnası zikredilir. Şayet bir sûrede istisna varsa -örneğin- şu şekilde ifade edilir: "Şu sûre Mekkî'dir ancak şu âyeti Medenî'dir veya şu sûre Medenî'dir fakat şu âyeti Mekkî'dir."[545]

---

544 Süyûtî, *el-İtkân*, I, 11.
545 Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 192.

2. Sûrelerin Mekkî ve Medenî Olduğunu Öğrenme Yöntemi

Mekkî ve Medenî sûrelerin sayılarında ihtilâf olduğuna daha önce değindim. Bu ihtilâfın nedeni, belirleme yapılırken âlimler tarafından farklı kriterlerin temel alınmasıdır. Bazı âlimler bu belirlemede zamanı ve mekânı kriter olarak kabul ederken, diğer bazı âlimler ise sûrelerin girişlerini ve Medenî âyetlerin daha fazla olması gibi unsurları değerlendirme esası olarak almışlardır. Âlimler tarafından farklı kıstasların ölçüt alınması nedeniyle bu bağlamda ihtilâfın ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bazı sûrelerin Mekkî ve Medenî olduğu hususunda âlimler görüş birliğindedir. Bunun nedeni ise sahâbeden ve tâbiînden gelen rivayetlerdir. Ancak sûrelerin Mekkî ve Medenî olduğu konusunda Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den herhangi bir beyân gelmemiştir. Çünkü Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in zamanında Müslümanların böyle bir beyâna ihtiyaçları yoktu. Onlar bizzat vahye ve inişine bizzat tanıklık etmişler, sûrelerin ne zaman ve nerede indiğini görmüşler ve nüzûl sebeplerine bizzat şahitlik etmişlerdir. Dolayısıyla gözle görülen bir şeyde beyâna gerek yoktur.[546]

3. Abdürrezzâk'ın Esbâb-ı Nüzûla Verdiği Önem

Kur'ân-ı Kerîm âlemlere rahmet ve kalplere şifa olması için gönderilmiştir. Kur'ân her türlü hayrı ve faydayı, mutluluğun ve kurtuluşa ermenin esaslarını, bireyin, toplumun ve milletlerin hayatını ıslah ile ilgili temelleri, Allah'a iman yolunda doğru inanç metotlarına sahip ümmetleri, yakın ve uzak tarihteki kıssaları, yaratılış süreci, kıyamet sahneleri ile ilgili tasvirleri, cennet ve cehennem ehlinin hâlleri ve Kur'ân'ın gönderilme sebebi olan şeriat, mekâsıd, gayeler vb. her şeyi ihtiva etmektedir.

Bu durumda bizzat Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinin iki bölüme ayrıldığını görmekteyiz

Birincisi: Kur'ân âyetlerinin çoğu başlangıçta bir sebebe bağlı olarak gelmiş değildir. Bilakis hem öncesi hem de sonrası Kur'ânî bağlamla ilgilidir ve insanları doğru yola yönlendirmektedir.

---

546 Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 189.

İkincisi: Belirli bir hâdise üzerine, herhangi bir problem ile ilgili sorulan bir soruya cevaben ve herhangi bir hüküm üzerine nâzil olan âyetler. Herhangi bir hüküm ile ilgili nâzil olan âyetler çoğunluk teşkil etmektedir.

Âyetlerin nüzûl sebebinin bilinmesi, Kur'ân'ı anlamanın ve bazı âyetlerdeki sır perdesini kaldırmanın en iyi yoludur. Vâhidî bu konuda şöyle demiştir: "Âyetlerin nüzûl sebeplerini ve hangi hâdise bağlamında nâzil olduklarını bilmeden âyetin tefsirini yapmak mümkün değildir."

İbn Dakîk el-Îd şöyle demiştir: "Âyetlerin nüzûl sebebinin beyân edilmesi, Kur'ân'ı anlamanın en sağlam yoludur."

İbn Teymiyye şöyle demiştir: "Nüzûl sebeplerini bilmek âyetlerin anlaşılmasına yardım eder. Çünkü sebebin bilinmesi sonucun bilinmesindeki temel etkendir."[547] Mezkûr rivayetlerden de anlaşılacağı üzere nüzûl sebebini bilmenin birçok faydası vardır.

Kur'ân'ın anlaşılması veya tefsir edilmesinde sadece müfessirlerin beyânlarına güvenmek mümkün değildir. Çünkü müfessirlerin beyânları, her problemi çözemez, her şüpheyi ortadan kaldıramaz ve mücmel olan her mânayı mufassal hâle getiremez.[548] Bu nedenle Abdürrezzâk'ın tefsir yapmaya koyulduğunu ve rivayetlere dayanarak nüzûl sebeplerini zikretmeye önem verdiğini görmekteyiz. Bu bağlamda nakletmiş olduğu rivayetlerin çoğu sahâbeye, az bir kısmı ise tâbiîne nispet edilen rivayetlerdir.

Sahih rivayet, âyetlerin nüzûl sebeplerini bilme konusunda çok sağlam bir yoldur. Bu nedenle ilk dönem âlimleri nüzûl sebepleri ile ilgili âyetlerde çok katı bir tutum içerisindeydiler. Onlar bu konuda gelen rivayetleri isnadları, ravileri ve metinleri bakımından çok dikkatli bir şekilde ele almışlardır.[549]

Şayet bu bağlamda rivayette bulunan kimseler sahâbeden ise onların rivayeti Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den duyduklarına hamledilir. Çünkü sahâbîlerin bu konuda bizzat kendilerinin bir şey zikretmeleri çok uzak ihtimaldir. Şayet rivayet tâbiîn kavli ise onun bu

---

547 Süyûtî, *el-İtkân*, I, 28; İbn Teymiyye, *Mukaddimetu't-Tefsîr*, s. 11.
548 Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 129.
549 Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 134.

rivayeti, sahâbeden sağlam başka bir rivayetle desteklendiğinde makbul olarak kabul edilir.

Şimdi bu bağlamda Abdürrezzâk'ın tefsirinde nüzûl sebeplerinin tâbiînden rivayet edildiği gibi sahâbeden de rivayet edildiğini beyân etmek için birkaç örnek üzerinde duracağız

Örnek 1

Abdürrezzâk > İsrâil b. Yunus > Ebû İshâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Berâ b. Âzib şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem,* (Medîne'ye) gelince Beytü'l-Makdis'e doğru on altı ay -veya şöyle demiştir: On yedi ay- namaz kıldı. Kâbe'ye döndürülmeyi istiyordu. Bundan dolayı ***"Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz"***[550] âyeti indirildi. Bunun üzerine Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* Kâbe'ye döndü. Akabinde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in arkasında (Kâbe'ye doğru) namaz kılan bir kişi, Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılan bir Ensâr topluluğunun yanına vardı. Onlara "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* Kâbe'ye doğru namaz kıldı" deyince Ensâr topluluğu, namazda iken rükû etmeden Kâbe'ye yöneldi.

Örnek 2

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Dînâr şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in eşi Ümmü Seleme'nin çocuklarından bir kişiyi şöyle derken dinledim: Ümmü Seleme, "Ey Allah'ın Resûlü! Hicret konusunda kadınların herhangi bir yerde zikredildiğini duymuyoruz" deyince Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: ***"Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim."***[551]

Abdürrezzâk'ın nüzûl sebebine ne derecede özen gösterdiğini görmek isteyen bir kimse -Nisâ sûresinin (24-32.) âyetlerinde ve Bakara sûresinin (184.) âyetinde olduğu gibi- tefsirini incelediğinde mezkûr âyetler ve örnekler dışında tefsirinde nüzûl sebebi ile ilgili birçok rivayet bulunduğunu bizzat idrak edecektir.

---

550 Bakara 2/144.
551 Âl-i İmrân 3/195.

4. Nâsih ve Mensûha Verdiği Önem

Kur'ân'ın tefsirini yapmaya ve ahkâmını beyân etmeye koyulan bir kimsenin nesh meselesinin esaslarını tam anlamıyla ihata etmiş olması ve âyetler arasında tezahür eden tezatlığı ortadan kaldırması gerekmektedir. Nesh kelimesinin tanımı konusunda âlimler arasında ihtilâf vardır. Burada bu kelimenin ne anlama geldiğini çeşitli yönleriyle kısaca ifade etmeye çalışacağız.

Nesh kelimesi lügatte, "ortadan kaldırma, yok etme" anlamına gelmektedir. Örneğin: Araplar şöyle derler: "نسخت الشمس الظل/Güneş gölgeyi ortadan neshetti." Yani ortadan kaldırdı. Yine benzer bir şekilde Araplar şöyle derler: "نسخت الريح أثر المشي/Rüzgâr ayak izlerini neshetti." Yani ortadan kaldırdı.

Burada kastedilen nakletme ve dönüşümdür. Yani bir şeyin bir durumdan başka bir hâle dönüşmesi veya intikal etmesidir. Örneğin: "Tenâsuhu'l-mevâris" ifadesi, mirasın bir kişiden başka birine intikal etmesidir. Reenkarnasyona inanan kimse için "tenâsuhu'l-enfus" ifadesi, ruhun başka bir şahsın ruhuna intikal etmesi anlamına gelmektedir.

Nesh kelimesinin ıstılahî anlamına gelince; şer'î bir hükmün şer'î bir delille ortadan kaldırılmasıdır. Bu, nesh kavramının lügat mânasına uygun olarak yapılan en dikkatli tanımdır. Bu tanım, hükmün şer'î olmasını takyit etmiştir. Neshle hüküm, berâet-i asliyye kabilinden çıkmaktadır. Kur'ân, Arapların İslâm'dan önceki hayatlarını ortadan kaldırmıştır. Daha önce vaz edilen hükümlerin, delilik, ölüm, illetinin ortadan kalkması, gayesine ulaşma, kendisinden önce gelenden istisna olması, daha önce gelen âmm ifadenin tahsis edilmesi vb. sebeplerle şer'î bir delille ortadan kaldırılmasıdır.

Nesh ilmindeki temel hedef, ahkâm âyetlerindeki neshedilen ve neshedilmeyen hükümleri ortaya çıkarmaktır. Dolayısıyla mesele ile ilgili birçok içtihat bulunmaktadır. Biz burada bu konu etrafında dönen tartışmalara girecek değiliz. Çünkü bu mesele çok uzun, kendi içerisinde dallanan budaklanan ve kısımlara ayrılan bir konudur. Bu mesele, Kur'ân tefsiri yapan bir kimsenin bilmesi gereken meselelerdendir. Müfessir bu konu ile ilgili görüşünü beyân etmeli ve bu mesele ile ilgili tutumunu zikretmelidir.

Burada bir müfessir olarak Abdürrezzâk'ın bu mesele ile ilgili tutumunu zikretmemiz yerinde olacaktır. Abdürrezzâk Kur'ân'da nesh olduğunu söyleyen ve kabul eden âlimlerden biridir. Abdürrezzâk neshin olduğunu ispatlama konusunda cumhurun yolundan gitmiştir. Te'vili mümkün olan âyetlerde neshin yapılabileceğini savunmuştur. Şayet te'vilde çok ileri gidilmiyorsa bu işin övülen bir iş olduğunu ve bunda bir sıkıntı olmadığını zikretmiştir. Bazı ahkam âyetlerinde nesh kararının alınmasını destekliyordu. Ancak Abdürrezzak, yerine uygun ve nassa dayalı olarak yapılmayan neshin zulüm olduğunu ifade etmiştir. Abdürrezzâk'ın bu konu ile ilgili rivayette bulunduğu ve cumhurun da kabul ettiği bazı örnekler şunlardır:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anneye, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur"***[552] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, anne-babayı vasiyetten çıkardı (neshetti) ve mirasçı olamayan akrabaları bıraktı."

Dedim ki: ***"Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder"***[553] âyetinde nâsih belli değildir. Denildi ki: "Bu âyet muhkemdir ve neshedilmemiştir." Sonra bu âyetin muhkem olduğunu savunanlar da ihtilâfa düşmüşlerdir. Bazıları bunu mirastan mahrum olan akrabalara hamletmiş (yani "buradaki akrabalar vâris olamayan akrabalardır" demiş), bazıları da vârislerden yaşlılar ve ehl-i iyâli çok olanlar gibi kendisine daha fazla şefkat gösterilmesi gereken, özel şartları olan kimselere hamletmiştir.[554] Burada nâsih ve mensûhun kapalı olması anne-babanın vasiyetten kesin olarak çıkarılmamasına neden olmuştur. Ancak hadis bu konudaki kapalılığı ortadan kaldırmıştır.

Bu konuda Şâfiî'den nakledilenler özetle şöyledir: "Yüce Allah vasiyet âyetini de miras âyetlerini de indirdi. Miras âyetleriyle birlikte vasiyetin hâlâ geçerli olabileceğine dair bir ihtimal oluştu. Yine miras âyetlerinin vasiyeti neshetmiş olmasına dair de bir ihtimal oluştu.

---

552 Bakara 2/180.

553 Nisâ 4/11.

554 Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, II, 153.

Âlimler iki ihtimalden birini tercih edecek şey aradılar ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sünnetinde şunu buldular: "لَا وَصِيَّةَ لِوَارِث/ ***Vâris olana vasiyetle mal bırakmak yoktur."*** Bu hadis, her ne kadar ahad haber olması dolayısıyla âyeti neshedecek kadar güçlü olmasa da âyetin açıklaması ve neshedilme ihtimalini neshedilmeme ihtimaline tercih ettirme konusunda zayıf değildir."[555] Bu nedenle Abdürrezzâk'ın cumhur ulemânın görüşüne uygun olarak naklettiği rivayet doğrudur.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden kim hasta yahut yolcu olursa, o günler sayısınca başka günlerde oruç tutsun. Ona güç yetiremeyenler de bir fakir doyumu fidye versinler. Bununla beraber kim fazladan hayır yaparsa işte bu, onun için daha hayırlıdır. Eğer bilirseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır"***[556] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet, oruç tutmaya güçleri yetmeyen yaşlı erkek ve kadın hakkındadır. Oruç tutmak onlara ağır ve zor geliyordu. Onların oruç tutmayıp yemelerine ruhsat verilmişti. Daha sonra Allah Teâlâ bu hükmü neshedip ***'Sizden her kim o aya erişirse orucunu tutsun'***[557] buyurdu."

Ma'mer şöyle demiştir: "Saîd b. Cübeyr'i, Mücâhid'i ve İkrime'yi dinleyen birisi, onların âyeti 'وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوِّقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِين' şeklinde okuduklarını bana haber verdi. 'Onunla mükellef tutulanlar' ise oruçla mükellef tutulup güç yetiremeyenler ve bundan dolayı da oruç tutmayıp yiyenlerdir."

Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus > Babası (Tâvus) isnadıyla önceki hadisin bir benzeri rivayet edilmiştir.

Burada Abdürrezzâk şunu zikretmektedir: "يُطُوقُونَهُ/Yedûkûnehû" kırâati, âyetin muhkem olduğuna ve neshedilmediğine işaret etmektedir. Çünkü âyetteki nefî harfi (لا) hazfedilmiştir. Takdirî şöyledir: "وَعَلَى الَّذِينَ لا يطوقونه فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِين/Oruca güç de olsa dayanamayanların fidye vermesi, bir yoksulu doyurması gerekir." "يُطَوَّقُونَهُ/Yeduvvekûnehû" şeklinde vav harfinin şeddeli ve fethalı şekilde okunması da buradan "لا"

555 Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, II, 154.
556 Bakara 2/184.
557 Bakara 2/185.

edatının hazfedildiğine delâlet etmektedir. Ancak tercih edilen görüşe göre iki durumdan dolayı âyet neshedilmiştir:

Birincisi: Hüküm, hazfa dayalıdır ve hiç şüphesiz hazf iddiası asla aykırıdır.

İkincisi: Ebû Ca'fer en-Nahhâs, *en-Nâsih ve 'l-Mensûh* adlı eserinde Seleme b. el-Ekva'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: ***"Ona (oruç tutmaya) güç yetiremeyenler de bir fakir doyumu fidye versinler"***[558] âyeti inince bizden dileyen oruç tuttu, fidye vermeyi dileyen de fidye verdi. Nihayetinde kendinden sonraki âyet bunu neshetti.[559] "يَطَوَّقُونَهُ/ Yeduvvekûnehû" şeklinde "vav" harfinin şeddeli ve fethalı şekilde okunuşu ise herhangi bir seçimde bulunmaksızın orucun farziyetini kabul ettikten sonra sahibini oruç açabilecek bir duruma iten bir meşakkati göstermez. Bilakis herhangi bir meşakkati gösterir. Şüphesiz her oruçta bir meşakkat vardır.

Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın rivayetleri arasında neshedilen meşhur bir âyet olduğunu görmekteyiz: Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı"***[560] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyetten önce kişinin, gece boyunca bir şekilde uyursa artık ertesi geceye kadar eşine yaklaşması ve yeme ve içmesi helâl olmazdı. Bu durum bazı Müslümanların başına geldi. Kimi uyumasının ardından yiyip içti. Kimisi de ailesiyle ilişkiye girme hatasına düştü. Bundan dolayı Allah onlara ruhsat (izin) verdi."

Bağlam, bu âyetin nâsih olduğunu göstermektedir. Bazı âlimler bu âyetle, neshedilen âyetin şu âyet olduğunu zikrettiler: ***"Ey iman edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı."***[561] Bu âyeti nesheden âyet de şudur: ***"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı."***[562]

İbn Selâme burada nesh olduğunu kabul etmedi ve bunu şöyle izah etti: "Doğrusu, teşbih bütün vecihlerin kabul edilmesini gerektirmez.

558 Bakara 2/184.
559 Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân,* II, 155.
560 Bakara 2/187.
561 Bakara 2/183.
562 Bakara 2/187.

Buradaki ehl-i kitabın muvâfakatı, oruç tutuyor olmalarıdır. Teşbih ile delillendirme yapılamaz. Bu bağlamda iki âyet asasında tearuz da yoktur." İbn Selâme, bu iki âyet arasındaki çelişkiyi kabul etmediği gibi neshi de kabul etmemiştir. İmamımız Abdürrezzâk, "أُحِلَّ لَكُمْ/***size helâl kılındı"*** ifadesini, haramdan sonra helâle işaret ettiğini zikrederek nesh bağlamında kabul etmiştir.

Aynı âyette nâsih ve mensûhu beyân etmesi

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, eşlerinin, evlerinden çıkarılmadan bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda eşlerine (sağlıklarında) vasiyet etsinler"***[563] âyeti hakkında şöyle demiştir: ***"Eşlerine (sağlıklarında) vasiyet etsinler."*** Kadının dörtte bir veya sekizde bir miras hakkı, bu âyeti neshetmiştir. ***"Evlerinden çıkarılmadan bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda..."*** Bu âyeti de dört ay on günlük iddet neshetmiştir. Âyetteki ilk mensûhun nâsihi şu âyettir: ***"Yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra eşlerinizin, eğer çocukları yoksa, bıraktıklarının yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuğunuz yoksa, sizin de yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktığınızın dörtte biri onlarındır (eşlerinizindir). Çocuğunuz varsa, bıraktığınızın sekizde biri onlarındır..."***[564] Âyetteki ikinci mensûhun nâsihi şu âyettir: ***"Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler."***[565] Bu bağlamda Süyûtî, *el-İtkân*'da şöyle demiştir: ***"Evlerinden çıkarılmadan bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda..."*** âyeti, ***"Dört ay on gün kendilerini beklerler"*** âyeti ile neshedilmiştir. Aynı şekilde vasiyet kısmı, miras âyetiyle neshedilmiştir.[566] Bu konuda şöyle denildi: Birinci âyet muhkemdir ve ikinci âyetle aralarında bir olumsuzluk, zıtlık yoktur. Çünkü birinci âyet hanım için vasiyet olup onun dışarı çıkmadığı ve evlenmediği duruma özeldir. İkinci âyet ise iddetin açıklaması ve kadının kalması, beklemesi gereken süre hakkındadır. İkisi farklı iki konumdur.

---

563 Bakara 2/240.

564 Nisâ 4/12.

565 Bakara 2/234.

566 Süyûtî, *el-İtkân,* III, 159.

Buna ifadeye şöyle cevap verilmiştir: Birinci âyet kocası ölen kadın için herhangi bir zaman dışarı çıkma hakkını ve evlenme hakkını vermekte, dört ay on günden önce bu iki husustan herhangi bir şeyi ona yasaklamamaktadır. İkinci âyet ise her iki hususu da haram kılmış, bu süre zarfında dışarı çıkmaksızın ve evlenmeksizin beklemeyi ona zorunlu kılmıştır. Doğru olan, neshi savunan görüştür. Âlimlerin çoğunluğu da bu görüştedir.[567]

Ebu'l-Kâsım, *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı kitabında şöyle demiştir: Kur'ân'da bu âyet (yukarıda zikredilen), Ahzâb sûresindeki ***"Ey Peygamber! Artık güzellikleri hoşuna gitse de başka kadınları nikâhlaman ve mevcut hanımları başkalarıyla değiştirmen sana helâl değildir"***[568] âyeti ve onu nesheden ***"Ey Peygamber! Biz sana eşlerini helâl kıldık..."***[569] âyetinden önce Yüce Allah'ın Kitabı'nda tek bir nâsih ve mensûh âyet yoktur. Abdürrezzâk'ın bu konuda tercih ettiği görüş cumhur ulemânın tercih ettiği görüştür. Anladığıma göre mensûh olarak kabul edilen bazı âyetler Abdürrezzâk'ın gözünden kaçmamıştır. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî ve Hasan, ***"Paylaştırma sırasında (kendilerine pay düşmeyen) yakınlar, yetimler ve yoksullar bulunurlarsa onlara da maldan bir şeyler verin ve onlara güzel söz söyleyin"***[570] âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "Bu, muhkem bir âyettir ve ölünün mirası paylaşılırken uygulanır." Bazıları bunun miras âyeti ile mensûh olduğu görüşünü savunmuştur. Ancak Abdürrezzâk burada hüküm veriyor: Bu hüküm vârislerin dışında zikredilenler bulunduğu sürece mendup/müstehap hükmünde kalır. O zaman vârisler dışındaki akrabalara, yetimlere ve yoksullara miras taksiminde bir şeyler vermek gerekir.

Abdürrezzâk'ın nesh karşısındaki tutumu

Cumhur ulemâ Kur'ân'da nesh olduğunu kabul etmiştir. Bazıları ise Yahudiler ve Hristiyanların yolundan giderek şeriatta nesh olduğunu reddettiler. Ebû Müslim el-İsfahânî ve onun metodunu benimseyeler ise neshin aklen caiz olduğu ancak naklen/şer'an caiz

567 Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân,* II, 155.
568 Ahzâb 33/52.
569 Ahzâb 33/50.
570 Nisâ 4/8.

olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Bu durum onları, âyetlerdeki bağlamdan çok uzak te'vil yapmaya ve dilde maruf olan lafızların anlamlarını zorlamaya sevk etmiştir. Bu görüşü savunan kimseler, ortaya koydukları bazı görüşlerde isabet etseler de nesh konusundaki görüşlerinde tenkitten kurtulamamışlardır.

Zikretmiş olduğumuz rivayetlerden hareketle Abdürrezzâk'ın Kur'ân'da nesh olduğunu kabul edenlerden olduğunu anlamaktayız. Ancak Abdürrezzâk, bazı kimseler gibi yani İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme vd. nesh edilmeyenleri neshedilmiş kabul etme gibi hatalara düşmemiştir. Mezkûr âlimler mütehassıs olmayan kimseler gibi nesh meselesinde o kadar aşırıya kaçtılar ki Kur'ân neredeyse birbirini nesh eden âyetler mecmuasından oluşuyormuş gibi görünüyordu.

Abdürrezzâk bu konuda aşırıya giden kimselerden olmamıştır. Abdürrezzâk'ın nesh ile ilgili düşüncesi ve yaklaşımı, feraset sahibi bir müfessir gibi aşırıya ve abartıya kaçmadan mânayı olduğu yere koymaktır. Âyetlerde nesh konusunda aşırıya kaçmaya yönelik İbnu'l-Arabî'nin şu te'vili örnek olarak verilebilir: ***"Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, onları hapsedin ve onları her gözetleme yerinde oturup bekleyin. Eğer tevbe eder, namazı dosdoğru kılar, zekâtı da verirlerse artık yollarını serbest bırakın. Allah bağışlayayan, esirgeyendir"***[571] âyeti ile ilgili İbnu'l-Arabî şöyle demiştir: "Kur'ân-ı Kerîm'de, küffârdan sakınmayı, kaçmayı, uzaklaşmayı, onlarla münasebette bulunmayı emreden bütün âyetler, seyf âyetiyle neshedilmiştir. Kur'ân'ın 124 âyeti bu seyf âyetiyle neshedilmiştir ve bu âyetin son kısmı da ilk kısmını neshetmiştir."[572] Abdürrezzâk'ın bu âyette ve diğer âyetlerde olduğu gibi nesh konusuna çok fazla girmediğini aksine bu konuyu çok dar bir alana hasrettiğini görüyoruz. İbnu'l-Arabî'nin mezkûr âyetle ile ilgili ifadesine baktığımızda, Abdürrezzâk, bu âyeti ona göre çok az bir yerde nâsih olarak kabul etmiştir.

---

571 Tevbe 9/5.
572 Süyûtî, *el-İtkân*, II, 24.

5. Abdürrezzâk'ın Kırâate Verdiği Önem

Kırâat altı çeşittir:

Süyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde İbnu'l-Cezerî'den kırâat türünün altı olduğunu nakletti:

1 Mütevatir kırâat: Bu kırâat, rivayet isnadının sonuna kadar ulaşan, yalan üzere ittifak etmeleri mümkün olmayan ravilerden, kalabalık bir grubun naklettiği kırâattir. Kırâatlerin büyük çoğunluğunu mütevatir kırâat oluşturmaktadır.

2. Meşhur kırâat: Bu kırâat, isnadı sahih olan, mütevatir derecesine ulaşmayan, Arap dili kaidelerine ve hattına uygun düşen, kurra nezdinde meşhur olan, galat ve şaz kırâatlerden sayılmayan kırâattir.

3. Âhad kırâat: Bu kırâat, isnadı sahih olan, Kur'ân hattına veya Arap diline muhalif düşen, meşhur kırâat derecesine ulaşamayan kıraattir. Ahad kırâatle kırâat caiz değildir ve bu kırâat tefsir konumundadır.

4. Şaz kırâat: Bu kırâat, isnadı sahih olmayan rivâyettir. Bu kırâatte eleştirilen illetler bulunmaktır. Örneğin bu kırâatte, (Fâtihâ sûresindeki âyet) "ملك يوم الدين" şeklindedir ve "يوم" kelimesi nasb okunur. Leyl sûresindeki âyet İbn Mes'ûd kırâatinde "والذكر والأنثي" ve Kehf sûresindeki âyet, İbn Abbâs kırâatinde "وَكَانَ أمامهُمْ مَلِك يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْباً" şeklindedir.

5. Mevzû kırâat: Bu kötü bir niyetle Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e nispet edilen, uydurma kırâattir. Bunun için örnek yoktur.

6. Müdrec kırâat: Sahâbeye isnad edilerek Kur'ân'a şerh ve tefsir bağlamında yapılan ziyadedir. Bu durum şu şekilde tezahür etmektedir: Sahâbeden birisi, tilavet esnasında mübhem olan bir yeri beyân etmekte, mutlakı mukayyet etmekte ve mücmeli mufassal etmektedir. Tüm bunlar ravi tarafından olduğu gibi aktarılmaktadır. Örneğin: Nisâ sûresi dördüncü âyet şu şekildedir: "وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحد مِنْهُمَا السُّدُسُ"[573] Ancak bu âyet şu şekilde rivayet edilmiştir: "وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ (لأم) فَلِكُلِّ وَاحِد منهما الثلث" rivayetteki altı çizili kelime farklı bir kelimedir ve parantez içindeki kelime ziyadedir.

---

573 Nisâ 4/4.

Kırâat Vecihlerinin Beyânı ile İlgili Rivayetler

Abdürrezzâk'ın tek bir harf için birçok rivayet zikrettiğini ve kırâatteki ihtilâfları beyân ettiğini görmekteyiz. Bazı yerlerde ise daha önce rivayet edilen mânayı tekit etmek veya vecih beyânı için tek bir rivayet zikretmekle yetinmiştir. Aynı şekilde bazen farklı bir kırâati beyân etmek için farklı bir rivayet nakleder. Abdürrezzâk önce bazı kırâatleri sonra rivayeti zikreder. Aşağıdaki verilen örneklerle bu konudaki metodu daha anlaşılır hâle gelecektir:

1. Abdürrezzâk > İbn Uyeyne isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Ebî Yezîd şöyle demiştir: "İbn Zübeyr'i hac mevsiminde ***'(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur'***[574] âyetini okurken dinledim."

2. Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs şöyle demiştir: "Zü'l-Mecâz ve Ukâz, cahiliye devrinde insanların ticaret yaptıkları yerlerdi. İslâm gelince bunu çirkin gördüler. Bunun üzerine hac mevsiminde ***'(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur'*** âyeti indi."

3. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû İshâk el-Hemedânî şöyle demiştir: "İbn Mes'ûd, 'فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامَ/***üç gün oruç'***[575] şeklinde okudu." Ebû İshâk dedi ki: "Biz de öyle okuyoruz."

4. Abdürrezzâk > Sevrî > bir kişi > Hakem isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid şöyle demiştir: İbn Mes'ûd'un "اَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ ذهب" şeklinde okuduğunu duyuncaya kadar "اَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُف/***veya senin altından bir evin olmalı"***[576] âyetindeki 'الزخرف/zuhruf' kelimesinin ne olduğunu bilmiyorduk."

5. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اِيَّاهُ/***Rabbin şunlara hükmetti: Kendisinden başkasına ibadet etmeyin"***[577] âyetinin İbn Mes'ûd'un kırâatinde

574 Bakara 2/198.
575 Bakara 2/196.
576 İsrâ 17/93.
577 İsrâ 17/23.

şöyle olduğunu rivayet etmiştir: "وَوصى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اِيَّاهُ/***Rabbin şunları tavsiye etti: Kendisinden başkasına ibadet etmeyin."***

6. Abdürrezzâk > Kays isnadıyla rivayet edildiğine göre, A'meş, "تُسَاقِطْ عَلَيْكِ/***üzerine (olgunlaşmış taze hurma) dökülsün"***[578] âyetini "تَسَّاقَطْ عَلَيْكِ" şeklinde şeddeli okuyordu.

7. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, "عَيْنٍ حَمِئَةٍ/***(Nihayet güneşin battığı yere ulaşınca onu) kara balçıklı bir pınarda (batıyor gördü)"***[579] âyeti hakkında şöyle demiştir: "حَارَةٍ/***Sıcak bir su kaynağında (batıyor gördü)."***

8. Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Übey b. Ka'b'ın kırâatinde şu şekildir: "النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ/***Peygamber mü'minlere kendi canlarından daha yakındır. Kendisi onlara babadır. Onun eşleri de onların anneleridir."***[580]

9. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde dedi ki: "('وَرَاءَهُمْ/***Verâehum'***) önlerinde demektir. Allah Teâlâ'nın şöyle dediğini görmez misin? 'مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ/***Min verâihim cehennem.'***[581] Bu, 'cehennem önlerinde' demektir."

İbn Mes'ûd'un bir kırâatinde şöyledir: "وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ غَصْبًا/***Çünkü arkalarında her sağlam gemiyi zorla gasbeden bir hükümdar vardı."***[582]

Ka'b'ın bir kırâati şu şekildedir: وَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَأَرَدْنَا أَنْ يُبَدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا أَبَرَّ بِوَالِدَيْهِ/***Erkek çocuğa gelince; annesi de babası da mü'min kimselerdi. Onun anne-babasına azgınlık ve nankörlük ederek onları sıkıntıya sokmasından endişe ettik. Bu bakımdan onların Rabbinin kendilerine bunun yerine daha temiz ve daha merhametlisi ve anne-babasına güzel davranacak bir çocuk vermesini diledik."***[583] وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا/ ***O duvara gelince; şehirdeki iki yetim erkek çocuğundu. Altında da onlara ait bir define vardı."***[584]

---

578 Meryem 19/25.
579 Kehf 18/86.
580 Ahzâb 33/6.
581 Câsiye 45/10.
582 Kehf 18/79.
583 Kehf 18/80, 81.
584 Kehf 18/82.

10. Abdürrezzâk tefsirde çok az yerde bazı kırâatleri söyleyenini zikretmeden rivayet etmiştir. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: Cinler, kendilerinin gaybı bildiğini insanlara bildiriyorlardı. Bu nedenle Yüce Allah şöyle buyurdu: "تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ اَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ/***Ortaya çıktı ki, eğer cinler gaybı bilmiş olsalardı bu aşağılayıcı azap içinde kalmamış olacaklardı.***"[585] Bazı kırâatlerde "تَبَيَّنَتِ الْإِنْسُ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ/***Eğer insanlar gaybı bilmiş olsalardı bu aşağılayıcı azap içinde kalmamış olacaklardı***" şeklindedir.

11. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, "وَاسْأَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا/***Senden önce gönderdiğimiz resûllerimize sor***"[586] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet, bazı kırâatlerde 'وَسَلِ الَّذِينَ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِكَ رُسُلَنَا/ ***Veselillezîne erselnâ ileyhim min kablike rusulenâ (Senden önce kendilerine elçilerimizi gönderdiklerimize sor)***' şeklindedir. Âyette diyor ki: Kitap ehline 'Peygamberler onlara tevhidle gelirler miydi? Peygamberler onlara ihlâsla gelirler miydi?' diye sor."

12. Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "وَاَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ/***İsteyene gelince; sakın azarlama***"[587] âyeti, bazı kırâatlerde "وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَكْهَرْ" şeklindedir.

13. Ma'mer, Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ/***O kullara yazıklar olsun***"[588] âyeti, bazı kırâatlerde şu şekilde okunur: "عَلَى الْعِبَادِ الْحَسْرَةُ/O kullara yazıklar olsun."

Zikredilen bu rivayetler Abdürrezzâk'ın kırâatle ilgili söyleyeni belli olmayan rivayetlerdir. Söz konusu bu rivayetlerin şaz rivayetler olduğu anlaşılmaktadır ve bunlar sıhhat şartlarını taşımadığı için sadece tefsir yapmada kullanılabilir. Burada dikkat çekilmelidir ki İbn Mes'ûd'un Mushaf'ındaki rivayetler ister söyleyeni belli olsun ister olmasın, âlimler tarafından ihtilâfsız bir şekilde tefsir ve şerh olarak görülmüştür, vahyin aslı olarak kabul edilmemiştir.

---

585 Sebe 34/14. Begavî dedi ki: "Bu, İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'un kırâatidir."
586 Zuhruf 43/45.
587 Duhâ 93/10.
588 Yâsîn 36/30.

DÖRDÜNCÜ KONU
ABDÜRREZZÂK'IN İSRÂİLİYATA KARŞI TUTUMU

İsrâîliyyât, Ya'kûb *aleyhisselâm*'ın ikinci adı veya lakabı olan İsrâil kelimesiyle nisbet ismi oluşturan İsrâiliyye kelimesinin çoğuludur. İsrâiliyyât kelimesini İslâm âlimleri, peygamberler ve öncekilerle ilgili kıssalar, haberler çerçevesinde kullanmaktadırlar. Kıssası anlatılan veya haberleri nakledilenler Yahudi veya Hristiyanlardır. Bu rivayetlerin tamamının İsrâiliyyât olarak isimlendirilmesinin nedeni rivayetlerin kaynağının Hristiyanlar değil Yahudiler olmasıdır. Bu bağlamda Hristiyan kaynaklı rivayetler oldukça azdır. Ancak yapılan bu isimlendirme, kaynağı Yahudiler ve Hristiyanlar olan rivayetlerin tamamını ihtiva etmektedir.

İsrâiliyyât ile ilgili rivayetler aynı anda tefsire ve hadise de sızmıştır. Burada bizi ilgilendiren kısmı bu tür rivayetlerin tefsire ve kitapları çok eski döneme uzanan müfessirlerin rivayetleri arasına girmesidir. Kur'ân, Arap yarımadasında Yemen ve Medîne gibi bazı çevrelerde Yahudiler ile Hristiyanların iç içe yaşadığı Arap bölgesinde nâzil olmuştur.

Ehl-i kitaptan bazılarının Müslüman olmaları ile birlikte onlarla tanışma ve kaynaşma fırsatları daha kolay bir noktaya ulaşmıştır. Daha sonra ve özellikle iman kalplere ve nefislere iyice yerleştikten sonra hayatlarına dâhil olan her şey hakkında İslâmî hükmün ne olduğu hususunda hiç çekinmeden sorular sormaya başladılar. Ardından bu konularla ilgili tartışmaya, araştırmaya başladılar. Ehl-i kitaptan duyduklarını ve öğrendiklerini şer'î mizanla kıyaslamaya başladılar. Bu kimselerin akıllarına gelen sorular, onların içerisinde daha önceki peygamberlerin kıssaları ile ilgili ayrıntıları veya yaratılış sırrını ve başlangıcını öğrenme isteği uyandırdı. Bu konular her hâlükârda inanç konuları veya şer'î hükümlerle ilgili değildi. Ancak yaratılışın sırrı ve başlangıcı ile ilgili Kur'ân nefisleri başka bir şeyle tatmin edecek bir şey bırakmadan her şeyi zikretmiş ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Müslümanlar ihtiyaç duyduğunda bu konularda onlara tefsir ve tebyinde bulunmuştur.

Bazı sahâbîlerin Kur'ân'da mücmel olanı bilmeye olan tutkuları ve şevkleri bazı İsrâiliyyâtın tefsire girmesine neden olmuştur. Ancak bu çok dar bir çerçevede ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in izni mukabilinde gerçekleşmiştir. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* bu konuda şöyle buyurmuştur: ***"İsrâiloğullarından rivayette bulunun, bunda bir sıkıntı yok! Bilerek benim adıma yalan konuşan kimse cehennemdeki yerine hazırlansın."***[589]

İsrâiliyyât ile ilgili kendilerinden en çok rivayette bulunulanlar şunlardır: Abdullah b. Selâm, Ka'bu'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih, Abdülazîz b. Abdilmelik b. Cüreyc ve Temîm ed-Dârî. Mezkûr isimler, sahâbenin İsrâiliyyât ile ilgili rivayette bulundukları en önemli kaynaklardır. Nitekim sahâbîler bu bağlamda rivayet konusunda çok dikkatliydiler ve duyduklarını eleştirme yeteneğine sahip feraset sahibi bir eleştirmenin ruhu ile rivayetleri aldılar ve daha sonra rivayetin kabulü veya reddi konusunda hüküm verdiler.

Aynı şekilde tâbiîn de sahâbenin ehl-i kitaptan naklettiği gibi ehl-i kitaptan duyduklarını rivayet ettiler. Tâbiîn ehl-i kitaptan rivayet konusunda sahâbe gibi dikkatli ve ölçülü değildi. Bu nedenle ehl-i kitaptan rivayette bulunma daha kolay hâle gelmiş ve bu tür rivayetler daha geniş bir zemine yayılmıştır. Tâbiînden sonra tebeu't-tâbiîn geldi. Bu dönemde tedvin hareketleri başladı ve tebeu't-tâbiîn, sahâbeden ve tâbiînden gelen rivayetleri tedvin etmeye başladı. Onlar bu tedvin hareketlerinde bütün gayretlerini ortaya koydular. Ancak bu çalışmalarına ehl-i kitaptan ve özellikle İslâm inanç ve akidesini tahrip etmek için Müslüman olanlardan duyduklarını da ilave ettiler. Bu nedenle İsrâiliyyâttan yapılan çok büyük miktarda şaibeli, çelişkili ve yalan rivayetler ve kıssalar yayıldı. Bu tür rivayetler sadece yayılmakla kalmadı, hak ve bâtılı birbirine karıştırdı. İşte tefsir kitapları bu kişilerden nakledilen rivayetlerle doldu. Bu kişilere ait rivayetlerin, amel edilmesi gerekli şer'î hükümlerle ilgisi bulunmadığından, sıhhati konusunda herhangi bir araştırma yapılmıyordu. Müfessirler de bu rivayetler konusunda müsamahalı davrandılar ve eserlerini bu tür haberlerle doldurdular. Bu rivayetlerin aslı ise yukarıda zikrettiğimiz gibi göçebe olarak yaşayan, inceleme ve araştırma yapmaktan uzak ve naklettiklerinin doğru olup olmadığını bilmeyen

589 Bu hadisin tahrici *Tefsîr*'de yapılacaktır.

Tevrat ehlinden alınmıştı. Ancak bu kişiler İslâm'ı kabul etmeleriyle, Müslümanlar arasında büyük derece, şöhret ve mevki kazandıklarından, o günden bu yana naklettikleri haberler de olduğu gibi kabul edildi.[590]

İsrâîliyyâtın Kısımları ve Rivayetinin Hükmü

Birinci kısım: Şeriatımıza uygun olarak gelen rivayetler.

İkinci kısım: Şeriatımıza aykırı olarak gelen rivayetler.

Üçüncü kısım: Şeriatımızın sessiz kaldığı, destekleyici ve iptal edici delili olmayan rivayetler.

Bu kısımlar akaid, şer'î hükümler ve mevâiz ile ilgili rivayetleri ihtiva etmemektedir.

İsrâiliyyât kapsamında şeriatımıza uygun olarak gelen rivayetlerin hükmüne gelince; bu tür rivayetleri alıyoruz ve almayı caiz kabul ediyoruz. Ancak İsrâiliyyât kapsamında gelen ve şeriatımıza uygun olmayan rivayetleri tasdik etmiyoruz. Çünkü bunlar yalan rivayetlerdir. Bu rivayetler butlanı beyân edilerek haram kılınmıştır. Şeriatımızın söyleyecek bir sözü olmadığı yani destekleyici ve iptal edici delili olmayan rivayetleri tasdik ve tekzip etmiyoruz. Çünkü bu minvalde yapılan rivayetlerin büyük bir kısmı akaid ve ahkâmla ile ilgili değil kıssalar ve ahbarla ile ilgilidir. Ayrıca bu tür rivayetlerin çoğu onların kitaplarında yazdıkları gibi sadece hikâyeden ibaret değildir ve onlar bu rivayetleri doğruluğuna ya da yanlışlığına bakmadan rivayet etmektedirler.[591]

Bu mesele ile ilgili İbn Teymiyye'nin ifadeleri önemlidir: Abdullah b. Amr, (ö. 65/684) Yermük savaşında (15/636) ehl-i kitaptan iki deve yükü hacminde kaynak elde etti. Bu kaynaklardan anladıklarını ***"Benden bir âyet bile olsa insanlara ulaştırın. İsrâiloğulları(nın ibretli kıssaları)ndan da haber verebilirsiniz. Bunda bir sakınca yoktur"*** gibi hadislerdeki Nebevî ruhsata dayanarak rivayet etti.

İsrâilî haberlerin itikat alanında değil, ancak iştişhad için kullanılabileceğini söyleyen İbn Teymiyye bu haberlerin genelde üç kısımda değerlendirilebileceği kanaatindedir:

---

590 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 404.

591 Zehebî, *İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, s. 86-87.

1. Elimizde doğru olduklarına dair İslâmî bilgiler bulunan haberler. Bunlar sahih haberler türündendir.

2. Yalan ve asılsız oldukları elimizdeki delillerle bilinen haberler.

3. Sahih veya asılsız olduğuna dair bilgimiz bulunmayan haberler. Bunlara ne inanırız ne de bunları yalanlarız. Yukarıda geçtiği üzere bunları nakletmek caizdir ve bu tür rivayetlerin çoğu dinî bir meseleyle ilgili faydası olmayan şeylerdir. İsrâilî haberlerde ehl-i kitap âlimleri de ihtilâfa düşmüş ve bu sebeple müfessirler aynı konuda çok farklı rivayetler nakletmişlerdir. Ashâb-ı Kehf'in kaç kişi oldukları, isimleri, köpeklerinin rengi, Musa *aleyhisselâm*'ın asasının hangi ağaçtan yapıldığı, Allah (cc)'ın İbrahim *aleyhisselâm* için diriltiği kuşların cinsi, İsrâiloğulları içerisinde öldürülen kimseye dirilmesi için sığırın hangi uzvuyla vurulduğu, Allah (cc)'ın sesinin Musa *aleyhisselâm*'a hangi ağaçtan geldiği gibi, Allah (cc)'ın Kur'ân-ı Kerîm'de açıklamayıp kapalı bıraktığı ve açıklanmasında mükellef için dinî veya dünyevî hiçbir fayda bulunmayan hususlar bu kabildendir.[592]

Bikâî bu konuda şunları zikretmiştir: "Kitabımızın ne tasdik ettiği ne de yalanladığı konularda da olsa, rivayetin sıhhati sabit olmasa bile, İsrâiloğulları'ndan nakilde bulunmak caizdir. Diğer bâtıl dinlerden nakledilen şeyler de böyledir. Çünkü bunları nakletmenin gayesi bunlara inanmak değil bilakis öğrenmek ve tanımaktır. Dinimizde delil olarak alınan rivayetlere gelince; dinde delil olarak kullanılacak rivayetlerin mutlaka sabit olması gerekir. Çünkü dinimizde deliller üç kısma ayrılmaktadır: Mevzû olanlar, zayıf olanlar ve bu ikisi dışında kalanlar. Mevzû ve hiçbir şekilde zayıf olmayanlar delil olarak kullanılırlar. Kullanılabilecek zayıf rivayetlere gelince; bunlar terğîb için nakledilirler. Mevzû olanlar ise yalan oldukları bilinsin diye sakındırmak amacıyla zikredilirler. İmamlarımızın dinimizde delil olmak üzere Müslümanlardan rivayet ettikleri haberlerle ehl-i kitaptan naklettiklerini karşılaştıracak olursan, onlardan rivayet edilenlerin bu üçlü tasnif çerçevesinde düşünülecek olduğunda delil olacak şeyler olmadıklarını görürsün. Çünkü dinimizin bir hükmünün kendisiyle tespit edileceği bir şey onlardan rivayet edilmez. Bu durumda geriye kitabımızın tasdik ettikleri kalır. Bir mev'ize konusunun tespit edilmesinde dahi delil olmasalar da

592 İbn Teymiyye, *Mukaddime fi't-Tefsîr*, s. 34-35.

kitabımızın tasdik ettiklerinin rivayeti caizdir. Kitabımızın yalanladıklarına gelince; bunlar mevzûlar gibidir. Yalan olduklarını beyân ederek nakletmek dışında rivayetleri caiz değildir."[593]

Ahmed Şâkir, İsrâiliyyât kaynaklı haberlerin rivayet edilmesi caiz olsa bile, Kur'ân'ın tefsiri mahiyetinde rivayet edilmesinin caiz olmadığını savunmaktadır ve bu bağlamda şunları zikretmektedir: "Ehl-i kitaptan bir şey rivayet edilmesinin caiz olması, onların bu rivayetlerinin bizim için bir şeyi tasdik veya tekzip etmede delil değeri bulunduğu anlamına gelmemektedir. Bu tür rivayetler âyetlerin tefsirinde, âyetlerde tayin edilmeyenleri tayin etmede ve mücmeli mufassal etmede kullanılır. Ancak böyle bir şeyle Allah'ın kelâmını delillendirmeye çalışmak, O'nun kelâmının doğruluğunu ya da yanlışlığını bilmiyoruz izlenimi vermemelidir. Bu sadece Allah'ın kelâmını ve Kitabı'nı beyân etme ve mücmeli mufassal yapmak içindir. Zira Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ehl-i kitaptan rivayette bulunmaya cevaz vermiş ve onlardan gelen rivayetleri tekzip ve tasdik etmememizi emretmiştir. Ehl-i kitabın hangi rivayetini veya kavlini tasdikimiz Allah'ın Kitabı'ndaki bir şeyi tasdik etmemizden daha kuvvetli olabilir? Bu nedenle bu tür rivayetlerin yeri, sadece tefsir ve beyân niteliğindedir."[594] Şeyh Ahmed'in bu konuda savunduğu görüş bu şekildedir. Onun bu görüşü çok kıymetlidir ve çok yönlüdür. Allah'ın Kitabı'nı tefsir etmeye çalışan müfessirlerin özellikle bu tür İsrâiliyyât rivayetleriyle dolu rivayet tefsirlerini inceleyecek kimselerin onun bu görüşünü almaları ve bu görüşe sarılmaları daha isabetli olacaktır.

Bazı müfessirler bu İsrâiliyyât türü rivayetlerin kitaplarına girmeleri için kapıyı ardına kadar açmışlardır. Dolayısıyla bu meseleye karşı önlem almak gerekmektedir. Bu nedenle bu tür rivayetlere ihtiyaç duyulduğunda sadece metni ve isnadı sağlam olanı almak daha uygundur.

Abdürrezzâk'ın İsrâiliyyâta karşı rolü ve tutumuna gelince; işin hakikati o da kendi asrındaki müfessirlerin gittiği bu yoldan çok fazla etkilenmiştir. Özellikle biliyoruz ki tâbiîn döneminin başından itibaren bu bağlamda müfessirler tarafından çok güçlü bir hareket başlatılmıştır ve

593 Bikâî, *el-Akvâlu'l-Kavîme fî Hükmi'n-Nakli min'l-Kütübi'l-Kadîm*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye nüshası varak 34; Zehebî, *İsrâiliyyât,* s. 90.

594 Ahmed Şâkir,*Umdetu't-Tefsîr ani'l-Hâfiz İbn Kesîr*, I, 15.

onlar Kur'ân'da mübhem hiçbir şey bırakmamış, her şeyi tefsir etmişlerdir. Bu hareket zamanla daha da genişlemiş ve bu tür rivayetlerin tefsirlere girmesine neden olmuştur. Bu nedenle Abdürrezzâk, İsrâiliyyât türü rivayetlerden nasibini almış ve uzak duramamıştır.

Örneğin: Abdürrezzâk > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"And olsun ki kadın ona meyletti. Eğer Rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadına meyletmişti. İşte böylece biz, kötülük ve fuhşu ondan uzaklaştırmak için (delilimizi gösterdik). Şüphesiz o, ihlâslı kullarımızdandı"***[595] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yusuf, adamın eşinin yanına oturması gibi kadının yanına oturunca duvarda Ya'kûb *aleyhisselâm*'ın suretini gördü." Ma'mer, Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Duvarda Ya'kûb *aleyhisselâm*'ın suretini gördü. Ya'kûb *aleyhisselâm,* ona 'Ey Yusuf! Peygamberlerin içine adın yazıldığı hâlde fâcirlerin yaptığı işi mi yapacaksın?' deyince ondan utandı."

Abdürrezzâk > Sevrî > Ebû Husayn isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr, ***"Eğer Rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ya'kûb *aleyhisselâm,* eliyle Yusuf *aleyhisselâm*'ın göğsüne vurunca Yusuf *aleyhisselâm*'ın şehveti, parmak uçlarından çıkıp gitti."

Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid şöyle demiştir: "Ya'kûb *aleyhisselâm* ona temessül etti (göründü)."

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Osmân b. Ebî Süleymân isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Ebî Müleyke şöyle demiştir: İbn Abbâs'ı gördüm. Ona Yusuf *aleyhisselâm*'ın meylinin nereye ulaştığı soruldu. İbn Abbâs şöyle dedi: "Şalvarının bağını çözüp sünnetçi gibi kadının önüne oturdu. Bunun üzerine semadan 'Ey Ya'kûb'un oğlu! Zina mı edeceksin? Edersen tüyleri düştüğünden dolayı tüysüz uçup giden kuş gibi olursun' diye seslenildi."

Gördüğünüz üzere mezkûr âyetler ile ilgili Abdürrezzâk'ın yapmış olduğu bu rivayetlerin yalan olduğu çok açık ve nettir. Burada şaşılacak olan şey Abdürrezzâk'ın bu rivayetlerle âyetin anlamının daha anlaşılır hâle gelecek olmasını düşünmesidir. Burada ve bunun dışında bazı

---

595 Yusuf 12/24.

âyetlerin tefsirinde Abdürrezzâk bu şekilde bazı hatalara düşmüştür. Bu konuya örnek teşkil eden Davud fitnesi ile ilgili rivayetin tamamını görmek için Sâd sûresindeki 2408 no'lu rivayete bakınız.

İsrâiliyyâttan Çok Zikredilen Bazı Rivayetler

Şeytanın, kral Süleymân'a musallat olması ve onun kadınları ve eşleri ile muaşerette bulunması. Bu rivayet akla ve nakle aykırıdır. Daha detaylı görmek için Sâd sûresindeki 2593 no'lu rivayete bakınız.

Aynı şekilde Davud *aleyhisselâm*, iki hasım ve doksan dokuz koyun/kadın kıssasıyla ilgili olarak rivayette bulunmuştur. Bu kıssada geçenler peygamberlik makamına uygun şeyler değildir. Daha detaylı görmek için Sâd sûresindeki 2407 no'lu rivayete bakınız.

Ali, İbn Mes'ûd, Ka'bu'l-Ahbâr, İbnu'l-Müseyyeb, Ubeyd b. Umeyr ve babası tarîkiyle İshâk'ın kurban edilmesi meselesi ile ilgili rivayette bulunmuştur. Daha detaylı görmek için Sâffât sûresindeki 2537, 2538, 2539, 2540 no'lu rivayetlere bakınız.

İbn Kesîr bu tür rivayetler ile ilgili şöyle yorum yapmıştır: "Vallahi, bu tür rivayetlerin hepsinin Ka'bu'l-Ahbâr'dan alındığını biliyorum. Ka'bu'l-Ahbâr, Ömer'in hilâfeti döneminde Müslüman olduğunda, Ömer onun eski kitaplarından rivayette bulunmuştur. Muhtemelen Ömer onun rivayetlerini dinliyordu ve insanlara onu dinleme konusunda ruhsat verdi. İnsanlar ondan bu ümmete ait olmayan şeyleri rivayet etmeye başladılar. Vallahi, ben biliyorum ki bu ümmetin ondan gelecek tek bir rivayete bile ihtiyacı yoktur."[596]

Sika Ravilerin İsrâiliyyâttan Rivayette Bulunma Nedenleri

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil* adlı eserinde Belkıs ve ordusu ile ilgili rivayeti naklettikten sonra şöyle demiştir: "Tüm bunları artık bunlara inananların bunları bırakmaları ve doğruyu bulmaları için çirkin olduğunu göstermek amacıyla zikrettik."[597]

1. Bu rivayetlere istişhad edilebilecek başka rivayetlerin bulunması ihtimaliyle şaz ve meçhul rivayetlerin zikredilmesi: Bu ilmî bir güvenilirliktir ve insanların ilimde farklılık gösterdiğine dair

---

596 İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 17.
597 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 133.

bir muhaddisin itirafıdır. Her ilim sahibinden daha iyi bilen bir âlim vardır ve bu onun faziletine ve ilmine tanıklık etmektedir.

2. Rivayetlerin münekkitlerin önünde gitmesi; ya teyit edilir ya da reddedilir ihtimaliyle rivayette bulunmak: Söz konusu bu durum nedeniyle Abdürrezzâk tefsirindeki şüphelendikleri rivayetleri şeyhi Ma'mer'e arz etmiştir. Ma'mer sakıncalı gördüğü rivayetleri tefsirinden çıkarmasını söylemiştir. Raviler bu tür rivayetleri nakletmişlerdir. Ancak Allah'ın Kitabı'nın tefsiri söz konusu olduğunda bu tür rivayetlerin okuyucunun aklına şüphe düşüreceğinden, bunlardan uzak durulması daha eftaldir.

3. İsrâiliyyât ve benzeri diğer zayıf rivayetlerin zikredilmesi, onların güvenilirliğine ve fıkhına tanıklık etmektedir: Çünkü muhaddisin rivayet ettiği isnadın durumuna rağmen rivayet etmesi, bu durumu bilmeyen kimseyi isnadın hâlini araştırmaya ve öğrenmeye sevk eder. Bu hadis rivayetinde takip edilen bir yöntemdir. İbn Hacer şöyle demiştir: "Hadisin isnadında şüpheden emin olmak birçok hadis âlimi tarafından bilinen bir yöntemdir. Çünkü birçok ravi yapmış oldukları sarih beyânın aksine mevzû hadisler rivayet etmiştir. Bu durum birçok büyük imamda da meydana gelmiştir ve onların nezdinde isnadın zikredilmesi her şeyin beyânı niteliğindedir."

4. İsrâiliyyât türü rivayetlerin zikredilmesi, ezberlenmesi ve yayılması bu tür rivayetlerin niteliğini ortaya çıkarır ve insanların bu tür rivayetlere sarılmalarının önüne geçer: Bu bağlamda Halîlî şöyle rivayette bulundu: Yahya b. Maîn, Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebân isnadıyla gelen bir rivayeti yazarken Ahmed'e şöyle demiştir: "Sen Ebân'ın yalancı olduğunu bildiğin hâlde bu rivayeti niçin yazıyorsun?" Ahmed şöyle demiştir: "Ey Ebû Abdullah! Yüce Allah sana merhamet etsin. Ben bu rivayeti yazıyorum ve ezberliyorum. Çünkü başka biri bu hadisi rivayet ettiğinde ona 'Sen mevzû bir rivayet naklettin. Çünkü bu rivayet Ebân'dan nakledilmiştir' diyorum."[598]

Abdürrezzâk şeriatımıza aykırı olan ve rivayet edilmesi caiz olmayan İsrâiliyyât türü rivayetler zikrettiği gibi tekzip ve tasdik etmemiz mümkün olmayan, sahih veya butlân olduğu yönünde hüküm veremediğimiz rivayetler de nakletmiştir.

598 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 101.

1. Abdürrezzâk'ın Sûrelerin ve Âyetlerin Faziletine Yönelik Hadislere Karşı Tutumu

Bu tefsirde övünülecek unsurlardan birisi de Abdürrezzâk'ın kalemini ve lisanını diğer müfessirlerin düştüğü duruma düşmekten korumuş olmasıdır. Yani Abdürrezzâk diğer tefsir kitaplarını baştan sona dolduran Kur'ân sûrelerinin ve âyetlerinin faziletleri ile ilgili mevzû rivayetleri topyekûn nakletmekten uzak durmuştur. Kur'ân sûrelerinin ve âyetlerinin faziletleri ile ilgili mevzû hadislerin uydurulmasının nedeni, insanları Kur'ân okumaya, ezberlemeye ve onu anlamaya teşvik etmektir. Bunu uyduran kimseler bunun onları Allah'a daha fazla yaklaştıracağını zannettiler. Böyle bir şey her ne kadar hüsnüzanla yapılmış olsa da bu onları işlemiş oldukları günahtan muaf tutmayacaktır. Çünkü onlar Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ***"Her kim bilerek benim adıma yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın"*** hadisindeki vaadin altında değerlendirilen bir fiilde bulunmuşlardır. Onlar bunu, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* adına yalan söyleme ve onu yalancı çıkarma pahasına yapmışlardır.[599]

Halîlî, *el-İrşâd* adlı kitabında şöyle demiştir: Nûh b. Ebî Meryem el-Câmi' bir sûrenin fazileti ile ilgili, bir kişi > İkrime isnadıyla İbn Abbâs'tan rivayette bulunmuştur. Ona (Nuh'a) denildi ki: "Bu sana nereden geldi?" O "Çünkü insanlar, İbn İshâk'ın ve diğerlerinin megâzî türü eserleri ile meşgul oluyorlardı ve ben de insanları Kur'ân okumaya teşvik ettim" dedi.

Ibnu'l-Mübârek'in bu şekilde hadis uyduranları zındık olarak nitelediği rivayet edilmektedir. İbnu'l-Mübârek bu bağlamda şöyle demiştir: "Her kim (bu konuda) hadis uydurursa zındıktır." Kur'ân sûrelerinin ve âyetlerinin faziletleri ile ilgili mevzû rivayetlerin en meşhurları İbn Abbâs'a nispet edilenler ve Übey b. Ka'b'dan rivayet edilenlerdir. Doğrusu Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbı, böyle bir iftiradan masumdur. Burada günah, böyle bir rivayette bulunan Nûh b. Ebî Meryem ve diğer zındıklar ve mülhidlerindir. Bunlar sadece âyetlerin ve sûrelerin faziletleri ile ilgili hadisler değil diğer başka konularda da hadis uydurmaktadır. Bazı Kur'ân sûrelerinin ve âyetlerinin faziletleri ile

---

599 Örneğin: Sa'lebî, Vâhidî, Zemahşerî, Beydavî. Bk. Süyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî,* I, 289.

ilgili birtakım sahih hadisler de vardır ve âlimler bunların bu bağlamdaki mevzû hadisler ile karıştırılmaması konusunda uyarıda bulunmuşlardır.

Şeyh Ebû Şehbe şöyle demiştir: "Zemahşerî, Beydavî ve diğerlerinin Kur'ân sûrelerinin ve âyetlerinin faziletleri ile ilgili zikrettiklerinin tamamının uydurma olduğunu zannetmeyin." Bu ifade hadis ve tahkik ilmindeki ilim adamlarından sadece birine ait bir ifade değildir. Bu mezkûr iki âlim ve onların dışındakilerden de bu konu ile ilgili son derece sahih hadisler rivayet edilmiştir. Bu bağlamda Zemahşerî'nin şu rivayeti örnek olarak verilebilir: ***"Her kim gece Bakara sûresinin son iki âyetini okursa bu ona yeter."*** Bu hadisi Buhârî ve Müslim gibi raviler de rivayet etmişlerdir. Aynı şekilde Zemahşerî ve emsallerinin Übey b. Ka'b'dan rivayet etmiş oldukları hadislerin tamamının mevzû olmadığının bilinmesi gerekir. Çünkü Übey b. Ka'b'dan Fâtiha sûresinin sonu ile ilgili mevzû hadis rivayet edildiği gibi sahih ve hasen hadis de rivayet edilmiştir. Bu nedenle Hâfız İbn Kesîr, Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, En'âm, Kehf, Yâsîn, Mülk, Zelzele, Nasr, Kâfirûn, İhlâs, Felâk ve Nâs sûrelerinin faziletleri ile ilgili hadisleri sahih olsa da olmasa da ondan rivayet etmiştir. Aynı şekilde ondan sûrelerin ve âyetlerin faziletleri ile ilgili hasen hadisler ile mevzû derecesine ulaşmayan zayıf hadisler rivayet etmiştir.[600]

Abdürrezzâk'ın Sûrelerin ve Âyetlerin Faziletine Yönelik Rivayetlerinden Örnekler

Abdürrezzâk sûrelerin ve âyetlerin faziletleri ile ilgili rivayet edilen hadislerin kıymetini tam anlamıyla idrak etmiştir. Bu nedenle bu konuyla ilgili ayakları yere sağlam basmaktadır. Tefsirinde bu bağlamda riayet etmiş olduğu bütün hadisler, isnadı ve metni bakımından sahih hadislerdir. Her ne kadar Abdürrezzâk bu konuda çok az rivayette bulunmuş olsa da yapmış olduğu rivayetleri güvenilir hadis kitaplarından kontrol ettim ve hadislerin son derece sahih olduklarını tespit ettim. Burada bu rivayetler ile ilgili örnekler vereceğim:

Abdürrezzâk > Ma'mer > Âsım b. Behdele isnadıyla rivayet edildiğine göre, Alkame b. Kays şöyle demiştir: "Kim bir gecede Bakara sûresinin son âyetlerini okursa bunlar o geceyi ibadetle geçirmesine denk gelir."

600 *el-Mevzûât fi't-Tefsîr*, s. 345-346. Bk. Süyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, I, 290.

Abdürrezzâk > Sevrî > Mansûr > İbrahim > Abdurrahmân b. Yezîd isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Mes'ûd el-Ensârî şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Kim bir gecede Bakara sûresinin son iki âyetini okursa bunlar ona yeter."***

Bakara sûresinin son âyetlerinin faziletlerini zikretti ancak bunun dışında bu sûreye ait diğer âyetlerin faziletine dair rivayette bulunmadı. Ancak En'âm sûresinin ilk âyetlerinin faziletleri hakkında rivayette bulundu.

Huşenî > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ma'mer şöyle demiştir: 'Söylendiğine göre En'âm sûresi yerle sema arasını dolduran ve yüksek sesle tesbih getiren meleklerle birlikte tek bir defada indirilmiştir."

Abdürrezzâk aynı şekilde Zilzâl, Nâs ve Felâk sûrelerinin faziletleri ile ilgili rivayetlerde bulunmuş ve bunun dışında bazı başka sûrelerle de ilgili rivayetler nakletmiştir. Buradan anlıyoruz ki Abdürrezzâk, sûrelerin ve âyetlerin faziletleri konusunda gerçekten çok az rivayette bulunmuştur. Bu konuda az rivayette bulunmasının nedeni muhtemelen bu konudaki diğer hadisleri sahih görmemesidir. Rivayette bulunduğu hadisler ise meşhur ve maruf olan hadislerdir. Abdürrezzâk sûrelerin ve âyetlerin faziletleri ile ilgili rivayetlere çok fazla önem vermemiş ve bunun yerine sûrelerin başka yönlerine ihtimam göstermiştir. Örneğin Abdürrezzâk, İhlâs sûresinin tefsirinde "الصمد/es-samed" kelimesinin anlamı üzerine yoğunlaşmış ve bu kelimenin tefsiri ile ilgili bütün rivayetleri zikretmiştir. Muhtemelen Abdürrezzâk'a bu kelime sûredeki en kapalı kelime olarak gelmiştir. Bu nedenle diğer kelimeler üzerinde değil bu kelime üzerinde yoğunlaşmıştır. Kısacası Abdürrezzâk faziletler konusunda çok az rivayette bulunmuştur ve rivayetleri sahihtir. Çok rivayette bulunmak yerine az hadis rivayetinde bulunmak Abdürrezzâk'ın sahih olmayan hadisler rivayet etmesinin önüne geçmiştir.

2. Abdürrezzâk'ın Fıkhî Hükümlere Önem Vermesi

Abdürrezzâk'ın fıkhî anlamda hangi mezhebe meyilli olduğu konusunda bir tahditte bulunmamız mümkün değildir. Çünkü onun yaşadığı dönemde fıkhî mezhepler henüz teşekkül dönemindedir. Abdürrezzâk'ın

bu bağlamda tefsirde en çok ehemmiyet verdiği şey, ahkâm âyetlerini tebyin eden rivayetlerle âyetlerden hüküm istinbat etmek ve fıkhî anlamda hükmünü vermektir. Bu konuyla ilgili şu rivayetler örnek teşkil etmektedir:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Müşrik kadınları iman edinceye kadar nikâhlamayın"***[601] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Müşrik kadınlar, ehl-i kitaptan olmayan müşrik kadınlardır. Zira Huzeyfe, Yahudi veya Hıristiyan bir kadınla evlenmiştir."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Müşrik erkeklere de iman edinceye kadar (mü'min kadını) nikâhlamayın"***[602] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kızını Yahudi, Hıristiyan, müşrik vb. dininizden olmayan erkeklerle evlendirmen sana helâl değildir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Kim bundan sonra haddi aşarsa onun için acıklı bir azap vardır"***[603] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, diyet aldıktan sonra öldürmedir. Şunu ifade ediyor: Diyet aldıktan sonra öldüren kimsenin öldürülmesi gerekir ve ondan diyet kabul edilmez."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Abdülkerîm el-Cezerî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Bir kişi İbn Abbâs'a gelip "Bir topluluk adına ücretle çalışmaya başladım. Ücretimi -veya ücretimin bir kısmını- onlara bıraktım. Onlar da hac yapmama izin verdiler" dedi. Buna karşılık İbn Abbâs, "Bu kişi, Allah'ın haklarında ***'İşte onların, kazandıklarından bir payları vardır. Allah, hesabı pek çabuk görendir'***[604] buyurduğu kimselerden biridir" dedi. Ona göre bu âyet, hac yaparken kazanç sağlamak için çalışmanın mübah olduğuna delildir.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bir de sayılı günlerde Allah'ı zikredin"***[605] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu günler, teşrîk günleridir. ***'Kim iki gün içinde acele edip***

601 Bakara 2/221.
602 Bakara 2/221.
603 Bakara 2/178.
604 Bakara 2/202.
605 Bakara 2/203.

(Minâ'dan Mekke'ye) dönmek isterse ona günah yoktur.'[606] Allah Teâlâ isterlerse ilk iki gün içinde gitmelerine izin verdi. Kim de üçüncü güne kalırsa ona da günah yoktur. Bunlar günahtan sakınanlar içindir."

Bir Âyet ile İlgili Hükümleri Beyân Etmek İçin Birçok Rivayette Bulunması

Abdürrezzâk bir âyetteki cüz'î hükümleri beyân etmekle sınırlı kalmaz, bilakis bazı yerlerde âyetle ilgili bütün hükümleri ortaya koyma konusunda büyük bir özen gösterir ve çaba ortaya koyar. Bu konuda şu rivayetleri örnek olarak gösterebiliriz:

Abdürrezzâk'ın "وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ/***Yeminlerinizden dolayı Allah'ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir"***[607] âyetindeki hükümleri istinbat etmek için yapmış olduğu rivayetler:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yeminlerinizden dolayı Allah'ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir"***[608] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Adam, doğru olmayan bir iş için yemin ediyor ve o iş hakkında kendisiyle konuşulduğunda 'Ben yemin ettim' diyor ve yeminini onu yapmaya engel hâline getiriyordu. Bundan dolayı Allah Teâlâ "وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ/ ***Yeminlerinizden dolayı Allah'ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın"*** âyetini indirmiştir."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > Urve isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âişe *radıyallahu anhâ* ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir"***[609] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar, 'Hayır vallahi, evet vallahi, asla vallahi' diyerek bir mesele hakkında tartışan insanlardır. Kalplerinin yatmadığı meselede tartışırlar."

---

606 Bakara 2/203.
607 Bakara 2/224.
608 Bakara 2/224.
609 Bakara 2/225.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Hasan isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Bu, bir kişinin öyle olmadığı hâlde doğru olduğuna inanarak 'Bu şöyle şöyledir' demesi gibi kasıtsız bir hatadır."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Yahya b. Ebî Kesîr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Yeminlerinizden dolayı Allah'ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir."***[610] âyeti hakkında şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem,* şöyle buyurmuştur: ***"Sizden biri, ailesiyle ilgili yemininde direttiği zaman bu, emrolunduğu kefâreti ödemesine göre Allah katında daha çok günahtır."***

Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir"***[611] âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, öyle olmadığı hâlde öyle olduğunu zannederek bir şeye yemin eden kişidir. ***'Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar.'***[612] Bu da bilerek bir şeye yemin etmendir."

Abdürrezzâk > Hüşeym b. Beşîr > Ebû Bişr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr, ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz"***[613] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kastedilen, bir haram için yemin eden kişidir. Dolayısıyla onu terk ettiği için kınanıp cezalandırılmaz."

Abdürrezzâk > Hişâm > Mugîre isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbrahim (en-Nehaî) şöyle demiştir: "O, bir şeye yemin eden ama sonra onu unutan kişidir."

Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Tâvus), ***"Yeminlerinizden dolayı Allah'ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir"***[614] âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, doğru olmayan bir şeye yemin eden ve yeminini mazeret olarak gösteren kişidir.

---

610 Bakara 2/224.
611 Bakara 2/225.
612 Mâide 5/89.
613 Bakara 2/225.
614 Bakara 2/224.

Allah burada şöyle diyor: İyilik etmeniz ve O'ndan sakınmanız, doğru olmayan işi sürdürmenizden daha hayırlıdır."

Buraya kadar zikrettiklerimiz kasıtsız yeminlerle ilgili rivayetlerdir. Bir şeyin yapılması üzerine edilen kasıtlı yeminle ilgili hükümleri Mâide sûresinin tefsirinde beyân etmiş ve bu bağlamda şu rivayetlerde bulunmuştur:

Abdürrezzâk > Ma'mer > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âişe *radıyallahu anhâ* şöyle demiştir: "(Babam) Ebû Bekir, yemin kefâreti ininceye kadar bir şeye yemin ettiğinde onu bozup günah işlemezdi."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, olmamış bir şeye yalan yere yemin eden bir adam hakkında şöyle demiştir: "O, kefâretten daha büyüktür, ağırdır."

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ben, onun kefâretini vermesini ve tevbe etmesini uygun görüyorum."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû İshâk şöyle demiştir: "İbn Mes'ûd'dan gelen bir kırâatte, o, 'فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ متتابعات/Fe-sıyâmu selâseti eyyâmin mütetâbiâtin' şeklinde okudu. Biz de öyle okuyoruz."

3. Rivayetleri Seçme ve Tercih Etmedeki Yöntemi

Şüphesiz Abdürrezzâk'ın tefsiri, bir rivayet tefsiridir. Tefsirin telifinde sadece rivayet nakletme yöntemini benimsemiş ve herhangi bir âyetin veya hükmün tefsiri bağlamında kendi düşüncesini sarih bir şekilde zikretmekten uzak durmuştur. Bu Abdürrezzâk'ın benimsemiş olduğu naklî yöntemdir. Bununla birlikte tefsirindeki rivayetler üzerinde derinlemesine ve analitik bir araştırma yaptığımızda onun âyetler ve hükümlerle ilgili eğilimlerini idrak etmemiz mümkündür. Çünkü rivayet tefsirini müellifin karakterinden soyutlamamız mümkün değildir. Dolayısıyla onun çok az rivayette bulunduğunu ve bu rivayetler arasında tercihte bulunduğunu tespit ettim. Yani aynı bağlamdaki birçok rivayetten bazılarından yüz çevirirken bazılarını bizzat kendisi tercih etmiştir. Bu bağlamda bazı örnekler vereceğim:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Seni vefat ettireceğim"***[615] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Seni yeryüzünden alacağım."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Sâbit el-Bünânî şöyle demiştir: "İsa b. Meryem, üzerinde bir cübbe, iki çoban ayakkabısı ve kuş avlanan bir sapanla yükseltildi."

Abdürrezzâk bu konu ile ilgili sadece bu iki rivayeti zikretmiş ve bu iki rivayete aykırı olan rivayetleri nakletmemiştir. Abdürrezzâk burada İsa *aleyhisselâm*'ın ruh ve bedenle yükseltildiği görüşünü tercih etmektedir ve bu görüş, ümmetin üzerinde ittifak ettiği görüştür.

İbn Atiyye şöyle demiştir: "Bu ümmet mütevâtir hadislerde zikredildiği üzere İsa *aleyhisselâm*'ın gökyüzüne canlı bir şekilde yükseltildiği konusunda icmâya varmıştır Buna göre, İsa *aleyhisselâm* âhir zamanda dünyaya inecek, domuzu öldürecek, haçı kıracak, Deccâl'i öldürecek, adaleti sağlayacak, Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'in getirdiği vahye tâbi olup onun ümmeti olacak, hac yapacak ve yeryüzünde yirmi (bir rivayete göre de kırk) sene kalacaktır."[616] Buradan hareketle "Abdürrezzâk sadece basit ve bilinen meselelerde rivayette bulunmaktadır" diyen bir kimsenin sözüne itibar edilmemelidir. Zira Mesîh'in ruh ve bedenle ref'i veya sadece ruh ile ref'i çok köklü bir meseledir. Bu, çok eski bir meseledir ve Abdürrezzâk gibi bir müfessir, muhaddis ve tarihçi tarafından görmezden gelinemez. O hâlde Abdürrezzâk'ın sadece İsa *aleyhisselâm*'ın yükseltildiği ile ilgili rivayetlerde bulunması onun bu mesele ile ilgili İsa *aleyhisselâm*'ın semaya yükselmiş olduğu görüşünü kabul ettiği anlamına gelmektedir. Bu nedenle kendisini diğer rivayetlerle meşgul etmemiş ve sükût etmiştir. Çünkü çok hassas bir konuda tercihte bulunulan bu görüşü, diğer rivayetlerle bulandırmak istememiş ve sadece tercih ettiği görüşü destekleyen rivayetlerde bulunmuştur. Böylece âlimler arasında cereyan eden cedelden uzak durmuştur.

Abdürrezzâk bu konu ile ilgili ihtilâflı görüşlere yer vermeyerek içsel rahatlığı tercih etmiş ve kendi tercih ettiği görüş doğrultusunda rivayette bulunmuş ve bu şekilde görüşüne açıklık getirmeye çalışmıştır.

---

615 Âl-i İmrân 3/55.

616 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, II, 473.

Ayıca Abdürrezzâk bu konuda selef ve halef âlimlerinin görüş birliği içerisinde oldukları görüşü tercih etmiştir.

Tefsir, Abdürrezzâk'ın yaklaşımlarını teyit eden diğer birçok örnekle doludur. Çünkü bir müfessirin tefsire aldığı rivayetler, onun yaklaşımlarını ve görüşlerini ortaya koyan birtakım göstergelerden uzak değildir.

4. Temsil Bağlamında Gelen Kelâmın Beyânı

Kur'ân-ı Kerîm, Arap dilinde kullanılan üsluplar üzerine nâzil olmuştur ve darb-ı mesel Arap kelâmında kullanılan beyân türlerinden biridir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm, insanlar için darb-ı meseller vermiştir. Beyânı daha etkili kılmak adına kullanılan darb-ı meseller aracılığı ile zihinsel alanda bir şey fiziksel alanda gösterilmiş, gayb âleminde olan bir şey varlık sahnesine taşınmış ve bir şey kendisine eşdeğerde olan bir şey ile kıyaslanmıştır. Bütün bunlar hikmetle ikna yöntemlerinden biridir ve güzel bir nasihat ile davettir. Yüce Allah, Kitabı'nda darb-ı meseller ile ilgili şu şekilde beyânlarda bulunmuştur:

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"And olsun ki Biz, öğüt alsınlar diye bu Kur'ân'da insanlara her türlü misali verdik."***[617]

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"İşte bu temsilleri Biz insanlar için getiriyoruz. Bunları ancak bilginler düşünüp anlarlar."***[618]

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz."***[619]

Abdürrezzâk'ın tefsirinde emsâl ilminin Kur'ân ilimleri arasında bir yeri olduğuna delâlet eden unsurlar bulunmaktadır. Abdürrezzâk tefsirinde bu bağlamda rivayette bulunmuştur: Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > Ebû Kılâbe isnadıyla Ebû İdrîs el-Havlânî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kur'ân altı âyettir: Sana emir veren âyet, seni sakındıran âyet, seni müjdeleyen âyet, seni uyaran âyet, farz olan âyet, kıssa ve haber olan âyet." Veya "emsâller" dedi. Beyhakî bunun aynısını Ebû Hureyre'den rivayet etmiştir.

---

617 Zümer 39/27.

618 Ankebût 29/43.

619 Haşr 59/21.

Mâverdî şöyle demiştir: "Kur'ân'daki en büyük ilimlerden biri de emsâl ilmidir. İnsanlar emsâl ilmi konusunda gaflete düşmüşler ve bu ilmi ihmal etmişlerdir."

Şâfiî'emsâl ilmini bir müçtehidin bilmesi gereken Kur'ân ilimlerinden biri olarak kabul etmiştir. O şöyle demiştir: "Emsâllerde anlatılmak isteneni bilmek, orada emredilene itaat edildiği, yasaklanandan kaçınıldığı, gafletten kurtulunduğu ve faziletin artırıldığı anlamına gelmektedir."[620]

Meselin Tanımı

Zemahşerî şöyle demiştir: "Mesel kelimesi aslında 'mislü' yani 'gibi, benzeri, eş değer, nazîr' vb. anlamlara gelmektedir."[621]

Mesel kelimesi edebiyatta, daha önce meydana gelen bir durum ile ilgili söylenen bir sözün benzer bir duruma düşenin hâlini ifade etmek için kullanılmasıdır. Örneğin: Arap dilinde yaygın olarak kullanılan şu mesel buna örnek niteliğindedir: "رُبَّ رَمية من غير رامٍ/Nişancı değil ama ne atış yaptı."

Kur'ân-ı Kerîm'deki emsâllere gelince; onu benzerlik ve nazîr anlamına gelen lügat anlamına hamletmek doğru değildir. Aynı şekilde onun, emsâl ile ilgili telif edilen dil kitaplarında zikredilen anlamına göre değerlendirilmesi de mümkün değildir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'deki emsâller, anlatılmak isteneni anlatmak için teşbih yönüyle kullanılan ifadeler değildir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'deki emsalleri beyân âlimlerinin kullandığı emsâl kavramı ile aynı görmek de doğru değildir. Kur'ân-ı Kerîm'deki emsâller, istiare değildir ve böyle bir kullanımı da yoktur.[622] Kur'ân'da mesel kavramının en uygun tanımı şu şekildedir: "Âyetlerdeki mâna ve maksadın insan ruhunda iz bırakan ve hayranlık uyandıran bir biçimde kısa ve özlü olarak ifade edilmesidir."

Abdürrezzâk tefsirinde emsâl âyetlerinin tefsiri ile ilgili birçok rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerden bazılarını örnek olarak zikredeceğiz:

---

620 Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 486.
621 Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 486.
622 Abdullah Gâye, *Emsâlü'l-Kur'ân*, Mecelletu'l-Va'yi'l-İslâmî, Sayı: 126, Haziran 1985.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İnsanlardan öyleleri vardır ki iman etmedikleri halde 'Allah'a ve ahiret gününe inandık" derler"*** (Bakara 8.) âyetiyle 16. âyet arasındaki âyetler hakkında şöyle demiştir: "Bu âyetler, münafıklarla ilgilidir. Allah, ***'Onların misali bir ateş yakanın durumuna benzer. Allah onların nurlarını giderip onları etraflarını göremeyecek hâlde karanlıklar içinde bırakır'***[623] sözünde başka bir örnek vermiştir. Ateş, 'Lâ ilâhe illallah'tır. Ateş tam etraflarını aydınlattığında onun sayesinde dünyada yediler, içtiler, güvende oldular, kadınlarla evlendiler ve kanlarının dökülmesini engellediler. Sonunda öldüklerinde Allah, ışıklarını yok ederek onları karanlıklar içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakıverdi."

Sonra Allah, ***"Yağmura benzer"***[624] diyerek onlara başka bir örnek daha vermiştir. "الصيب/es-Sayyib," içinde karanlıklar, gök gürültüleri ve yıldırımlar bulunan bir yağmurdur. En çok korkan toplum, ölmekten çekindiği için duyduğu her şeyde helâk olacağını zanneder. ***"Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatandır."***[625]

Daha sonra onlara başka bir örnek getirip şöyle demiştir: ***"O şimşek nerede ise gözlerini kapıp alıverecek. Onları aydınlattıkça ışığında yürürler."***[626] Bu münafık, malını çoğaltıp sağlık ve esenliğe kavuşunca "Bu dinime girdiğimden beri sadece hayır elde ettim" der. Karanlığa düşünce öylece kalakalırlar. Malları yok olup hayvanları helâk olunca ve başlarına musibet gelince şaşkın şaşkın kalakalırlar.

İnsanları gördüğünde iman ettiğini söyleyen münafığın durumu, tıpkı ateş yakan ve ateşi yandığı sürece onun aydınlığında yürüyen ve ateşi söndüğünde karanlıkta kalan gibidir. Sonra dedi ki: "O hidayete ermez ve doğru yolu bulamaz."[627]

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"(Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler"***[628] âyeti

---

623 Bakara 2/17.
624 Bakara 2/19.
625 Bakara 2/19.
626 Bakara 2/20.
627 Hakîm et-Tirmizî, *el-Emsâl fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, s. 5.
628 Bakara 2/171.

hakkında şöyle demiştir: "Bu, Allah'ın kâfirler için gösterdiği bir örnek olup şunu söylüyor: Bu kâfirin durumu, sesi duyan ama kendisine ne söylendiğini anlamayan hayvanın durumu gibidir. Kâfire de aynı şekilde söylenir. Fakat o, kendisine söylenen sözlerden faydalanmaz."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Herhangi biriniz ister mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarından bir bahçesi olsun. Altından ırmaklar aksın. Orada her çeşit meyveleri bulunsun ve kendisine ihtiyarlık gelip çatsın, üstelik güçsüz, küçük çocukları da olsun. Derken ona içinde ateş olan bir bora isabet etsin ve yanıversin"***[629] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yaşı ilerleyip çalışıp kazanamayacağı zamanda bakıma muhtaç çoluk-çocuğu varken, en fazla ihtiyaç duyduğu zamanda bahçesine zehirli bir rüzgâr isabet etmiş ve bahçesi harap olmuştur."

Hasan şöyle demiştir: "'صِرٌّ/sırrun' soğuk, şiddetli soğuk demektir. Bahçe yandı. O rüzgâr kendisine en fazla ihtiyaç duyduğu şeyi yok etti. Bundan dolayı 'Sizden biri, amelinin, en fazla muhtaç olduğu şeyi alıp götürmesini ister mi?' demek istiyor."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: ***"'Onların durumu, ancak ağzına gelsin diye suya doğru iki avucunu açan kimseye benzer.'***[630] Avuçlarını toplayıp büzmediği sürece su ağzına gelmeyeceği hâlde avuçlarını suya uzatan kimse gibidir. ***'O buna asla ulaşacak değildir. İşte kâfirlerin duası da ancak boşunadır.'***[631] Bu, Allah'tan başka ilah edinenlere Allah'ın verdiği bir örnektir. Allah'tan başkası, ondan hiçbir şeyi savamaz, sonunda da o kişi o hâlde ölür."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sel de üste çıkan bir köpük yüklenip götürdü"***[632] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Köpük suyun üstüne çıkıp şişti. ***'Süs veya (diğer) eşya yapmak isteyerek ateşte erittikleri şeylerden de buna benzer köpük olur.'***[633] Ateşte yakılan şeyden kasıt ise altındır. Altın ateşe atılınca sadece özü

---

629 Bakara 2/266.
630 Ra'd 13/14.
631 Ra'd 13/14.
632 Ra'd 13/17.
633 Ra'd 13/17.

kalır ve kiri yok olur. Allah bunu hak ve bâtıla misal vermiştir. ***'Ancak köpük atılır gider.'***[634] Köpük, ağaçlara takılıp yok olur. Bu da bâtıla örnektir. ***'İnsanlara fayda verecek olan şeye gelince; işte o, yeryüzünde kalır.'***[635] Bu da bitkileri çıkarır. Bu da hakka misaldir."

Bu rivayetlerden hareketle, Abdürrezzâk'ın Kur'ân'ın eşsiz bir beyân ve harika bir tasvir üslubu ile içerdiği anlamları yaşatmak için duyguları ve hayal gücünü harekete geçiren ve temsil gücü yüksek olan âyetleri tercih ettiğini anlamaktayız. Abdürrezzâk bu âyetleri seçtikten sonra, onları daha açık ve anlaşılır hâle getiren rivayetleri nakletmektedir.

BEŞİNCİ KONU
HADİS RİVAYET ETMEDEKİ METODU

1. Giriş

Tefsir, bazı Kur'ânî cümlelerin anlamlarını, bazı garip lafızların anlamlarının beyânını, bazı âyetlerin te'vilini, peygamber kıssalarını, Ashâb-ı Kehf kıssası, bahçe sahipleri kıssası, esbâb-ı nüzûl, nâsih ve mensûh, kırâat, ahkâm âyetlerinden hüküm istinbat edilen birçok fıkhî hüküm, huruf-u mukattaa, emsâl vb. konular ihtiva etmektedir. Tüm bu konuların beyânında, merfû, muttasıl hadislerden, birçok sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn kavlinden ve meşhur imamların içtihatlarından yardım alınır. Bu arada herhangi bir hususta meydana gelen ihtilâf vecihleri beyân edilir. Ayrıca Kitap ve sünnet hakkında en cok hata yapanın kim olduğu, dile en çok kimin hâkim olduğu, siyer, megâzî ve diğer tefsir ilminin ihtiva ettiği fürû ilimlerde kimlerin daha iyi oldukları tahdit edilir.

Abdürrezzâk, mürsel, munkatı, merfû ve mevkuf hadisleri olduğu gibi rivayet etmektir. Abdürrezzâk bu rivayetler arasında âyetin mânasını tefsir etmeye yarayan rivayet veya rivayetleri nakletmektedir. Birçok şekilde tefsir edilebilecek âyette kendisi ile ilgili çelişen bir şey olursa, tercih ettiği mânayı desteklemek için gerekçe sunmaktadır. Tüm bunları sahip olduğu rivayet sanatındaki engin tecrübesi yoluyla gerçekleştirmektedir.

---

634 Ra'd 13/17.
635 Ra'd 13/17.

Abdürrezzâk âyetlerin arkasındaki gizli mâna konusunda okuyucuya ve dinleyiciye rehberlik yapmaktadır. Böylece âyetlerdeki ilgili durumlara okuyucunun dikkatini çekmekte ve ilgili hususlarda okuyucuyu dikkatli olması için teyakkuzda olmaya davet etmektedir. Ayrıca Abdürrezzâk, takip ettiği rivayet metodu aracılığıyla gelecek nesillere rivayetleri tercih ve tetkik fırsatı sunmaktadır.[636]

Aşağıdaki örnekler Abdürrezzâk'ın rivayet nakletmedeki metodu ile ilgili ve rivayetlerdeki lafızları bizzat rivayet edildiği gibi nakletmeye özen göstermesi ile ilgili bazı noktalarda ipuçları vermektedir. Lafızlara önem verdiği için elinden geldiğince hadislerle ve rivayetlerle lafızları açıklamaktadır.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan (el-Basrî) şöyle demiştir: "'الصَّمَدُ/es-Samed' kalıcı, sürekli, daimî demektir."

Abdürrezzâk > Kays b. Rebî' > Mansûr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid şöyle demiştir: "'الصَّمَدُ/es-Samed' boşluğu bulunmayan, dolu olan demektir."

Abdürrezzâk > Kays b. Rebî' > Âsım isnadıyla rivayet edildiğine göre, Şakîk şöyle demiştir: "'الصَّمَدُ/es-Samed' yüceliğinde en üstün konuma gelen efendi demektir."

a. Hadisin lafızda küçük ihtilâflarla birlikte birkaç tarîkle rivayet edildiğinin beyânı ile ilgili örnekler

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Abdülkerîm b. Ebi'l-Muhârık isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Yahut topraklara düşmüş bir yoksula"***[637] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Toprakla onun arasında hiçbir şey olmayıp ona yapışmıştır."

Abdürrezzâk > Ma'mer > (İsmi zikredilmeyen) bir ravi isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Yahut topraklara düşmüş bir yoksula"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Burada gayret etmekten/bitkinlikten yere yapışmış yoksul kastedilmektedir."

---

636 *Risâletu't-Deftâr*, s. 1368.
637 Beled 90/16.

Birinci rivayette "gayret etmekten/bitkinlikten" ifadesi zikredilmemiştir. Ancak "yere yapışmış" ifadesi birinci rivayetteki "Toprakla onun arasında hiçbir şey olmayıp ona yapışmıştır" ifadesi ile aynı anlama gelmektedir.

b. Tefsirde delil olarak kullandığı hadise veya rivayete istişhadda bulunması

Saîd b. Mansûr > İsmail > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti kitapta açıklamamızdan sonra gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lanet eder hem de bütün lanet etme konumunda olanlar lanet ederler"***[638] âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Lanet edenler.) hayvanlardır. Yeryüzünde kuraklık ve kıtlık meydana gelince hayvanlar, 'Bu, Âdemoğullarının günahkârlarından dolayı meydana gelmiştir. Allah onların günahkârlarını lanetlesin' derler."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Hakem b. Ebân > Kâsım b. Ebî Bezze isnadıyla İbn Abbâs'tan, önceki hadisin aynısı rivayet edilmiştir.

Abdürrezzâk > Sevrî > Muhammed b. Müseyyeb > Ebû Sâlih isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs'tan, önceki hadisin aynısı rivayet edilmiştir.

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan el-Uranî şöyle demiştir: Bir kişi, Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'e "Himayemde bir yetim var, onu dövebilir miyim?" diye sordu. Allah Resûlü ***"Kendi çocuğunu dövdüğün kadar"*** dedi. Adam, "Örfe ve dine uygun şekilde malından alabilir miyim?" deyince ***"Malını artırmadan ve onun malını harcayıp kendi malını muhafaza etmeden"*** dedi.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > Amr b. Dînâr isnadıyla Hasan el-Uranî'den, önceki hadisin aynısı rivayet edilmiştir.

Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh > Zübeyr b. Musa > Hasan el-Uranî isnadıyla Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den, önceki hadisin aynısı rivayet edilmiştir.

---

638 Bakara 2/159.

c. Hükmün ve mânanın beyânına verilen önem nedeniyle hadisin veya rivayetin metnindeki ziyadeyi muhafaza etme

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > İbnu'l-Müseyyeb > Süleymân b. Yesâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Râfi' b. Hadîc, ***"Şayet bir kadın, kocasının uzaklaşmasından yahut yüz çevirmesinden korkarsa barış yolu ile aralarını düzeltmelerinde kendileri için bir günah yoktur. Barış daha hayırlıdır. Zaten nefislerde bir cimrilik vardır. Eğer iyi geçinir ve sakınırsanız şüphe yok ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır."***[639] âyeti hakkında şöyle demiştir: Râfi' b. Hadîc'in, yaşlı bir eşi vardı. Onun üzerine genç bir kadınla evlendi ve genci yaşlı eşine tercih etti. Bunun üzerine yaşlı eşi buna rıza göstermeyi reddedince Râfi' onu boşadı. Boşama iddetinin dolmasına az bir süre kala Râfi' b. Hadîc, "Dilersen seninle evli kalmaya devam ederim. Fakat sen de diğer eşimi tercih etmeme sabredersin. Dilersen de seni öylece bırakırım, iddetin sona erer (boşanmış olursun)" dedi. Kadın, "Hayır, benimle evli kalmaya devam et. Bu tercihe sabrederim" dedi. Râfi' de onunla evliliğini devam ettirdi. Ancak kadın kocasının diğer eşini tercih etmesine tahammül edemeyince Râfi', onu boşadı ve genç eşini tercih etti. İddetinin sona ermesine az bir zaman kalınca ona ilk sözlerini tekrar söyledi. Bunun üzerine kadın, "Benimle evli kalmaya devam et, sabredeceğim" dedi. Öğrendiğimiz o barışma hakkında Allah Teâlâ şu âyeti indirmiştir: ***"Şayet bir kadın, kocasının uzaklaşmasından yahut yüz çevirmesinden korkarsa barış yolu ile aralarını düzeltmelerinde kendileri için bir günah yoktur. Barış daha hayırlıdır..."***[640]

Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > İbn Sîrîn > Ubeyde isnadıyla Zührî'nin hadisinin aynısı rivayet edilmiştir. Ancak bu rivayette şu ziyadede bulunulmuştur: "Adam kadına üçüncü defa zarar verirse kadının tüm haklarını vermesi veya onu boşaması gerekir."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebû İshâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âsım b. Ebî Damra şöyle demiştir: Ali *radıyallahu anh*, ***"Rablerine karşı gelmekten sakınanlar ise bölük bölük cennete sevk edilirler. Oraya varıp da kapıları açıldığında bekçileri onlara 'Selâm size!***

---

639 Nisâ 4/128.

640 Nisâ 4/128.

Tertemiz geldiniz. Artık ebedî kalmak üzere girin buraya' derler."[641] âyetini okuduktan sonra şöyle demiştir: Cennetin kapılarından birine gelince, gövdesinden iki çeşme akan bir ağaç görürler. Emredilmişler gibi birine gidip içerler ve yıkanırlar.

Abdürrezzâk > Sevrî > Ebû İshâk > Âsım b. Ebî Damra isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ali'den hadis aynı anlamda ancak eksik ve ilave lafızlarla rivayet edilmiştir.

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Fudayl > Mansûr > İbrahim > (İsmi zikredilmeyen) bir ravi isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd şöyle demiştir Yahudi âlimlerinden biri, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yanına gelip şöyle demiştir: "Ey Muhammed! Kıyamet günü gelince Allah gökleri şunun yani başparmağının, yeri şunun yani işaret parmağının, dağları şunun yani orta parmağının, suyu ve toprağı şunun yani yüzük parmağının, diğer yaratıkları da şunun yani serçe parmağının üzerine koyar. Sonra onları sallayıp 'Mülk/Hükümranlık bugün bana aittir, nerede o yeryüzü kralları?' der." Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Yahudi'nin sözünü doğruladığı için azı dişleri görünecek şekilde güldü.

2. İsnaddaki Metodu

Abdürrezzâk'ın rivayetlerdeki lafızları nasıl üst düzey bir dikkatle tetkik ettiğini ve rivayetler arasındaki farkları güvenilir bir şekilde nasıl beyân ettiğini gördük. Kısacası Abdürrezzâk'ın rivayetlerin metinlerine karşı göstermiş olduğu özeni ve hassasiyeti gördük. Müfessir aynı dikkati ve araştırma ruhunu rivayetlerin isnadları için de ortaya koymuştur. Bu bağlamda emanetin gereklerini yerine getirmiş ve yükümlülüğünü ortadan kaldırmıştır. Çünkü o, hadisin veya bir rivayetin sıhhatini ispatlamak için gerekli esaslara aşırı bağlı kalmıştır. Abdürrezzâk'ın hadis rivayetinde metne ve isnada bu derecede önem vermesinde şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü o, bir tefsir âliminden önce, hâfız bir muhaddistir. Bu nedenle rivayetler ve isnadlar, durumu açıklığa kavuşturacak ve münekkidin bunu ayırt etmesini sağlayacak şekilde gelmiştir.

641 Zümer 39/73.

Burada müfessirin isnad metodundaki bu yönünü ortaya koyan çeşitli örnekler zikredeceğiz.

a. Hadislerin isnadlarında bulunan ravilerin isimlerini hiçbirini düşürmeden zikretmesi

Abdürrezzâk > İbnu't-Teymî > Babası > Ebû Nadra isnadıyla rivayet edildiğine göre, Câbir b. Abdullah veya Ebû Saîd el-Hudrî ya da (başka) bir sahâbî, ***"Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır"***[642] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet, Kur'ân'ın tümünü tamamlar. Kur'ân'da nerede 'Orada ebedî kalacaklardır' ifadesi varsa onu da tamamlar." (Teymî) dedi ki: Ebû Miclez'in şöyle dediğini duydum: "Bu, onun cezasıdır. Allah isterse ona azap etmekten vazgeçer."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebû İshâk > Egar > Ebû Hureyre veya Ebû Saîd el-Hudrî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Allah mühlet verir. Gecenin son üçte biri gelince bu semaya iner ve 'Tevbe eden bir günahkâr var mı? İstiğfar eden var mı? Dua eden var mı? Bir şey isteyen var mı?' diyerek fecre kadar seslenir."***

Abdürrezzâk > İbnu't-Teymî > Babası > Ebu's-Selîl isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kays b. Abbâd veya başkası şöyle demiştir: "İsrâiloğulları Firavun'u kastederek 'O ölmedi' dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ onu meydana çıkarıp onlara gösterdi. Yahudiler ona kızıl öküze bakar gibi bakıyorlardı."

b. Hadisin isnadındaki emin olmadığı bir ravi ile ilgili beyânda bulunması

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, -zannedersem- İbnu'l-Müseyyeb- ***"Sûr'a üfürüleceği günde Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerde olanlar da yerde olanlar da dehşetle korkarlar. Hepsi boyunları bükük olarak O'na gelirler"***[643] âyeti hakkında şöyle demiştir: Bana ulaştığına göre, bir Müslümanla bir Yahudi bir

642 Hûd 11/107.
643 Neml, 27/87.

mesele hakkında tartıştılar. Müslüman, "Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'i seçip insanlardan üstün kılan Allah'a yemin olsun ki şöyle şöyledir" dedi. Buna karşılık Yahudi, "Musa *aleyhisselâm*'ı seçip insanlardan üstün kılan Allah'a yemin olsun ki şöyle şöyledir" deyince Müslüman ona tokat attı. Bunun üzerine Yahudi, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yanına gelip onu şikâyet etti. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Beni Musa'dan üstün tutmayın. Zira insanlar kıyamet günü bayılacaklar (ben de onlarla bayılacağım). İlk kişi olarak ayıldığımda Musa'yı Arş'a sıkı sıkıya tutunmuş vaziyette göreceğim. Onun benden önce mi diriltildiğini yoksa Allah'ın istisna ettiklerinden mi olduğunu bilmiyorum."***

Abdürrezzâk > Ma'mer > isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde ***"Kendisinde kitaptan bir bilgi bulunan kişi"***[644] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu kişi, Âdem *aleyhisselâm*'ın soyundandır. -İsrâiloğulları'ndan dediğini zannediyorum.- Allah'ın onunla dua edildiğinde duayı kabul ettiği ismini biliyordu."

c. Bir hadisi veya rivayeti alma yönünü beyân etmedeki hassasiyeti

Bu, bir rivayeti veya hadisi nakletme şeklini ifade eden yöntem ile ilgili bir durumdur ve Abdürrezzâk'ın rivayeti en uygun bir şekilde nakletmede ne kadar temkinli olduğu hususunda bir delil niteliğindedir.

Abdürrezzâk dedi ki: Ma'mer'in şöyle dediğini işittim: "Çocuklar Yahya *aleyhisselâm*'a 'Bizi oynamaya götür' dediklerinde Yahya *aleyhisselâm* 'Ben oynamak için yaratılmadım' dedi. Allah Teâlâ onun hakkında ***'Biz ona hikmeti daha çocukken verdik'***[645] âyetini indirdi."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Sâlim > Ma'dân b. Ebî Talha > Sevbân isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Ben havuzumun (Havz-ı Kevser) başında bulunacağım. Ashâb-ı Yemîn (cennetlikler) için insanları oradan uzaklaştıracağım. Asamla onlara vurunca dağılıp gidecekler. Oraya cennetten iki ırmak akar. Biri gümüşten, diğeri altındandır.***

---

644 Neml 27/40.
645 Meryem, 19/12.

O iki nehrin uzunluğu, Basra ile San'a veya Eyle ile Mekke ya da şu durduğum yerle Ummân arası kadardır."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Cumartesi (tatili) ancak hakkında ihtilâfa düşenlere farz kılınmıştı. Şüphesiz ki Rabbin ihtilâf edegeldikleri şey hakkında kıyamet gününde aralarında hükmedecektir"***[646] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar Cuma'yı istediler fakat Cuma gününü reddedip yerine Cumartesi gününü benimsediler."

Abdürrezzâk dedi ki: Hişâm'ı Hasan'dan Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu rivayet ederken dinledim: ***"Sana ihanet edene ihanet etme. Sana güvenip emanet edene emanetini geri ver."***

Abdürrezzâk dedi ki: "Ma'mer, ashâbımızdan bir adamdan rivayetle bazı âlimlerin şöyle dediğini rivayet etti: "Onlar sınırları aşınca Allah Teâlâ rızıklarını çoğalttı. Sonra yine sınırları aşınca Allah Teâlâ rızıklarını çoğalttı. Ne zaman hadlerini aşsalar Allah Teâlâ rızıklarını bollaştırıyordu. Sonunda Allah Teâlâ onları helâk etmeyi murad edince onlara öyle bir sıcaklık musallat etti ki şiddetli sıcaktan dolayı bir yerde duramıyorlardı. Ne gölge ne de su fayda ediyordu. Sonunda onlardan biri gidip bir gölgede gölgelenince orada bir rahatlık ve serinlik buldu. Bunun üzerine arkadaşlarına seslenip 'Serinliğe gelin' deyince hızla onun yanına geldiler. Hepsi orada bir araya gelip toplanınca Allah Teâlâ gölgeyi ateşe çevirip onların üzerine gönderdi. "عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ" ***'gölge gününün azabı'***[647] işte budur."

Abdürrezzâk dedi ki: Ma'mer, Katâde'nin, ***"Ona yol bulabilenlerin o evi haccetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır."***[648] âyeti hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: Öğrendiğime göre Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* hac yolu hakkında soru sorulunca şöyle buyurmuştur: ***"(Hac için gerekli olan şeyler,) azık ve binektir."***

Abdürrezzâk dedi ki Hişâm, Hasan'dan rivayetle Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den "aynısını" rivayet etti.

---

646 Nahl 16/124.
647 Şuarâ 26/189.
648 Âl-i İmrân 3/97.

Abdürrezzâk dedi ki: Sevrî'ye ***"Meleklerin taşıdığı o tabutun içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sekînet, Musa ve Hârûn hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır."***[649] âyetini sordum. Sevrî şöyle dedi: "Bazıları, 'Geriye kalmış emanetler, bir miktar menn içeceği ve tabletlerin/levhaların parçalarıdır' diyorlar. Bazıları ise 'Bir asa ve iki terlik' diyorlar."

Mezkûr rivayetler, birinci rivayette olduğu üzere dinleme, soru sorma, meşhur bir şeyhten veya ashâbından rivayet alma gibi çeşitli rivayet yollarını beyân etme konusunda Abdürrezzâk'ın ne kadar dikkatli olduğuna delildir. Ayrıca bu Abdürrezzâk'ın emaneti korumasının, sağlam zekâsının ve güçlü hafızasının bir göstergesidir.

d. Bir hadisi veya bir rivayeti şeyhinden doğrudan mı aldığı yoksa başka birisi şeyhine rivayette bulunurken mi aldığı hususunda dikkatli bir şekilde beyânda bulunması

Abdürrezzâk şöyle demiştir: Ebû Osmân'ı Ma'mer'e şöyle derken dinledim: "Ben, Mücâhid'le birlikte savaşanların arasındaydım. Bir adam esir edilince onu takip edip öldürdüm. Ancak bundan dolayı Mücâhid beni kınayıp ayıpladı."

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ömer b. Abdülazîz iki kişiye karşılık bir kişiyi kurtarıyordu."

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hasan, esirlerin mal/para karşılığında kurtarılmalarını hoş karşılamazdı." Ma'mer dedi ki: "Buna izin veren hiç kimseyi duymadım."

Abdürrezzâk şöyle demiştir: Ma'mer'e "Âyetler nelerdir?" diye soruldu. Ma'mer şöyle dedi: Katâde bana Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu haber verdi: ***"Şu altı şey gelmeden; güneşin battığı yerden doğmasından, Deccâl'den, dumandan, Dâbbe'den, birinizin hassaten başına gelecek ölümden ve kıyametin kopmasından önce amellere devam edin."*** Ma'mer'e "Alâmetlerin ilkinin hangisi olduğu size bildirildi mi?" diye soruldu. O, "Güneşin (batıdan) doğmasıdır" dedi. Ma'mer şöyle demiştir: "Bazı kişilerin ilk alâmetin Deccâl olduğunu söyledikleri bilgisi bana ulaştı."

---

649 Bakara 2/248.

e. Bir rivayetin başında veya sonunda birden fazla isnad zikretmesi

Abdürrezzâk > Ma‘mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğinde göre babası; Sevrî > Ali b. Bezîme isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***“O ‘Şüphe yok ki, Ben sizin bilmediklerinizi bilirim’ demişti.”***[650] âyeti hakkında şöyle demişlerdir: “İblis’in isyan edeceğini bildi ve onu masiyet için yarattı.” Zikrettiğimiz bu rivayetteki isnadlar, Abdürrezzâk’ın birden fazla isnadı bir zenginlik olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Yani Abdürrezzâk için tek bir rivayette birden fazla isnad zikretmede hiçbir sakınca yoktur. Bu rivayette Abdürrezzâk rivayetin metnini “قالا/ikisi dedi” lafzı ile her iki isnada nispet etmiştir. Abdürrezzâk birden fazla isnadda bu yöntemi kullandığı gibi bir rivayeti naklettikten sonra “mislihü,” “misli” veya “misli zalike” lafızlarıyla aynı metni farklı bir isnad ile rivayet etmektedir. Aşağıdaki rivayetler buna örnek niteliğindedir:

Abdürrezzâk > Ma‘mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde ve Hasan şöyle demişlerdir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, şöyle buyurmuştur: ***“Mü’min için kıyamet gününün uzunluğu, dünyada tam olarak ve güzelce kıldığı bir namaz kadardır.”***

Abdürrezzâk; İbn Uyeyne > Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân > Hasan tarîkiyle Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*’den, önceki hadisin <u>aynısı/misli</u> rivayet edilmiştir.

Ma‘mer şöyle demiştir: “Saîd b. Cübeyr’i, Mücâhid’i ve İkrime’yi dinleyen birisi, onların âyeti ‘وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ’[651] şeklinde okuduklarını bana haber verdi. ***‘Onunla mükellef tutulanlar’*** ise oruçla mükellef tutulup güç yetiremeyenler ve bundan dolayı da oruç tutmayıp yiyenlerdir.”

Abdürrezzâk > Ma‘mer > İbn Tâvus > babası isnadıyla önceki hadisin bir benzeri (misli zâlike) rivayet edilmiştir.

Abdürrezzâk > Ma‘mer > İbn Ebî Necîh > Mücâhid isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes‘ûd, ***“Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer alıkonulursanız o hâlde kolayınıza giden kurbanlardan***

---

650 Bakara 2/30.

651 Bakara 2/184.

gönderin. Kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Artık içinizden her kim hastalanır yahut başında bir rahatsızlık bulunursa fidye olarak ya oruç tutmalı ya sadaka vermeli yahut kurban kesmelidir. Emin olduğunuz vakit ise kim hac zamanına kadar umreden faydalanmak isterse kurbandan kolayına geleni kessin. Fakat kim bulamaz ise hac günlerinde üç, döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutsun. Bu, aile ikâmetgâhı Mescid-i Harâm'da olmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Gerçekten Allah'ın cezası pek çetindir."[652] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Eğer biri, hastalıktan, kırıktan ve benzeri bir şeyden dolayı engellenip (hac ve umre) yapamazsa kurbanını gönderir, kurban yerine ulaşıncaya dek ihramlı kalır ve kurbanını keser. Sonra üzerinde hem hac hem de umre borcu olduğu hâlde ihramdan çıkabilir ve ailesinin yanına dönebilir. Daha sonra Beytullah'a ulaşırsa ona sadece sonraki sene hac gerekir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde'den, önceki hadisin bir benzeri rivayet edilmiştir.

Zikrettiğimiz bu rivayetler Abdürrezzâk'ın isnad konusundaki tecrübesine, rivayetteki güvenilirliğine ve bu ilimdeki maharetine delildir.

f. İsnaddaki bazı ravilerin özelliklerini zikretmesi

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Dînâr şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in eşi Ümmü Seleme'nin çocuklarından bir kişiyi şöyle derken dinledim: Ümmü Seleme, "Ey Allah'ın Resûlü! Hicret konusunda kadınların herhangi bir yerde zikredildiğini duymuyoruz" deyince Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: ***"Rableri, onlara şu karşılığı verdi: 'Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zâyi etmeyeceğim...'"***[653]

Abdürrezzâk > Ma'mer > Fudayl er-Rakkâşî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Haccâc'ın babası Mücâhid, Hicr'de şöyle demiştir: "Beş yüz bin melek kanatlarını açarak ve etrafını çevirerek En'âm sûresiyle birlikte indi."

---

652 Bakara 2/196.
653 Âl-i İmrân 3/195.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hafsa bint Sîrîn şöyle demiştir: Adı Rufey' olan Ebu'l-Âliye er-Riyâhî'ye ***"O söz aleyhlerine gerçekleşince"***[654] âyetini sordum. O şu âyeti okudu: ***"Nûh'a vahyolundu ki: Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başka, artık hiç kimse iman etmeyecek. O hâlde, onların yapmakta oldukları şeylerden dolayı üzülme."***[655]

Gördüğünüz üzere bu rivayetlerdeki bazı isimler ve künyeler üzerinde şerh yapılmıştır. Bunun nedeni hadis ravileri arasında meydana gelebilecek herhangi bir karışıklığın önüne geçmektir. Râviler ile ilgili kısa açıklama yapma Abdürrezzâk'ın rivayet sanatındaki yetkinliğine işaret etmektedir.

g. Rivayetleri daha üstün tabaka ile derecelendirme

Örneğin: ***"Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur."***[656] âyeti ile ilgili rivayetler:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Muhammed b. el-Kelbî şöyle demiştir: "Allah, semayı sudan, yeryüzünü ise bitkilerden ayırıp var etti."

Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah yedi göğü üst üste, yedi yeri de alt alta olacak şekilde ayırdı."

Abdürrezzâk'ın naklettiği bu iki rivayetin isnadları arasında derecelendirme vardır. Birinci isnadda, isnad zinciri Muhammed b. el-Kelbî'de son bulmuştur. İkinci rivayet ise Mücâhid'e kadar devam etmiştir. Şüphesiz ki Mücâhid'in tabakası Muhammed b. el-Kelbî'nin tabakasından daha üstündür.

Aynı durum aşağıdaki rivayetler arasında da söz konusudur:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "On sekiz ay Mekke'ye doğru namaz kıldılar."

654 Neml 27/85.
655 Hûd 11/36.
656 Bakara 2/29.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbnu'l-Müseyyeb şöyle demiştir: "Müslümanlar Mekke'den Medîne'ye geldikten sonra on altı ay Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldılar."

Abdürrezzâk > İsrâil b. Yunus > Ebû İshâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Berâ b. Âzib şöyle demiştir: "Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* (Medîne'ye) gelince Beytü'l-Makdis'e doğru on altı ay namaz kıldı. -Veya şöyle demiştir: On yedi ay.- Kâbe'ye döndürülmeyi istiyordu. Bundan dolayı ***'Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. Onun için and olsun seni hoşnut olacağın kıbleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir.'***[657] âyeti indirildi. Bunun üzerine Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* Kâbe'ye döndü."

h. İsnadda aynı tabakadan birden çok ravi bulunması

Örnek: Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Onlardan bu günahın büyüklüğünü yüklenen kimse için de çok büyük bir azap vardır."***[658] âyeti hakkında şöyle demiştir: Velîd b. Abdulmelik'in yanındaydım. Velîd b. Abdulmelik, ***"'Onlardan bu günahın büyüklüğünü yüklenen kimse.'*** Ali'dir" deyince ona "Hayır! Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Alkame b. Vakkâs ve Ubeydullah b. Abdullah b. Mes'ûd'un bana bildirdiklerine göre, hepsi de Âişe *radıyallahu anhâ*'nın 'İftira olayında günahın en büyüğünü üstlenen kişi Abdullah b. Übey'dir' dediğini işitmişlerdir" karşılığını verdim. Bunun üzerine Velîd b. Abdulmelik bana "Abdullah'ın günahı neydi?" diye sorunca da şu cevabı verdim: "Senin kabilenden iki ihtiyar olan Ebû Seleme b. Abdurrahmân b. Avf ile Ebû Bekir b. Abdurrahmân b. Hâris b. Hişâm'ın bana bildirdiklerine göre, Âişe *radıyallahu anhâ*, 'Benim durumumla ilgili kötü şeyler yaptı' demiştir."

Yukarıdaki rivayetlerde gördüğünüz üzere bir grubun tamamı Âişe *radıyallahu anhâ*'dan hadis dinlemiştir. Ve onların hepsi aynı tabakadan ravilerdir, onlardan rivayette bulunan ise Zührî'dir.

---

657 Bakara 2/144.
658 Nûr 24/11.

i. İsnadda aynı tabakadan birden çok ravi bulunması

Abdürrezzâk > Sevrî > A'meş > Abdullah b. Ebî Mürre isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mesrûk şöyle demiştir: Abdullah b. Ömer, ***"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanmayın. Aksine onlar diridirler, Rableri katında rızıklanırlar."***[659] âyetini kendisine sorduğumuzda şöyle dedi: "Şehitlerin ruhları, Allah'ın katında Arş'a asılı kandilleri olan ve istedikleri cennetlerde dolaşan yeşil kuşlar gibidirler. Rabbin onları güzelce gözetir ve 'Bir şey arzuluyorsanız onu size bahşedeyim' der. Ama onlar, 'Rabbimiz! Cennette istediğimiz bahçelerde dolaşmıyor muyuz!' derler. Allah ikinci defa onlara bakıp 'Bir şey arzuluyorsanız onu size bahşedeyim' der. Onlar yine 'Rabbimiz! Cennette istediğimiz bahçelerde dolaşmıyor muyuz!' derler. Sonra Allah üçüncü defa onlara bakıp 'Bir şey arzuluyorsanız onu size bahşedeyim' der. Buna karşılık onlar, 'Rabbimiz! Ruhlarımızı bedenlerimize iade edersen yeniden savaşır, senin yolunda tekrar öldürülürüz' derler. Fakat Allah onlara bir şey söylemez."

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Atâ b. es-Sâib > Ebû Ubeyde > Abdullah isnadıyla rivayet edildiğine göre, üçüncü defada Allah Teâlâ "Bir şey arzuluyorsanız onu size bahşedeyim" deyince şehitler şöyle derler: "Peygamberimize bizden selâm söyle ve bizim memnun olduğumuzu ve bizden hoşnut olunduğunu bildir."

Gördüğünüz üzere Abdürrezzâk bu ve benzeri rivayetleri, isnadlardaki ihtilâfları ve rivayetlerdeki eksiklikleri ve farkları beyân etmek için nakletmektedir.

j. Hadisin ihtisarı ve tamamı

Hadisin muhtasar olarak veya tamamen rivayet edilmesi bazı ravilerin başvurduğu rivayet sanatlarından biridir. Ancak bu, âlimler arasında ihtilâflı bir meseledir. Söz konusu bu ihtilâfın temeli, rivayetlerdeki mânaya dönmektedir. Öyle ki selef ve halef cumhur ulemâ, rivayetin lafızlarını, delâletini ve gayesini bilen kimseler için rivayetleri veciz tutma yöntemini kullanmışlardır. Dolayısıyla hadisi bir rivayette kısaltmak, başka bir rivayette tam olarak nakletmek caizdir. Çağdaş ve kadîm

659 Âl-i İmrân 3/169.

ulemânın ekseriyetinin de söylediği gibi bunda bir sakınca yoktur ve imamlar bu yönde amel etmişlerdir. Hadisin ihtisarı, şayet aynı haber başka bir rivayette tam olarak nakledildiyse caizdir; aksi takdirde caiz değildir. Çünkü iletilmesi gereken mâna hadisin tamamlanmayan kısmında gizli kalmış olabilir.[660]

Şayet bir ravi hadis rivayetinde şüpheli bir durumda ise bir rivayeti tam olarak rivayet ettikten sonra hadisi ihtisar etmekten kaçınmalıdır. Çünkü bir rivayeti tam olarak naklettikten sonra aynı rivayeti daha sonra ihtisar ederse ravinin rivayeti unuttuğu veya hata yaptığı zannedilebilir. Aynı şekilde ilk veciz hâlde verip daha sonra rivayeti tam şekilde naklederse bu defa da ravinin rivayete ziyade yaptığı zannedilir.[661]

Müfessirimiz Abdürrezzâk tüm bunların bilincindeydi. Dolayısıyla bazı yerlerde tam olarak naklettiği rivayetleri muhtasar bir şekilde, bazen de muhtasar bir şekilde naklettiğini bir başka yerde tam olarak rivayet etmeye özen göstermiştir.[662] Abdürrezzâk'ın hadis rivayetinde bu yönteme başvurması, onun rivayet ilmindeki ustalığının bir göstergesidir.

Örnek 1: ***"Altın ve gümüşü yığıp biriktiren ve onları Allah yolunda infak etmeyenlere gelince; onlara acıklı bir azabı müjdele!"***[663] âyeti ile ilgili Abdürrezzâk > Sevrî > Mansûr > Amr b. Mürre isnadıyla rivayet edildiğine göre, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd şöyle demiştir: ***"Altın ve gümüşü yığıp biriktiren ve onları Allah yolunda infak etmeyenlere gelince; onlara acıklı bir azabı müjdele!"*** âyeti inince Muhâcirler, "Hangi malları edineceğiz?" dediler. Ömer ise "Ben bunu Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e sorarım" dedi. Ömer şunu söyledi: Devemin üzerinde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e yetişip "Ey Allah'ın Resûlü! Muhâcirler, 'Hangi malları edineceğiz?' diye soruyorlar" dedim. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, şöyle buyurdu: ***"Zikreden bir dil, şükreden bir kalp, dini konusunda kendisine destek ve yardımcı olan inanmış bir eş (edinsinler)."***

---

660 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisu'l-Hasîs*, s. 91; Süyûtî, *Tedrîbü'r-Râvî,* II, 98; İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 189; İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, II, 86-90.

661 Ahmed Şâkir, *Hâmişu'l-Bâisu'l-Hasîs*, s. 121.

662 *Risâletu't-Deftâr*, s. 1438.

663 Tevbe 9/34.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Âsım b. Ebi'n-Necûd > Ebû Sâlih isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Hureyre şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Malı olup da hakkını (zekâtını) vermeyen kişinin malı, kıyamet günü çıplak bir yılana dönüştürülür. İki boynuzu olan bu yılan, onun peşine düşünce adam, elini ağzına sokar ve Yüce Allah, yaratılmışlar arasında hükmünü verinceye kadar elini ısırmaya devam eder."***

Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Tâvus) şöyle demiştir: "Bana ulaşan bilgiye göre kenz (biriktirilen mallar) kıyamet günü kafası kel bir yılana dönüşür. Mal sahibi ondan kaçarken yılan da onun peşine düşer. Bu esnada 'Ben sana ait hazineyim' diyerek onun neresini tutabilirse alır."

Örnek 2: Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Artık içinizden her kim hastalanır yahut başında bir rahatsızlık bulunursa..."***[664] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Ka'b b. Ucre'ye üç gün oruç tutmasını emretti."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > Mücâhid isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdurrahmân b. Ebî Leylâ şöyle demiştir: "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*, Ka'b b. Ucre'nin yanına uğradı. Bu sırada Ka'b b. Ucre bir tencerenin altında ateş yakıyor, başındaki hayvancıklar da (bitler) üzerine düşüyordu. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ona ***'Ey Ka'b! Bu hayvancıklar seni rahatsız ediyor mu?'*** deyince, Ka'b 'Evet ey Allah'ın Resûlü!' dedi. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ona başını tıraş etmesini, bir kurban kesmesini veya üç gün oruç tutmasını ya da üç sâ' yiyecek ile altı yoksulu doyurmasını emretti."

k. Rivayet lafızlarındaki dikkati; farklı lafız dâhil etmekten kaçınması ve rivayette lafızların olduğu gibi rivayet edildiğini tekit etme

Örnek: Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, Enes ***"Yayılmış gölgelerde"***[665] âyeti hakkında şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Cennette öyle***

664 Bakara 2/196.
665 Vâkıa 56/30.

bir ağaç vardır ki binekli kişi onun gölgesinde yüz yıl gitse de onu geçemez."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Muhammed b. Ziyâd > Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şunu da söylemiştir: ***"İstiyorsanız 'Yayılmış gölgelerde' âyetini okuyun."***

Ebû Hureyre isnadıyla gelen rivayetteki ***"İstiyorsanız okuyun"*** ifadesini hadisin metninde ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca rivayetteki ***"İstiyorsanız okuyun"*** lafzının idrâc olmadığını bilakis Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e ait olduğunu tekit etmiştir.

Abdürrezzâk bir hadisin veya rivayetin naklî esnasında elinden geldiğince dikkatli olmaya gayret etmiştir. Zira ikinci rivayette sessiz kalsaydı ve ikinci rivayetin metnini birinci rivayete ilave etseydi şöyle derdi: "... Yüz yıl gitse de onu geçemez, istiyorsanız okuyun..." Burada her iki rivayete idrâc edildiği ihtimali de düşünülebilirdi; ancak Abdürrezzâk her iki rivayetin isnadını ayrı ayrı zikrettiği için bu şüphe ortadan kalkmış ve rivayetin Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in hadisi olduğunu tekit etmiştir.

l. İsnadlardaki kapalılığı açıklama

İsnaddaki kapalılık birçok şeyin anlaşılmamasına sebebiyet verir. İsnaddaki herhangi bir kapalılığı beyân etmek araştırmacının çok fazla emek sarf etmesine ve meşakkat çekmesine yol açmaktadır. Çünkü bir araştırmacının isnaddaki kapalılığı beyân edip rivayetin sıhhati konusunda hiçbir şek ve şüpheye yer bırakmaması gerekmektedir. Hadis rivayetindeki tecrübe sahibi olan ve sabit adımlarla ilerleyen Abdürrezzâk, bu konuya da son derece özen göstermiştir.

Örnek: Abdürrezzâk > Ma'mer > Zühri > Humeyd b. Abdurrahmân b. Avf isnadıyla rivayet edildiğine göre, ilk Muhâcirlerden olan annesi Ümmü Gülsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt ***"Ey iman edenler! Sabırla ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir"***[666] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Abdurrahmân b. Avf öyle bayıldı ki nefesinin kesildiğini zannettiler. Bunun üzerine eşi

666 Bakara 2/152-153.

Ümmü Gülsüm, emredildiği sabır ve namazdan yardım istemek için Mescid-i Nebevî'ye gitti."

Abdürrezzâk mezkûr rivayette Humeyd b. Abdirrahmân b. Avf'ın annesi ile ilgili bilgi vermiş ve onunla ilgili açıklamada bulunmuştur.

Abdürrezzâk > Ma'mer > İsmail b. Şerûs isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs'ın azadlı kölesi İkrime şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbından ve Ensâr'dan, bana ismini söylediği ama benim adını unuttuğum bir adam, oruçlu iken bir gece geldi. Akabinde eşi, ona "Sana yemek hazırlayıncaya dek uyuma" dedi. Ancak adam uyuyakaldı. Eşi gelip "Vallahi, sen uyudun" deyince "Hayır vallahi uyumadım" dedi. Bunun üzerine eşi "Evet vallahi uyudun" dedi. Bu nedenle adam, o gece hiçbir şey yemedi ve kendinden geçmiş hâlde oruçlu olarak sabaha çıktı. Bunun üzerine söz konusu ruhsat indirildi.

m. Muttasıl, merfû, mevkuf, mürsel ve maktu rivayetlerde bulunması

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Hureyre şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Amr b. Âmir el-Huzâî'yi cehennemde bağırsaklarını sürüklerken gördüm. Hayvanları ilk olarak başıboş bırakan ve İbrahim aleyhisselâm'ın dininden ayrılan ilk kişi odur."*** Bu rivayetin isnadı munkatıdır. Çünkü Zührî, Ebu Hureyre ile görüşmemiştir.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zeyd b. Eslem isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Ben ilk olarak hayvanları sâibe kılarak başıboş bırakan, putları diken ve İbrahim aleyhisselâm'ın dinini değiştiren kişiyi biliyorum"*** buyurdu. Sahâbîler, "Ey Allah'ın Resûlü! Bu kişi kimdir?" diye sorunca ***"Ka'boğulları'ndan Amr b. Luhay'dır. Onu cehennemde bağırsaklarını sürüklerken ve kokusu cehennem ahalisine eziyet verirken gördüm. Yine hayvanları ilk olarak bahîre kılan kişiyi biliyorum"*** buyurdu. Sahâbîler, "Ey Allah'ın Resûlü! Bu kişi kimdir?" diye sorunca Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Bu kişi Müdlicoğulları'ndandır. Onun iki devesi vardı. O develerinin kulaklarını yarıp sütlerini haram kıldı, daha sonra sütlerini***

içti. Cehennemde develerin ağızlarıyla onu ısırıp ayaklarıyla çiğnediklerini gördüm." Bu rivayet mürseldir. Çünkü Zeyd b. Eslem tâbiîndendir.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebû İshâk > Saîd b. Cübeyr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs ***"Peki, bütün bunları yapan, ölüleri diriltemez mi?"***[667] âyeti okunduğunda şöyle demiştir: "Evet tabii ki!" (Muttasıl-Mevkuf)

Abdürrezzâk > Ma'mer > İsmail b. Ümeyye isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Peki, bütün bunları yapan, ölüleri diriltemez mi?"***[668] âyeti okunduğunda şöyle demiştir: ***"Evet tabii ki!"*** (Mürsel)

n. Benzer durumlar dolayısıyla bir rivayetin tekrarlanması

Abdürrezzâk birçok yerde bazı rivayetleri tekrarlamıştır. Abdürrezzâk'ı rivayetleri tekrarlamaya sevk eden şey, iki konu arasındaki içeriğin yakın veya benzer olmasıdır. Rivayetin tekrar etmesi birinin isnadının daha iyi olması veya isnadda ziyade olması nedeniyledir. Nadiren rivayeti ilk geçtiği yerdeki gibi tamamıyla zikretmektedir. Abdürrezzâk buna rivayetin gayesine ve türüne göre başvurmaktadır.

Örnek 1: Abdürrezzâk şöyle demiştir: Ma'mer'e "Âyetler nelerdir?" diye soruldu. Ma'mer şöyle dedi: Katâde bana Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu haber verdi: ***"Şu altı şey gelmeden; güneşin battığı yerden doğmasından, Deccâl'den, dumandan, Dâbbe'den, birinizin hassaten başına gelecek ölümden ve kıyametin kopmasından önce amellere devam edin."*** Ma'mer'e "Alâmetlerin ilkinin hangisi olduğu size bildirildi mi?" diye soruldu. O, "Güneşin doğmasıdır" dedi.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Şu altı şey gelmeden; güneşin battığı yerden doğmasından, Deccâl'den, dumandan, Dâbbe'den, birinizin hassaten başına gelecek ölümden ve kıyametin kopmasından önce amellere devam edin."***

---

667 Kıyâmet 75/40.

668 Kıyâmet 75/40.

Abdürrezzâk birinci rivayeti ***"Güneş kendisi için belirlenen yerde akar (döner)"***[669] âyetinin tefsirinde; ikinci rivayeti ise ***"Göğün apaçık bir dumanı getireceği günü gözetle"***[670] âyetinin tefsiri için zikretmiştir. Burada her iki âyette konunun kıyamet saati ile ilgili olması nedeniyle rivayetlerin tekrarlandığı çok açıktır.

Birinci rivayette güneşin kendisi için belirlenen yörüngede dönüp gittiği, doğudan doğup batıdan battığı ve kıyamet günü geldiğinde bilinenin aksine yörüngesinden çıkarak batıdan doğacağı ifade edilmektedir. İkinci rivayette ise kıyamet saatinin şartları yani duman, güneşin batıdan doğması vb. beyân edilmektedir. Dolayısıyla her iki âyetteki benzer konular benzer rivayetlerin tekrarı ile tefsir edilmiştir.

Örnek 2: Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Ebu'l-Âliye > İbn Abbâs isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Hiç kimsenin, 'Ben Yunus b. Mettâ'dan daha hayırlıyım' demesi uygun değildir. O bir günah kazandı sonra Rabbi onu kendisi için seçti."***

Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Ebu'l-Âliye > İbn Abbâs isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Kimse 'Ben Yunus b. Mettâ'dan daha hayırlıyım' dememelidir. Zira Allah onu annesine nispet etti. Yunus bir günah işledi fakat sonra Rabbi onu seçtiği kullardan yaptı."***

Birinci rivayeti Yunus sûresinin sonunda, ikinci rivayeti ise, ***"Eğer (Allah'ı çokça zikredip) tesbih edenlerden olmasaydı…"***[671] âyetinin tefsirinde zikretmiştir. Her iki rivayet Yunus ve Sâffât sûrelerinde, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in Yunus *aleyhisselâm* hakkındaki sözü nedeniyle bir araya gelmiştir.

o. Dinlediği hadisleri rivayette "ahberenâ" lafzını esas alması

Yapmış olduğum gözlem ve incelemeler neticesinde Abdürrezzâk'ın rivayetlerin çoğunda "ahberenâ" lafzını kullandığını tespit ettim. Bazı

---

669 Yâsîn 36/38.
670 Duhân 44/10.
671 Sâffât 37/143.

rivayetlerde ise bu lafzı kısaltarak "nâ" şeklinde kulanmaktadır. Örneğin: Nâ: Ma'mer… nâ: Sevrî… nâ İbn Uyeyne vb.

Hatîb bir grup ilim ehlinin neredeyse dinlediklerinin tamamını"ahberenâ" lafzı ile naklettiklerini zikretmiştir. Bu bağlamda zikredilen ilim ehli kimseler şunlardır: "Hammâd b. Seleme, Abdullah b. el-Mübârek, Hüşeym b. Beşîr, Abdullah b. Musa, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Yezîd b. Hârûn, Amr b. Avn, Yahya b. Yahya et-Temîmî vdğ."[672]

Abdürrezzâk'ın çok nadir bir şekilde rivayetlerde "haddesenâ" lafzını kullandığına tanıklık etmekteyiz. Hatîb, *el-Kifâye*'de bu bağlamda şöyle demiştir: Abdürerzzâk, "haddesenâ" lafzını sadece talep edildiğinde kullanmaktadır sonra hemen "ahberenâ" lafzını kullanmaya geri dönmektedir. Abdullah b. Ahmed dedi ki: Babam şöyle rivayet etti: "Abdürrezzâk'ın yanındaydık. Ben sağındaydım, İshâk b. Râhûye de solundaydı. Abdürrezzâk bazen bizim sevdiğimizi bildiği için 'haddesenâ… haddesenâ' diye okurdu ancak sonra o âdetine geri dönerdi."[673]

Seleme b. Şebîb şöyle demiştir: Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini duydum: "'Senâ' Abdürrezzâk… 'senâ' fulanûn…" Dedim ki: "Ey Ebû Abdullah! Abdürrezzâk 'haddesenâ' demiyordu 'ahberenâ' diyordu." Ahmed dedi ki: "Ben yalnızken 'senâ' dedi."[674]

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: Babama "İnsanlar Abdürrezzâk'ın 'nâ Ma'mer' dediğini söylüyorlar, sen neden 'haddesenâ' diyorsun?" dedim. Babam dedi ki: "Abdürrezzâk bizim 'haddesenâ' lafzını sevdiğimizi biliyordu ve bizim için 'haddesenâ' diyordu. Sonra tekrar 'nâ' demeye başlıyordu."[675]

Muhammed b. Râfi' şöyle demiştir: "Abdürrezzâk; Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye gelinceye kadar 'ahberanâ' diyordu. Onlar geldiler ve Abdürrezzâk'tan 'haddesenâ' demesini istediler. Her ne zaman onlarla birlikte hadis dinlediysem 'haddesenâ' diyordu ancak daha sonra 'ahberanâ' diyordu."[676]

---

672 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 285; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 130.
673 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* 286.
674 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* 286.
675 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* 286.
676 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* 286.

ALTINCI KONU ABDÜRREZZÂK'IN RİVAYETLERİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDIRME

Abdürrezzâk'ın tefsirinde takip ettiği metodoloji ile ilgili en önemli özellikleri beyân ettikten sonra çalışmanın daha kapsamlı olması ve rivayetlerde hadis âlimleri ile ilgili durumları daha iyi ihata etmek için birtakım mülahazaları zikretmem yerinde olacaktır.

1.Abdürrezzâk'ın müphem bir şeyhten rivayette bulunması

Örnek 1: Abdürrezzâk > (İsmi zikredilmeyen) bir ravi > Ammâr ed-Dühnî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Ca'fer, ***"Sadakalarınızı açıkça verirseniz bu ne güzeldir. Eğer onları gizlice fakirlere verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah bu sebeple günahlarınızın bir kısmını bağışlar. Allah yapmakta olduğunuzdan gereği gibi haberdardır."***[677] âyeti hakkında şöyle demiştir: "***'Sadakalarınızı açıkça verirseniz bu ne güzeldir'*** ifadesiyle kastedilen, farz olan zekâttır. ***'Eğer onları gizlice fakirlere verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır'*** ifadesiyle kastedilen ise tatavvudur (sadakadır)."

Abdürrezzâk > Ma'mer > (İsmi zikredilmeyen) bir ravi isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, âyette geçen "حَيْرَانَ/hayrân"[678] kelimesi hakkında şöyle demiştir: "Bu, kâfirin şaşkın biri olduğunu ifade eden Allah'ın getirdiği bir örnektir. Müslüman onu hidayete çağırır fakat o buna karşılık vermez."

2. Müphem ravinin olduğu isnadın hükmü

Muhaddislerin ravinin kim olduğunu ve durumunu belirtmesi gerekmektedir. Bir muhaddis müphem bir raviden rivayette bulunabilir ancak müphem ravi ile ilgili iki durum söz konusudur: Muaddel (adalet sahibi, güvenilir) olması ve muaddel olmaması.

---

677 Bakara 2/271.

678 En'âm 6/71.

Bir ravinin muaddel olmaması durumunda isnad ile ilgili âlimlerin üç görüşü vardır ve böyle bir durum Abdürrezzâk'ın tefsirde bulunduğu için bizi yakından ilgilendiren bir durumdur.

Birinci görüş: Bu durumda isnad munkatı olur. Hâkim'in zikrettiği üzere, bu görüş hadis ilminde cumhur ulemanın görüşüdür.[679]

İkinci görüş: Bu durumda isnad mürsel olur. Bir önceki görüşle benzer bir görüştür. Çünkü mürsel ile munkatı arasında sadece ıstılahî anlamda farklılık bulunmaktadır.[680]

Üçüncü görüş: İsnad zincirinde meçhul ravinin olduğu bir isnad muttasıl kabilindendir.

Birinci ve ikinci görüşten anlaşılan, isnadda müphem bir ravinin zikredilmesi, hiç zikredilmemesi ile aynıdır. Üçüncü görüşte ise müphem bir ravinin zikredilmesi muttasıl olarak telakki edilmektedir.[681]

3. Tefsirde küçük yaştaki ravilerden yapılan rivayetlerin nakledilmesi

Abdürrezzâk > Mansûr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbrahim şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* hava rüzgârlı veya bulutlu olunca şöyle derdi: ***"Allah'ım! Rüzgârları aşılayıcı yap, yağmur getirmeyen rüzgârlar yapma!"***

Abdürrezzâk > Mansûr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbrahim şöyle demiştir: "'الْمَحْرُومِ/el-mahrûm'[682] ganimetten hiçbir geliri olmayan kişidir."

Mansûr, el-Mu'temer'in oğludur ve 132 yılında vefat etmiştir. Rivayetleri Ma'mer vasıtasıyla nakledilmiştir.

---

679 Hâkim, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs,* s. 27.
680 *Risâletu't-Deftâr*, s. 1481.
681 Hâkim, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs,* s. 27.
682 Meâric 70/25.

4. Ta'lik bağlamında nakledilen rivayetler

Abdürrezzâk'ın tefsirinde ta'lik bağlamında nakledilen rivayetler oldukça azdır.

Örnek: Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > Sâlim > Babası (İbn Ömer) isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Şu iki kişiden başkasına haset/gıpta edilmez: Allah tarafından mal verilen ve malını gece-gündüz infak eden kişiye ve Allah tarafından Kur'ân (ilim) verilen ve gece-gündüz onunla amel eden kişiye."***

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > Urve isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âişe *radıyallahu anhâ* şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* kadınlardan biat alırken onları sadece şu âyete göre imtihan ederdi: ***"Ey Nebî! Mü'min kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamaları, hırsızlık yapmamaları, zina etmemeleri, çocuklarını öldürmemeleri, elleri ve ayakları arasında bir iftira düzüp getirmemeleri ve hiçbir marufta sana isyan etmemeleri üzere sana biat etmeye geldikleri vakit biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz ki Allah çok mağfiret edendir, Rahîm'dir."***[683] Zührî, Muhammed b. Müslim b. Şihâb'dır. 124 yılında Abdürrezzâk doğmadan iki yıl önce vefat etmiştir. Bu şekilde rivayetler Abdürrezzâk'ın tefsirinde çok azdır. Abdürrezzâk'ın Zührî'den rivayetlerinin çoğu Ma'mer vasıtasıyladır.

Abdürrezzâk şöyle demiştir: Katâde, ***"Artık şefaat edenlerin şefaati onlara fayda vermez."***[684] âyetini okuyup şöyle demiştir: "Onlar, Allah'ın mü'minleri birbirlerine şefaatçi yapacağını biliyorlar." Katâde, İbn Diâme b. Sedûsî'dir. 118 yılında vefat etmiştir. Abdürrezzâk'ın ondan yaptığı rivayetler Ma'mer vasıtasıyladır.

683 Mümtehine 60/12.
684 Müddessir 74/48.

5. Abdürrezzâk'ın "kâle fulân" ve "an fulân" lafızları ile yaptığı rivayetler ve bunun hükmü

İbn Abdilberr, cumhur ulemânın nezdinde "عن/an" ve "أن/enne" lafızlarının aynı olduğunu rivayet etmiştir. Cumhur ulemâ harflere ve lafızlara önem vermemektedir. Bilakis her iki ravi arasında görüşme, aynı mecliste bulunma, dinleme ve görme gibi eylemlerin olup olmadığına bakmaktadırlar. Yani rivayetin tedlisten hâlî olup olmadığı konusu önem teşkil etmektedir. Şayet iki ravi arasında dinleme gerçekten varsa, bir ravi diğerinden rivayeti hangi lafızla yaparsa yapsın (ki lafızla munkatı bile görünse) muttasıl olarak rivayet edildiği kabul edilir.[685]

Aynı şekilde "kâle fulân: kezâ ve kezâ" ifadesi de muttasıl olarak değerlendirilir. Çünkü bu, hadisin aralarında bir vasıta olmadan birbirlerinden doğrudan alındığı anlamına gelmektedir.[686] Bu şekilde yapılan rivayetler tefsirde çok fazladır. Ancak tefsirdeki rivayetlerin çoğu muan'an şeklinde yapılan rivayetlerdir.

Abdürrrezzak'ın muan'an şeklinde yaptığı rivayetlerden örnekler:

عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: احْتَجَّتِ الْجَنَّةُ وَالنَّارُ... الحَدِيث.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > İbn Sîrîn > Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edildiğine göre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Cennet ve cehennem tartıştılar…"***

عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنِ الْأَشْعَثِ بْنِ أَبِي الشَّعْثَاءِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيمَانُهَا} قَالَ: لَا تَزَالُ التَّوْبَةُ مَبْسُوطَةً مَا لَمْ تَطْلُعِ الشَّمْسُ مِنْ مَغْرِبِهَا.

869- Abdürrezzâk > İsrâil > Eş'as b. Ebi'ş-Şa'sâ > Babası isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd, ***"Rabbinin âyetlerinden biri geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye imanı fayda vermez. De ki: "Bekleyin, biz***

685 İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 84.
686 İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 88.

de beklemekteyiz."[687] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Güneş batıdan doğmadığı sürece tevbe kapısı açık kalmaya devam edecektir."[688]

"Kâle" lafzı ile yaptığı rivayetler

عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ مَعْمَرٌ: قَالَ الزُّهْرِيُّ: أَبُو رِغَالٍ: أَبُو ثَقِيفٍ .

Abdürrezzâk dedi ki: Ma'mer şöyle dedi: Zührî dedi ki: Ebû Rigâl, Ebû Sakîf'tir."

عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: لَمْ يَبْقَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَوْمَئِذٍ إِلَّا اثْنَا عَشَرَ رَجُلًا وَامْرَأَةً..

Abdürrezzâk dedi ki: Ma'mer dedi ki: Katâde şöyle demiştir: "O gün Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yanında on iki kadın ve erkek dışında hiç kimse kalmamıştır."

عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ مَعْمَرٌ، قَالَ مُجَاهِدٌ: في قوله تعالى: { عَطَاءً حِسَابًا}، قال: عَطَاءً مِنَ اللَّهِ حِسَابًا بِأَعْمَالِهِمْ.

Abdürrezzâk > Ma'mer şöyle demiştir: "Mücâhid "عَطَاءً حِسَابًا/atâen hisâben"[689] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Amelleri göz önüne alınarak Allah'ın bir ihsanı ve lütfu olarak (verilecektir)."

Abdürrezzâk'ın tefsirindeki rivayetlerin çoğunun isnadlarındaki raviler arasında "قال/kâle (dedi)" ve "عن/an" lafızlarının olduğunu görmekteyiz. Bu durum tefsirdeki rivayetlerin sıhhatine ve muttasıl oluşuna etki etmemektedir. Çünkü yukarıda İbn Abdilberr'den rivayet ettiğimiz üzere şayet iki ravi arasında görüşme, aynı mecliste bulunma, dinleme

---

687 En'âm 6/158.

688 Tirmizî, bu hadisi benzer bir şekilde rivayet etti ve şöyle dedi: "Bu hadis hasen-sahihtir." Tirmizî, V, 265; Ahmed bu rivayeti Safvân b. Assâl el-Murâdî'den rivayet etti. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 241-192; İbn Mâce, Kitâbu'l-Fiten, II, 1353; Ebû Davud et-Tayâlisî, II, 220; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 263.

689 Nebe 78/36.

ve görme gibi konularda herhangi bir sıkıntı yoksa lafızlara itibar edilmez. Yani bu durumda "قال/kâle" lafzı ile "عن/an" aynıdır.

Abdürrrezzâk'ın tefsirinde çok ve az rivayette bulunduğu şeyhleri

Abdürrrezzâk, tefsirinde en çok rivayeti Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, İsrâil b. Yunus, İbn Cüreyc, Ca'fer b. Süleymân, Mu'temir b. Süleymân (İbn Teymî)'dan yapmıştır.

Abdürrrezzâk'ın tefsirinde az rivayette bulunduğu şeyhleri ise şunlardır: Hişâm b. Hassân, Muhammed b. Müslim, Yahya b. el-Alâ, İbnu'l-Mübârek.

Tefsirde bir veya ikiyi geçmeyecek kadar az rivayette bulunduğu şeyhleri şunlardır: Davud b. Kays, Muhammed b. Yahya, Ömer b. Havşeb, Evzâî vdğ.

Bütün hocaları arasında en fazla rivayette bulunduğu hocası, Ma'mer'dir. Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü Abdürrezzâk çok uzun bir süre Ma'mer ile birlikte kalmıştır. Bu nedenle rivayetleri en fazla ondan almıştır. Bu konu ile ilgili daha sonra ayrıntılı bilgi verilecektir.

Abdürrezzâk'ın tefsirde bazı hocalarından rivayeti künyeleri ile yaptığını tespit ettim. Örneğin: Ebû Bekir b. Ebî Ayyâş, Ebû Ca'fer er-Râzî, Ebû Ma'şer el-Medenî vdğ.

Bazı hocalarını ise İbn lafzıyla ifade etmiştir: İbn Cüreyc, İbn Tâvus, İbn Âliyye, İbn Teymî.

YEDİNCİ KONU ABDÜRREZZÂK'IN TEFSİRİ İLE SÜFYÂN B. SAÎD ES-SEVRÎ'NİN TEFSİRİNİN KARŞILAŞTIRMASI

Daha önce Abdürrezzâk'ın tefsirinde benimsediği metodu ve bu metodun dayandığı esasları zikretmiştik. Tefsirler arasında yapılan metodik karşılaştırma, tefsirlerde anlaşılırlığı artıracak, karşılaştırma yapılan çeşitli yönlere ışık tutacak ve tefsirler arasındaki benzerliği-farklılığı ortaya koyacaktır. Bu nedenle İmam Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin tefsiri ile hocası İmam Süfyân b. Saîd es-Sevrî el-Kûfî'nin tefsirini karşılaştırmayı düşündüm. Bu karşılaştırmada Sevrî tefsirinin İmtiyâz Alî Arşî Emîn tarafından tahkik edilen ve Hindistan'daki Rızâ Râmbûr yayınevi tarafından yapılan baskısını esas aldım. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Hindistan'daki matbu nüshayı esas alarak bu eserin tekrar baskısını yapmıştır. Bu eserin rivayet tarîki şu şekildedir: Ebû Ca'fer Muhammed > Ebû Huzeyfe el-Hindî > Sevrî.

Niçin Sevrî Tefsiri?

Tefsir karşılaştırması hususunda benim asıl düşüncem, Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin tefsiri ile onun muasırı bir müfessirin tefsirini karşılaştırmaktı. Ancak Abdürrezzâk'ın muasırları içerisinde onunla aynı metodu benimseyen bir müfessirin tefsirini bulamadım. Hocası olmasına rağmen Sevrî'nin tefsirini karşılaştırmaya esas aldım. Çünkü Abdürrezzâk'ın *Musannef* ve *Tefsîr*'indeki rivayetlerinden çoğu Sevrî'dendi ve dolayısıyla onlar aynı dönem olarak kabul edilebilir. Buradan hareketle, karşılaştırmaya Sevrî'nin tefsirini alma konusunda bir beis görmedim.

1. Her iki tefsirin rivayet temelli olması

Daha önce de belirttiğim üzere Abdürrezzâk tefsirde selefin ve kendi dönemindeki müfessirlerin izinden gitmiş ve onların benimsediği metodu benimsemiştir. Yani tefsiri rivayete dayalıdır ve kendisi

herhangi bir görüş beyânında bulunmamıştır. Aynı şekilde Süfyân es-Sevrî, Abdürrezzâk'ın rivayet aldığı şeyhlerinden biridir ve her ikisinin tefsiri arasında metodik anlamda bir ihtilâf söz konusu değildir. Her iki müfessir de kendinden öncekilerin takip ettiği yoldan gitmiş, tefsirlerinde sağlam rivayetleri temel almışlar ve re'ye dayalı tefsirler gibi kendi görüşlerini ortaya koyma çabasına girmemişlerdir.[690]

Bakara sûresi otuzuncu âyetin tefsirinde rivayetlerin çoğunun Sevrî'den olduğunu görmekteyiz. Süfyân > Sâlim b. Ebî Hafsa > bir kişi isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs şöyle demiştir: "Şüphesiz ki Yüce Allah, Âdem'i cennetten henüz onu yaratmadan önce çıkarmıştır." Sonra şu âyeti okudu: ***"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım."***[691]

Abdürrezzâk bu rivayeti isnadın sonuna kadar Sevrî'den almıştır. Fakat Abdürrezzâk rivayetin ardından Kur'ânî nas sunmuştur.

Her iki tefsir rivayete dayanmaktadır ancak her iki tefsir arasında rivayetlerin nakledilmesi babında ihtilâf bulunmaktadır. Şöyle ki; Sevrî çoğu rivayette isnaddaki kendinden önceki ve sonraki halkadakilerin isimlerini zikretmemektedir. Bu durum, bizzat Sevrî'nin metin ile ilgili kendi görüşünü takdim ediyormuş izlenimi uyandırmasına neden olmaktadır. Bu düşüncemizi şu örnekle teyit etmemiz mümkündür:

Bakara sûresindeki ***"İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adamıştır. Allah kullarına çok şefkatlidir"***[692] âyeti ile ilgili Süfyân es-Sevrî şöyle demiştir: "Bu âyet Süheyb hakkında nâzil olmuştur. Çünkü o nefsini, ehlini, evladını müşriklerden satın almıştır ve malını dini için harcamıştır."[693] Bu durum aynı şekilde, Sevrî'nin tefsirinde 20-27 no'lu rivayetler arasında ve 64, 382, 385, 387, 412, 418, 484, 485, 487, 605, 606, 608 no'lu rivayetlerde ve diğer rivayetlerde mevcuttur.

---

690 Muhammed Ebu'l-Feth, *Süfyân es-Sevrî*, s. 77.
691 Bakara 2/30.
692 Bakara 2/207.
693 *Tefsîru's-Sevrî*, s. 66.

2. Her iki tefsirde de bütün âyetlerin değil bazı âyetlerin tefsirinin yapılması

Abdürrezzâk ve hocası Süfyân es-Sevrî sadece tefsire ihtiyaç duyan âyetlerin tercüme edilmesi bağlamında ortak bir zeminde bir araya gelmişlerdir. Bütün âyetlerin tefsiri yerine, tefsire ihtiyaç duyan âyetleri rivayet ile tefsir etmeyi tercih etmişlerdir. Bizler daha önce kitabın giriş kısmında Abdürrezzâk'ın tefsirinde nasıl bir metot takip ettiğini ve Kur'ân'ı re'y ile tefsir edenleri nasıl yerdiğini görmüştük. Şüphesiz ki o, bunu hocası Sevrî'den öğrenmiştir. İbn Ebî Hâtim, Vekî'den rivayetle şöyle demiştir: "Süfyân es-Sevrî Kur'ân'ı başından sonuna kadar tefsir edenleri sevmiyordu." Bu ifade mezkûr konu ile ilgili Sevrî'nin nasıl bir yöntem benimsediği hususunda bir delildir.[694] Bir başka yerde şöyle rivayet edilmiştir: "(Sevrî) harf harf olmayan tefsirleri beğeniyordu."

Dr. Abdulhalîm Mahmûd, *Süfyân es-Sevrî Emîru'l-Mü'minîn fi'l-Hadîs* adlı kitabında Sevrî'nin tefsirinde benimsediği yöntemi ortaya koymuştur. Dr. Abdulhalîm Mahmûd şöyle demiştir: "Şayet insan Kur'ân'ı kelime kelime, âyet âyet ve sûre sûre tefsir ederse, bu tefsir insanın kültüründen, düşünce yapısından, karakterinden ve heva-heveslerinden etkilenmektedir."[695]

3. Âyetlerin ele alınması bakımından iki tefsir arasındaki farklar

Burada çok net olan şey, Abdürrezzâk'ın, hocası Sevrî'ye göre tefsir için daha fazla âyeti ele almış olmasıdır. Muhtemelen bunun nedeni, Sevrî'nin hayatının büyük bir bölümünü Kûfe ve Basra'da geçirmiş olmasıdır. O dönemde bu iki şehir ilim ve irfan merkezlerinden biridir. Bu nedenle âyetlerin tefsirine olan ihtiyaç daha azdır. Dolayısıyla Sevrî şerh ve tefsir bağlamında Abdürrezzâk'tan daha az âyet ele almıştır. Örneğin: Sevrî, Âl-i İmrân sûresinde şu âyetler dışında başka bir âyet için rivayette bulunmamıştır: 7, 14, 27, 36, 43, 169, 161, 140, 146, 138,130, 125, 117, 113, 97, 83, 79, 173, 179, 180, 188, 193, 195. Sevrî'nin bu âyetleri tefsir için naklettiği rivayetlerin toplamı otuz sekizdir. Buna

---

694 *Mukaddimetu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, s. 79.

695 Abdulhalîm Mahmûd, *Süfyân es-Sevrî Emîru'l-Mü'minîn fi'l-Hadîs,* s. 125.

karşılık Abdürrezzâk, Âl-i İmrân sûresinin tefsiri için tam olarak yüz yirmi yedi rivayet nakletmiştir.

Benzer bir durum Kâf sûresinin tefsirinde de mevcuttur. Sevrî'nin bu sûrede sadece 10 ve 38 nolu âyetler için iki rivayette bulunduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde Sevrî, Hucurât ve Zümer sûreleri için iki rivayet ve Neml sûresi için sadece bir rivayet nakletmiştir. Buna karşılık Abdürrezzâk, Neml sûresi için kırk, Zümer sûresi için otuz üç, Hucurât sûresi için yirmi ve Kâf sûresi için yirmi beş rivayet nakletmiştir. Zikredilen verilerden hareketle ele alınan âyet sayısı Abdürrezzâk'ın tefsirinde daha fazladır. Diğer taraftan Sevrî'nin tefsirindeki rivayetlerin toplamı dokuz yüz on birdir. Bakara sûresinin ilk kısmı ile Tûr sûresinden sonrasının bulunamadığı düşünüldüğünde Sevrî'nin tefsirindeki rivayetlerin sayısının biraz daha fazla olduğu düşünülebilir.

4. Âyetlerin Mushaf'taki tertibine göre ele alınmaması bakımından tefsirlerdeki metodik yakınlık

Abdürrezzâk'ın tefsirinde âyetleri Mushaf'taki tertibine göre ele almadığını daha önce zikretmiştim. Abdürrezzâk'ın tefsirinde metodu konusunda, bununla ilgili birçok örnek vermiştik. Ancak bu konuda Sevrî'nin tefsirinin Abdürrezzâk'ın tefsirinden farklılık arz ettiğini fark ettim. Matbû nüshada Sevrî, tefsirinde âyetlerin Mushaf'taki tertibine bağlı kalmıştır. Ben ilk başta tefsirin muhakkik tarafından âyetlerin Mushaf'taki sıralamasına göre tertip edildiğini düşündüm. Ancak asıl nüshanın haşiyelerini incelediğimde orada âyetlerin Mushaf'taki tertibine göre tefsir edilmediğini gördüm.

Kehf sûresinin 105. âyetinin tefsiri ile ilgili 548 no'lu rivayet bu konuda bize rehberlik etmektedir:

Süfyân, Şimr b. Atiyye > Ebû Yahya isnadıyla Ka'b b. Ucre'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Kıyamet gününde kişi getirildiğinde (amellerinin) ağırlığı sivrisineğin kanadından daha hafif gelir." Sonra şu âyeti okudu: ***"Bu sebeple Biz kıyamet gününde onların (dünyadaki) amellerine değer vermeyiz."***[696] 9 no'lu haşiyede şöyle denilmektedir:

696 Kehf 18/105.

"Bu rivayet Taha sûresi otuz numarada geçmiştir. O zaman Kehf sûresindeki ***'Bu sebeple Biz kıyamet gününde onların (dünyadaki) amellerine değer vermeyiz.'*** âyetini kendinden daha sonraki bir yerde yani Tâha sûresinin tefsirinde zikretmiştir."

Aynı şekilde Fussilet sûresinin 34. âyetinde, 861 no'lu rivayette aynı durum söz konusudur. Süfyân Talhâ b. Amr > Atâ tarîkiyle yaptığı rivayette ***"Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav..."*** âyeti ile ilgili şöyle demiştir: "İslâm." 2 no'lu haşiyede bu rivayetin aslında Mü'üminûn sûresi 6 no'da geçtiğini tespit etmekteyiz. Aynı şekilde Fussilet sûresi 43. âyetinde, 862 no'lu rivayette Süfyân es-Sevrî, İsmail b. Ebî Hâlid'den rivayetle Ebû Sâlih'in ***"Sana senden önceki peygamberler için söylenenlerden farklı bir şey söylenmemektedir."*** âyeti hakkında şöyle dediğini nakletmiştir: "Azaptan." 3 no'lu haşiyeden anlaşıldığına göre bu rivayet aslında Şûra sûresi 7 no'da geçmiştir.

Aynı şekilde Abdürrezzâk bu iki rivayeti Fussilet sûresinde nakletmiştir. Ancak Abdürrezzâk ikinci rivayeti 43 no'lu âyette birinci rivayetten (yani 34. âyetten) önce zikretmiştir. Bu durum bizlere Sevrî'nin tefsirde Abdürrezzâk gibi âyetlerin tertibine riayet etmediğine delil teşkil etmektedir. Her iki müfessir bazı sûrelerin âyetlerini kendi sûreleri dışında başka bir yerde zikretmeleri bakımından aynı özelliğe sahiptirler. Bir muhakkikin, âyetlerin tertibine müdahalede bulunması ve onu Kur'ân'daki sırasına göre tertip etmesi tefsirin sahibine yönelik yapılan bir saldırı mıdır yoksa değil midir henüz bilmiyorum. Ancak en güzeli, âyetlerin asıl tertibi hususunda muhakkikin, haşiyeleri dikkate almasıdır.

5. Filolojik anlamların beyânı konusunda her iki tefsir arasındaki metodik yakınlık

Abdürrezzâk'ın ve hocası Sevrî'nin tefsirlerinin her ikisi de dilsel kaidelere dayanmaktadır. Tefsirlerin her ikisinin de büyük bir kısmında filolojik yön ağır basmaktadır. Muhtemelen bunun sırrı, Abdürrezzâk ve Sevrî'nin kelimeleri ve anlamlarını tahlil ettiklerinde genel mânanın ortaya çıkacağına yönelik inançlarıdır. Daha önce "Abdürrezzâk'ın Tefsirindeki Metodu" başlığı altında onun tefsirdeki dilsel yönünü örnekleri

ile izah etmiştim. Şimdi Sevrî'nin tefsirinden bazı örnekler sunarak onun nasıl bir dilsel eğilimi olduğunu izah etmeye gayret edeceğim.

Sevrî'nin tefsirine filolojik anlamda baktığımızda, Kur'ân-ı Kerîm'deki lafızların dilsel yönlerini açıkladığını görmekteyiz. Bu durum onun dile verdiği ehemmiyeti ortaya koymaktadır. Örneğin: Bakara sûresinin 62. âyetindeki "الصَّابِئِينَ/es-sâbiîne" kelimesi ile ilgili Süfyân şöyle demiştir: "Sâbiîler, Yahudilerle Mecûsîler arasında bir topluluk olup onların bir dinleri yoktur."

Abdürrezzâk bu kelime ile ilgili şöyle tefsirde bulundu:

Abdürrezzâk > Sevrî > Leys isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"İman edenler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiîler…"***[697] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Sâbiîler, Yahudilerle Mecûsîler arasında bir topluluk olup onların bir dinleri yoktur." Sevrî, Bakara sûresinin 128. âyetini şu rivayetle tefsir etmiştir: Sevrî > İbn Cüreyc isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ, ***"Bize menâsikimizi göster…"***[698] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kurban kesim yerlerimizi göster."

Abdürrezzâk bu âyeti hocasından rivayetle tefsir etmiştir: Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Cüreyc isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ, ***"Bize menâsikimizi göster…"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kurban kesim yerlerimizi göster."

Bazı âyetlerin tefsirlerinde Abdürrezzâk'ın tefsiri Sevrî'nin tefsirinden daha geniş olabilir. Bu bağlamda her iki âlimin ***"Kendilerine kitap verdiğimiz ve onu hakkını vererek okumakta olanlar…"***[699] âyeti ile ilgili yaptıkları tefsiri örnek verebiliriz.

Süfyân > Mansûr isnadı ile rivayet edildiğine göre Ebû Rezîn ***"Kendilerine kitap verdiğimiz ve onu hakkını vererek okumakta olanlar…"***[700] âyeti ile ilgili şöyle demiştir: "(O kitaba) tam hakkını vererek tabî olanlar."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Mansûr b. Mu'temir isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd, ***"Kendilerine kitap verdiğimiz ve***

697 Bakara 2/62.
698 Bakara 2/128.
699 Bakara 2/121.
700 Bakara 2/121.

***onu hakkını vererek okumakta olanlar...*"** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Gereği gibi hakkıyla okumak, helâlini helâl kabul etmen, haramını haram sayman, yer ve anlamlarını değiştirmemendir."

Genel anlamda Sevrî'nin tefsirindeki rivayetlerin çoğu lafızların mânalarını beyân etmeye dayanmaktadır. Kur'ân'ın en uzun sûresi Bakara sûresînde, Sevrî lafızların mânalarının beyân edilmesi hususunda diğer sûrelerden kat kat daha fazla rivayette bulunmuştur. Sevrî'nin lafızların mânalarını beyân etme konusuna ayrı bir ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Zira Bakara sûresi ile ilgili yapmış olduğu yüz otuz altı rivayetin elli beşi lafızların mânalarının beyân edilmesi ile ilgilidir. Bu durum Abdürrezzâk'ın tefsirinde tam tersidir. Abdürrezzâk, Bakara sûresinin tefsiri için üç yüz altmış rivayet nakletmiştir. Bu rivayetlerin büyük çoğunluğu âyetlerdeki genel mâna, esbâb-ı nüzûl ve nâsih-mensûh ile ilgilidir. Bu bağlamda Abdürrezzâk, merfû, mürsel ve mevkuf hadisler, kıssalar, bazı İsrâilî rivayetler zikretmiştir. Rivayetlerin az bir kısmı da lafızların mânalarını beyân etmeye yöneliktir.

6. Fıkhî hükümlerin arz edilmesi hususunda her iki müfessir arasındaki ihtilâf

Her iki müfessirin de fıkıh alanında bir yeri ve konumu mevcuttur. Abdürrezzâk Yemenli fıkıhçılar tabakasından kabul edilmektedir. Abdürrezzâk'ın bu alanda tabakât ve mu'cem müelliflerinin zikrettiği tasnif eserleri bulunmaktadır. Abdürrezzâk'ın fıkhî anlamdaki konumunu onun yöntemi konusu altında beyân etmiştim. Aynı şekilde Sevrî'nin de fakîhler arasında bir konumu vardır. Bunun da ötesinde Sevrî birkaç asır amel edilen bir mezhebin sahibidir. Bu nedenle ben Sevrî'nin tefsirinde ahkâm âyetlerine özen gösterdiğini ve fıkhî rivayetlere daha geniş yer ayırdığını düşünüyordum. Ancak onun tefsirini okuduktan sonra bu konudaki düşüncemin doğru olmadığını gördüm. Muhtemelen Sevrî, fakîh bir muhaddisti. Fıkhı tefsirden ayrı bir alan olarak görmekte, bir müfessirin lafızların anlamlarını tahlil etmesi, kelimeleri açıklaması ve genel mânayı beyân etmesi gerektiğini düşünmektedir. Müfessir tüm bunları yaptığı zaman okuyucu âyetlerin genel anlamda ifade ettiklerini kolayca anlayabilir.

Abdürrezzâk, müfessirin rivayetler aracılığı ile ahkam âyetlerini tefsir etmesinde bir beis görmemektedir. Bu nedenle her iki tefsiri karşılaştırdığımızda, fıkhî hükümleri arz etme konusunda İmam Abdürrezzâk'ın tefsirinin Sevrî'nin tefsirinden daha geniş olduğunu görmekteyiz. Abdürrezzâk âyetlerdeki bazı hükümleri zikrederken Sevrî bu bağlamda hiçbir şey zikretmemiştir. Diğer bir ifade ile Abdürrezzâk'ın tefsirinde fıkhî hükümlerin ifade edilmesi ile ilgili rivayetler daha geniş yer tutmaktadır. Ayrıca Abdürrezzâk, Sevrî'den rivayet ettiklerini başka rivayetlerle çeşitlendirmektedir. Bunları daha iyi ifade etmek için örneklendirebiliriz.

a. Süfyân es-Sevrî'nin hiçbir beyânda bulunmadığı âyetlere örnekler

Sevrî, Bakara sûresinin 236. âyetinin tefsirinde bu âyet ile ilgili hiçbir beyânda bulunmamıştır. Buna karşılık bu âyetten bir önceki ve sonraki âyetle ilgili beyânda bulunmuştur. Sevrî, Bakara sûresinin 235. Âyeti olan ***"Bekleme emri süresine ulaşmadıkça..."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İddet." Aynı şekilde Sevrî, Bakara sûresinin 237. âyeti olan, ***"Hoşgörülü davranmanız takvaya daha uygundur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Her ne olursa olsun affetmek, Allah'a daha çok yaklaştırır."

Abdürrezzâk'ın tefsirine döndüğümüzde bu iki âyetle ilgili Sevrî'nin zikrettiklerini rivayet ettiğini görmekteyiz. Abdürrezzâk bu iki âyete ilaveten Bakara sûresinin 236. âyeti ile ilgili şöyle rivayette bulunmuştur: Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluluğu yoktur. Bu durumda onlara müt'a (hediye cinsinden bir şeyler) verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. Münasip bir müt'a vermek iyiler için bir borçtur."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İki müt'a (hediye) vardır. Bunlar, gücünü gösterdiği müt'a ve takva sahiplerinin borcu olan müt'adır. Kim ilişki kurmadan ve mehir belirlemeden önce boşarsa müt'a ile sorumlu tutulmaz. Kim de ilişki kurup mehir belirledikten sonra boşarsa müt'a onun borcudur."

Ma'mer > Eyyûb > Nâfi' isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Ömer şöyle demiştir: "Kadının mehri belirlenmişse ona müt'a yoktur."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbnu'l-Müseyyeb, ***"tayin ettiğinizin yarısını onlara verin"***[701] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Mehrin yarısı kadının hakkıdır. Ancak artık kadının müt'a hakkı yoktur."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "Boşanan her kadının müt'a hakkı vardır."

b. Her iki müfessirin beyânda bulunduğu ancak Abdürrezzâk'ın üstün olduğu âyetler ile ilgili örnekler:

Süfyân > Mansûr isnadıyla rivayet edildiğine göre ***"Evlilik çağına gelinceye kadar yetimleri deneyin; eğer onların yeterli fikrî olgunluk düzeyine eriştiklerini tespit ederseniz hemen mallarını kendilerine verin, büyüyecekler de mallarını alacaklar diye o malları israf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin. Zengin olan (veli) yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun. Hesap sorucu olarak da Allah yeter."***[702] âyeti ile ilgili Mücâhid şöyle demiştir: "Mallarını aldatarak almayın ve malda israfa kaçmayın."

Süfyân > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Yoksul olan da kararınca yesin"***[703] âyeti ile ilgili şöyle demiştir: "O, ona borçtur."

Süfyân > Hammâd isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr ***"Yoksul olan da kararınca yesin"***[704] âyeti ile ilgili şöyle demiştir: "O, ona borçtur."

Süfyân > Mugîre isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbrahim, ***"Yoksul olan da kararınca yesin"***[705] âyeti ile ilgili şöyle demiştir: "Açlığını giderecek kadar, avretini örtecek kadar."

---

701 Bakara 2/237.
702 Nisâ 4/6.
703 Nisâ 4/6.
704 Nisâ 4/6.
705 Nisâ 4/6.

Aynı âyetle ilgili Abdürrezzâk'ın naklettiği rivayetler ise şunlardır:

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde ve Hasan, ***"Yetimleri deneyin"*** âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "'Yetimleri test ve imtihana tâbi tutun' diyor." ***"Şayet onlarda olgunluk görürseniz hemen mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (de geri alacaklar) diye o malları israf ile ve tez elden yemeyin."*** "'Mallarında aşırıya kaçma ve büyüyecekler diye acele etme!' diyor." ***"Zengin olan (veli) yetimin malına tenezzül etmesin, yoksul olan da israf etmeden yesin."***

Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kâsım b. Muhammed şöyle demiştir: İbn Abbâs'a bir adam geldi ve "Benim himayemde yetim malları var" deyip onlardan faydalanmak için izin istedi. İbn Abbâs, "Sen onun yitiğini aramıyor musun?" deyince, adam "Evet, arıyorum" dedi. İbn Abbâs, "Mallarının uyuzlarını tedavi etmiyor musun?" deyince, adam "Evet, ediyorum" dedi. İbn Abbâs, "Onların havuzlarını çamurla sıvayıp düzeltmiyor musun?" deyince, adam "Evet, düzeltiyorum" dedi. İbn Abbâs, "Sulama günü onları öne geçirmiyor musun?" deyince, adam yine "Evet, öne geçiriyorum" dedi. Bunun üzerine İbn Abbâs, -sütünü kastederek- "Ondan al" dedi.

Abdürrezzâk > Sevrî > Yahya b. Saîd isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kâsım b. Muhammed şöyle demiştir: Bir bedevî, İbn Abbâs'ın yanına gelip "Himayemde yetimler var. Onların bir devesi, benim de bir devem var. Ben devemi muhtaca verip onun sütünden ve sırtından faydalanmasına izin veriyorum. Onların sütlerinden bana ne helâl olur?" diye sordu. İbn Abbâs şöyle dedi: "Eğer sen, onlardan kaybolanı arıyor, onların uyuzunu tedavi ediyor, havuzlarını sıvıyor ve onları suluyorsan nesline zarar vermeden ve aşırıya kaçmadan sütünden iç."

Abdürrezzâk > Sevrî > Mugîre isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbrahim, ***"Zengin olan (veli) yetimin malına tenezzül etmesin, yoksul olan da israf etmeden yesin."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onların mallarından alıp keten ve ipekli elbiseler giymez. Açlığını giderecek ve avret yerini örtecek kadar alır."

Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh > Mücâhid > Hammâd isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr, ***"İsraf etmeden yesin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, ona borçtur."

Sevrî, Hakem'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah'ın ***'Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şahit bulundurun'*** dediğini görmüyor musun? Bununla vasîyi kastediyor."

Abdürrezzâk > Hişâm > Muhammed b. Sîrîn isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ubeyde, ***"İsraf etmeden yesin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, ona verilen borç değildir."

Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > Muhammed b. Sîrîn isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ubeyde de aynı şeyi söylemiştir. Ma'mer, Hişâm'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Hasan'a ***"Zengin olan (veli) yetimin malına tenezzül etmesin, yoksul olan da israf etmeden yesin."*** âyetini sordum. Hasan "O, borç değildir" dedi.

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ ve İkrime şöyle demişlerdir: "(Yetimin elinin yanına) o da elini koyar (malından faydalanır)."

Abdürrezzâk > Sevrî > Ebû İshâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Sıla b. Züfer el-Absî şöyle demiştir: Abdullah'ın yanına alaca bir at üzerinde Hemedan'dan bir adam gelip "Amcam terekesini (miras) bana vasiyet etti. Bu at da onun terekesindendir. Şimdi ben onu satın alayım mı?" diye sordu. Buna karşılık Abdullah, "Hayır, onların mallarından borç/emanet olarak hiçbir şey isteme" dedi.

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan el-Uranî şöyle demiştir: Bir kişi, Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'e "Himayemde bir yetim var, onu dövebilir miyim?" diye sordu. Allah Resûlü ***"Kendi çocuğunu dövdüğün kadar"*** dedi. Adam, "Örfe ve dine uygun şekilde malından alabilir miyim?" deyince, Allah Resûlü ***"Malını artırmadan ve onun malını harcayıp kendi malını muhafaza etmeden."*** dedi.

Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > Amr b. Dînâr isnadıyla önceki hadisin aynısı Hasan el-Uranî'den rivayet edilmiştir.

Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh > Zübeyr b. Musa > Hasan el-Uranî isnadıyla Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den, önceki hadisin aynısı rivayet edilmiştir.

Ayet ile ilgili Abdürrezzâk'ın ve Sevrî'nin yapmış olduğu rivayetlere baktığımızda Abdürrezzâk'ın ne derece üstün olduğunu görmüş olduk.

7. Her iki tefsirin kırâat alanında yakınlığı

Abdürrezzâk ve Sevrî'nin her ikisi de kırâatleri beyân etme hususuna önem vermişlerdir. Nitekim bizler rivayetleri incelediğimizde Sevrî'nin bir kırâati zikrettiğinde onu sahibine isnad ettiğini görmekteyiz. İsnad edilen ravi genellikle İbn Mes'ûd'dur. Sevrî, bazen "Abdullah kırâati" derken, bazen de "Abdullah'ın ashâbı okudu" der. Sevrî, İbn Abbâs'tan kırâat ile ilgili bir rivayet dışında başka hiçbir rivayet zikretmemiştir.

Abdürrezzâk da Sevrî gibi kırâat ile ilgili rivayetleri sahibine isnad etmektedir. Bununla birlikte Abdürrezzâk kırâat rivayeti hususunda Sevrî'den daha başarılıdır. Çünkü o, İbn Abbâs, Âişe *radıyallahu anhâ*, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve İbn Mes'ûd gibi kırâat ravilerinden ondan daha fazla rivayette bulunmuştur. Ancak Abdürrezzâk yapmış olduğu bazı kırâatleri, kailine isnad etmemektedir ve "Bazı rivayetler şu şekildedir" demekle yetinmektedir. Ancak tahrici yapıldığında o kırâatin İbn Mes'ûd'a ait olduğunu görürüz. Şimdi karşılaştırma yapmak için bazı rivayetler zikredelim:

Sevrî > Mansûr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid ***"Orucu tutmakta zorlananlar için..."***[706] âyeti ile ilgili şöyle demiştir: "İbn Abbâs bu âyeti 'وَعَلَى الَّذِينَ يُطَيَّقُونَهُ' şeklinde okumaktadır." Mücâhid dedi ki: "Oruç tutmaya güç yetiremeyen yaşlılar..."

Bu kırâati Abdürrezzâk, Âişe *radıyallahu anhâ*'dan ve İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Ma'mer şöyle demiştir: "Saîd b. Cübeyr'i, Mücâhid'i ve İkrime'yi dinleyen birisi, onların âyeti 'وَعَلَى الَّذِينَ يَطُوقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ' şeklinde okuduklarını bana haber verdi. 'Onunla mükellef tutulanlar' ise oruçla mükellef tutulup güç yetiremeyenler ve bundan dolayı da oruç tutmayıp yiyenlerdir."

706 Bakara 2/184.

Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus > babası isnadıyla önceki hadisin bir benzeri rivayet edilmiştir.

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Sâbit el-Bünânî şöyle demiştir: "Enes b. Mâlik, öyle yaşlandı ki oruca dayanamıyordu. Bundan dolayı oruç tutmayıp yiyordu."

Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âişe *radıyallahu anhâ*'nın azadlı kölesi Ebû Amr, Âişe *radıyallahu anhâ*'nın âyeti "وَعَلَى الَّذِينَ يَطَّوَّقُونَهُ" şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir.

Abdürrezzâk > İbn Cüreyc isnadıyla Atâ'nın "وَعَلَى الَّذِينَ يَطَّوَّقُونَهُ" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. İbn Cüreyc "Mücâhid de aynı şekilde okuyordu" demiştir.

Her iki müfessir kırâat rivayetinde farklılık arz etmektedir. Her biri aynı âyet ile ilgili diğerinden farklı bir kırâat nakletmektedir.

Örneğin: Sevrî'nin Bakara sûresinin 259. Âyeti olan "وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا" âyeti ile ilgili yaptığı rivayet:

Süfyân > İshâk isnadıyla gelen rivayette Ebû Hilâl et-Tağlibî, İbn Abbâs'ın bu âyeti şöyle okuduğunu rivayet etmiştir: "وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِرُهَا" İbn Abbâs "altı çizili kelimeyi "ز/ze" yerine "ر/rı" harfi ile okumuştur. Bu âyeti Abdürrezzâk ise şöyle rivayet etmiştir: Abdürrezzâk dedi ki: Hişâm b. Hassân'ı Muhammed b. Sîrîn'den Zeyd b. Sâbit'in bu âyeti "وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا" şeklinde okuduğunu rivayet ederken dinledim.

Müfessirler arasındaki diğer bir fark ise şudur: Her iki müfessirden birisi kırâat ile ilgili rivayette bulunurken diğeri bulunmamaktadır.

a. Sevrî'nin bir âyet ile ilgili kırâat rivayetinde bulunması ancak Abdürrezzâk'ın rivayette bulunmaması

Örnekler: Bakara sûresinin 36. âyeti: "فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ"

Süfyân şöyle demiştir: Abdullah'ın ashâbı bu âyeti şu şekilde okuyordu: "فَاَزَلَّهُمَا الشَّياطِينُ"

Sevrî'nin Hûd sûresinin 41. Âyeti olan, "مَجْرٖيهَا وَمُرْسٰيهَا" âyeti ile ilgili yaptığı rivayet:

Süfyân > A'meş > Ebû Vâil isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mesrûk şöyle demiştir: Abdullah bu âyeti şöyle okuyordu: "مَجْرٖيهَا وَمَرْسٰيهَا" (Her iki kelimenin başındaki mîm harfini fethalı okumuştur.) Aynı şekilde Süfyân es-Sevrî'nin rivayette bulunduğu ancak Abdürrezzâk'ın rivayette bulunmadığı âyetlere, Bakara sûresinin 2, 12, 26, 104., Âl-i İmrân sûresinin 6. ve Mâide sûresinin 7. âyetleri ile ilgili yapmış olduğu rivayetler örnek gösterilebilir.

b. Abdürrezzâk'ın bir âyet ile ilgili kırâat rivayetinde bulunması ancak Sevrî'nin rivayette bulunmaması

Örnekler: Abdürrezzâk > Hüşeym > Ya'lâ b. Atâ isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kâsım b. Rebîa b. Kâyif es-Sekafî şöyle demiştir: Sa'd b. Ebî Vakkâs, "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نَنْسَاهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَا/***Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu <u>unutursak</u>"*** şeklinde okuyordu. Ben, "Saîd b. Müseyyeb 'نُنسِهَا' şeklinde okuyor" deyince Sa'd şöyle dedi: Kur'ân, İbn Müseyyeb'e de onun ailesine de inmedi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ***"Sana okutup ezberleteceğiz de artık unutmayacaksın."***[707] ***"Unuttuğun zaman Rabbini zikret."***[708]

Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ b. Ebî Rebâh şöyle demiştir: İbn Abbâs'a "Bu âyeti nasıl okuyorsun? 'وَابْتَغُوا'[709] mu, 'واتبعوا' mu?" diye sordum. Şöyle dedi: "Hangisini istersen onu oku. Ancak ben sana birinci okuyuşu tavsiye ederim."

Aynı şekilde Bakara sûresinin 282., Âl-i İmrân sûresinin 7., Mâide sûresinin 89., En'âm sûresinin 105., Yusuf sûresinin 110. ve Kehf sûresinin 82. âyetleri hakkında Abdürrezzâk kırâat ile ilgili rivayetlerde bulunmuş ancak Süfyân es-Sevrî bu âyetlerde rivayet nakletmemiştir.

707 A'lâ 87/6.
708 Kehf 18/24.
709 Bakara 2/187.

8. İsrâiliyat ile ilgili rivayetlere Abdürrezzâk, Süfyân es-Sevrî'den daha fazla yer vermiştir

Abdürrezzâk'ın İsrâilî rivayetlere çok fazla yer verdiğini daha önce beyân etmiştim. Buna karşılık Süfyân es-Sevrî, İsrâilî rivayetlere çok az yer vermiştir. Buna rağmen Süfyân es-Sevrî de Abdürrezzâk'ın düştüğü duruma düşmüş ve Yusuf *aleyhisselâm*, Davud *aleyhisselâm* ve Süleyman *aleyhisselâm*'ın durumu ile ilgili peygamberlerin şanına uygun olmayan rivayetler nakletmiştir.

Sevrî > İbn Cüreyc > Sâlim (veya ikisinden biri) isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Ebî Müleyke, İbn Abbâs'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Kadın ona teslim oldu. Yusuf *aleyhisselâm* şalvarının bağını çözüp sünnetçi gibi kadının önüne oturdu. Bunun üzerine semadan 'Ey Yusuf! Eğer zina edersen tüyleri düştüğünden dolayı tüysüz uçup giden kuş gibi olursun' diye seslenildi. O esnada Yakub *aleyhisselâm* ona temessül etti (göründü). Yakub *aleyhisselâm* eliyle Yusuf *aleyhisselâm*'ın göğsüne vurunca Yusuf *aleyhisselâm*'ın şehveti parmak uçlarından çıkıp gitti."

Süfyân es-Sevrî, ***"Şu adam benim kardeşim. Onun doksan dokuz koyunu, benim ise bir tek koyunum var. Buna rağmen 'Onu da bana ver' dedi ve bu tartışmada bana baskın çıktı."***[710] âyeti ile ilgili şöyle rivayette bulundu: Onun lehine hüküm verdiğinde meleklerden biri şöyle demiştir: "Ey Davud! Senin burnunun kırılmasına ne kadar ihtiyacın var!" Diğeri şöyle demiştir: "Senin buna daha çok ihtiyacın var."

Süfyân şöyle demiştir: Eyyûb *aleyhisselâm*, yedi yıldır İsrâiloğulları'nın çöplüğündeydi. Kurtlar vücudunda geziniyordu. Yüce Allah ona iki pınar gönderdi. Biri başının, diğer ise ayağının yanındaydı. Sonra Yüce Allah ona şöyle vahyetti: ***"İşte yıkanılıp şifa bulunacak, içilecek soğuk bir su."***[711]

Süfyân > Zeyd b. Eslem > Abdullah b. Ubeyd b. Ömer isnadıyla babasının (Ubeyd b. Ömer'in) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Musa *aleyhisselâm* şöyle demiştir: "Ey Rabbim! İbrahim, İshâk ve Yakub'u verdiğin hangi şey ile destekledin/övdün?" (Rabbi) şöyle cevap verdi:

---

710 Sâd 38/23.
711 Sâd 38/42.

"İbrahim hiçbir şeyi bana denk görmedi ve beni seçti. İshâk ise benim için nefsinden geçti. Yakub'a gelince; ona aşırı hüsn-ü zandan başka bir şey müptela olmadı."

İsrâiliyyât ile ilgili rivayetler konusunda Abdürrezzâk ile Süfyân es-Sevrî'yi karşılaştırdığımızda Abdürrezzâk'ın bu konuda daha fazla nakilde bulunmuş olduğunu tespit ettik. Bu konu ile ilgili burada tekrara düşmemek için Abdürrezzâk'ın bu bağlamdaki rivayetlerine yer vermiyoruz. Örnekler için daha önce ele aldığımız "Abdürrezzâk'ın Metodu" konusuna bakabilirsiniz.

Süfyân es-Sevrî aynı şekilde esbâb-ı nüzûl konusunda da Abdürrezzâk'tan daha az rivayette bulunmuştur. Süfyân es-Sevrî'nin âyetlerin nüzûl sebebi ile ilgili naklettiği rivayetlerin toplamı sadece on ikidir.

Süfyân, İbn Cüreyc'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: ***"Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana dua edin, kabul edeyim. Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar aşağılanarak cehenneme gireceklerdir."***[712] âyeti nâzil olduğunda insanlar şöyle dediler: "Keşke ne zaman olduğunu bilseydik?" İbn Cüreyc dedi ki: Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu: ***"Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. Şu hâlde Benim davetime gelsinler ve Bana iman etsinler ki doğru yolu bulabilsinler."***[713]

Süfyân > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid şöyle demiştir: Ümmü Seleme dedi ki: "Ey Allah'ın Resûlü! Erkekler zikrediliyor, kadınlar zikredilmiyor!" Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu: ***"Müslüman erkekler, Müslüman kadınlar; mü'min erkekler, mü'min kadınlar; ibadet ve itaat eden erkekler, ibadet ve itaat eden kadınlar; özü sözü doğru erkekler, özü sözü doğru kadınlar; sabreden erkekler, sabreden kadınlar; gönlünü ibadete vermiş erkekler, gönlünü ibadete vermiş kadınlar; (Allah için) yardım yapan erkekler, yardım yapan kadınlar; oruç tutan erkekler, oruç tutan kadınlar; iffetlerini koruyan erkekler, iffetlerini koruyan kadınlar; Allah'ı çokça anan erkekler, çokça anan kadınlar; işte bunlar için Allah büyük bir mükâfat hazırlamıştır."***[714]

---

712 Mü'min 40/60.
713 Bakara 2/186.
714 Ahzâb 33/35.

Esbâb-ı nüzûl konusunda Abdürrezzâk ile Sevrî'yi karşılaştığımızda Abdürrezzâk'ın bu konuda ondan daha fazla rivayette bulunduğunu görmekteyiz. Abdürrezzâk'ın bu konudaki rivayetleri için daha önce ele aldığımız esbâb-ı nüzûl konusuna bakabilirsiniz.

Bir diğer önemli konu olan nâsih ve mensûh ile ilgili rivayetleri Süfyân es-Sevrî, Abdürrezzâk'tan daha az nakletmiştir. Sevrî bu konuda beş rivayet nakletmiştir.

Süfyân, Mugîre'den rivayetle ***"Ürününden yiyinin; hasat günü de hakkını verin..."***[715] âyeti ile ilgili İbrahim'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bu âyeti öşür ve öşürün yarısı neshetti."

Süfyân, Yahya b. Saîd'den rivayetle Saîd b. el-Müseyyeb ***"Zina eden erkek ancak zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir, zina eden kadınla da ancak zinakâr veya müşrik bir erkek evlenir. Bu, mü'minlere haram kılınmıştır"***[716] âyetinin ***"İçinizden evli olmayanları, köle ve cariyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin. Yoksulluk içinde iseler Allah lütfu ile onları ihtiyaçtan kurtarır. Allah'ın hazinesi geniştir, O her şeyi bilmektedir"***[717] âyeti ile neshedildiğini söylemiştir.

9. Her iki tefsirin akidesini beyân etmesi bakımından benzerliği

Daha önce Abdürrezzâk'ın akidesinin, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olduğunu ve Şiîlik ile ilgili tartışmalara meydan verecek işaretlerden uzak olduğunu beyân etmiştim. Aynı şekilde Sevrî'nin tefsiri, onun Osmân *radıyallahu anh*'ı olması gerektiği yere koyduğuna delâlet etmektedir. Süfyân > Mansûr > Hilâl b. Yesâf isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Zâlim şöyle demiştir: Bir kişi Saîd b. Zeyd'in yanına gelip "Ben Osmân'a kimsenin buğzetmediği şekilde buğzettim" deyince, Saîd b. Zeyd "Cennet ehli bir insana bu yaptığın şey ne kadar kötüdür" dedi. Aynı şekilde bu ifadeye eSevrî'den rivayet edilen şu sözü de ilave edebiliriz: "Osmân ile Ali'nin sevgisi sadece asil insanların kalplerinde bir araya gelir."[718]

---

715 En'âm 6/141.

716 Nûr 24/3.

717 Nûr 24/32.

718 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VII, 32.

Sevrî şöyle demiştir: "Her kim bid'at sahibine kulak verirse Allah'ın ismetinden çıkar."[719]

Sevrî şöyle diyordu: "Her kim 'kul hüvellahü ehad' mahlûktur derse küfre düşmüştür."[720] Abdürrezzâk'ın Mu'tezile ehlinden biriyle baş başa kalmayı reddettiği ve selefin cumhurunun mezhebinde olduğu gibi te'vile karşı çıktığı ile ilgili gelen rivayetler[721] birlikte düşünüldüğünde bu konuda her iki imamın meşrebinin aynı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda zikrettiklerimizin tamamından hareketle Süfyân es-Sevrî ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat mezhebinde ortak bir paydada bir araya geldiklerini ifade edebiliriz. Bu hakikat, her iki müfessirin tefsirinin mütalaa edilmesi ve teracim türü eser müelliflerinin onlarla ilgili söyledikleri incelendikten sonra ortaya çıkmıştır.

Her iki tefsir ile ilgili okuyucunun zihninde bir tasavvur oluşması için her iki tefsir arasındaki benzerlikleri ve farkları ortaya koymuş olmayı ve Abdürrezzâk'ın tefsirinin gelişim aşamalarından bir aşama ve kendi dönemindeki en geniş rivayet tefsiri olduğunu beyân etmiş olmayı umut ediyorum.

SEKİZİNCİ KONU
KATÂDE B. DİÂME ES-SEDÛSİ'NİN (ö. 117/735) BİYOGRAFİSİ

Burada Katâde'nin biyografisini ele almayı istedik. Çünkü bu tefsirdeki rivayetlerin çoğu Ma'mer aracılığı ile Katâde'den gelmiştir. Ayrıca Katâde'nin tefsir ilmindeki konumunu ortaya koymak ve Abdürrezzâk'ın başka birinden değil de ondan bu kadar fazla rivayette bulunmasının arkasındaki sırrı beyân etmek için müstakil olarak onun hayatına yer vermeyi uygun gördüm.

---

719 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VII, 26.
720 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VII, 30.
721 Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, III, 63.

1. İsmi ve Künyesi

O, Katâde b. Diâme b. Azîz b. Amr b. Rebîa b. Amr b. el-Hâris b. Sedûsî'dir. Ayrıca onun isminin şöyle olduğu rivayet edilir: Katâde b. Diâme b. İkâye b. Azîz b. Kerîm b. Amr b. el-Hâris b. Sedûsî b. Şeybân b. Sa'lebe b. İkâye b. Sa'b b. Alî b. Bekir b. Vâil es-Sedûsî el-Ekmeh.[722] Bazıları ise şöyle demiştir: Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz b. Amr b. Rebîa b. Amr b. el-Hâris b. Sedûsî el-Basrî el-Ekme.[723] Diğer bazı kimseler ise şöyle demiştir: Katâde b. Diâme b. Azîz b. Amr b. Rebîa b. Amr b. el-Hâris b. Sedûsî es-Sedûsî el-Basrî el-Ekmeh.[724] Tüm bu rivayetlerden hareketle, biyografi müellifleri onun babasının isminin Diâme olduğu konusunda bir araya geldikleri görülmektedir. Ancak nesebindeki daha sonraki isimlerde ihtilâfa düşmüşlerdir. Aynı şekilde künyesi Ebu'l-Hattâb'dır[725] ve Hattâb onun tek oğludur.[726]

Katâde h. 60 yılında çölde[727] doğmuştur.[728] Aynı şekilde h. 61 yılında doğduğu da rivayet edilmektedir. Bu yıl A'meş ile Yahya b. Ebî Kesîr'in de doğduğu yıldır. Yani her iki âlim onun muasırıdır.

2. İlim Tahsili İçin Yaptığı Yolculuklar

Katâde genç yaşlarında ilim talep etmeye başlamış ve âlimlerin yanına gitmiştir. Kader onun yüzüne gülmüş ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbından ve Basra'daki tâbiînin ileri gelenlerinden bazıları ile görüşmüştür. Katâde, Enes b. Mâlik *radıyallahu anh*, Saîd b. el-Müseyyeb, Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn ve Atâ b. Ebî Rebâh gibi meşhur âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Daha sonra yönünü Irak'ın

722 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, VI, 123-124; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I, 409.
723 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 352-356.
724 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, XXX, 216; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, I, 834.
725 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 133; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, VII, 229; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, VII, 122; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 43-44.
726 Sedûsî, Şeybânoğullarının Sedûs koluna mensuptur. Sedûs, âlimleri ve ricali ile tanınan bir kabiledir ve İslâmî fetihlere katılmıştır. Basra'da ikâmet etmişlerdir. Bk. *Târîhu't-Taberî*, IV, 9.
727 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVII, 9-10; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 605.
728 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 248; Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, s. 48; İsmâil Paşa, *Hidâyetu'l-Ârifîn*, s. 834.

ilim merkezlerinden biri olan Kûfe'ye çevirmiştir. Kûfe'de Ebû İshâk es-Sebîî, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd ve Saîd b. Ebî Arûbe gibi maruf âlimler ile görüşmüştür.

Katâde daha sonra Medîne'ye yolculuk yapmış ve tâbiînin önde gelen büyük âlimlerinden Saîd b. el-Müseyyeb'in yanına gitmiş ve ondan hadis rivayet etmiştir. Ma'mer şöyle demiştir: "Katâde, Saîd b. el-Müseyyeb'in yanında sekiz gün kaldı."[729] Matar şöyle demiştir: "Katâde, ilmin kölesiydi; ölünceye kadar ilim öğrenmeye devam etti."[730]

3. Tefsir İlmindeki Yeri

Katâde birçok ilimde imamlık makamına ulaşmıştır ve en meşhur olduğu alan tefsir ilmidir. Katâde'nin kendisi hakkındaki şu ifadesi tefsir ilmindeki konumu ile ilgili bizlere ipucu vermektedir: "Kur'ân'da hakkında bir şey dinlemediğim tek bir âyet bile yoktur."[731]

Ma'mer şöyle demiştir: Ebû Amr b. el-Alâ'ya "وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ/***Biz bunlara güç yetiremezdik***"[732] âyeti hakkında soru sordum. Fakat bana cevap vermedi. Ben ona "Katâde bu âyet ile ilgili 'مطيقين' diyor" dedim. Ebû Amr b. el-Alâ bana şöyle dedi: "Katâde sana yeter. Keşke onun kader ile ilgili sözleri olmasaydı. Zira Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***'Kim kaderi zikrederse onu yakalayın.'***"[733]

İbn Hibbân, *es-Sikât*'ta şöyle demiştir: "Katâde, Kur'ân ve fıkıhta insanların en âlimi ve kendi zamanındaki hafızlardandı."[734] Ayrıca Katâde kırâat ilminde de âlimdi. Süyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde onu ülkelerdeki meşhur kurrânın içerisinde zikretmiştir.[735] Katâde, Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî ve İbn Sîrîn'den kırâat rivayetinde bulunmuştur. Katâde'den ise Ebân b. Yezîd el-Attâr kırâat rivayet etmiştir.[736] Katâde

729 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 122-123.
730 Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, II, 335.
731 *Tefsîru Abdürrezzâk*; *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 132; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 43; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 122.
732 Zuhruf 43/13.
733 Safedî, *Nüketu'l-Himyân fî Menâkıbi'l-Umyân*, s. 23; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 248.
734 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 356.
735 Süyûtî, *el-İtkân*, VI, 76.
736 İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II, 25.

birçok sahâbînin kırâatini bilmektedir. Örneğin: Abdürrezzâk, Ma'mer aracılığıyla Katâde'den şöyle kırâat rivayetinde bulunmuştur:[737] İbn Mes'ûd rivayetinde şu şekildedir: "فَاذْكُرُوا اسْمَ اللهِ عَلَيْهَا صَوَآفَ/**Onlar (kesim** ***için) sıraya dizildiklerinde üzerlerine Allah'ın adını anın...***"[738]

4. Hocaları ve Öğrencileri

Allah'ın fazileti ve nimeti sayesinde Kâtade, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sahâbîleri ile görüşmeye nail olmuştur. Enes b. Mâlik, Abdullah b. Sercis ve Ebû Âmir et-Tüfeyl gibi sahâbîler ile görüşmüştür. Aynı şekilde, Saîd b. el-Müseyyeb, Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn, Saîd b. Yezîd el-Basrî ve Şehr b. Havşeb gibi meşhur âlimlerden ilim tahsil etmiştir.

Ma'mer b. Râşid el-Ezdî, Ebân b. Yezîd, İsmail b. Müslim el-Mekkî, Eyyûb es-Sahtiyânî, el-Haccâc b. Ertât, Hâlid b. Kays el-Haddâî, Hammâd b. Seleme gibi âlimler Katâde'den rivayette bulunmuşlardır. *Tehzîbu'l-Kelâm*'da Katâde'nin öğrencilerinin sayısının yetmişi bulduğu zikredilmektedir.

5. Katâde'nin Sikalığı ve Âlimlerin Katâde'ye Övgüleri

Ebû Nuaym, *el-Hilye*'de şöyle demiştir: "O, rağbet ettirici bir hâfız ve terhîb ettirici bir vaiz olan Katâde b. Diâme Ebu'l-Hattâb'dır." Bekr b. Abdillah el-Müzenî şöyle demiştir: "Her kim zamanın ehli içerisinde en hâfız birini görmek isterse Katâde'ye baksın. Biz ondan daha hâfız birini görmedik."[739] Yahya b. Maîn şöyle demiştir: "Katâde sikadır."[740] Saîd b. el-Müseyyeb şöyle demiştir: "Benim yanıma Katâde'den daha hâfız bir Iraklı gelmedi."[741] İclî şöyle demiştir: "Katâde sika bir tâbiîndir."[742] İbn Sîrîn şöyle demiştir: "Katâde insanların en hâfızıdır." İmam Ahmed

737 *Tefsîru Abdürrezzâk*, Hâc sûresi.
738 Hâc 22/36.
739 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, II, 133.
740 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 132; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, VIII, 351.
741 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 122.
742 İbn Hacer, *et-Tehzîb*, VIII, 351; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 132; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 122.

şöyle demiştir: "Kâtâde, Basra ehlinin en hâfızıdır; o ne dinlerse ezberler. Ona Câbir'in sahîfesi bir kez okundu ve hemen ezberledi."[743]

İbn Sa'd şöyle demiştir: "Hadis rivayetinde güvenilirdir." Ebû Hâtim şöyle demiştir: "Enes'in ashâbı içerisinde en sağlam olandır." Ma'mer şöyle demiştir: Zührî'ye "Senin nezdinde Katâde mi yoksa Mekhûl mü daha âlimdir?" diye sordum. Zührî şöyle cevap verdi: "Katâde."[744]

6. İlmî Eserleri

Katâde ilk musanniflerden kabul edilmektedir. Tefsir dışında hadis, fıkıh, dil, nesep, tarih ve edebiyat gibi daha birçok ilimde engin bilgi birikimine sahip olması onun eser telif etmesini kolaylaştırmıştır. Bu ilimlerde telif edilen kitapların çoğunda Katâde'den rivayetler mevcuttur. Çok yönlü ilmî birikime ve kültüre sahip olan Katâde şu eserleri telif etmiştir:

1. *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî Kitâbillah:*[745] Hatîb el-Bağdâdî, Dımeşk'te bu eseri rivayet etme izni almıştır.

2. *Kitâbü'l-Menâsik:* Bu kitabı Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156) rivayet etmiştir. Zâhiriyye, Mecma', 241. Birinci Cüz.[746]

3. ***Kitâbü't-Tefsîr:*** Bu eser Hatîb el-Bağdâdî tarafından kullanılmıştır. Zâhiriyye, Mecma' 18, s. 16 b. Bu kitabı çok geniş bir şekilde Taberî de kullanmıştır. Bu, kitabın çok geniş olduğu anlamına gelmektedir. Kitap dokuzuncu yüzyıla kadar İbn Hacer'in kütüphanesinde durmuştur.[747]

4. *Avâşirü'l-Kur'ân:* İbn Sa'd, *Tabakât*'ta bu kitaptan iktibas yapmıştır.[748]

---

743 İbn Hacer, *et-Tehzîb*, VIII, 351.

744 İbn Hacer, *et-Tehzîb*, VIII, 354-355.

745 Bu nüshanın Mekke'de Bilimsel Araştırma Merkezi'nde mikrofilmini inceledim. Bu nüsha Zahiriyye kütüphanesinden (rakam: 7899, varak: 65-67) alınmış bir surettir. İbn Hacer bu kitabı isnadıyla birlikte *Mu'cemu'l-Müfehres*'te rivayet etmiştir. Bk. *Mu'cemu'l-Müfehres* I, 317.

746 Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, I, 190.

747 *Mu'cemu'l-Müfehres* I, 319.

748 İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, VII, 273.

7. Vefatı

Ebû Hâtim şöyle demiştir: "Katâde, Vâsıt'ta, 117 yılında 56/57 yaşında vefat etti."[749]

9. KONU ABDÜRREZZÂK'IN TEFSİRİNİN TEFSİR EKOLLERİ ARASINDAKİ KONUMU

İmam Abdürrezzâk'ın döneminin en ünlü müfessirlerinden biri olarak konumunu beyân ettikten sonra, şimdi de Kur'ân-ı Kerîm'e hizmet için daha önce telif edilen eserler arasında Abdürrezzâk'ın bu büyük eserinin konumu ile ilgili bilgi vermeye çalışacağım. Abdürrezzâk'ın eseri ile ilgili beyânda bulunurken, âlimlerin Abdürrezzâk'ın tefsiri ile ilgili kavlî ve fiilî görüşlerini dikkate alacağım. Abdürrezzâk'ın tefsirinin âlimlerin nezdinde kendisine üstün bir yer edinmesi ile ilgili delilleri vermeden önce burada değinilmesi gereken birtakım gerçekleri zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyim. Öncelikle Abdürrezzâk'ın tefsiri, kendi döneminde Kur'ân tefsirinde takip edilen yöntemin en iyi tanığı olarak kabul edilmektedir. Bu eser tefsir ilminin geçirdiği gelişim aşamalarından bir aşamayı temsil etmektedir. Bu bağlamda Abdürrezzâk'ın tefsiri ilminin geçirdiği olgunlaşma aşamasının bir ürünüdür. Eser bu yönüyle İslâmî ilim tarihçilerinin ve özellikle tefsir tarihçilerinin nezdinde çok önemli bir konuma sahiptir. Abdürrezzâk'ın tefsiri, tefsirdeki olgunlaşma dönemi açısından çok açık bir delildir. Bu ifade ne anlama gelmektedir? Şüphesiz ki Abdürrezzâk'ın bu eserinden önce bu alanda telif edilen eserler vardır. Abdürrezzâk bu eserlerde nakledilen rivayetlerden tefsirinde istifade etmiştir. Dolayısıyla Abdürrezzâk'ın tefsirinin muhtevası ve dokusu kendinden öncekilerden daha sağlam bir karaktere ve içeriğe sahip olmuştur. Öte yandan bu eser zamanın yok ettiği diğer kitapların içerisindekileri bizler için muhafaza etmiştir.

Abdürrezzâk'ın tefsirinin âlimler nezdinde kıymetini artıran bir diğer unsur ise tefsirde sadece rivayetlerin değil isnadların da zikredilmiş olmasıdır. Bu, çok az kitapta bulunan bir özelliktir. Sadece rivayet nakleden ve isnaddan yoksun olan kitapların tahkikine ve her bir rivayetin

---

749 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 355.

ispatlanmasına ihtiyaç vardır. Abdürrezzâk'ın tefsiri bunun tam tersidir ve kendinden sonra telif edilen eserlere metodik açıdan örnek teşkil etmiştir. Abdürrezzâk bu alandaki faziletini ve kıymetini korumuş ve âlimler tarafından eserine, hak ettiği konum verilmiştir. İmam İbn Ebî Hâtim, Abdürrezzâk'ın tefsirinin içerisinde mevzû rivayet olmadığını zikretmiştir. Bunu İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde naklettiği rivayetlerde çok net bir şekilde göreceğiz.

Akılda ve nakilde otorite olan ve mevzû rivayette bulunan ravilere karşı çok sert bir tutuma sahip olan İbn Teymiyye, Abdürrezzâk'ın tefsirini desteklemiş ve ondan övgüyle söz etmiştir. Ancak onun tefsirinde bulunan Şiî rivayetlerin bâtıl olduğunu zikretmiş ve bu bağlamda şöyle beyânda bulunmuştur: "Büyük ilim ehli kimseler örneğin Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Bakî b. Mahled, İbn Ebî Hâtim, İbnu'l-Münzir, Abdurrahmân b. İbrahim ve Duhaym tefsirlerinde mevzû rivayet nakletmediler. Yine Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye'nin tefsirleri mevzû rivayet ihtiva etmeme bakımından meşhur tefsirlerdendir. Ancak bunu İbn Humeyd ve Şiîliğe meyilli olan Abdürrezzâk için söylememiz mümkün değildir. Abdürrezzâk, Ali'nin faziletleri ile ilgili zayıf rivayetler de dâhil olmak üzere çok fazla rivayette bulunmuştur. Ancak Abdürrezzâk bu bağlamda rivayet edilen bazı çok aşırı mevzû hadisleri rivayet etmemiştir."[750]

İbn Teymiyye bazı rivayetleri zikrettikten sonra şöyle demiştir: "İbn Cüreyc, Saîd b. Ebî Arûbe, Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, Ahmed, İshâk vdğ. sıdk sahibi büyük âlimlerin ve meşhur isnadlar rivayet eden tefsir imamlarının ittifakıyla."[751]

Bazı kitaplarda tefsir kitaplarına yapılan övgü ile ilgili kısımlarda Abdürrezzâk'ın rivayet tefsirlerinin başında zikredildiğini görmekteyiz.[752]

Âlimler ve müfessirler, Abdürrezzâk'ın tefsirine yönelik sadece kavlî anlamda övgüde bulunmamışlar, fiilen de ona övgüde bulunmuşlardır. Fiilî övgüden kasıt, İbn Cerîr et-Taberî gibi âlimlerin onun tefsirinden rivayetler almaları ve nakletmeleridir. Taberî'nin tefsir alanında imam olduğu icmâ ile sabittir ve onun tefsirinin önemli bir kısmı Abdürrezzâk'ın

750 Kâsımî, *Kavâidu't-Tahdîs*, s. 353; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, IV, 4.
751 İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, IV, 48.
752 İbn Teymiyye, *Mukaddime fi't-Tefsîr*, s. 42.

rivayetleri ile doludur. Rivayetlerin tahric kısmında bu ifademiz daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Aynı şekilde tahric kısmında âlimlerin nezdinde Abdürrezzâk'ın tefsirinin ne denli ehemmiyete sahip olduğunu ve tefsir medreseleri içerisindeki konumunu örneklerle açıklayacağım.

1. İmam Abdürrezzâk'ın Tefsirinden Kimler Rivayette Bulundu?

Şüphesiz ki bu iki nüshanın varlığı, Abdürrezzâk'ın *Kitâbu't-Tefsîr*'i ilmî bir eser olarak geride bıraktığına dair açık ve kat'î bir delildir. Öncelikle Abdürrezzâk'ın tefsirini bizzat zikreden eserleri zikredecek olursak bu eserler şunlardır: *Mu'cemu'l-Müellifîn, Hidâyetu'l-Ârifîn, Keşfûz-Zunûn, Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî* vdğ. Tefsirin elimizdeki mevcut nüshaları mezkûr eserlerin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Abdürrezzâk'ın tefsirine yönelik şek ve şüpheyi ortadan kaldırma adına en büyük delillerden biri de tefsirin önde gelen âlimlerin eline ulaşmasıdır. Bu âlimler, tefsirden rivayette bulunmuşlar, tefsiri hüccet olarak kullanmışlar ve bazı rivayetleri lafzıyla birlikte olduğu gibi nakletmişlerdir. Abdürrezzâk'ın tefsirinden rivayette bulunan âlimler ile ilgili tespit ettiğim bazı örnekler vermek istiyorum.

İmam Bedruddîn Muhammed b. Abdillah ez-Zerkeşî (ö. 894), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde I, 164'te, tefsirin kısımlarının beyân edilmesi konusunda rivayette bulundu. Rivayetin metni şu şekildedir:

Abdürrezzâk > Sevrî isnadıyla İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kur'ân dört şekilde tefsir edilir: Âlimlerin bildiği tefsir. Arapların bildiği tefsir. Helâl ve haramlar hakkında söz söylerken cehaleti mazur görülemeyen tefsir. Yorumunu Allah'tan başka kimsenin bilmediği tefsir. Bunun ilmine sahip olduğunu iddia eden kimse yalancıdır." Bu rivayetin ardından Zerkeşî şöyle demiştir: "Bu sahih bir taksimdir."

Hâfız İmaduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr (ö. 774), *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*'de ***"… İnsanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı…"***[753] âyetinin tefsirinde şöyle demiştir: Buna en yakın rivayet Abdullah b. Ömer'in Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den değil, Ka'bu'l-Ahbâr'dan naklettiği rivayettir.

753 Bakara 2/102.

Abdürrezzâk tefsirinde şöyle rivayet etmiştir: Sevrî > Musa b. Ukbe > Sâlim > İbn Ömer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ka'bu'l-Ahbâr şöyle demiştir: "Melekler Âdemoğlu'nun işlerini ve nelerin günah olduğunu zikrettiler…" Bu rivayet Abdürrezzâk'ın tefsirinde lafzı ve isnadı aynı olan 91 no'lu rivayettir.

Aynı şekilde İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'sinde de (IV, 29) Abdürrezzâk'ın tefsirinden rivayetler bulunmaktadır.

İmam, Hâfız Ebû Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852) Abdürrezzâk'ın tefsirinden çok fazla rivayet aldığını tespit ettim. İbn Hacer bu duruma Buhârî'ye şerh olarak telif ettiği *Fethu'l-Bârî* adlı eserinde işaret etmiştir. İbn Hacer, ***"Hânelerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti dilinizden düşürmeyin…"***[754] âyetinin tefsiri ile ilgili Katâde'nin "Kur'ân ve sünnet" dediğini zikretmiştir. Bu rivayeti İbn Ebî Hâtim, Ma'mer > Kâtâde tarîkiyle (âyet ve hikmet ile kastedilen) "Kur'ân ve sünnettir" lafzı ile rivayet etti. Bu rivayet Abdürrezzâk'ın tefsirinde de bu şekildedir.[755] Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Allah'ın âyetleri ve hikmet ile kastedilen) Kur'ân ve sünnettir."

Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in eşleri ile evlenme yasaklanmadan önce Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in eşleri ile evlilik konusu: "Âliye bint Zabyân'ı Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* boşamıştı ve o, amcasının oğlu ile evlenmişti." İbn Hacer bu konu ile ilgili *el-İsâbe*'de şöyle demiştir: "İşte bu Abdürrezzâk'ın, tefsirinde Ma'mer > Zührî tarîkiyle yaptığı rivayettir."

Abdürrezzâk'ın tefsiri, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Kâfi'ş-Şâf fi Tahrîci Ehâdîsi'l-Keşşâf* adlı eserinde en çok başvurduğu kaynaklardan biridir. Örneğin: Zeyd b. Hârise, ***"Siz sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe 'iyi'ye eremezsiniz. Her ne infak ederseniz muhakkak ki Allah onu çok iyi bilir"***[756] âyeti inince sevdiği bir atını getirdi ve "Bu, Allah yolunda adağımdır" dedi. Buna karşılık Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, onun üzerine Üsâme b. Zeyd'i bindirince Zeyd b. Hârise üzülür

---

754 Ahzâb 33/34.
755 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* VIII, 520.
756 Âl-i İmrân 3/92.

gibi oldu. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ondaki bu hâli görünce ***"Bilin ki Allah onu kabul etmiştir."*** buyurdu.[757] Sonra İbn Hacer bu hadisin tahrici ile ilgili şöyle demiştir: "Abdürrezzâk bu hadisi tefsirinde rivayet etti."

Abdürrezzâk'ın tefsiri âlimlerin elinde dolaşır olmuştur. Daha sonra Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî (ö. 911) meydana çıkar. Aynı şekilde onun *ed-Dürrü'l-Mensûr*, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* ve *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl* adlı eserlerinde Abdürrezzâk'ın tefsirinden izler görmekteyiz. Süyûtî'nin *el-İtkân*'da "74. Nev"de Kur'ân kelimeleri ile ilgili naklettiği şu rivayet buna örnek verilebilir: "Ömer b. el-Hattâb *radıyallahu anh*, Beyt-i Atîk'e giden bir kervanla karşılaşınca onlara soru sormaya başladı ve onlar da cevap verdiler. Ömer dedi ki: İçinizde İbn Mes'ûd var mı? Kafiledekiler "Evet" diye cevap verdiler. Bu rivayetin ardından Süyûtî şöyle demiştir: "Abdürrezzâk tefsirinde bu rivayeti şöyle nakletti..."[758]

Abdürrezzâk'ın tefsirinden rivayette bulunanlar konusunu çok fazla uzatmak istemiyorum. Çünkü Abdürrezzâk'ın Kur'ân için tefsir telif ettiği su götürmez bir gerçektir. Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi edinmek isteyenler, Cessâs'ın *Ahkâmu'l-Kur'ân* (I, 187-212), Kurtubî'nin *Tefsîr*'i (XI, 74, 106, XII, 23, 318) ve Vâhidî'nin *Esbâbu'n-Nüzûl*'u (s. 81, 91) gibi eserlere bakabilirler. Bunların dışında tefsir alanındaki temel kaynaklardan kabul edilen birçok eser, Abdürrezzâk'ın tefsirinden doğrudan rivayet nakletmiştir. Abdürrezzâk hayattayken bizzat kendisi imam olduğu gibi vefat ettikten sonra da kitapları bir imam konumuna gelmiştir.

a. Bir Şüphe ve Bu Şüpheye Reddiye

Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* adlı eserinin birçok yerinde Abdürrezzzâk'ın tefsirinin aslında Ma'mer'in tefsiri olduğunu ve Abdürrezzâk'ın onun tefsirine bazı rivayetler ilave ettiğini zikretmiştir. Burada bu düşüncenin çok tehlikeli olduğuna dikkat çekmemiz gerekmektedir. Çünkü bu, Abdürrezzâk'ın emeğine ve *Tefsîr*'inin bağımsızlığına yapılmış açık bir saldırıdır. Böyle bir düşüncenin nedeni, muhtemelen hadis kitaplarında gelen bazı bilgilerin yanlış yorumlanmış olması ve Abdürrezzâk'ın Ma'mer'den çok fazla hadis

757 *el-Keşşâf*, I, 294.
758 *el-İtkân*, II, 160.

rivayetinde bulunmasıdır. Abdürrezzâk'ın, hocası Ma'mer'den çok fazla rivayette bulunmuş olması, inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak bu Abdürrezzâk'ın uzun süre ona öğrencilik yapması ve yanında kalmasının neticesidir. Abdürrezzâk'ın emeğinin tefsir alanındaki hocası Ma'mer'e nispet edilmesi, ortaya atılmış hatalı bir görüşten öte bir şey değildir. Çünkü ben Abdürrezzâk'ın tefsirdeki hocalarını saydım. Abdürrezzâk'ın elli küsur hocası vardır ve bunların en başında Ma'mer b. Râşid gelmektedir. Müfessirlerin şeyhi Taberî, Abdürrezzâk'ın tefsirinden rivayette bulunanların en eskilerindendir. Yani böyle bir müfessir bile bu tefsirin Ma'mer'in tefsiri olduğunu zikretmemiştir.

Zerkeşî, İbn Kesîr, İbn Hacer, Süyûtî gibi diğer ilimlerde derinleşmiş âlimler, Abdürrezzâk'ın tefsirinden bazı rivayetler aldılar ve eserlerinde naklettiler. Ardından kaynak olarak "Abdürrezzâk'ın tefsiri" dediler. Bu âlimlerden hiçbiri Abdürrezzâk'ın emeğinin ortadan kaldırılmasını caiz görmemiştir. Burada garip olan şey, tüm bunlara rağmen birkaç asır sonra ortaya çıkan *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* adlı eserin müellifinin, bu tefsirin Abdürrezzâk'a ait olmadığını iddia edebilmesidir. Abdürrezzâk'ın tefsiri ile ilgili böyle hüküm verme, sadece Fuat Sezgin tarafından ortaya konulan bir çılgınlık değildir. Aynı şekilde Taberî'nin tefsirinin -Hasan b. Yahya tarîkiyle- Abdürrezzâk'ın tefsirinde ne varsa ihtiva ettiği zikredildi. Bu görüş doğru değildir. Çünkü Taberî, Abdürrezzâk'tan Hasan b. Yahya tarîki dışında İshâk b. İbrahim ve Hasan b. Davud b. Muhammed b. el-Münkedir tarîkiyle de rivayette bulunmuştur.

Ayrıca iddia edildiği gibi Taberî tefsiri, Abdürrezzâk'ın tefsirini tamamen ihtiva etmemektedir. Şayet böyle bir iddiada bulunan kişi "Taberî'nin tefsiri, Hasan b. Yahya tarîkiyle Abdürrezzâk'ın tefsirindekilerin çoğunu ihtiva ediyor" deseydi ilmî gerçekliğe biraz daha yakın ve daha dakîk bir hüküm olurdu. Tüm bunlarla Fuat Sezgin'in kitabını karalamayı hedeflemiyorum. Ancak yapmış olduğum araştırma ve incelemelerden sonra doğruyu zikretmeye çalışıyorum. Böylece müellif, Abdürrezzâk ile ilgili düşmüş olduğu gafletten uyanır ve kitabının yapılacak yeni baskılarında bu meseleyi tekrar gözden geçirir. Çünkü ilmî hakikat herkesin öncüsüdür ve hak, doğru olana tâbi olmaktır. Yüce Allah, *Musannef*'in ve *Tefsîr*'in sahibi Abdürrezzak'a merhamet etsin ve bu iki eseri zamana rağmen kâim etsin.

Abdürrezzâk'ın tefsirinin önemi ve hiçbir tereddüt etmeden ondan rivayette bulunan ve şüpheye düşmeden rivayetleri alan âlimler nezdindeki ehemmiyeti ile ilgili bu kadar delillendirme kâfidir. Tüm bunlardan dolayı kitap, tahriç edilmeyi ve neşredilip gün yüzüne çıkarılmayı hak etmektedir ki Kur'ân ve sünnet ilimleri ile meşgul olan kimseler böyle bir hazineden istifade edebilsinler ve İslâm ümmetinin derinliklerine doğru uzanabilsinler.

2. Miras Kavramı ve Mirası Korumanın Zorunluluğu

Miras kelimesinin kökeni: Miras kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmesi nedeniyle Arapça diğer kelimelere ve lafızlara göre ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu kelimenin aslı "وَرَثَ/verase" fiilinden gelmektedir ve lafız bu fiilden türeyerek "تُرَاث/*türâs*" şeklini almıştır. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmaktadır: "وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ اَكْلاً لَماًّ/***Mirası hak hukuk demeden yiyorsunuz.***"[759] Aynı fiilden türeyen "الوراثة/veraset" ve "الإرث/irs" kelimeleri de miras kelimesi ile aynı anlama gelmektedir. Miras kelimesi, herhangi bir anlaşma veya sözleşme olmadan bir şeyin başkasına yani babadan oğula, ecdattan toruna intikal etmesidir.[760]

Turâs ve miras kelimeleri Arap dilinde birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Ancak bizim burada kastettiğimiz miras kelimesinden kasıt, bu kelimenin dar anlamı ile sınırlı değildir. Bu kelime geçmişi arayış anlamında daha yaygın bir kullanıma ulaşmıştır. Yani bu kelime ile kastedilen, dinsel, dilbilimsel, tarihî, edebî veya sanat ile ilgili bütün bilimlerin geçmişi ve kadîm insanların geride bıraktıklarıyla ilgili olan her şeyi araştırmaktır.[761] Böylece geçmiş zaman ile içinde bulunduğumuz zaman ve kadîm olan ile modern olan arasında kopukluk olmaz. Bizden öncekilerin geride bıraktıkları mirasın, özellikle de Kur'ân ve sünnet ile ilgili olanların üzerinden zamanın tozunu silkmemiz gerekmektedir.

a. Müslümanların Mirası Korumadaki Rolü

İnsanlık tarihi, geride ilmî ve kültürel miras bırakan İslâm ümmeti gibi yeryüzü milletlerinden başka bir millet görmemiş ve tanımamıştır.

---

759 Fecr 89/19.

760 Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 518.

761 Abdüsselâm Hârûn, *et-Türâsu'l-Arabî*, s. 5.

İslâm milletini tüm erdemlerden ve faziletlerden tecrit etmeye çalışan, kindar Haçlı taassubiyetiyle gözleri hiçbir şey görmez olan kimseler tarafından çok ağır ve derin iftiralarla hakikatin, İslâm'ın asaletinin ve İslâm ümmetinin hayatındaki güzelliklerin çarpıtıldığı bir atmosferde bu hakikate Doğulu ve Batılı insaf ve iz'an sahibi kimselerin tanıklık ettiklerini görmekteyiz.

Alman oryantalist Sigrid Hunke'nin, *Şemsu'l-Arab Testea ala'l-Garb (Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi)* adlı eserinde, İslâm medeniyeti ve ümmeti ile ilgili yalnızca gerçeği dile getirdiği birtakım cesur duruşları görmekteyiz. Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd, Amorion ve Ankara'yı fethettikten sonra eski Yunan medeniyetine ait el yazması eserleri talep etmiştir. Ancak günümüzde bir yeri kuşatan bir devlet veya millet oradaki madenleri ve diğer savaş endüstrilerini ele geçirme derdinde ve hedefindedir. Aynı şekilde halife Me'mûn, Bizans Kayseri III. Mihail'e karşı zafer kazandıktan sonra henüz Arapça'ya tercüme edilmeyen antik felsefe ile ilgili çalışmaların teslim edilmesini istemiş ve bu çalışmaları savaş tazminatı olarak kabul etmiştir. Bu durum yine medeniyetin inşasına katkı sağlayacak bir silahlanmadır. Öyle ki bu ilmî anlamda ihya olma eğilimi birçok Arap emirini etkisi altına almıştır. Yine bu bağlamda Boğaziçi (İstanbul) sakinlerinin, Endülüs emiri III. Abdurrahmân ile dostluklarını pekiştirmek için eski el yazmalarıyla dolu büyük bir çanta gönderdiklerini görmekteyiz.[762]

b. Müslümanların İnsanî Medeniyete Etkisi

Müslümanlar sadece bilimsel ve felsefî mirası kendi dillerine tercüme etme ve nakletmekle sınırlı kalmamışlardır. Müslümanların rolleri bununla sınırlı olsaydı, birçok kindarın söylediği gibi İslâmî mirasın bir önemi kalmazdı. Ancak Müslümanların bu bağlamdaki rolü, Yunan mirası ellerine geçtiğinde onların bıraktığı mirası tashih etmenin de ötesine geçmiştir. Daha sonra nakletme, tashih etme aşaması geride kalmış ve telafi, eksiklikleri tamamlama, kabul ve red merhalesine geçilmiştir. Daha sonra onların mirasına daha önce var olmayan birtakım icatları ve buluşları ilave etmişlerdir. Bu bağlamda keşifler

---

762 Câbir Kumeyhe, "et-Turâsu'l-Arabî beyne'l-Emsi ve'l-Yevm," *Cerîdetu'l-Ahrâm*, 25.10.1973.

ve icatlar yapıp isimlerini yaşatan öncülere İbn Sînâ, Fârâbî, Câbir b. Hayyân vdğ. örnek olarak zikredilebilir.

c. Bu Mirası Nasıl Koruyabiliriz?

Hiç şüphe yok ki bu miras günümüzde el yazması eserlerden oluşmaktadır ve bunların çoğu dünyanın dört bir tarafına dağılmış olarak kamuya ait ve özel kütüphanelerde, camilerde, manastırlarda ve müzelerde bulunmaktadır. Bu tür nadir insanî hazineleri ihya etmenin tek yolu onlar üzerinde sistematik bir şekilde çalışma yapmaktır.

d. İlmî Eserleri Gün Yüzüne Çıkarma Yollarından Biri Olarak Tahkik

Şöyle bir rivayet mevcuttur: İlim tahkiktir, sadece telif değildir ve her âlim muhakkik olmaya uygun değildir. Çünkü tahkik, muhakkikin zamanı hesaba katmadan sabretmesini ve sıkıntılara göğüs germesini gerektirir. Ancak muhakkikin, tahkik yaparken zamanını çok iyi değerlendirmesi kaçınılmaz bir durumdur. Çalışmalarda zamanımızı faydalı işler için harcamalıyız çünkü zaman bizim hayatımızdır. Bundan sonra ilmî yaşamdaki rolünü yerine getirebilmesi için kütüphanelerin ve müzelerin karanlık dehlizlerinden çıkarmak istediğimiz kitabı seçmenin ehemmiyeti gelmektedir. Bu iş çok büyük bir çaba gerektirmektedir. Çünkü seçeceğimiz eserin İslâm düşüncesini yüceltmesi, Müslümanların çağdaş yaşamlarına bir hayrı olması ve hakiki bilgiler ile gelecek nesillerin yollarını aydınlatması gerekmektedir.[763]

3. Tahkik Nüshaları

Abdürrezzâk'ın tefsirinin tahkikinde iki nüshayı esas aldım.

Birincisi: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Mısır.

İkincisi: Ankara İlahiyat Fakültesi, Türkiye.

---

763 Muhammed Abdullah es-Semmân, *Mecelletu'l-Ümme*, İlkbahar, 1402.

a. Nüshaların tasviri

Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye: Bu nüsha, tek cilttir ve tefsir kısmında 242 numaradadır. İlk varağın üst kısmında "Merhum Sargutmuş en-Nâsırî, medresesinin fakirlerine vakfetmiştir" yazmaktadır. Yine nüshada şu ibare bulunmaktadır: "Sargutmuş Câmii'nden getirilmiştir: 28 Ağustos 1917." Anlaşıldığına göre ikinci ibare Dâru'l-Kütüb'ün indekslerini hazırlayanlar tarafından yazılmıştır.

Cildin ilk başında Bakara sûresinin tefsiri olan varak vardır ve bu varak rutubetlidir. Bu varakın yeri hatalıdır. Muhtemelen bu hatayı ciltleyen kişi yapmıştır.

Karşı ikinci varağın üzerinde şu ibare bulunmaktadır:

"Efendimiz, Peygamberimiz, Habibimiz Muhammed b. Abdillah b. Abdilmuttalib'e nâzil olan aziz Kur'ân'ın tefsiri. Abdürrezzâk b. Hemmâm (Yüce Allah rahmet eylesin.) Sonra bu sayfa Kur'ân'ın Zeyd b. Sâbit'ten cem edilmesi hadisi ile tamamlanmaktadır." Bu nüshanın sonunda şu ifadeler mevcuttur: "Elhamdülillah! Bu kitap burada Allah'ın yardımıyla ve son nebî, âlemlerin resûlü, Efendimiz Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'e salât ve selâm ile tamamlandı."

Kitap h. 724 yılı Cemâziyelahir ayında fakir Muhammed b. Bektemir b. Ömer'in eliyle tamamlanmıştır. Yüce Allah onu, okuyanları ve bütün Müslümanları bağışlasın. Âmîn. Kitapta 175 varak vardır. Her bir varak 17x22 cm. ölçüsündedir. Varakların her iki tarafına yazı yazılmıştır. Her bir tarafta 25 satır bulunmaktadır. Her satırda yaklaşık on beş kelime mevcuttur. " حدثنا/Heddesenâ" lafzı kısaltılarak "نا/nâ" lafzı ve "أخبرنا/ahberenâ" lafzı kısaltılarak "أنا/enâ" lafzı kullanılmıştır. Dâru'l-Kütüb'de bu nüshanın 806 no'lu başka bir nüshası daha vardır. Bu nüsha bir önceki nüshadan çok güzel bir nesih hattı ile istinsah edilmiştir. Bu nüshanın diğer nüshadan kopyalanmış olduğunun delili, öncesinin ve sonrasının tam olması ve Bakara sûresinin girişindeki rutubetten etkilenen yerlerin yazılmadan bırakılmasıdır. Bakara sûresinin öncesinde ve sonrasında Felak ve Nâs sûreleri bulunmaktadır. İbn Bektemir'in nüshasından kopyalayan müstensih boşluğa şunları yazmıştır: H. 1336 yılı, Şevvâl 7, Çarşamba. Bu tarih miladî olarak 16 Temmuz 1918'e denk gelmektedir. Bu nüshaların her ikisinde de

dinleyenlerin ve sahiplerinin isimleri bulunmamaktadır. Sadece Sargutmuş en-Nâsırî'nin, medresesinin fakirlerine vakfettiği yazı bulunmaktadır. Bu nüshadan Bakara sûresinin 267. âyetinden sonraki kısmı, Âl-i İmrân sûresi ve Nisâ sûresinin ilk kısımları düşmüştür. Ancak bu kaybolan veya silinen nüshalar Türkiye nüshasında mevcuttur ve böylece tefsir tamamlanmaktadır. Bu nüsha, Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk tarîki ile rivayet edilmiştir. Abdürrezzâk ise tefsiri birçok hocadan rivayet etmiştir. Bu konuda daha önce geniş bilgi vermiştik.

Tefsirin Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî rivayeti olduğunu tekit eden iki unsur

Birincisi: Tefsirin girişinde isnadı tam olan şöyle bir rivayet ile karşılaşmaktayız: Muhammed b. Abdisselâm > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk > es-Sevrî > Abdül'alâ > Saîd b. Cübeyr'den rivayetle Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: ***"Her kim Kur'ân ile ilgili kendi görüşünü beyân ederse cehennemdeki yerine hazırlansın."***

Aynı şekilde Mâide sûresinin girişindeki şu rivayet: Huşenî > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ey iman edenler! Akitleri yerine getirin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Anlaşmaları yerine getirin. Bunlar, cahiliye döneminin anlaşma ve ittifaklarıdır."

En'âm sûresinin başındaki şu rivayet: Huşenî > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ma'mer şöyle demiştir: "Söylendiğine göre En'âm sûresi, yerle sema arasını dolduran ve yüksek sesle tesbih getiren meleklerle birlikte tek bir defada indirilmiştir."

Yunus sûresinin başındaki şu rivayet: Muhammed b. Abdisselâm > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk…

Meryem sûresinin başındaki şu rivayet: Muhammed b. Abdisselâm > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk…

Aynı şekilde Muhammed sûresinin başındaki rivayetler bu tefsirin Muhammed b. Abdisselâm tarafından rivayet edildiğinin bir delilidir.

İkincisi: Nisâ sûresinin sonunda bulunan şu ibare: Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tefsirinin birinci bölümü Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî'nin Seleme b. Şebîb'den rivayetiyle tamamlandı. Burada kesin olan şey, Seleme b. Şebîb'den bu nüshayı rivayet eden Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî'dir yani onun diğer öğrencileri değildir.

Bu nüshayı Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî'den rivayet edene gelince; bu mesele ile ilgili nüsha üzerinde çok detaylı bir inceleme yaptım ancak herhangi bir sonuca ulaşamadım. Çünkü nüshanın başında, sonunda veya herhangi bir yerinde bu nüshayı kimlerin dinlediği ve rivayet ettiği yazmıyordu. Bu nedenle başka bir kaynaktan araştırma yapmam gerekti ve İşbîlî'nin *Fihrist*'ine müracaat ettim. Onun bu eserinde rivayet ettiği hocalarını ve Abdürrezzâk'ın tefsirini Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî'ye kadar nakledenler ile ilgili şu üç farklı isnad zincirine ulaştım.

- Ahmed b. Hâlid b. Yezîd
- Kâsım b. Asbağ b. Muhammed b. Yusuf
- İsmail b. Bedr

Tefsir bu üç ravi tarafından nakledilmiş ve yayılmıştır. Bu üç tarîk dışında tefsirin yayıldığı başka yollar da vardır. Bu tarîklerden bazıları marufken, bazıları maruf değildir. Bunlardan maruf olanları, İbn Hayr'ın *Fihrist*'inden çıkardım ve ayrıntılı bir şekilde beyân edeceğim. Bunun dışında isnad daima Abdürrezzâk > Ma'mer şeklinde başlamaktadır.

İkinci Nüsha

Bu nüshaya Fuat Sezgin'in, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* adlı eseri aracılığı ile ulaştım. Fuat Sezgin mezkûr eserinde bu tefsirin bir nüshasının hicrî altıncı yüzyıldan kaldığını ve Ankara'da Sâib (Sencer) Kütüphanesi'nde 110 varak şeklinde ve 4216 no'da olduğunu zikretmiştir. Sezgin bu bilgiler dışında eserinde bu nüsha ile ilgili başka herhangi bir beyânda bulunmamıştır. Bu nüshadan bir fotokopiye ulaşmak için çok çaba sarf ettim. Yüce Allah bu konuda işlerimi kolaylaştırdı ve muradımı gerçekleştirdi. Sonunda Fuat Sezgin'in, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* adlı eserinde zikrettiği nüshanın gerçek olduğunu gördüm. Nitekim ben bu nüshanın fotokopisini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nden temin ettim.

Şimdiye kadar bu tefsirin üçüncü bir nüshası ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Varak 28x21 ölçüsündedir ve her levhada 28 satır bulunmaktadır. Her satırda ortalama 18 ila 20 kelime bulunmaktadır. İlk varak tefsirden değildir. Bu varağın üzerine İmam Ali *radıyallahu anh*'den farklı bir hatla bazı hikmetler ve iki garip hadis yazılmıştır.

Hikmetli sözlerden biri şu şekildedir: "Birini tanımak için onu araştırmayın; kiminle teamülde bulunduğuna bakın." Bu hikmetli söz dilimizde en veciz hâliyle şöyle ifade edilebilir. "Bana arkadaşını söyle; sana kim olduğunu söyleyeyim."

Hadis ise şu şekildedir: Abdullah b. Ömer, babasının şöyle dediğini rivayet etmiştir: Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Her kim engelli birini görünce 'Sana verdiği bu dertten beni afiyette kılan ve beni birçok yarattıklarına üstün kılan ve nimetlerle donatan Allah'a hamd olsun' derse o dert onun başına gelmez."***

İkinci hadis: İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre, babası (Ömer) bu sözü, çarşıya girdiği zaman söylemeyi âdet edinmişti.

Bu nüshada okuyabildiğim kadarıyla tefsirin ilk sayfasında şunlar yazmaktadır: "Abdürrezzâk'ın Ma'mer'den ve diğerlerinden rivayet ettiği tefsiri. Tefsirin bir kısmı kaybolmuştur. Allah'tan o kısmı bizlere buldurmasını temenni ediyoruz. Kaybolan kısım haricindeki diğer yerler tamamdır. Yüce Allah bizleri ve bu eseri okuyanları ondan istifade ettirsin, onu bizlere imam, rahmet, nur, hikmet eylesin..."[764] Bu ifadeler nüshanın hattından farklı bir hat ile yazılmıştır ve muhtemelen nüshanın sahibinin hattıdır.

Bu nüshadaki kaybolan kısım, kitabın giriş kısmını ihtiva etmektedir. Bakara sûresinin başından yüz kırk üçüncü âyete kadar olan yeri kapsamaktadır. Tefsirin ilk varağında ve son kısmında aynı olan yuvarlak bir mühür bulunmaktadır. Bu nüshada Felak ve Nâs sûrelerinin tefsirinin olmadığını tespit ettim. Nüshada mührün bulunmasının nedeni bu kütüphanedeki bütün kitaplara mühür vurulmasıdır. Nüshadaki hat, altıncı yüzyıla kadar uzanan Mağrib hattıdır. Diğer hatlarla karşılaştırma yaptığımda nüshadaki hattın tarihi açığa çıkmaktadır. Bu nüshanın kenarlarında farklı hatlarla yazılmış birçok haşiye bulunmaktadır ve bu durum

764 Daha sonraki kısım silindiği için okunması mümkün değildir.

nüshanın âlimlerin elinde elden ele dolaştığına delalet etmektedir. Haşiyeler bazı hadislerin tahricinden, bazı garip ifadelerin beyânından ve ahkâm âyetleri ile ilgili taliklerden oluşmaktadır. Yazılanların çoğu rivayettir ve bu rivayetleri Taberî *Tefsîr*'inde, *Keşşâf*'ta, İsmail el-Kâdî'nin *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında, Abd b. Humeyd'in *Tefsîr*'inde ve Kisâî, Ferrâ, İbn Habîb, İbn Kuteybe, İbnu'l-Enbârî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, İbnu'l-Hindî, İbn Mehdî ve diğer âlimlerin rivayetleri arasında gördüm. Tüm bunlar bu nüshanın müfessirlerin, fakîhlerin, muhaddislerin, dilcilerin, kelâmcıların ve diğer çeşitli alanlardaki âlimlerin ellerinde dolandığına işaret etmektedir. Nüshanın üzerinde bulunan haşiye ile ilgili örnek:

35. haşiye şu âyet ile ilgilidir: ***"(Ey mü'minler!) Sizlere anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşlerin kızları, kız kardeşlerin kızları, sizi emziren (süt) anneleriniz, sütkızkardeşleriniz, kadınlarınızın anneleri (kayınvalideleriniz) ve (sonradan evlenerek) kendileriyle (gerdeğe) girdiğiniz kadınlarınızın (önceki kocalarından) olup (şimdi sizin) koruyuculuğunuz altında bulunan üvey kızlarınız haram kılındı. Ancak onların (anneleriyle nikâh kıyıp da) gerdeğe girmeden (önce) boşamışsanız, (bu durumda yetişkin kızlarıyla evlenmekte) size bir sakınca yoktur. Ve yine sizin sülbünüzden olan oğullarınızın eşleri (gelinleriniz) ve iki kız kardeşi (aynı anda nikâhlayıp) bir araya getirdiğiniz (evlilikler de size yasaklanmıştır). Ancak (cahiliyede) geçen geçmiştir. (Ama onlara bir daha sakın yaklaşmayın!) Şüphesiz Allah, bağışlayandır, esirgeyip koruyandır."***[765] Huşenî şöyle demiştir: "Aynı evde kalmıyorsa ve annesi ile cinsel ilişki yoksa üvey kızla evlilik olabilir."

Bu nüshadan kaybolan varakların üzerinde çok önemli bilgiler yitip gitmiştir. Muhtemelen o varakların birinde nüshanın tarihi, nüshayı nakledenler ve nüshanın sahiplerinin isimleri vardı. Haşiyelerde ve hamişlerde farklı hatların olması bu nüshanın birçok sahibinin olduğuna ve seleften halefe intikal ettiğine delil teşkil etmektedir.

Her hâlükârda bu nüsha Seleme b. Şebîb'in Abdürrezzâk'tan rivayet ettiği nüshadır. Nüshada Abdürrezzak'ın ismi ile ilgili beyân azdır, Seleme'nin ismi ile ilgili beyân ise daha azdır. Bazı rivayetlerde Abdürrezzâk'ın ismi "ع/ayn" harfi ile kısaltılarak beyân edilmiş sonra

765 Nisâ 4/23.

isnaddaki diğer isimler zikredilmiştir. Bu nüshada Abdürrezzâk'ın isminin zikredildiği yerlerden birisi Bakara sûresinin 230. âyeti ile ilgili nakledilen rivayettir. Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî ***"(Hac mevsiminde bile) Rabbinizden bir fazl aramanızda (ticaret yapmanızda) sizin için sakınca yoktur. Arafat'tan hep birlikte (Müzdelife'ye) indiğinizde Meş'ar-i Harâm'da (Mekke'de, Arafat'la Minâ arasındaki ziyaret durağında) Allah'ı anın. O sizi nasıl doğru yola yöneltip ilettiyse, siz de (ibadet ve itaatle) O'nu anıp hatırlayın. Gerçek şu ki, siz bundan (İslâm'dan) önce şaşkın ve sapkın olanlardandınız."***[766] âyeti ile ilgili şöyle demiştir: "Kureyş dışında insanlar, Arafat'ta vakfe yaparlardı."

Aynı şekilde Abdürrezzâk'ın ismi, Nisâ, Tevbe, İsrâ, Nûr, Furkân, Sâd, Haşr ve Müddessir sûrelerinin girişinde de zikredilmiştir.

İsnadlarda Seleme b. Şebîb'in ismi zikredilerek Abdürrezzâk'tan rivayet edilen yerlerden birisi Duhân sûresindedir. Seleme b. Şebîb dedi ki: Abdürrezzâk, Ma'mer'den bize şöyle rivayette bulundu: "..." Bunun dışında Seleme b. Şebîb'in ismi, Câsiye, Ahkâf ve Vâkıa sûrelerinin başında da zikredilmiştir.

b. Nüshaların karşılaştırılması

Nüshaların tam anlamıyla anlaşılması için nüshalar arası karşılaştırma yapmayı uygun gördüm ve neticede birçok tespitte bulundum. Söz konusu tespitler şu şekildedir:

Nüshalardaki dua cümleleri şu şekildedir: "Aleyhisselâm," "radıyallahu anh" ve "kerremallahu vechehû."

Rivayet lafzıları: "Nâ, enâ, ahberanî ve haddesenî."

Mısır nüshasındaki daha önce beyân ettiğim yerler dışında bütün rivayetler: "Nâ Abdürrezzâk" şeklinde başlamaktadır. Bunun dışında bazı yerlerdeki isnadlar Abdürrezzâk'ın ismi zikredilmeden doğrudan Ma'mer ile başlamaktadır. Türkiye nüshasında Abdürrezzâk'ın ismi kısaltılarak "ع/ayn" harfi ile sembolize edilmiştir. Yukarıdaki beyân ettiğim yerler dışında Abdürrezzâk'ın ismi tam olarak zikredilmemiştir.

---

766 Bakara 2/198.

Türkiye nüshasında bölümler sağlamdır ancak Mısır nüshasında sağlam değildir. Mısır nüshasının tarihi bellidir ancak Türkiye nüshasının tarihi net değildir.

Sûrelerin isimleri, sûrelerin Mekkî ve Medenî olması ve besmele ile ilgili: Bakara sûresinin ismi ve besmele her iki nüshada da mevcut değildir. Mısır nüshasındaki silinmiş ve Türkiye nüshasındaki yırtılmıştır. Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin ilk kısmı Mısır nüshasında yoktur. Çünkü onların bulunduğu yerler yırtılmıştır. Türkiye nüshasında Kehf, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ ve Furkân sûreleri dışında hiçbir yerde besmele zikredilmemiştir. Buna karşılık Mısır nüshasında Nisâ, Yunus, Hûd, Yusuf, Ra'd, İbrahim, Hicr, Nahl, İsrâ, Kehf, Kamer, Abese ve Hümeze sûrelerinde besmele bulunmaktadır. Mâide ve Meryem sûreleri dışında, besmele sûre isminden sonradır. Bu iki nüsha, bazı sûrelerin Medenî olduğunu beyân etme hususunda ortak bir paydada buluşmuştur. Her iki nüshada Medenî olarak zikredilen sûreler şunlardır: Mâide, Tevbe, Nahl, Hac, Nûr, Ahzâb, Saf, Cuma, Talâk, Tahrîm. Mısır nüshası Türkiye nüshasından farklı olarak şu sûrelerin de Medenî olduğunu zikretmiştir: Muhammed, Feth, Hucurât, Hadîd, Mücâdele, Mümtehine, Münâfikûn, Fecr, Kadr, Nasr. Türkiye nüshası, Mısır nüshasından farklı olarak Âl-i İmrân sûresinin Medenî ve Hûd sûresinin Mekkî olduğunu ifade etmiştir.

Bu çalışmada başında herhangi bir kaybı olmaması, okumasının daha kolay olması ve bazı bilgilerin daha açık olması nedeni ile Mısır nüshasını temel nüsha olarak kabul ettim. Çalışmada Mısır nüshasını "م/mim" harfi le Türkiye nüshasını ise "ت/te" harfi ile sembolize ettim.

4. Tefsir Râvilerinin Biyografileri

Daha önce *Tefsîr*'i Huşenî'nin Seleme b. Şebîb'den, onun da Abdürrezzâk'tan rivayet ettiğini zikretmiştik. Seleme b. Şebîb'in biyografisini Abdürrezzâk'ın meşhur öğrencileri arasında vermiştik. Şimdi tefsirin isnadındaki diğer ravileri yani Huşenî ve öğrencilerini zikredeceğiz.

a. Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî

O, hâfız İmam Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdisselâm b. Sa'lebe b. el-Hasan b. Küleyb veya Kelb el-Huşenî el-Endelusî'dir. Kurtubalı olup

dilcidir ve itkan sahibi bir âlimdir. Yahya b. Yahya el-Leysî'den rivayette bulunmuştur. Mekke'de Süfyân b. Uyeyne'nin ashâbından Yahya b. Ebî Ömer el-Adenî'den hadis dinlemiş ve ondan İbn Uyeyne'nin *Musannef*'ini almıştır. Aynı şekilde Şâfiî'nin ashâbından İsmail b. Yahya el-Mizzî, Muhammed b. el-Müsennâ, Bündâr, Muhammed b. Beşşâr'dan ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî'den ise Eslem b. Abdilazîz, Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, Ebû Muhammed Kâsım b. Asbağ el-Beyyânî, Ahmed b. Hâlid b. Yezîd, İsmail b. Bedr ve oğlu Muhammed b. Muhammed el-Huşenî rivayette bulunmuşlardır. Huşenî, Abdürrezzâk'tan Seleme b. Şebîb aracılığı ile rivayette bulunmuştur. Huşenî'den rivayette bulunanların çoğu, dil hâfızları ve hadis ravileridir.

Huşenî Endülüs'ten doğuya uzun soluklu bir ilim yolcuğuna çıkmıştır. Bu yolculuk yaklaşık yirmi yıl sürmüş ve birçok ülkeyi dolaşmıştır. İmam Ahmed b. Hanbel ve onun düzeyindeki âlimler ile görüşmüştür. İbn Faradî şöyle demiştir: "O, Mısır'da Abdürrezzâk'ın ashâbından Seleme b. Şebîb'den hadis dinledi." Zehebî şöyle demiştir: "Hac yaptı ve büyük hadisçilerle görüştü. Daha sonra hadis rivayet etmeye başladı. Meşhur sika âlimlerden biridir. Bağdat'a geldi ve birçok kişiden hadis dinledi."

Huşenî gezdiği bu ülkelerden Endülüs'e birçok imamdan hadis, dil ve cahiliye şiiri ile ilgili rivayetler getirmiştir. Huşenî'nin dili çok fasihtir. Dönemin hükümdarı tarafından vazifelendirilmek istenmiş ancak o bunu oğlunu mazeret göstererek yumuşak bir dille reddetmiştir. İbn Faradî şöyle demiştir: "Fıkıh ilminde Huşenî'den daha âlim yoktur. Çünkü o, dil ve hadis rivayetindeki hıfzı ile herkese üstün gelmektedir." Rivayette sika ve güvenilirdir. Dildeki yetkinliği nedeni ile şiir ile de yakından ilgilenmiştir.

Abdullah b. Yunus şöyle demiştir: Huşenî 286 yılında, Ramazan ayında Cumartesi günü altmış sekiz yaşında vefat etti. Huşenî'nin biyografisi ile ilgili şu kaynaklardan istifade edilmiştir: *Tezkiratu'l-Huffâz*, II, 649; *Tabsîru'l-Müntebih bi't-Tahrîri'l-Müştebih*, II, 502; *Buğyetü'l-Vuât*, I, 160; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 459; *Buğyetü'l-Mültemis*, s. 103; *el-Lübâb*, I, 447; *Tabakâtu'l-Huffâz*, s. 284; *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, II, 14.

b. Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî'den Rivayet Edenler

Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inin Mısır nüshasının Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî > Seleme b. Şebîb > Abdürrezzâk tarîki ile rivayet edildiğini tekit ettiğini ifade etmiştim. Türkiye nüshasından ise ta'liklerden ve haşiyelerden anlaşıldığına göre tefsirin bazı Endülüs ehli âlimlerin elinde dolaştığı anlaşılmaktadır. Çünkü haşiyelerin ve ta'liklerin bazıları Huşenî'nin kitabında da bulunmaktadır. Örneğin şu rivayet: Huşenî şöyle demiştir: Ebû Muhammed el-Bâcî dedi ki: "..." Bu ve bunun gibi örnekler bu nüshanın Huşenî'den geldiği konusunda mutmain olmamı sağlamıştır.

Huşenî'den rivayet eden kişiye ulaşmaya çalıştım ama bu konuda emin olacağım bir şey bulamadım, bu nedenle Huşenî'den rivayette bulunanın Mısırlı biri olduğunu varsaydım. Çünkü Huşenî, Seleme b. Şebîb ile Mısır'da buluştu ve ondan tefsiri Mısır'da aldı. Bu ihtimal en azından Mısır nüshası için doğru olabilirdi. Ancak Huşenî'nin öğrencileri arasında Mısırlı birinin biyografisine ulaşamadığımdan bu ihtimal benim için zayıf hâle geldi. Çünkü Huşenî'nin öğrencilerinin tamamı Endülüslüdür. Dolayısıyla Huşenî'den rivayette bulunanın İbn Hayr el-İşbilî'nin hocalarını zikrettiği *Fihrist*'inde sözünü ettiği Ahmed b. Hâlid b. Yezîd, İsmail b. Bedr ve Kâsım b. Asbağ'dan biri olma ihtimali daha kuvvetli hâle geldi. Bu üç kişi Endülüs'te Abdürrezzâk'ın tefsirini Huşenî'den almış ve tefsir onlar aracılığı ile yayılmıştır. Mezkûr isimlerden her biri V. yüzyılda İbn Hayr'da son bulan tefsirin rivayet zincirinin en başındaydılar. Elimizdeki bu nüshanın bu üç raviden hangisine ait olduğunu kesin olarak tespit edemediğim için üç raviyi kısaca tanıtmayı uygun gördüm.

c. Ahmed b. Hâlid

O, Endülüs şeyhi, hâfız ve allâme Ebû Ömer Ahmed b. Hâlid b. Yezîd'dir. İbnu'l-Cibâb[767] olarak maruftur. Kurtuba'da ikâmet etmiştir. Hadis rivayetinde itkân sahibi bir hâfızdır. Hadis öğrenmek için yolculuk yapmış ve bir grup âlimden hadis dinlemiştir. Abdürrezzâk'ın ashâbından

767 Cübbe satışına nispettir. Bk. Humeydî, *Cezvetu'l-Muktebis*, s. 121-122; İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, s. 31; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, III, 816; Dabbî, *Buğyetu'l-Mültemis*, s. 175.

ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın ashâbından; İshâk b. İbrahim ed-Deberî, Alî b. Abdülazîz, Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî, Kâsım b. Muhammed, Muhammed b. Vaddâh, İbrahim b. Muhammed el-Kazzâz, Yahya b. Ömer b. Yusuf ve başkalarından hadis dinlemiş ve rivayette bulunmuştur. Bir süre de Endülüs'te hadis rivayetinde bulunmuştur. Fıkıh, hadis ve ibadette kendi döneminin imamıdır. Mâlik b. Enes'in hadisi üzerine *Müsned*'i telif etmiştir. Kâdî İyâz şöyle demiştir: "Kendi döneminde eşsizdi. Mâlikî fıkhında imamdı. Hadis ilminde rakibi yoktur." *Müsned-i Mâlik, Kitâbu's-Salât, Kitâbu'l-Îmân* ve *Kitâbu Kasasi'l-Enbiyâ'*yı tasnif etmiştir. Ondan bir grup âlim rivayette bulunmuştur ve bunların en meşhurları şunlardır: Oğlu Muhammed, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Bâcî, Muhammed b. Ebî Velîm, Hâlid b. Sa'd. Ahmed b. Hâlid, 246 yılında doğmuş ve 322 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.

d. Kâsım b. Asbağ

O, Endülüslü imam, hâfız, Ebû Muhammed Kâsım b. Asbağ b. Muhammed b. Yusuf b. Nâsıh veya Vâdıh b. Atâ el-Beyyânî'dir. Mü'minlerin emîri Velîd b. Abdilmelik b. Mervân'ın azadlı kölesidir. Beyyânî olarak maruftur. Kurtuba'da, Bakî b. Mahled, Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî, Muhammed b. Vaddâh, Mutarrif b. Kays, İbrahim b. Kâsım b. Hilâl, Abdullah b. Kâsım b. Hilâl, Asbağ b. Halîl ve başkalarından hadis dinlemiştir.

Kâsım b. Asbağ h. 274 yılında ilim talep etmek için yolculuğa çıkmıştır. İslâm dünyasının büyük bir kısmını gezmiştir. Mekke'de Muhammed b. İsmail es-Sâiğ'den, Bağdat'ta Muhammed b. el-Cehm, Ca'fer b. Şâkir, Ebû Muhammed b. Kuteybe, Abdullah b. Muhammed b. Hanbel, İsmail b. İshâk'tan, Kûfe'de (Vekî'nin ashâbından) İbrahim b. Abdullah el-Absî'den, Mısır'da Muhammed b. Abdillah b. el-Ömerî ve Muttalib b. Şuayb'dan hadis dinlemiştir. Kâsım b. Asbağ'dan ise torunu Kâsım b. Muhammed, Abdullah b. Muhammed el-Bâcî, Abdulvâris b. Süfyân, Abdullah b. Nasr, Muhammed b. Abdillah b. Hâni el-Attâr, Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Ebî'l-Hüseyn hadis dinlemişlerdir.

Kâsım b. Asbağ hadis imamlarından biridir. Sünen ile ilgili çok güzel bir eser tasnif etmiştir. Aynı şekilde İsmail b. İshâk b. el-Kâdî'nın kitabının babları üzerine *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ı telif etmiştir. Yine Müslim'in *Sahîh*'i

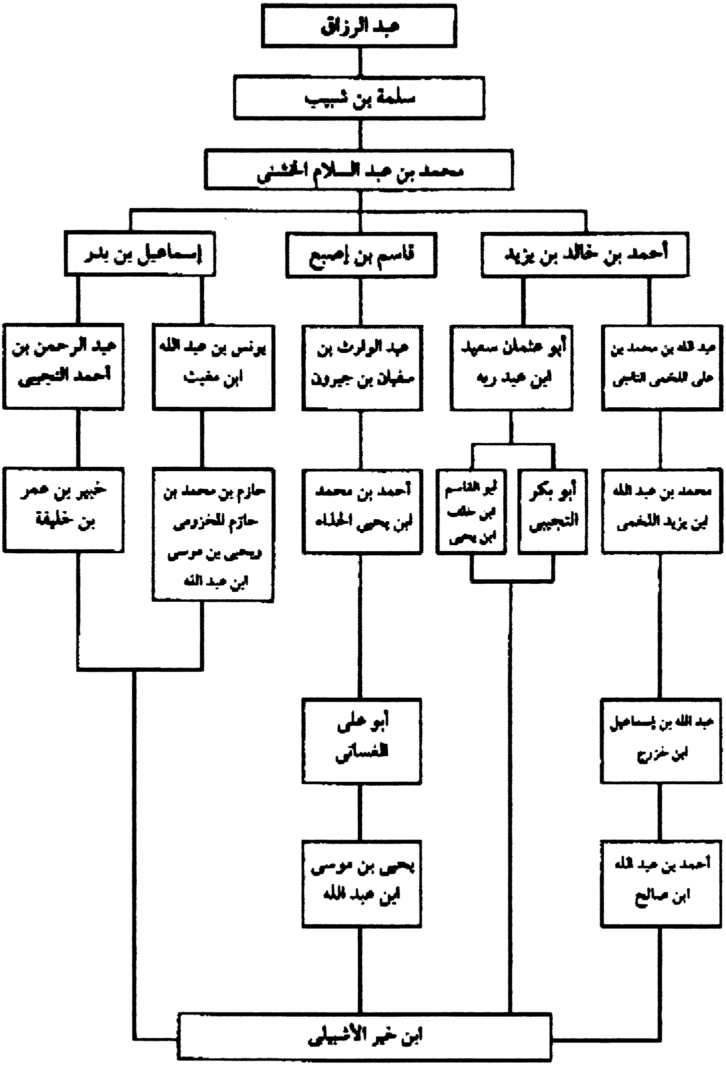
üzerine *Kitâbu's-Sahîh, Kitâbu Birri'l-Vâlideyn,* Ebû Davud'un *Sünen*'i minvalinde *Sünen* ve (İbnu'l-)Cârûd'un *el-Muntakâ*'sının babları üzerine *Kitâbu'l-Müctebâ*'yı hazırlamıştır. Muhammed b. Hazm onunla ilgili şöyle demiştir: "Kâsım b. Asbağ'ın *Müctebâ*'sı (İbnu'l-)Cârûd'un kitabından daha iyi ve hadis ilmi açısından daha faydalıdır. Onun *Kitâbu Fezâilu'l-Kureyş, Kitâbun fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh, Kitâbu Garâibi Hadîsi Mâlik b. Enes, Kitâbun fi'l-Ensâb fî Gayeti'l-Hasen ve'l-Îâb* gibi eserleri vardır." Bunların ardından Muhammed b. Hazm şöyle demiştir: "Allah ona fıkıh ilmini bahşetti ve o bu alanda meşhur oldu ve onun namı yayıldı." Şüphesiz ki Kâsım b. Asbağ'ın ilmî anlamda bu kadar üretken olmasının nedeni ilim için yapmış olduğu meşakkatli yolculuklardır. O sadece telif çalışmaları ile sınırlı kalmamış bilakis yanına gelen insanlara da ilmî anlamda bir pınar olmuştur. İnsanlar ondan Ahmed b. Züheyr'in *Târîh*'ini ve İbn Kuteybe'nin kitaplarını dinlemişlerdir.

Kâsım b. Asbağ 340 yılının Cemâziyelevvel ayının on beşinci Cumartesi gecesi vefat etmiştir. Bu biyografide şu eserlerden faydalanılmıştır: *Cezvetu'l-Muktebis,* s. 330; *Târîhu Ulemâi'l-Endelus,* s. 335-366; *Tezkiratu'l-Huffâz,* III, 854; *Buğyetu'l-Mültemis,* s. 448.

e. İsmail b. Bedr

O, Kurtuba ehlinden şair ve edebiyatçı Ebû Bekir İsmail b. Bedr b. İsmail b. Ziyâd'dır. Kurtuba'da Ümeyyeoğullarından Ni'me'nin azadlı kölesidir. İsmail b. Bedr edebiyat alanında meşhur olmuştur ve kendisini daha çok şiir sanatına vermiştir. Bakî b. Mahled, Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî, Muhammed b. Vaddâh, Mutarrif b. Kays ve Abdullah b. Meserre'den hadis dinlemiştir. İsmail b. Bedr'den ise Yunus b. Abdillah b. Mugîs, Abdurrahmân b. Ahmed et-Tücîbî hadis rivayet etmişlerdir. Uzun bir ömür geçirmiştir, bu nedenle ondan çok fazla insan hadis dinleme fırsatı bulmuştur. İsmail b. Bedr hadis rivayeti kurallarına bağlı, güvenilir ve takva sahibi bir âlimdir. 351 yılında vefat etmiştir.

Hayatları hakkında kısaca bilgi verdiğimiz bu üç âlim aracılığı ile Abdürrezzâk'ın tefsiri Endülüs'te ve özellikle Kurtuba'da yayılmıştır. Bakınız: *Cezvetu'l-Muktebis,* s. 163; *Târîhu Ulemâi'l-Endelus,* s. 66; *Tezkiratu'l-Huffâz,* III, 854; *Buğyetu'l-Mültemis,* s. 230.

عبد الرزاق
سلمة بن شبيب
محمد بن عبد السلام الخشني
أحمد بن خالد بن يزيد
قاسم بن إصبغ
إسماعيل بن بدر
عبد الله بن محمد بن علي اللخمي الباجي
أبو عثمان سعيد ابن عبد ربه
عبد الوارث بن سفيان بن جيرون
يونس بن عبد الله ابن مغيث
عبد الرحمن بن أحمد التجيبي
محمد بن عبد الله ابن يزيد اللخمي
أبو بكر التجيبي
أبو القاسم ابن خلف ابن يحيى
أحمد بن محمد ابن يحيى الحذاء
حازم بن محمد بن حازم المخزومي ويحيى بن موسى ابن عبد الله
خيير بن عمر بن خليفة
عبد الله بن إسماعيل ابن خزرج
أبو علي الغساني
أحمد بن عبد الله ابن صالح
يحيى بن موسى ابن عبد الله
ابن خير الأشبيلي

5. Sargutmuş en-Nâsirî Medresesi el-Hudayrî Caddesi (h. 757) Mısır Nüshasının Mekânı

Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inin Mısır nüshası Sargutmuş en-Nâsırî Medresesi'nin fakirlerine vakfedilmiştir. Bu nüsha, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'ye gelinceye kadar bu medresede kalmıştır. Bu nüshanın daha önce mezkûr medreseden daha eski bir mekânı olmadığı için bu en eski mekânı tanıtmayı uygun gördüm.

Sargutmuş en-Nâsırî Medresesi Kahire'nin dışarısında bulunmaktadır. Emîr Abbâs Ahmed b. Tolun camiinin yakınlarındadır. Bu medrese ile cami arasında kale bulunmaktadır. Medresenin yeri çok eski bir mekândır. Bu mevki İbn Tolun'un kıtasıydı. Zamanla burada birkaç mesken inşa edildi. Emîr bu meskenlerin tamamını aldı ve bunları yıktırdı. Ardından medreseyi inşa etmeye başladı. Medresenin inşası h. 756 yılının Ramazan ayında, Perşembe günü başladı ve h. 757 yılının Cemâziyelevvel ayında bitti. Medresenin binası her bakımdan üstün bir manzaraya ve yapıya sahipti. Bu medrese fıkıh eğitimi için inşa edildi ve Emîr Sargutmuş medreseyi, Hanefî fıkıhçılara vakfetti. Medresede Nebevî hadis dersleri yapıldı. Burada eğitim veren hocaların hepsine maaş bağlandı. Emir Sargutmuş bir kutlama ile medresenin açılışını yaptı. Bu açılış kutlamasına, kadılar, emirler ve bazı üst düzey devlet görevlileri davet edildi. Bu medrese devamlı Şâfiî mezhebi ile Mâlikî mezhebi fıkhı eğitimi veren Eyyûbî ve Memlûk medreselerinin aksine Hanefî mezhebi fıkhı dersi veren ülkedeki en iyi medreselerden biri olarak kabul edildi.

Bu medrese h. 8. ve 9. yüzyıllarda Hanefî mezhebi âlimlerine ve özellikle İranlı âlimlere tahsis edilmiştir. Bu bağlamda burada eğitimi üslenen âlimlerden bazıları şunlardır: Muhammed b. Kutvuşât Arşeddîn (ö. 775 h.), Muhammed b. et-Tilimsânî (ö. 871 h.), Mevlânâzâde Ebû Yezîd (ö. 791 h.), Celâluddîn et-Tebzitî (ö. 793 h.) ve Abdurrahmân et-Tefhenî (ö. 835 h.)

Sargutmuş en-Nâsırî'nin *Tefsîr*'in Mısır nüshasının muhafaza edilmesi konusunda ayrı bir yeri bulunmaktadır. O, Sargutmuş emiri, Seyfuddîn Sargutmuş en-Nâsırî'dir. Melik en-Nâsır Muhammed b.

Kalâvûn onu h. 837 yılında iki yüz bin gümüş dirheme satın almıştır. İlk başta meşhur değildi. Çünkü onun vazifesi melikin önünde ayna taşımaktır. Bu vazifesi Hacı Muhammed b. Kalâvûn zamanına kadar devam etmiş sonrasında yıldızı parlamaya başlamıştır. Çünkü daha üst düzey görevler almış ve önemli yerlere gelmiştir. Özellikle Melik Sâlih b. Muhammed b. Kalâvûn'un döneminde iyice yükselmiş ve zirvedeki yerini almıştır. Öyle ki onunla istişare edilmeden tek bir hüküm bile karara bağlanmaz hâle gelmiştir. Bu nedenle insanlar işlerini hâlletmek ve ihtiyaçlarını arz etmek için ona müracaat etmeye başlamışlardır. Bu atmosfer bu şekilde çok uzun sürmemiş ve Melik Sâlih b. Muhammed b. Kalâvûn görevinden azledilmiş ve yerine kardeşi Sultan Hasan b. Kalâvûn geçerek yönetimi ele almıştır. Hasan b. Kalâvûn, Sargutmuş en-Nâsırî'nin bütün işlere müdahil olduğunu, devlet işlerindeki nüfuzunun ve etkisinin çok fazla olduğunu görünce onu h. 759 yılında tutuklatmıştır. Hasan b. Kalâvûn onu İskenderiye'de hapse attırmış ve Sargutmuş en-Nâsırî orada hapsedildikten iki ay on iki gün sonra vefat etmiştir. Sargutmuş en-Nâsırî medresesinin kubbesi altına defnedilmiştir. Aynı şekilde oğlu İbrahim h. 770 yılında vefat ettiğinde bu kubbenin altına defnedilmiştir. İşte ilime ve bilime önem veren bir âlimin hayatı bu şekilde son bulmuştur. Allah rahmet eylesin.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜRREZZÂK'IN TEFSİR'İNİN TAHKİK METODU

1. Birkaç kez her iki nüshayı iyi bir şekilde okuduktan sonra Mısır nüshasının daha sahih olduğunu gördüm ve onu asıl nüsha olarak kabul ettim. Her iki nüsha arasında tespit ettiğim farkları dipnotta vermeye çalıştım. Çalışmada Mısır Nüshasını "m" harfi ile Türkiye nüshasını "t" harfi ile sembolize ettim.

2. Her hadisi ve rivayeti iyi bir şekilde kontrol ederek Türkiye nüshası ve Mısır nüshası arasındaki farklar ile ilgili tespitte bulundum.

3. Dil, tefsir ve hadis kitaplarına dayanarak *Tefsîr*'de geçen cümleleri kontrol etmeye ve garip kelimelerin anlamlarını beyân etmeye gayret ettim.

4. Her ne kadar daha iyi nüsha olsa da asıl nüshadaki doğrular ve hâmişlerdeki hatalar ile ilgili inceleme yaptım.

5. Türkiye nüshasının hâmişlerinde hadis tahrici, herhangi bir hüküm, herhangi bir mânanın beyânı veya garip bir lafzın beyânı ile ilgili okuyabildiklerimi dipnotlarda vermeye gayret ettim.

6. Kur'ân âyetlerinde Osmân *radıyallahu anh*'ın Mushaf'ını temel aldım. Şayet rivayet özel bir kırâate işaret etmiyorsa el yazmasında bulunan rivayetlerdeki ihtilâflara dikkat etmedim.

7. Nüshalar arasındaki hataya dayalı farklarla uğraşmadım. Örneğin Mısır nüshasında "Nâ Ma'mer" ifadesinin Türkiye nüshasında "Enâ Ma'mer" şeklinde olduğunu gördüm. Her iki lafız da aynı anlama geldiği için tahkike esas aldığımız Mısır nüshasındaki ifadeyi olduğu gibi naklettim. Çünkü "Nâ" ve "Enâ" her ikisi de "Ahberenâ"nın kısaltmasıdır. Aynı şekilde bir nüshada bir lafız "elif-lâm" takısı ile marife gelirken diğer nüshada nekre olarak gelmiştir. Her iki nüsha arasındaki böyle bir farkı, şayet anlama etki etmiyorsa dikkate almadım.

8. Okunması imkânsız olan cümleleri ve kelimeleri isnadı ve lafzıyla birlikte kaynaklardan aldım ve dipnotta beyân ettim.

9. Şayet bir hadisin veya rivayetin metni silindiyse ve onu tahriç kitaplarında bulamadıysam rivayeti olduğu kadarı ile naklettim.

10. Metinde veya hadiste zamirin döndüğü kelimeyi belirlemede zorlandığımda bunu olduğu gibi bıraktım ve bu durumu dipnotta beyân ettim.

11. Zamirleri mercilerine uygun hâle getirdim. Örneğin: Hasan ve Katâde'den gelen bir rivayette bu iki raviye dönecek olan zamir, müennes veya cemî‘ sîgasında geldiğinde bu zamiri merciine uygun hale getirdim. Bu değişikliği dipnotta beyân ettim.

12. Her iki nüshanın levhalarının kenarlarında düzeltmeler bulunmaktadır. Metinlerin uygun yerlerinde sahih işareti konulmuştur. Dipnotlarda gerekli olmadığı durumlarda bunlara işaret etmedim.

13. İsnadlar ile ilgili hüküm vermedim çünkü isnadların hükümleri açıktır. Abdürrezzâk, Ma‘mer ve Katâde yoluyla gelen isnadlar muttasıldır ve ravileri sikadır. Hadisler mürsel olduğunda yani Hasan, Katâde veya İbnu'l-Müseyyeb yoluyla doğrudan Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e isnad edildiğinde bununla ilgili dipnotlarda bilgilendirmede bulundum. Aynı şekilde örneğin Katâde'nin İbn Mes‘ûd'dan veya İbn Abbâs'tan rivayet etmesi gibi isnad munkatı olduğu zaman uyarıda bulundum ve bunu şöyle ifade ettim: "Katâde, İbn Mes‘ûd ile görüşmedi." *Tefsîr*'de üç bin beş yüz kadar rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin her biri ile ilgili hüküm vermek çok geniş çaplı ve yorucu bir çalışma gerektirdiği için bunu başka bir zamana ertelemeyi uygun gördüm. Çünkü bu çalışmada bizi ilgilendiren eserin tefsir yönüdür.

14. Tahriçte Abdürrezzâk'ın isnadındaki nakil zincirinin en son halkasından rivayet edilen nassı tahriç etmeye bağlı kaldım. Sonra rivayet edenleri, Süyûtî, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Davud, İbn Mâce, Nesâî, Hâkim, Ahmed b. Hanbel gibi hadis imamlarının eserlerinde tertip ettiği gibi sıraladım. Daha sonra sıralamaya riayet ederek mütâbi ve şâhidleri zikrettim.

15. Tahriçten önce, genellikle *Takrîbu't-Tehzîb*'i esas alarak bazı ravilerin biyografilerini verdim.

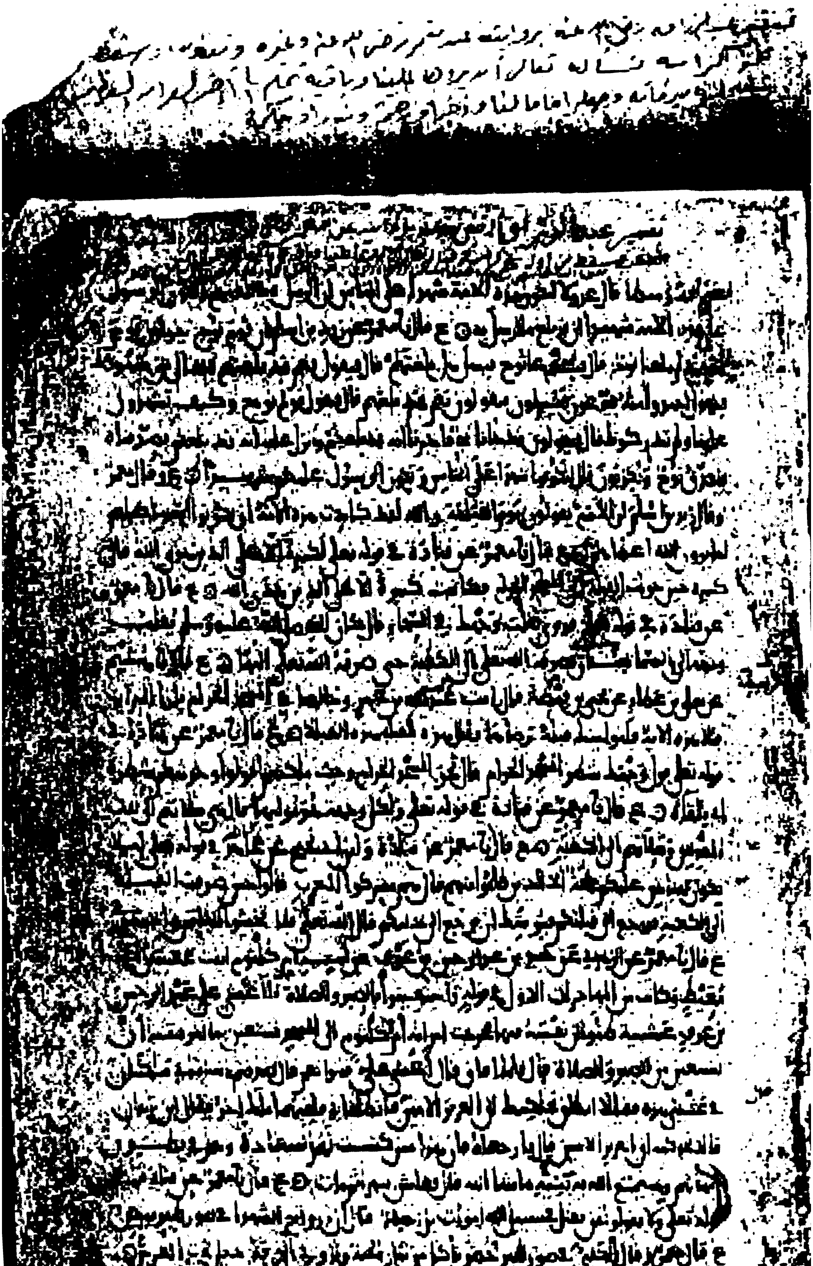
16. Çalışma âyetlerin ve hadislerin tahrici, isnaddaki ravilerin biyografileri, garip anlamların beyânı, bazı cümlelerin şerhi ile sınırlı kalmadı; bunun da ötesine gittim ve yeri geldiğinde zikredilen görüşler hakkında tahkik yaptım. Özellikle de bunu tefsirin fıkhın alt dallarından biri olmadığını itibara alarak ahkâm âyetlerinde yaptım.

17. Müellifin tefsirde asıl sıralamaya göre takdim ve tehir ettiği âyetlerin sıralamasına dokunmadım. Çünkü müellifin metoduna müdahele etmek istemedim.

18. Çalışmada bir hadisi veya rivayeti, "Buhârî rivayet etti" dediğimde, *Fethu'l-Bârî*'yi; "Müslim rivayet etti" dediğimde *Şerhu'n-Nevevî*'yi; "Tirmizî rivayet etti" dediğimde *el-Câmiu's-Sahîh*'i; "Ebû Davud rivayet etti" dediğimde *Sünen*'i; "Sevrî rivayet etti" dediğimde matbu *Tefsîr*'ini; "İbn Cerîr rivayet etti" dediğimde *Tefsîr*'ini (şayet *et-Târîh* ise bunu ayrıca beyân ettim), "İbn Hâtim rivayet etti" dediğimde el yazması *Tefsîr*'ini; "Begavî, Zemahşerî, Kurtubî, Râzî, İbn Kesîr, Âlûsî rivayet etti" dediğimde tefsirlerini; "Nehhâs rivayet etti" dediğimde *en-Nâsih ve'l-Mensûh*'unu; "Abdürrezzâk rivayet etti" dediğimde *Musannef*'ini ve "İbn Ebî Şeybe rivayet etti" dediğimde (birinci ciltten dokuzuncu cilde kadar), matbu *Musannef*'ini kastettim.

Abdürrezzâk B. Hemmâm Es-San'ânî

El yazması nüshadan bazı örnekler

Türkiye Nüshasının (t) İlk Sayfası

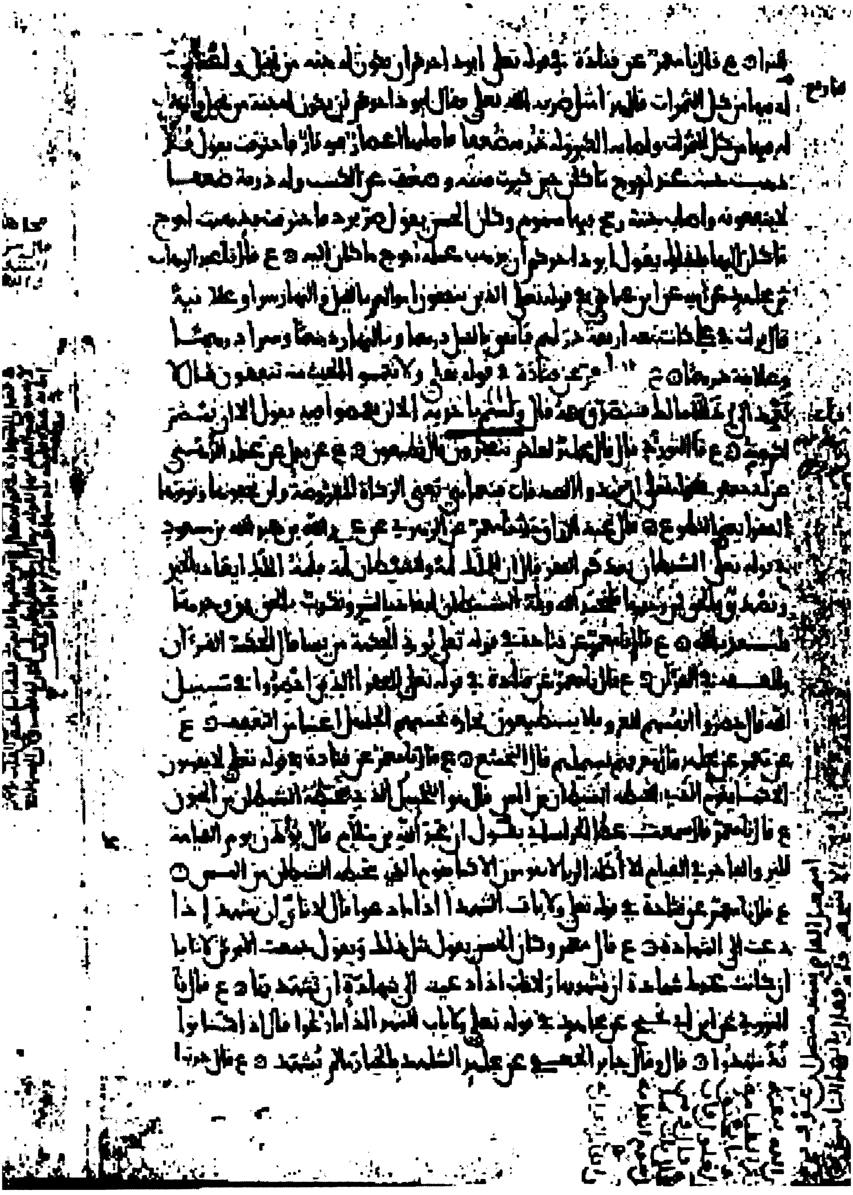
سورة إذا جاء نصر الله

سورة تبت

سورة قل هو الله أحد

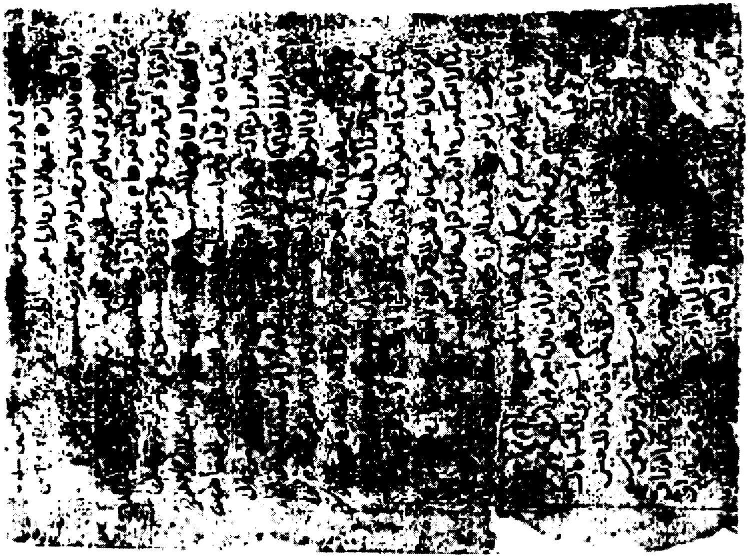
سورة قل أعوذ برب الفلق

Türkiye Nüshasının (t) Son Sayfası

Türkiye Nüshasının (t) üzerinde farklı hatlarla talik olan bir levhadan örnek. Levhanın üzerinde farklı âlimlere ait hatların bulunması nüshanın âlimlerin ellerinde dolaştığı anlamına gelmektedir.

Mısır Nüshasının (t) İlk Levhası

TEFSÎRU'L-KUR'ÂN

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Efendimiz, Peygamberimiz ve Habibimiz Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib'e -ona, ailesine, ashâbına ve kıyamet gününe dek güzelce onların izinden gidenlere salât ve selâm olsun- indirilen yüce kitabın tefsirini el-İmâm el-Âlim Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî -Allah ona rahmet etsin- toplayıp tasnif etti.

١ - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدِ اللَّهِ أَبُو ثَابِتٍ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ، قَالَ: بَعَثَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مَقْتَلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ فَإِذَا عِنْدَهُ عُمَرُ فَقَالَ: إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ: إِنَّ الْقَتْلَ قَدِ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقُرَّاءِ الْقُرْآنِ، وَإِنِّي لَأَخْشَى أَنْ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلُ بِقُرَّاءِ الْقُرْآنِ فِي الْمَوَاطِنِ كُلِّهَا فَيَذْهَبَ قُرْآنٌ كَثِيرٌ، وَإِنِّي أَرَى أَنْ تَأْمُرَ بِجَمْعِ الْقُرْآنِ. قُلْتُ: كَيْفَ أَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَ عُمَرُ: هُوَ وَاللَّهِ خَيْرٌ، فَلَمْ يَزَلْ عُمَرُ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللَّهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرَ عُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَى عُمَرُ.

قَالَ زَيْدٌ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ: وَإِنَّكَ رَجُلٌ شَابٌّ عَاقِلٌ لَا نَتَّهِمُكَ، وَقَدْ كُنْتَ تَكْتُبُ الْوَحْيَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَتَتَبَّعِ الْقُرْآنَ فَاجْمَعْهُ

قَالَ زَيْدٌ: فَوَاللَّهِ لَوْ كَلَّفَنِي نَقْلَ جَبَلٍ مِنَ الْجِبَالِ مَا كَانَ بِأَثْقَلَ عَلَيَّ مِمَّا كَلَّفَنِي مِنْ جَمْعِ الْقُرْآنِ، قُلْتُ: كَيْفَ تَفْعَلَانِ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ أَبُو بَكْرٍ:

هُوَ وَاللهِ خَيْرٌ فَلَمْ يَزَلْ أَبُو بَكْرٍ يُرَاجِعُنِي حَتَّى شَرَحَ اللهُ صَدْرِي لِلَّذِي شَرَحَ لَهُ صَدْرَ أَبِي بَكْرٍ، وَعُمَرَ، وَرَأَيْتُ فِي ذَلِكَ الَّذِي رَأَيَا فَتَتَبَّعْتُ الْقُرْآنَ أَجْمَعُهُ مِنَ الْعَسَبِ، وَالرِّقَاعِ، وَاللِّخَافِ، وَصُدُورِ الرِّجَالِ، فَوَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ: {لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ} إِلَى آخِرِهَا مَعَ خُزَيْمَةَ، أَوْ أَبِي خُزَيْمَةَ، فَأَلْحَقْتُهَا فِي سُورَتِهَا، وَكَانَتِ الصُّحُفُ عِنْدَ أَبِي بَكْرٍ حَيَاتَهُ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللهُ، ثُمَّ عِنْدَ عُمَرَ حَيَاتَهُ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللهُ، ثُمَّ عِنْدَ حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدِ اللهِ: اللِّخَافُ يَعْنِي الْخَزَفَ، وَهَذِهِ الْقِصَّةُ.

1- Muhammed b. Ubeydullah[768] Ebû Sâbit > İbrahim b. Sa'd[769] > İbn Şihâb[770] > Ubeyd b. Sebbâk[771] tarîkiyle Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ebû Bekir bana elçi[772] gönderip Yemâme ehlinin[773] (mücahidler) öldürüldüğünü[774] bildirdi. Yanına vardığımda Ömer b. el-Hattâb'ın da orada olduğunu gördüm. Akabinde Ebû Bekir şöyle dedi:

---

768 O, Muhammed b. Ubeydullah b. Muhammed b. Zeyd el-Medenî Ebû Sâbit'tir, Osmân ailesinin azadlı kölesidir. Onuncu tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, II, 188.

769 O, İbrahim b. Sa'd b. İbrahim b. Abdirrahmân b. Avf ez-Zührî Ebû İshâk el-Medenî'dir. Bağdat'ta ikâmet etmiştir. Sika ve hüccettir. Sekizinci tabakadan olup mesnetsiz bir şekilde eleştirilmiştir. H. 85 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 35. İbn Maîn şöyle demiştir: "Kur'ân'ın cem edilmesi konusunda hiç kimse İbrahim b. Sa'd'dan daha güzel bir hadis rivayet etmemiştir." Aynı şekilde bunu el-Hâfız da zikretmiştir. Bk. *el-Feth*, IX, 21.

770 O, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdillah b. Şihâb ez-Zührî Ebû Bekir'dir. Hâfız ve fakîhtir. Onun celal sahibi ve dördüncü tabakanın önde gelenlerinden olduğu hususunda ittifak vardır. H. 125 yılında vefat etmiştir. Aynı şekilde mezkûr tarihten bir veya iki yıl önce vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 207.

771 O, Ubeyd b. Sebbâk el-Medenî es-Sekafî Ebû Saîd'dir. Üçüncü tabakadandır. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 543. Hâfız, *el-Feth* adlı eserinde şöyle demiştir: "Müslim onu tâbiînlerin birinci tabakasında zikretti. Bu hadisinden başka Buhârî'de başka hadisi yoktur."

772 Hâfız, *el-Feth* adlı eserinde şöyle demiştir: "Gönderilen elçinin isminin ne olduğunu bilmiyorum."

773 Bu hicretin on ikinci yılındaydı. Müslümanlar ile Müseylimetü'l-Kezzâb'a tâbi olan mürtedler arasında çok şiddetli bir savaş meydana geldi. Bu savaşta birçok sahâbî şehit oldu. Şehit olan sahâbîlerin sayısının yedi yüz olduğu hatta yedi yüzden fazla olduğu konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Şehit olan bu sahâbîlerin çoğu hâfız ve kurradır.

774 Yani Yemâme ehlinin katledilmesinin ardından.

Ömer b. el-Hattâb, bana gelip "Ölüm, Yemâme günü Kur'ân kârîlerinin (hâfızlar) çoğunu götürdü. Böyle devam ederse, korkarım ki, oralarda[775] Kur'ân'ın bir kısmı kaybolup gider. Bu sebeple Kur'ân'ın toplanmasını emretmenizi uygun görüyorum" dedi. Buna karşılık ben, "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?" deyince Ömer b. el-Hattâb "Vallahi, bu hayırlı bir iştir" dedi. Ardından bana başvurup düşüncesini tekrarlamaya öyle devam etti ki sonunda Allah, Ömer b. el-Hattâb'ın gönlüne sevdirdiğini benim kalbime de sevdirdi ve Ömer b. el-Hattâb'ın uygun gördüğünü ben de uygun gördüm.

Zeyd b. Sâbit şöyle dedi: Ebû Bekir (bana) "Sen, bizim hiç şüphe etmediğimiz genç ve akıllı bir adamsın. Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'e vahiy kâtipliği yaptın.[776] Şimdi Kur'ân'ı araştır ve topla" dedi.

Zeyd b. Sâbit devamla dedi ki: "Vallahi, Ebû Bekir bana dağlardan birini taşıma görevi verseydi Kur'ân'ı toplama görevinden bana daha ağır gelmezdi."

Ardından Zeyd "İkiniz, Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsınız?" deyince Ebû Bekir, "Vallahi, o hayırlı bir iştir" dedi.

Zeyd dedi ki: Ebû Bekir bana başvurup düşüncesini tekrarlamaya öyle devam etti ki sonunda Allah, Ebû Bekir ve Ömer b. el-Hattâb'ın gönlüne sevdirdiğini benim kalbime de sevdirdi ve ikisinin uygun gördüğünü ben de uygun gördüm.

Peşinden Kur'ân'ı araştırmaya ve kumaş-deri parçaları, hurma dalları, düz seramik-taşlar ve hâfızların hafızasından toplamaya başladım. Tevbe sûresinin son kısmı olan ***"Size kendinizden bir Peygamber geldi..."***[777] âyetini, sonuna kadar Huzeyme'nin veya Ebû Huzeyme'nin yanında bulabildim[778] ve o âyeti de sûresine ekledim. Bu sayfalar

---

775 Yani kâfirlerle savaş yapılan yerlerde.

776 Ebû Bekir, karakterinin gereği Zeyd'in dört özelliğini zikretmiştir.

777 Tevbe 9/128.

778 Raviler burada ihtilâfa düşmüşlerdir. Ravilerin bazısı "Huzeyme" derken, bazıları ise "Ebû Huzeyme" demiştir. Bu konuda şüpheye düşen ravi şöyle demektedir: "Huzeyme veya Ebû Huzeyme." Burada kimin olduğu konusunda tercihe şayan olan, Tevbe sûresinin sonunda künyesi ile birlikte bulunan Ebû Huzeyme'dir. O, İbn Evsâ b. Zeyd b. Esrem'dir. Künyesi ile meşhurdur. Onun Hâris b. Huzeyme

(Mushaf),[779] Ebû Bekir hayattayken ölünceye dek onun yanında kaldı. Sonra vefat edinceye kadar hayatı süresince Ömer b. el-Hattâb'ın yanında kaldı. Daha sonra Hafsa bint Ömer'in yanında kaldı.[780]

Muhammed b. Ubeydullah şöyle demiştir: "Lihâf, seramik, çömlek demektir."

---

olduğu ile ilgili de rivayet vardır Huzeyme ise (Zû'l-Şehâdeteyn) İbn Sâbit'tir. Bk. *el-Feth*, IX, 15.

779 Yani Zeyd b. Sâbit'in cem ettiği sayfalardır.

780 Ömer *radıyallahu anh*'ın hilâfetinden sonra Osmân *radıyallahu anh* Mushaf'ın yazımını başlattı. O zamana kadar Mushaf ile ilgili yapılan çalışma Hafsa'nın yanındaydı. Çünkü bu Ömer *radıyallahu anh*'ın bir vasiyetiydi. Mushaf ondan biri bunu talep edinceye kadar Hafsa'nın yanında kalmaya devam etti. Bk. *el-Feth*, IX, 16. Ayrıca bu rivayeti benzer bir şekilde Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr'de *Fethu'l-Bâri*, VIII, 344, Kitâbu Fezâili'l-Kur'ân, IX, 10 ve Kitâbu'l-Ahkâm'da XIII, 183 rivayet etmiştir. Tirmizî, *Câmiu's-Sahîh*'te (V, 283) rivayet etti. Tirmizî şöyle dedi: "Bu hadis hasen-sahihtir." Nesâî, bu rivayeti *es-Sünenu'l-Kübrâ*'da Fezâilu'l-Kur'ân kısmında rivayet etti. Aynı şekilde Mizzî, *Tuhfetu'l-Eşrâf*'ta (III, 221) rivayet etti. Tayâlisî, "Fezâilu'l-Kur'ân"da (bk. *Minhatu'l-Ma'bûd*) rivayet etmiştir. Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*'de (V, 164) rivayet etmiştir. İmam Ahmed, *Müsned*'de (V, 188-189) muhtasar bir şekilde rivayet etmiştir. Mervezî, *Müsnedu Ebû Bekir es-Sıddîk*'ta (s. 82-83) rivayet etmiştir. Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*'da (s. 214, no. 538) rivayet etmiştir. Süyûtî, *Dürrü'l-Mensûr*'da rivayet etmiştir.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مَا جَاءَ فِيمَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ

KUR'ÂN HAKKINDA KENDİ GÖRÜŞÜYLE SÖZ SÖYLEYENLERE DAİR RİVAYETLER

٢ - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ السَّلَامِ قَالَ: نا سَلَمَةُ بْنُ شَبِيبٍ قَالَ: نا عَبْدُ الرَّزَّاقِ بْنُ هَمَّامٍ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ.[781]

2- Muhammed b. Abdüsselâm[782] > Seleme b. Şebîb[783] > Abdürrezzâk b. Hemmâm[784] > Sevrî[785] > Abdüla'lâ b. Âmir[786] > Saîd b. Cübeyr[787] > İbn Abbâs tarîkiyle Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle dediği rivayet edilmiştir:

---

781 İbn Receb, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem* adlı eserinde şöyle demiştir: "مَن قالَ في القرءان برأيه فَلْيَتَبَوّأ مقعده من النّار" hadisindeki "فَلْيَتَبَوّأ مقعده" cümlesi, lafzen inşa cümlesi, mâna itibariyle haber cümlesidir. Burada kastedilen şudur: Her kim bilerek Peygamber adına yalan söylese cehennemdeki yerine hazır olsun. Yani onların yeri cehennemdir.

782 Daha önce biyografisi ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

783 Daha önce biyografisi ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

784 Daha önce biyografisi ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

785 Daha önce biyografisi ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

786 O, Abdüla'lâ b. Âmir es-Sa'lebî el-Kûfî'dir. Sıdk sahibidir. Altıncı tabakadan olup vehme düşmüştür. Bk. *Takrîb*, I, 463.

787 O, Saîd b. Cübeyr el-Esedî el-Kûfî'dir. Sika sahibi olup üçüncü tabakadan olup sağlam bir fakîhtir. H. 90 yılında Haccâc'ın elinde vefat etmiştir.

"Kur'ân hakkında kendi görüşüne göre söz söyleyen kişi, cehennemdeki yerine hazırlansın."[788]

٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ شَيْخٍ لَهُمْ عَنِ الشَّعْبِيِّ قَالَ: لَئِنْ أَكْذِبُ مِائَةَ كَذِبَةً عَلَى مُحَمَّدٍ، أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَكْذِبَ فِي الْقُرْآنِ كَذِبَةً، إِنَّمَا يُفْضِي الْكَاذِبُ فِي الْقُرْآنِ إِلَى اللهِ.

3- Abdürrezzâk > Sevrî > bir şeyhleri yoluyla Şa'bî[789]'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Muhammed hakkında 100 yalan söylesem bu, Kur'ân hakkında bir yalan söylemekten bana daha sevimli gelir. Kur'ân hakkında yalan söyleyen ancak Allah'ın yanına varır."[790]

٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: تَفْسِيرُ الْقُرْآنِ عَلَى أَرْبَعَةِ وُجُوهٍ: تَفْسِيرٌ تَعْلَمُهُ الْعُلَمَاءُ، وَتَفْسِيرٌ تَعْرِفُهُ الْعَرَبُ، وَتَفْسِيرٌ لَا يُعْذَرُ أَحَدٌ بِجَهَالَتِهِ يَقُولُ مِنَ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ، وَتَفْسِيرٌ لَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ، مَنِ ادَّعَى عِلْمَهُ فَهُوَ كَاذِبٌ.

4- Abdürrezzâk > Sevrî isnadıyla İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kur'ân dört şekilde tefsir edilir: Âlimlerin bildiği tefsir. Arapların bildiği tefsir. Helâl ve haramlar hakkında söz söylerken cehaleti mazur görülemeyen tefsir. Yorumunu Allah'tan başka kimsenin bilmediği tefsir. Bunun ilmine sahip olduğunu iddia eden kimse yalancıdır."[791]

---

788 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1; Nesâî, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, V, 31; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 34. Ahmed, bu hadisi lafızları farklı bir şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 269; İbn Mâce, Mukaddime, no: 32-33; Dârimî, Mukaddime, I, 76; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 763; Taberî, *Tefsîr*, I, 34; Begavî, *Tefsîr*, I, 11. Buhârî bu hadisi Ebû Hureyre ve Enes tarîkiyle Kitâbu'l-İlm'de rivayet etti. Bu hadis İbn Abbâs, Ebû Hureyre ve Enes'ten nakledilmiştir.

789 O, Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî Ebu Amr'dır. Sika ve meşhurdur. Üçüncü tabakadan olup fazilet sahibi bir fakihtir. Mekhûl şöyle demiştir: "Ben ondan daha fakih birini görmedim." Yüz yılından sonra yaklaşık seksen yaşında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 378.

790 Bu rivayeti başka kaynaklarda bulamadım.

791 Taberî bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. *Câmiu'l-Beyân*, I, 34. Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*'da rivayet etmiş ve bu rivayetini Ebu Nasr es-Siczî, İbnu'l-Münzir ve İbnu'l-Enbârî'ye dayandırmıştır. Aynı şekilde Süyûtî bu hadisi *el-İtkân* adlı eserinde, Taberî'ye isnad ederek İbn Abbâs'tan mevkuf olarak rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, II, 182. Bu hadis, İbn Abbâs'tan hem merfû hem

٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ الْخَوْلَانِيِّ قَالَ: الْقُرْآنُ سِتُّ آيَاتٍ: آيَةٌ تَأْمُرُكَ، وَآيَةٌ تَنْهَاكَ، وَآيَةٌ تُبَشِّرُكَ، وَآيَةٌ تُنْذِرُكَ، وَآيَةٌ فَرِيضَةٍ، وَآيَةُ قَصَصٍ وَأَخْبَارٍ أَوْ قَالَ: أَمْثَالٍ.

5- Abdürrezzâk > Ma'mer[792] > Eyyûb[793] > Ebû Kılâbe[794] isnadıyla Ebû İdrîs el-Havlânî'nin[795] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kur'ân altı âyettir: Sana emir veren âyet, seni sakındıran âyet, senı müjdeleyen âyet, seni uyaran âyet, farz olan âyet, kıssa ve haber olan âyet." Veya "Benzerleri" dedi.

٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عَيَّاشٍ، عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ قَالَ: نَزَلَتِ الصُّحُفُ فِي أَوَّلِ لَيْلَةٍ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ، وَنَزَلَتِ التَّوْرَاةُ لِسِتٍّ، وَنَزَلَ الزَّبُورُ لِاثْنَتَيْ عَشْرَةَ لَيْلَةً، وَنَزَلَ الْإِنْجِيلُ لِثَمَانِي عَشْرَةَ، وَنَزَلَ الْفُرْقَانُ لِأَرْبَعٍ وَعِشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ.

6- Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebân[796] b. Ebî Ayyâş isnadıyla Ebu'l-Âliye'nin[797] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Sahîfeler, Ramazan ayının

de mevkuf olarak rivayet edilmiştir. Zerkeşî, *el-Burhân*'da şöyle demiştir: "Bu sahih bir taksimdir."

792 Abdürrezzâk'ın şeyhleri başlılığı altında Ma'mer'in biyografisi geniş bir şekilde ele alınmıştır.

793 O, Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sahtiyânî Ebû Bekir el-Basrî'dir. Sika, sağlam ve hüccettir. Beşinci tabakadan olup fakîhtir. Altmış beş yaşında h. 131 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 89.

794 O, Abdullah b. Zeyd b. Amr veya Âmir el-Cermî Ebû Kılâbe el-Basrî'dir. Fazilet sahibi ve sikadır. Üçüncü tabakadan olup birçok mürsel hadisi vardır. H. 104 yılında Şam'da vefat etmiştir. Bu yıldan sonra vefat ettiği de zikredilmektedir.

795 O, Âiz Abdullah b. Amr el-Havlânî'dir. Aynı şekilde Abdullah b. İdrîs olarak isimlendirilmektedir. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* hayattayken Huneyn gününde doğmuştur. Sahâbenin önde gelenlerinden hadis dinlemiştir. H. 80 yılında vefat etmiştir. Saîd b. Abdilazîz şöyle dedi: Ebû Derdâ'dan sonra Şam'ın âlimiydi. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 390. Bu hadisi Taberî benzer bir şekilde Ebî Kılâbe > Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* tarîkiyle mürsel bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 69. Bu hadis Ebî Kılâbe > Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* tarîkiyle mürsel bir şekilde rivayet edilirken Ebû İdrîs el-Havlânî'den de mevkuf olarak rivayet edilmiştir.

796 O, Ebân b. Ebî Ayyâş Feyrûz el-Basrî Ebû İsmâîl el-Abdî'dir. Beşinci tabakadan olup metrûk bir ravidir. Kırklı yıllarda vefat etmiştir. Ebû Davud ondan rivayette bulunmuştur. Bk. *Takrîb*, I, 31.

797 O, Rüfey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî Ebu'l-Âliye'dir. Sikadır. İkinci tabakadan olup pek çok mürsel rivayeti vardır. H. 90 yılında vefat etmiştir. 93 yılında ve bu

ilk gecesi indirildi. Tevrat, altısında indirildi. Zebur, on ikinci gecesinde indirildi. İncil, on sekizinde indirildi. Furkân (Kur'ân) Ramazan ayının yirmi dördünde indirildi."

٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ وَذَكَرَهُ السُّدِّيُّ، وَالْأَعْمَشُ قَالَ: نَزَلَ جِبْرِيلُ بِالْقُرْآنِ جُمْلَةً وَاحِدَةً، لَيْلَةَ الْقَدْرِ، عَلَى مَوْضِعِ النُّجُومِ مِنَ السَّمَاءِ، فِي بَيْتِ الْعِزَّةِ فَجَعَلَ جِبْرِيلُ يَنْزِلُ بِهِ عَلَى النَّبِيِّ رُتَبًا رُتَبًا.

7- Abdürrezzâk > Sevrî > Seleme b. Küheyl[798] isnadıyla Saîd b. Cübeyr'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Süddî[799] ve A'meş[800] de bunu zikrettiler." Dedi ki: "Cebrâil, Kur'ân'ı Kadir gecesinde Beytü'l-İzze'de gökteki yıldızların merkezine bir defada indirdi. Peşinden Cebrâil, onu Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e sürekli olarak ve parça parça indirmeye devam etti."[801]

---

tarihten sonrasında vefat ettiği ile ilgili rivayetler vardır. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 252. Ebû Ya'lâ el-Mevsılî bu hadisi *Müsned*'de rivayet etmiştir. Aynı şekilde *el-Metâlibü'l-Âliye* adlı eserde rivayet edilmiştir. Bk. *el-Metâlibü'l-Âliye*, III, 286. Ahmed, *Müsned*'de, Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'de, İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*'de, Taberî, *Tefsîr*'de Vâsile b. el-Eska' tarîkiyle Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den merfû olarak rivayet etmişlerdir. Bk. Ahmed, *Müsned*, IV, 107; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 119; *el-Fethu'l-Kebîr*, I, 280; *Kenzu'l-Ummâl*, II, 16; Taberî, *Tefsîr*, II, 84. Aynı şekilde İbn Kesîr, Ahmed'den Vâsile tarîkiyle rivayet etmiştir. İbn Kesîr, *Tefsîr*'de Ahmed b. Hanbel'den merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 216; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da Ahmed b. Hanbel, İbn Cerîr, Mervezî, Muhammed b. Nasr, İbn Ebî Hâtim ve Taberânî'den nakletmiştir. Beyhakî, *Şuabü'l-Îmân*'da Vâsile tarîkiyle rivayet etmiştir. Bk. *Şuabü'l-Îmân*, I, 189.

798 O, Seleme b. Küheyl el-Hadramî Ebû Yahyâ el-Kûfî'dir. Dördüncü tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 252.

799 O, İsmâil b. Abdirrahmân b. Ebû Kerîme es-Süddî Ebû Muhammed el-Kûfî'dir. Sıdk sahibidir. Vehme düşmüştür. Dördüncü tabakadan olup Şiîlikle itham edilmiştir. H. 127 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 72.

800 O, Süleymân b. Mihrân el-Esedî el-Kâhilî Ebû Muhammed el-Kûfî el-A'meş'tir. Sika ve hâfızdır. Kırâatte âlimdir. Verâ sahibidir. Beşinci tabakadan olup tedlise düşmüştür. H. 147 yılında vefat etmiştir. Doğum tarihi h. 61 yılıdır. Bk. *Takrîb*, I, 72.

801 Hâkim ve İbn Ebî Şeybe bu hadisi Saîd b. Cübeyr > İbn Abbâs tarîkiyle rivayet etmişlerdir. Aynı şekilde *el-İtkân*'da rivayet edilmiştir. Ayrıca Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve bu rivayetini İbn Ebî Hâtim ve Hâkim'e isnad etmiştir. Süyûtî, Hâkim'in İbn Abbâs'tan mevkuf olarak yaptığı bu rivayeti sahih kabul ettiğini ifade etmiştir. Bk. *Süyûtî ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 205.

٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ قَالَ: سَمِعْتُ قَتَادَةَ يَقُولُ: مَا فِي الْقُرْآنِ آيَةٌ إِلَّا وَقَدْ سَمِعْتُ فِيهَا شَيْئًا.

8- Abdürrezzâk, Ma'mer yoluyla Katâde'nin[802] şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Kur'ân'daki her âyet hakkında mutlaka bir şey duymuşumdur."[803]

٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ قَالَ: أَخْبَرَنِي قَتَادَةُ قَالَ: صَحِبْتُ الْحَسَنَ ثِنْتِي عَشْرَ سَنَةً، صَلَّيْتُ الصُّبْحَ فِيهَا مَعَهُ ثَلَاثَ سِنِينَ.

9- Abdürrezzâk, Ma'mer yoluyla Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hasan'a[804] (Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî) on iki yıl arkadaşlık ettim. Bu dönem içinde üç yıl sabah namazını onunla birlikte kıldım."

١٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ سُفْيَانُ فِي بَعْضِ الْحَدِيثِ: مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ... عَلَيْهِ وِزْرًا.

10- Abdürrezzâk şöyle dedi: Süfyân şöyle dedi: "Kur'ân'da...[805] diyen kimse günaha girmiştir."

١١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ... سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيِّبِ ثَمَانِ سِنِينَ.

11- Abdürrezzâk...[806] Saîd b. Müseyyeb'den[807] rivayet edilmiştir: "Sekiz yıl."

---

802 Katâde'nin biyografisi daha önce geniş bir şekilde verilmiştir.

803 Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr, VII, 282; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 132; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 43; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 122.

804 O, Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî'dir. Babasının adı, Yesâr el-Ensârî'dir. Sika, meşhur ve fazilet sahibi bir fakîhtir. Birçok mürsel hadis rivayet etmiş ve tedlise düşmüştür. Bezzâr şöyle demiştir: "Bir grup raviden hadis dinlemediği hâlde hadis rivayetinde bulunuyor ve buna cevaz veriyordu." Üçüncü tabakanın en önde gelenlerindendir. Yaklaşık doksan yaşlarında h. 110 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 165.

805 Nüshalarda yeri boş olup silinmiştir.

806 Nüshalarda yeri boş olup silinmiştir. Muhtemelen Ahmed b. Hanbel > Ma'mer > Zührî tarîkinden rivayet edilen şu sözdür: "Dizim, Saîd b. Müseyyeb'in dizine sekiz yıl değdi."

807 O, Saîd b. el-Müseyyeb b. Hazn Ebî Vehb b. Amr b. Âbid b. İmrân b. Mahzûm

el-Kuraşî el-Mahzûmî'dir. Sikadır. Sekizinci tabakadan olup önde gelen fakîh ulemâdan biridir. Rivayet ettiği mürsel hadislerin en sahih mürsel hadis olduğu konusunda görüş birliği mevcuttur. İbnu'l-Medînî şöyle demiştir: "Ben tâbiînden ondan daha âlim ve onun gibi derin bir ilme sahip başka birini bilmiyorum." H. 90 yılından sonra vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 305.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ[808]

سُورَةِ الْفَاتِحَةِ

1. FÂTİHA SÛRESİ

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿١﴾ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٢﴾ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ﴿٤﴾ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴿٥﴾ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٦﴾ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ﴿٧﴾

1. Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. 2. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'adır. 3. (O) Rahmân'dır, Rahîm'dir. 4. Din gününün mâlikidir. 5. Yalnız sana ibadet eder, yalnız senden yardım dileriz. 6. Bizi, dosdoğru yola hidayet eyle. 7. Gazaba uğrayanların ve yolunu sapıtanların yoluna değil de kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna.

١٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {يَوْمِ الدِّينِ} قَالَ: يَوْمَ يَدِينُ اللهُ الْعِبَادَ بِأَعْمَالِهِمْ.

12- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Din günü"*** [809] hakkında şöyle demiştir: "Bu, Allah'ın kulları amelleri sebebiyle hesaba çekeceği gündür." [810]

---

808 Fâtiha 1/1.

809 Fâtiha 1/4.

810 Bu hadisi Taberî, Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 68;

١٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أرنا مَعْمَرٌ، عَنْ بُدَيْلٍ الْعُقَيْلِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللهِ بْنُ شَقِيقٍ، أَنَّهُ أَخْبَرَهُ مَنْ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ عَلَى فَرَسِهِ، وَسَأَلَهُ رَجُلٌ مِنْ بَنِي الْقَيْنِ: فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، فَمَنْ هَؤُلَاءِ؟ قَالَ: الْمَغْضُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَشَارَ إِلَى الْيَهُودِ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، فَمَنْ هَؤُلَاءِ الطَّائِفَةُ الْأُخْرَى؟ قَالَ: النَّصَارَى.

13- Abdürrezzâk > Ma'mer > Büdeyl el-Ukaylî[811] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Şakîk[812] şöyle demiştir: Atının üzerindeyken Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'i dinleyen biri şunu haber verdi: Kaynoğullarından[813] bir adam, Allah Resûlü'ne "Ey Allah'ın Resûlü! Bunlar kimdir?" diye sordu. Allah Resûlü ***"Gazaba uğrayanlar"*** deyip Yahudilere işaret etti. Adam, "Ey Allah'ın Resûlü! Şu diğer topluluk kimlerdir?" deyince Allah Resûlü ***"Hıristiyanlardır"*** dedi.[814]

١٤ - وَجَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ: اسْتُشْهِدَ مَوْلَاكَ، أَوْ غُلَامُكَ فُلَانٌ، قَالَ: بَلْ يُجَرُّ إِلَى النَّارِ فِي عَبَاءَةٍ غَلَّهَا.

14- Bir adam, Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'e gelip "Falan mevlân (azadlı kölen) veya kölen[815] şehit oldu" dedi. Bunun üzerine Allah

İbn Ebî Hâtim, İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 14; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 143; Süyûtî, *Tefsîr*, I, 14. Ayrıca Abdürrezzâk, *Tefsîr*'de ve Abd b. Humeyd rivayet etmişlerdir.

811 Büdeyl el-Ukaylî: O, Büdeyl b. Meysere el-Basrî'dir. Beşinci tabakadan olup sikadır. H. 125 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 94.

812 Abdullah b. Şakîk Ukaylî el-Basrî, üçüncü tabakadan olup sikadır. H. 108 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 94.

813 Kayn: Şam tarafından Medîne ile arasında üç millik bir mesafe bulunan meşhur bir vadidir.

814 İbn Hacer, *Garîbu'l-Hadîs*, s. 256. Buhârî bu hadisi benzer bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. *Fethu'l-Bârî*, VIII, 159. Tirmizî hadisin hasen olduğunu zikretmişir. Tirmizî, *Câmiu's-Sahîh*, 2957. Ahmed b. Hanbel bu hadisi Adî b. Hâtim'den rivayet etmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 378-379. Taberî bu hadisi benzer bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 80-863; Hâfız, *el-Metâlibu'l-Âliye,* II, 185'de belirtildiği üzere Ahmed b. Menî' ve Ebû'l-Ya'lâ Abdullah b. Şakîk > Belkayn'dan bir adam tarîkiyle *Müsned*'lerinde rivayet etmişlerdir.

815 Onun ismi Müd'am'dır. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e onu Rifâa b. Zeyd hediye etmiştir. Vâdi'l-Kurâ'da Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in etrafı

Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Hayır, o ganimet malından çaldığı abadan dolayı sürüklenip cehenneme götürülecektir"*** buyurdu.[816]

çevrildi ve orada Müd'am'a bir ok isabet etti ve vefat etti. İnsanlar Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e dediler ki: "Cennet ona kutlu olsun." Buna karşılık Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Hayber gününde henüz paylaşılmamış olan ganimetten aldığı bir aba ateş olarak onu yakıyor."***

816 Buhârî, Eymân, 33; Müslim, Îmân, 183; Ebû Davud, Cihâd, 133; Nesâî, Eymân, 38; Dârimî, Siyer, 48; Ahmed b. Hanbel, V, 32.

سُورَةُ الْبَقَرَةِ

2. BAKARA SÛRESİ

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ[817]

الم ﴿١﴾

"Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla."

1. Elif, Lâm, Mîm.

١٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: ثنا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {الم} قَالَ: اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ الْقُرْآنِ.

15- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Elif, Lâm, Mim"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kur'ân'ın isimlerinden biridir."[818]

---

817 Besmele asıl nüshadan silinmiştir.

818 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 87. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer bir şekilde Mücâhid'den rivayet etmiş sonra şöyle demiştir: "Katâde ve Zeyd b. Eslem de bu şekilde tefsir ettiler." Begavî, Katâde'nin bu harflerin Kur'ân'ın isimleri olduğunu söylediğini nakletmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 22. Ayrıca bu hadis şu eserlerde rivayet edilmiştir: Kurtubî, *Tefsîr*, I, 156; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 36; Ebû Hayyân, *Tefsîr*, I, 34; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 22. Mezkûr eserler hadisi Abdürrezzâk ve Abd b. Humeyd'e isnad etmişlerdir. Bazı müfessirler, bu tür harflerin Kur'ân sûrelerinin giriş/açılış harfleri olduğunu zikretmişlerdir. Bazı müfessirler ise bu tür harflerin bir tür kasem olduğu şeklinde tefsir etmişlerdir. Örneğin: İbn Ebî Hâtim, İkrime'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "'الم' kasemdir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 5. Bunun bir benzerini Ebû Hayyân, Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Tefsîr*, I, 34. Bazı müfessirler ise bu tür harflerin müteşâbihattan olduğunu

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ﴿٢﴾

2. Bu o kitaptır ki onda hiç şüphe yoktur. Takva sahipleri için bir hidayettir.

١٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {لَا رَيْبَ فِيهِ} يَقُولُ: لَا شَكَّ فِيهِ.

16- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onda hiç şüphe yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onda asla şek yoktur."[819]

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿٣﴾ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴿٤﴾ أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٥﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾ خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٧﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ﴿٨﴾ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿٩﴾ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿١٠﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ﴿١١﴾ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ

---

ve ilminin Allah katında olduğunu beyân etmişlerdir. Kimi müfessirler ise bu harflerin bir tenbih olduğu yönünde tefsir ederken kimileri de bir meydan okuma olarak tefsir etmişlerdir.

819 Bu hadisi Taberî, *Tefsîr*'inde rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Tefsîr*, I, 97. Süyûti, ise bu hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı eserinde rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 24. Süyûtî bu hadisi Abd b. Humeyd'e dayandırmıştır. Bu hadisi İbn Kesîr ve Begavî, Katâde'den rivayet etmişlerdir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 61; Begavî, *Tefsîr*, I, 21. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı eserinde rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadisi Tayâlisî, İbn Ebî Hâtim ve *ez-Zühd*'de Ahmed, İbn Abbâs'tan rivayet etmişlerdir.

آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ
﴿١٤﴾ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ
اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿١٦﴾
مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ
وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٧﴾ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ
﴿١٨﴾ أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ
فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ ﴿١٩﴾ يَكَادُ
الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا
وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٠﴾

3. Onlar gayba iman ederler, namazı dosdoğru kılarlar. Kendilerine rızık olarak verdiğimizden de infak ederler. 4. Onlar sana indirilene de senden önce indirilene de iman ederler. Onlar ahirete de şüphe etmeksizin inanırlar. 5. İşte onlar Rablerinden (gelen) bir hidayet üzeredirler ve onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridirler. 6. Gerçekten o inkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir; iman etmezler. 7. Allah kalplerine de kulaklarına da mühür vurmuştur. Gözleri üzerine de perdeler çekmiştir. Onlar için büyük bir azap vardır. 8. İnsanlardan öyleleri vardır ki iman etmedikleri halde "Allah'a ve âhiret gününe inandık" derler. 9. Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar. Ama kendilerinden başkasını aldatamazlar da yine farkına varmazlar. 10. Kalplerinde hastalık vardır. Allah da hastalıklarını artırdı. Yalan söyledikleri için onlara acıklı bir azap vardır. 11. Onlara "Yeryüzünde fesat çıkarmayın" denildiği zaman "Biz ancak düzelticileriz" derler."12. Dikkat edin! Gerçekten onlar bozgunculuk yapanların ta kendileridirler. Fakat anlayamıyorlar. 13. Onlara "İnsanların iman ettiği gibi iman edin" denilince onlar "Biz de o sefihlerin iman ettiği gibi mi iman edelim?" derler.

Dikkat edin! Onlar sefihlerin ta kendileridir. Fakat bilmiyorlar. 14. Onlar mü'minlerle karşılaştıkları zaman "İman ettik" derler. Ama kendi şeytanları ile baş başa kaldıklarında "Biz sizinle beraberiz. Biz ancak alay edicileriz" derler. 15. Allah onlarla alay eder ve onları azgınlıkları ile baş başa bırakarak serserice dolaşmalarına mühlet verir. 16. İşte onlar hidayet karşılığında sapıklığı satın almış olanlardır. Onların ticareti kâr sağlayamamış, onlar doğru yola da erememişlerdir. 17. Onların misali bir ateş yakanın durumuna benzer. Allah onların nurlarını giderip onları etraflarını göremeyecek halde karanlıklar içinde bırakır. 18. Onlar sağırdırlar. Dilsizdirler. Kördürler. Artık onlar dönmezler. 19. Yahut (onların durumu) gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve şimşek bulunan yağmura (tutulmuş kimseye) benzer. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusu ile parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatandır. 20. O şimşek nerede ise gözlerini kapıp alıverecek. Onları aydınlattıkça ışığında yürürler. Onları karanlıkta bırakınca (şaşkın halde) dikilip kalırlar. Allah dileseydi onların işitmelerini ve görmelerini yok ederdi. Şüphesiz ki Allah her şeye kâdirdir.

١٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ} حَتَّى بَلَغَ: {فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} قَالَ: هَذِهِ فِي الْمُنَافِقِينَ وَضَرَبَ لَهُمْ مَثَلًا آخَرَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ}، قَالَ: هِيَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، أَضَاءَتْ لَهُمْ، فَأَكَلُوا بِهَا، وَشَرِبُوا، وَأَمِنُوا فِي الدُّنْيَا، فَنَكَحُوا النِّسَاءَ، وَحَقَنُوا بِهَا دِمَاءَهُمْ، حَتَّى إِذَا مَاتُوا ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ، وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ثُمَّ ضَرَبَ لَهُمْ مَثَلًا آخَرَ فَقَالَ: {أَوْ كَصَيِّبٍ} قَالَ: الصَّيِّبُ الْمَطَرُ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَقُولُ: أَجْبَنُ قَوْمٍ، لَا يَسْمَعُونَ بِشَيْءٍ إِلَّا ظَنُّوا أَنَّهُمْ هَالِكُونَ فِيهِ، حَذَرًا مِنَ الْمَوْتِ {وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ}، ثُمَّ ضَرَبَ لَهُمْ مَثَلًا آخَرَ فَقَالَ: {يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ} يَقُولُ: هَذَا الْمُنَافِقُ إِذَا كَثُرَ مَالُهُ، وَكَثُرَتْ مَاشِيَتُهُ،

وَأَصَابَتْهُ عَافِيَةٌ قَالَ: لَمْ يُصِبْنِي مُنْذُ دَخَلْتُ فِي دِينِي هَذَا إِلَّا خَيْرٌ، {وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا} يَقُولُ: إِذَا ذَهَبَتْ أَمْوَالُهُمْ، وَهَلَكَتْ مَوَاشِيهِمْ، وَأَصَابَهُمُ الْبَلَاءُ قَامُوا مُتَحَيِّرِينَ.

17- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İnsanlardan öyleleri vardır ki iman etmedikleri halde 'Allah'a ve âhiret gününe inandık" derler"*** âyetiyle 16. âyet arasındaki âyetler hakkında şöyle demiştir: "Bu âyetler, münafıklarla ilgilidir. Allah, ***"Onların misali bir ateş yakanın durumuna benzer. Allah onların nurlarını giderip onları etraflarını göremeyecek halde karanlıklar içinde bırakır"*** sözünde başka bir örnek vermiştir. Ateş, "Lâ ilâhe illallah"tır. Ateş tam etraflarını aydınlattığında onun sayesinde dünyada yediler, içtiler, güvende oldular, kadınlarla evlendiler ve kanlarının dökülmesini engellediler Sonunda öldüklerinde Allah, ışıklarını yok ederek onları karanlık içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakıverdi."[820]

Sonra Allah, ***"Yağmura benzer"*** diyerek onlara başka bir örnek daha vermiştir. "الصيب/Sayyib," içinde karanlıklar, gök gürültüleri ve yıldırım çakmaları bulunan bir yağmurdur. En çok korkan toplum, ölmekten çekindiği için duyduğu her şeyde helâk olacağını zanneder. ***"Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatandır."***[821]

Daha sonra onlara başka bir örnek getirip şöyle demiştir: ***"O şimşek nerede ise gözlerini kapıp alıverecek. Onları aydınlattıkça ışığında yürürler. Onları karanlıkta bırakınca (şaşkın hâlde) dikilip kalırlar."*** Bu münafık, malını çoğaltıp sağlık ve esenliğe kavuşunca "Bu dinime girdiğimden beri sadece hayır elde ettim" der. Karanlığa düşünce öylece kalakalırlar. Malları yok olup hayvanları helâk olunca ve başlarına musibet gelince şaşkın şaşkın kalakalırlar.[822]

---

820 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Abdürrezzâk tarîkiyle Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L2/A. Aynı şekilde Taberî de rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 116. Taberî şöyle demiştir: "Bütün te'vil ehli bu âyetin nifak ehlinden bir kavim hakkında indiği ve onların sıfatının (zikredildiği) gibi olduğu konusunda icmâ halindedir."

821 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 142-144; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L2/A. Bu hadis aynı şekilde *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da Katâde'den rivayet edilmiştir. Bk. *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 33.

822 Taberî bu hadisi birkaç tarîkle İbn Abbâs ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 142-144. Katâde, ***"parmaklarını kulaklarına tıkarlar"*** ifadesini, ölüm korkusu olarak te'vil etmiştir. Taberî bu te'vili zayıf

١٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {اشْتَرَوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى} قَالَ: اسْتَحَبُّوا الضَّلَالَةَ عَلَى الْهُدَى.

18- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İşte onlar hidayet karşılığında sapıklığı satın almış olanlardır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar, hidayete karşı dalâleti üstün tuttular, tercih ettiler."[823]

يَاأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٢١﴾ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٢﴾ وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٣﴾

21. Ey insanlar! Sizi de sizden öncekileri de yaratan Rabbinize ibadet edin ki takva sahibi olasınız. 22. O yeryüzünü sizin için bir döşek, göğü de bir bina yaptı. O, gökten su indirip onunla size rızık olmak üzere meyveler çıkardı. Artık siz bildiğiniz halde Allah'a eşler koşmayın. 23. Eğer kulumuza kısım kısım indirdiğimizden şüphe içinde iseniz haydi siz de onun benzeri bir sûre getirin. Doğru söyleyen kimseler iseniz Allah'tan başka şahitlerinizi de çağırın.

---

kabul etmiş ve şöyle demiştir: "Ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkamalarının nedeni, onlardan bazılarının cesaretsiz olmalarıdır." Katâde ve Taberî'nin yaptıkları tefsirlerin her ikisi de anlışılırdır. Süyût bu tür rivayetin örneklerini *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 32. Süyûtî bu hadisi Taberî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Sâbûnî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir.

823 Taberî, İbn Ebî Hâtim bu hadisi Katâde'den rivayet etmişlerdir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 155, 312; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L2/A. Süyûtî, bu hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 32.

١٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ} قَالَ: يَقُولُ: بِسُورَةٍ مِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ، حَقًّا لَا بَاطِلَ فِيهِ، وَلَا كَذِبَ.

19- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Siz de onun benzeri bir sûre getirin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şöyle diyor: İçinde hiçbir bâtıl ve yalan bulunmayan, gerçekten bu Kur'ân('daki bir sûre) gibi bir sûre."[824]

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿٢٤﴾

24. Madem bunu yapamadınız -hiçbir zaman da yapamayacaksınız- o halde yakıtı insanlar ve taşlar olan ve kâfirler için hazırlanmış bulunan ateşten sakının.

٢٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةِ}[825] قَالَ: قَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ: لَوْ أَنَّ صَخْرَةً بِزِنَةِ سَبْعِ خَلِفَاتٍ[826] بِشُحُومِهِنَّ، وَلُحُومِهِنَّ، وَأَوْلَادِهِنَّ يُرْمَى بِهَا مِنْ شَفِيرِ جَهَنَّمَ، لَهَوَتْ مَا بَيْنَ شَفِيرِهَا، وَقَعْرِهَا سَبْعِينَ خَرِيفًا حَتَّى تَبْلُغَ قَعْرَهَا.

20- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Yakıtı insanlar ve taşlar olan"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Muâz b. Cebel şöyle dedi: "Yağlarıyla, etleriyle ve yavrularıyla yedi gebe deve ağırlığında bir taş, cehennemin kıyısından atılsa tabanına ulaşıncaya kadar kıyısıyla tabanı arasındaki mesafeyi yetmiş senede geçip tabanına ulaşırdı."[827]

---

824 Bu hadisi İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L7/B; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 374; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 32'de nakletmişlerdir. Süyûtî bu hadisi Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir.

825 Parantez arasındaki ifadedeki bazı harfler silinmiştir. Bu nedenle ilgili kısmı Taberî'nin *Tefsîr*'inden aldım.

826 "خلفلة" kelimesinin çoğuludur ve "hamile deve" anlamına gelmektedir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 390.

827 Bu hadisi Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*'de nakletmiş ve şöyle demiştir: "Taberânî bu hadisi Muâz'dan aynı lafızla merfû olarak rivayet etmiştir." Bk. Heysemî,

٢١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَنْبَأَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ مِسْعَرٍ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ الزَّرَّادِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مَيْمُونٍ الْأَوْدِيِّ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} قَالَ: حِجَارَةٌ مِنَ الْكِبْرِيتِ، جَعَلَهَا اللهُ كَمَا شَاءَ.

21- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne[828] > Mis'ar[829] > Abdülmelik ez-Zerrâd[830] > Amr b. Meymûn el-Evdî[831] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd, ***"Yakıtı insanlar ve taşlar olan"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu taşlar, Allah'ın dilediği gibi var ettiği kibrit taşıdır."[832]

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥﴾

Mecmau'z-Zevâid, X, 389-390. Abdürrezzâk bu hadisi aynı isnad ve lafızla *Musannef*'te rivayet etmiştir. Bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 422. Tirmizî benzer bir şekilde Utbe b. Gazvân'dan rivayet etmiştir. Bk. Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, 2587. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*'de *el-Fethu'l-Kebîr*'de geçtiği üzere Ebû Hureyre'den rivayet etmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 282. *el-Metâlibu'l-Âliye*'de Enes'ten rivayet edilmiştir. Bk. *el-Metâlibu'l-Âliye*, IV, 398.

828 İbn Uyeyne'nin biyografisi Abdürrezzâk'ın hocaları başlığı altında geniş bir şekilde verilmiştir.

829 O, Mis'ar b. Kidâm b. Zuheyr el-Hilâlî el-Âmirî Ebû Seleme el-Kûfî'dir. Yedinci tabakadan olup fazilet sahibi, sika ve sağlam bir ravidir. H. 153 veya 155 yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, II, 243.

830 O, Abdulmelik b. Meysere el-Hilâlî Ebû Zeyd el-Âmirî el-Kûfî ez-Zerrâd'dır. Dördüncü tabakadan olup sika bir ravidir. Bk. *Takrîb*, I, 524.

831 O, Amr b. Meymûn el-Evdî Ebû Abdillah'tır. Aynı şekilde ona Ebû Yahyâ denilmektedir. Sika, âbid ve meşhur bir muhadramdır. Kûfe'de ikâmet etmiştir. H. 174 yılında vefat etmiştir. Mezkûr tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, II, 85.

832 Bu hadisi Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 436; İbnu'l-Mübârek, *ez-Zühd*, s. 77'de rivayet etmişlerdir. İbn Ebî Hâtim, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L17/B. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da rivayet etti ve bunu, Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Firyâbî, Hennâd b. es-Serî (*ez-Zühd*), Abd b. Humeyd, Taberî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberânî'ye isnad etmiştir. Beyhakî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da olduğu üzere *Şuabü'l-Îmân*'da rivayet etmiştir. Bk. Beyhakî, *Şuabü'l-Îmân*, I, 36. İbn Abbâs ve müfessirlerin çoğu şöyle demişlerdir: "Taş kibrittendir çünkü daha fazla alevlidir." Aynı şekilde bütün taşlar olduğu da rivayet edilmektedir.

25. İman edip sâlih amel işleyenlere şunu müjdele: Gerçekten onlar için altlarından ırmaklar akan cennetler vardır. Kendilerine orada meyvelerden rızık olarak verildiği her seferinde "İşte bu, daha önce rızıklandığımız şeydi" diyecekler. O rızık kendilerine benzer şekilde verilmiştir. Orada onlar için tertemiz eşler vardır. Onlar orada ebedi kalıcıdırlar.

٢٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا} قَالَ: يُشْبِهُ ثَمَرَ الدُّنْيَا، غَيْرَ أَنَّ ثَمَرَ الْجَنَّةِ أَطْيَبُ.

22- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"O rızık kendilerine benzer şekilde verilmiştir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Dünya meyvelerine benzer. Ancak cennet meyveleri daha hoştur."[833]

٢٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وقَالَ الْحَسَنُ: يُشْبِهُ بَعْضُهَا بَعْضًا، لَيْسَ فِيهَا مِنْ رَذْلٍ.[834]

23- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"O rızık kendilerine benzer şekilde verilmiştir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu meyveler birbirine benzerdir ve kötüsü hiç yoktur."[835]

---

833 İbn Ebî Hâtim bu hadisin benzerini Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L7; Taberî, *Tefsîr* (thk. Ahmed Şâkir), I, 39; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 240; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 38. Süyûtî bu hadisi Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbnu'l-Enbârî'nin (*el-Ezdâd*) Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. İbn Kesîr, *Tefsîr*'de rivayet etmiş ve bunu İkrime'ye isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 63.

834 "الأرذل" kelimesi "kötü ve işe yaramayan her şey" anlamına gelmektedir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, III, 1633.

835 Bu hadisi Taberî, Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 389. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve hadisin Abd b. Humeyd'in ve Taberî'nin Hasan'dan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 38. İbn Kesîr benzer bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, Tefsîr, I, 90. Begavî bu hadisi, Hasan ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 38. İbn Ebî Hâtim, Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L8/A. Kurtubî bu hadisi benzer bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 240.

٢٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {مُتَشَابِهًا} قَالَ: مُشْتَبِهًا فِي اللَّوْنِ، مُخْتَلِفًا فِي الطَّعْمِ.

24- Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh[836] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"O rızık kendilerine benzer şekilde verilmiştir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Renkte benzerdir, tatta ise farklıdır."[837]

٢٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ} قَالَ: طَهَّرَهُنَّ اللهُ مِنْ كُلِّ بَوْلٍ، وَغَائِطٍ، وَقَذَرٍ، وَمِنْ كُلِّ مَأْثَمٍ.

25- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Orada onlar için tertemiz eşler vardır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, onları pislik, ayıp ve kusurdan, idrar ve dışkı yapmaktan arındırmıştır."[838]

٢٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ: {أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ} لَا يَبُلْنَ، وَلَا يَتَغَوَّطْنَ، وَلَا يَلِدْنَ، وَلَا يَحِضْنَ، وَلَا يُمْنِينَ، وَلَا يَبْزُقْنَ.

26- Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Orada onlar için tertemiz eşler vardır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ne idrar, ne dışkı yaparlar. Ne doğururlar ne de hayız olurlar. Ne meniyi dışarı akıtırlar ne de tükürürler."[839]

836 İbn Ebî Necîh: Abdullah b. Yesâr el-Mekkî el-A'rec. Beşinci tabakadan olup makbuldür. Bk. *Takrîb*, I, 462.

837 İbn Ebi Hâtim, *Tefsîr*, A8; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 390. Begavî bu hadisi *Tefsîr*'de nakletmiş ve hadisi İbn Abbâs ve Mücâhid'e isnad etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 34. Süyûtî bu hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve hadisi Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, Vekî' ve İbn Cerîr'e isnad etmiştir. Sevrî hadisi lafızları benzer bir şekilde *Tefsîr*'inde rivayet etmiştir. Buhârî de benzer şekilde Ebu'l-Âliye'den rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, Kitâbu Bed'i'l-Halk, VI, 317.

838 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 19L/A; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 396. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 39. Buhârî de Ebu'l-Âliye'den rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, Kitâbu Bed'i'l-Halk, VI, 317. Begavî hadisi Câbir'den merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 35.

839 İbnu'l-Mübârek hadisi ziyade ile *ez-Zühd* adlı eserinde rivayet etmiştir. Bk. İbnu'l-Mübârek, *ez-Zühd*, s. 72, no: 243. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L8/B; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 396. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî',

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ﴿٢٦﴾

26. Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği hatta onun da ötesindekini misal vermekten çekinmez. İman edenler bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Ama kâfirler "Allah bu misal ile ne kastetmiştir?" derler. Allah bununla birçoğunu saptırır ve birçoğunu da hidayete eriştirir. O bununla fâsıklardan başkasını saptırmaz.

٢٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: لَمَّا ذَكَرَ اللَّهُ الْعَنْكَبُوتَ وَالذُّبَابَ قَالَ الْمُشْرِكُونَ: مَا بَالُ الْعَنْكَبُوتِ وَالذُّبَابِ يُذْكَرَانِ؟، فَأَنْزَلَ اللَّهُ {إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا}.

27- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: Allah Teâlâ örümcek ve sinekten bahsedince müşrikler, "Örümceğin ve sineğin önemi ne ki zikrediliyorlar?" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ ***"Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği hatta onun da ötesindekini misal vermekten çekinmez"*** âyetini indirdi.[840]

Abdürrezzâk, Hennâd (*ez-Zühd*) ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 63; Kurtûbî, *Tefsîr*, I, 241; İbn Kesîr, Mücâhid'den rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadisi Hâkim rivayet etmiş ve sahih kabul etmiştir." İbn Merdûye, Ebû Saîd'den merfû olarak rivayet etmiştir. Sevrî, *Tefsîr*'inde rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr*, s. 3. Bu hadis aynı şekilde Atâ, Hasan, Dahhâk, Ebû Sâlih, Atiyye ve Süddî'den rivayet edilmiştir. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*'inde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L8/B.

840 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 9; Taberî, *Tefsîr*, I, 400; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 14; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 242; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 64. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, Taberî, İbnu'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim'in Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 41. Ebû Hayyân bu hadisi, *el-Bahru'l-Muhît*'te rivayet etmiş ve İbn Abbâs, Hasan ve Katâde'ye isnad etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 120.

الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢٧﴾ كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٨﴾

27. Onlar ki Allah'ın ahdini sağlamlaştırdıktan sonra bozarlar, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi keserler ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar İşte onlar zarara uğrayanların ta kendileridir. 28. Nasıl oluyor da Allah'ı inkâr ediyorsunuz? Hâlbuki siz daha önce ölüler idiniz de sizi O diriltti. Sonra sizi O öldürecek. Sonra sizi tekrar O diriltecek ve sonunda yine yalnız O'na döndürüleceksiniz.

٢٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْكَلْبِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ} قَالَ: كَانُوا أَمْوَاتًا فِي أَصْلَابِ آبَائِهِمْ، ثُمَّ أَحْيَاهُمْ ثُمَّ يُمِيتُهُمْ، ثُمَّ يُحْيِيهِمْ حِينَ يَبْعَثُهُمْ.

28- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Muhammed b. Kelbî[841], ***"Nasıl oluyor da Allah'ı inkâr ediyorsunuz? Hâlbuki siz daha önce ölüler idiniz de sizi O diriltti. Sonra sizi O öldürecek. Sonra sizi tekrar O diriltecek ve sonunda yine yalnız O'na döndürüleceksiniz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar, babalarının bellerinde ölüler idi. Sonra Allah onları diriltti. Daha sonra onları öldürecek ve onları toplayacağı zaman da diriltecektir."[842]

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٩﴾

---

841 O, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî Ebu'n-Nadr el-Kûfî'dir. Yalancılıkla itham edilmiştir. Altıncı tabakadan olup Râfizî olmakla eleştirilmiştir. H. 146 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 163.

842 Bu hadisi benzer şekilde Taberî, Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 340. Aynı şekilde Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 130. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir.

29. Yerde ne varsa hepsini sizin için yaratan sonra göğe istivâ edip onları yedi gök halinde düzenleyen O'dur. O her şeyi çok iyi bilendir.

٢٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ {هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا، ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ} قَالَ: خَلَقَ اللهُ الْأَرْضَ قَبْلَ السَّمَاءِ، فَلَمَّا خَلَقَ اللهُ الْأَرْضَ ثَارَ مِنْهَا دُخَانٌ فَذَلِكَ قَالَ: {فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ} يَقُولُ: خَلَقَ اللهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ، بَعْضُهُنَّ فَوْقَ بَعْضٍ، وَسَبْعَ أَرَضِينَ، بَعْضُهُنَّ تَحْتَ بَعْضٍ.

29- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Yerde ne varsa hepsini sizin için yaratan sonra göğe istivâ eden O'dur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah Teâlâ yeryüzünü semadan önce yarattı. Yeri var edince oradan bir duman çıktı. Bunun akabinde Allah Teâlâ ***'Sonra göğe istivâ edip onları yedi gök hâlinde düzenleyen O'dur. O her şeyi çok iyi bilendir'*** buyurdu. Allah Teâlâ yedi semayı birbiri üstünde, yedi yeri de birbiri altında yarattı."[843]

٣٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ مُحَمَّدٍ الْكَلْبِيِّ: فَتَقَ اللهُ السَّمَاءَ عَنِ الْمَاءِ، وَالْأَرْضَ، عَنِ النَّبَاتِ.

30- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Muhammed b. Kelbî şöyle demiştir: "Allah, semayı sudan, yeryüzünü ise bitkilerden ayırıp var etti."[844]

---

843 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10A. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve hadisi Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame* I, 42'de rivayet etmiştir. İbn Kesîr aynı şekilde Mücâhid'den rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Ben yeryüzünün gökyüzünden önce yaratıldığına yönelik herhangi bir ihtilâf olduğunu bilmiyorum." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 68.

844 Bu ve bundan sonraki rivayet önemli bir konuyu desteklemek için zikredilmiştir. Çünkü âyet Enbiyâ sûresinden bir âyettir ve burada yeryüzünün ve gökyüzünün yaratılışı hakkındaki hadise uygun olduğu için zikredilmiştir. Hadisi Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Firyâbî, Abd b. Humeyd, Taberî ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Beyhakî de benzer bir şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Beyhakî, *Sünen*, IV, 317.

٣١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا} فَتَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ بَعْضَهُنَّ فَوْقَ بَعْضٍ، وَسَبْعَ أَرَضِينَ بَعْضَهُنَّ تَحْتَ بَعْضٍ.

31- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi?"***[845] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, yedi göğü üst üste, yedi yeri de alt alta olacak şekilde ayırdı."[846]

٣٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ} قَالَ: بَعْضُهُنَّ فَوْقَ بَعْضٍ، بَيْنَ كُلِّ سَمَاءَيْنِ مَسِيرَةُ خَمْسِمِائَةِ سَنَةٍ.

32- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sonra göğe istivâ edip onları yedi gök hâlinde düzenleyen O'dur. O her şeyi çok iyi bilendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu semalar, üst üste olup iki gök arasında beş yüz yıllık bir mesafe vardır."[847]

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾

30. Hani Rabbin meleklere "Gerçekten ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Melekler "Biz seni övgüyle

---

845 Enbiyâ 21/30. Enbiyâ sûresinin bu âyeti, burada ifade edilenlere uygun olduğu için takdim edilmiştir.

846 Sevrî bu hadisi isnadıyla Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr*, s. 158; Taberî, *Tefsîr*, XVI, 18. Hadisi Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame*'de rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 177; Begavî, *Tefsîr*, IV, 237. Fahrüddîn er-Râzî şöyle demiştir: "Bu, İbn Abbâs, Hasan ve müfessirlerin çoğunun görüşüdür." Bk. Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîr*, VI, 145.

847 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10B; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 194. Hadisi Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 44.

tesbih ve takdis edip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birilerini mi yaratacaksın?" demişlerdi. O "Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim" demişti.

٣٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا} قَالَ: كَانَ اللَّهُ أَعْلَمَهُمْ أَنَّهُ إِذَا كَانَ فِي الْأَرْضِ خَلْقٌ أَفْسَدُوا فِيهَا، وَسَفَكُوا الدِّمَاءَ فَذَلِكَ قَالُوا: {أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا}.

33- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onlar, 'Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birilerini mi yaratacaksın?' demişlerdi"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah Teâlâ yeryüzünde varlıklar olursa onların orada fesat çıkaracaklarını ve kan dökeceklerini onlara bildirmişti. Bu sebeple onlar, ***'Orada fesat çıkaracak birilerini mi yaratacaksın?'*** dediler."[848]

٣٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ. . . . ، وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: كَانَ فِي الْأَرْضِ خَلْقٌ قَبْلَ آدَمَ. . . فَلِذَلِكَ قَالُوا: أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا لِمَا رَأَوْا فِيهَا مِنَ الْفَسَادِ.

34- Abdürrezzâk > İbn Ebî Necîh > ...[849] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî şöyle demiştir: "Yeryüzünde Âdem'den önce varlıklar vardı...[850] Bundan dolayı yeryüzündeki fesadı gördükleri için ***'Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birilerini mi yaratacaksın?'*** dediler."

---

848 İbn Ebî Hâtim hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/33; Taberî, *Tefsîr* (thk. Şâkir), I, 205, 610; Kurtubî hadisi Abdürrezzâk tarîkiyle rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hasen bir hadistir." Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 273; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 71.

849 Üç nokta ile ifade edilen yer nüshadan silinmiştir. Burada muhtemelen "Ma'mer"in ismi vardır. Burada böyle bir tercihte bulunulmasının nedeni isnadda Kelbî'nin olmasıdır. Çünkü Kelbî, *Tefsîr*'de Ma'mer dışında başka kimseden rivayette bulunmamıştır.

850 Üç nokta ile ifade edilen yer nüshadan silinmiştir. Burada muhtemelen "fesat çıkardılar ve kan döktüler" ifadesi vardı.

٣٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا الثَّوْرِيُّ، عَنْ سَالِمِ بْنِ)أَبِي حَفْصَةَ، عَنْ رَجُلٍ[851](، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً} قَالَ: إِنَّ اللهَ أَخْرَجَ آدَمَ مِنَ الْجَنَّةِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَهُ، ثُمَّ قَالَ: إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً.

35- Abdürrezzâk > Sevrî > Sâlim b. Ebî Hafsa[852] > Bir kişi isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"Hani Rabbin meleklere 'Gerçekten ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, Âdem'i cennetten henüz onu yaratmadan önce çıkarmıştır. Sonra ***'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım'*** dedi."[853]

٣٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، وَالثَّوْرِيُّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ بذيمَةَ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} قَالَ: عَلَّمَ إِبْلِيسَ الْمَعْصِيَةَ، وَخَلَقَهُ لَهَا.

36- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus[854] > Babası[855] > Sevrî > Ali b. Bezîme[856] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"O 'Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim' demişti"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İblis'in isyan edeceğini bildi ve onu masiyet için yarattı."[857]

---

851 Parantez arasındaki kısım asıl nüshadan silinmiştir ve eksik kısım Sevrî'nin *Tefsîr*'inden tamamlanmıştır. Bk. Sevrî, *Tefsîr*, s. 3.

852 Sâlim: Sâlim b. Ebî Hafsa Ebû Yûnus el-İclî el-Kûfî'dir. Hadis rivayetinde sıdk sahibidir. Dördüncü tabakadan olup Şiî'dir. Bk. *Takrîb*, I, 204.

853 Bu hadisi Hâkim, *el-Müstedrek*'te rivayet etmiş ve sahih habul etmiştir. Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 261; İbn Asakîr, *Târîh*, II, 360. Hadisi Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbnu'l-Münzir ve İbn Asâkir'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 44.

854 O, Abdullah b. Tâvus b. Keysân el-Yemânî Ebû Muhammed'dir. Altıncı tabakadan olup âbid, fazilet sahibi ve sika bir ravidir. H. 132 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 424.

855 O, Tâvus b. Keysân el-Yemânî Ebû Abdirrahmân el-Himyerî el-Fârisî'dir. İsminin Zekvân olduğu da rivayet edilmektedir. Tâvus onun lakabıdır. Üçüncü tabakadan olup fazilet sahibi ve sika bir fakihtir. H. 106 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten önce vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, I, 377.

856 Ali b. Bezîme el-Cezerî, sikadır. Altıncı tabakadan olup Şiî olmakla itham edilmiştir. H. 146 veya 147 yılında 86 yaşında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 86.

857 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 33A; Taberî, *Tefsîr* (thk. Ahmed Şâkir), I, 213, 479; Mücâhid, *Tefsîr,* I, 72; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît,* I, 144-145. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', İbn Uyeyne, Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 46.

٣٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ} قَالَ: التَّسْبِيحُ: التَّسْبِيحُ[858]، وَالتَّقْدِيسُ: الصَّلَاةُ.

37- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, Yüce Allah'ın ***"Biz seni övgüyle tesbih ve takdis edip dururken"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Tesbih, Allah'ı tenzih etme; takdis ise salâttır (dua)."[859]

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣١﴾

31. Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra onları meleklere gösterip "Eğer doğru söyleyen kimseler iseniz bunların isimlerini bana haber verin" dedi.

٣٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا} قَالَ: عَلَّمَهُ اسْمَ كُلِّ شَيْءٍ، هَذَا بَحْرٌ، وَهَذَا جَبَلٌ، وَهَذَا كَذَا، وَهَذَا كَذَا، لِكُلِّ شَيْءٍ، ثُمَّ عَرَضَ تِلْكَ الْأَسْمَاءَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ: {أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ}.

38- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Âdem'e bütün isimleri öğretti"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Allah, ona her şeyin adını öğretti. Her şeyi "Bu, denizdir. Bu, dağdır. Bu şöyledir, şu böyledir" diyerek öğretti. Sonra o isimleri meleklere gösterip ***"Şöyle dedi: Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin."***[860]

---

858 "التَّسْبِيحُ/et-Tesbîh" ifadesindeki tebihten kasıt bilinen tesbihtir. Müslim, *Sahîh*'te Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den şöyle rivayet etmiştir: ***"Allah, melekleri kendisine hamd etmeleri için seçti."*** Bk. *Sahîh*, VIII, 86. Buradaki tesbihten kasıt, Allah'ı kendisine yakışmayan her şeyden tenzih etmektir. Kurtubî, namazın, tazim, takdis ve tesbihi ihtiva etmesi nedeniyle namazı takdis olarak te'vil etmiştir ve mezkur hadis Kurtubî'nin bu te'vilini doğrulamaktadır. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 277.

859 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 23, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 211, 479. Süyûtî hadisi benzer şekilde *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 46; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 71; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 286.

860 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 217.

قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿٣٢﴾ قَالَ يَاآدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٣٣﴾

32. "Rabbimiz! Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka hiçbir şey bilmeyiz. Gerçekten Alîm, Hakîm sensin" dediler. 33. "Ey Âdem! Onlara isimlerini haber ver" dedi. O da onlara isimlerini söyleyince "Size demedim mi ki gerçekten göklerin ve yerin gizliliklerini ben bilirim, ben. Neyi açıklarsanız, neyi gizlerseniz yine ben bilirim" buyurdu.

٣٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ} قَالَ: أَسَرُّوا بَيْنَهُمْ فَقَالُوا: يَخْلُقُ اللهُ مَا شَاءَ، فَلَنْ يَخْلُقَ خَلْقًا إِلَّا نَحْنُ أَكْرَمُ عَلَيْهِ مِنْهُ.

39- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Gerçekten göklerin ve yerin gizliliklerini Ben bilirim, Ben. Neyi açıklarsanız, neyi gizlerseniz yine Ben bilirim"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Aralarında fısıltıyla konuşup 'Allah, dilediğini yaratır. Ama biz, Allah'ın katında var edeceği her varlıktan daha değerliyiz' dediler."[861]

İbn Ebî Hâtim de İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hâtim, *Tefsîr*, I, 24. İbn Kesîr hadisi muhtasar bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 73. Burada isimlerden kasıt ihtiyaç duyulan her şeyin ismidir. Abdürrezzâk bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Taberî burada kastedilen isimlerin bütün meleklerin isimleri olduğunu zikretmiştirtir. Ancak İbn Kesîr bu te'vili zayıf görmüştür. İbn Kesîr, "Buradaki isimlerden kasıt, bütün mahlûkatın ismidir" şeklinde beyânda bulunmuştur. Bu görüş aynı şekilde İbn Abbâs, İbn Cübeyr ve Mücâhid'in görüşüdür. Aynı şekilde Ebû Hayyân bu hadisi *Bahru'l-Muhît*'te nakletmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 145.

861 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 223. İbn Ebî Hâtim bu hadisi farklı lafızlarla rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 25. Hadisi Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Katâde ve Hasan'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 50. Begavî hadisi *Tefsîr*'de rivayet etmiş ve Katâde ve Hasan'a isnad etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 40. İbn Kesîr de *Tefsîr*'de lafızları farklı bir şekilde rivayet etmiş ve hadisi Ebu'l-Âliye, Rebî' b. Enes, Hasan ve Katâde'ye isnad etmiştir. Kurtubî hadisi *Tefsîr*'de rivayet etmiş ve Hasan'a isnad etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 290.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٣٤﴾ وَقُلْنَا يَاآدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٣٥﴾

34. Hani biz meleklere "Âdem'e secde edin" demiştik de İblis dışında derhal secde ettiler. O, dayattı, kibirlendi ve kâfirlerden oldu. 35. Ve Biz "Ey Âdem! Sen eşinle birlikte cennette yerleşin ve oradan bol bol istediğiniz gibi yiyin. Yalnız şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa ikiniz de zulmedenlerden olursunuz" dedik.

٤٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي شَيْخٌ، أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ} قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ بَعْدَ الْعَصْرِ، فَسَمَّاهُ آدَمَ، ثُمَّ عَهِدَ اللَّهُ إِلَيْهِ فَنَسِيَ، فَسَمَّاهُ الْإِنْسَانَ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: فَاللَّهِ يَقُولُ: فَتَاللَّهِ مَا غَابَتِ الشَّمْسُ حَتَّى أُهْبِطَ مِنَ الْجَنَّةِ.

40- Abdürrezzâk > Ma'mer > Bir şeyh isnadıyla İbn Abbâs'ın ***"Ey Âdem! Sen eşinle birlikte cennette yerleşin"*** âyeti hakkında şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah, Âdem *aleyhisselâm*'ı cuma günü ikindiden sonra yerin kabuğundan yarattı. Sonra ona Âdem ismini verdi. Sonra onu görevlendirip mükellef tuttu. Ama unutunca ona insan adını verdi." İbn Abbâs şöyle dedi: "Vallahi, Âdem güneş batmadan cennetten indirildi."[862]

---

862 İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L26. Süyûtî hadisi benzer bir şekilde *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbnu'l-Münzir, İbn Merdûye ve İbn Asâkir'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 52. İbn Kesîr şöyle demiştir: "Hâkim bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Müslim ve Nesâî benzer bir şekilde, İbn Cüreyc'den rivayet etmişlerdir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 7. Buhârî, *et-Târîh* adlı eserinde şöyle demiştir: "Bazı raviler bu hadisi, Ebû Hureyre > Ka'b tarîkiyle rivayet ettiler. En sahih tarîk budur." Beyhakî hadisi *el-Esmâ ve's-Sıfât*, s. 385'de zikretmiştir. Süheylî, İbn Abbâs'ın Âdem kelimesinin yeryüzündeki yokluktan iştikak ettiği şeklindeki görüşünü rivayet etmiştir. Bk. Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf*, I, 14. Kurtubî, İbn Abbâs'ın görüşünü doğru kabul etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 279. Ayrıca bk. Dârimî, Kitâbu's-Salât, I, 307.

٤١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَوْفٌ الْأَعْرَابِيُّ، عَنْ قَسَامَةَ بْنِ زُهَيْرٍ، عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: خَلَقَ اللهُ آدَمَ مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ كُلِّهَا، فَجَاءَ بَنُو آدَمَ عَلَى قَدْرِ الْأَرْضِ، ذَلِكَ مِنْهُمُ الْأَبْيَضُ وَالْأَسْوَدُ وَالْأَحْمَرُ وَبَيْنَ ذَلِكَ، وَالسَّهْلُ وَالْحَزَنُ وَالْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ.

41- Abdürrezzâk > Ma'mer > Avf el-A'râbî[863] > Kasâme b. Züheyr[864] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Musa el-Eş'arî şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Allah, Âdem'i yeryüzünün tümünden yarattı. Bundan dolayı Âdemoğulları, o toprağın oranına göre ortaya çıktı. Onların bazısı beyaz, bazısı siyah, bazısı da kızıldır. Onların arasında neşelisi, kederlisi, iyisi ve kötüsü vardır."***[865]

٤٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنَا عَوْفٌ، أَيْضًا، عَنْ قَسَامَةَ، عَنْ أَبِي مُوسَى، أَنَّ اللهَ حِينَ أَهْبَطَ آدَمَ مِنَ الْجَنَّةِ، عَلَّمَهُ صَنْعَةَ كُلِّ شَيْءٍ، وَزَوَّدَهُ مِنْ ثِمَارِ الْجَنَّةِ، فَثِمَارُكُمْ هَذِهِ مِنْ ثِمَارِ الْجَنَّةِ، غَيْرَ أَنَّ هَذِهِ تَتَغَيَّرُ، وَتِلْكَ لَا تَتَغَيَّرُ.

42- Abdürrezzâk > Ma'mer > Avf el-A'râbî > Kasâme b. Züheyr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Musa el-Eş'arî şöyle demiştir: "Allah, Âdem'i cennetten indirince her şeyin sanatını/yapılışını ona öğretti ve ona cennet meyvelerinden verdi. Şu sizin meyveleriniz cennet meyvelerindendir. Ancak bunlar değişir, onlar ise değişmez."[866]

---

863 O, Avf b. Ebî Cemîle el-A'râbî el-Abdî el-Basrî'dir. Sika bir ravidir. Altıncı tabakadan olup Kaderci ve Şiî olmakla itham edilmiştir. H. 76 veya 74 yılında vefat etmiştir. Bir grup raviden hadis rivayet etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 89.

864 O, Kasâme b. Züheyr el-Mâzinî et-Temîmî el-Basrî'dir. Üçüncü tabakadan olup sikadır. 80'den sonra vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 126.

865 Ebû Davud, *Sünnet,* 16; Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân,* 3; Ahmed b. Hanbel, IV, 400, 406; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 261-262.

866 Bu hadisi Hâkim rivayet etmiş ve sahih kabul etmiştir. İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim de bu hadisi Ebû Mûsâ'dan mevkuf olarak rivayet etmişlerdir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L29B; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 52; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 80.

٤٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: لَمَّا خَلَقَ اللهُ آدَمَ أَرَادَ أَنْ...

43- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası Tâvus şöyle demiştir: "Allah, Âdem'i yaratınca...[867] istedi."

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ ﴿٣٦﴾ فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٣٧﴾

36. Bunun üzerine şeytan onları oradan kaydırıp içinde bulundukları halden çıkardı. Biz de "Kiminiz kiminize düşman olarak inin. Yeryüzünde sizin için bir süreye kadar karar yeri ve faydalanacak şey vardır" dedik. 37. Âdem, Rabbinden bazı kelimeler belleyip aldı. O da tevbesini kabul buyurdu. Çünkü O, tevbeleri kabul edendir, çok esirgeyendir.

٤٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ رُفَيْعٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، قَالَ: قَالَ آدَمُ لِرَبِّهِ وَذَكَرَ خَطِيئَتَهُ قَالَ: يَا رَبِّ إِنَّ مَعْصِيَتِي الَّتِي عَصَيْتُكَ أَهِيَ شَيْءٌ كَتَبْتَهُ عَلَيَّ قَبْلَ أَنْ تَخْلُقَنِي؟، أَمْ شَيْءٌ ابْتَدَعْتُهُ مِنْ قِبَلِ نَفْسِي؟ قَالَ: بَلْ شَيْءٌ كَتَبْتُهُ عَلَيْكَ قَبْلَ أَنْ أَخْلُقَكَ قَالَ: فِيمَا كَتَبْتَهُ عَلَيَّ فَاغْفِرْهُ لِي قَالَ: فَذَلِكَ قَوْلُهُ {فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ}، وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى {رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا} الْآيَةَ.

44- Abdürrezzâk > Sevrî > Abdülazîz b. Rufey'[868] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ubeyd b. Umeyr[869] şöyle demiştir: Âdem, Rabbiyle konuşup hatasını zikretti ve "Ey Rabbim! Sana karşı çıkarak işlediğim masiyetim, beni yaratmadan önce bana yazdığın bir şey mi, yoksa benim icat ettiğim bir şey mi?" dedi. Buna karşılık Allah Teâlâ, ***"Evet, seni yaratmadan önce sana yazdığım bir şeydir"*** dedi. Buna karşılık Âdem,

867 Nüshada kelimeler silinmiştir.
868 O, Abdülazîz b. Rufey' Ebû Abdilmelik el-Mekkî'dir. Kûfe'de ikâmet etmiştir. Dördüncü tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, I, 509.
869 O, Ubeyd b. Umeyr b. Katâde el-Leysî Ebû Âsım el-Mekkî'dir. Sika olduğu konusunda icmâ vardır. İbn Ömer'den önce vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 509.

"Onu bana yazdığın gibi onu benim için bağışla" dedi. Şu âyetler de bunu ifade etmektedir: ***"Âdem Rabbinden bazı kelimeler belleyip aldı." "Rabbimiz biz kendimize zulmettik…"***[870][871]

٤٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ}، قَالَ: هُوَ قَوْلُهُ {رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ}.

45- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Âdem, Rabbinden bazı kelimeler belleyip aldı (bunlarla tevbe etti)"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Allah Teâlâ şöyle dedi: ***"Dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!"***[872][873]

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾ يَابَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ ﴿٤٠﴾ وَآمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ ﴿٤١﴾ وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

---

870 A'râf 7/23.

871 Bu hadisi İbn Ebî Hâtim, Ubeyd b. Umeyr'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L28B; Taberî, *Tefsîr* (thk. Ahmed Şâkir), I, 544; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 81; Begavî, *Tefsîr*, I, 43. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abd b. Humeyd ve Ebu'ş-Şeyh'e (*el-Azame*, I, 59) isnad etmiştir.

872 A'râf 7/23.

873 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 245. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim hadisi benzer bir şekilde Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, III, 276. Begavî bu hadisi *Tefsîr*'de nakletmiş ve Katâde'ye isnad etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 43. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Hasan ve Katâde'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* L28. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Sa'lebî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 59.

﴿٤٢﴾ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿٤٣﴾ أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٤٤﴾

38. "Hepiniz oradan inin" dedik. Benden size bir hidayet gelir de kim Benim hidayetime uyarsa onlar için korku yoktur ve onlar asla üzülmezler de. 39. Kâfir olup âyetlerimizi yalanlayanlara gelince; işte onlar cehennemliktirler. Orada ebedî olarak kalıcıdırlar. 40. Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın ve ahdimi yerine getirin ki ben de sizin ahdinizi yerine getireyim. Yalnız benden korkun. 41. Beraberinizdekileri doğrulayıcı olarak indirdiğime iman edin ve onu inkâr edenlerin ilki olmayın. Âyetlerimi de az bir pahaya satmayın ve yalnız Benden korkun. 42. Kendiniz bilip dururken hakkı bâtıla karıştırmayın ve hakkı da gizlemeyin. 43. Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin ve rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin. 44. Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?

٤٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ، وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ} قَالَ: كَانَ بَنُو إِسْرَائِيلَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِطَاعَةِ اللهِ وَبِتَقْوَاهُ بِالْبِرِّ، وَهُمْ مُخَالِفُونَ ذَلِكَ، فَعَيَّرَهُمُ اللهُ بِهِ.

46- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, **"Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz?"** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İsrâiloğulları, kendileri uymazken insanlara iyilik yaparak Allah'a itaat etmeyi ve O'ndan sakınmayı emrediyorlardı. Bu nedenle Allah, onları ayıpladı."[874]

---

874 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 33. Taberî bu hadisi benzer bir şekilde Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 258; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 58. Ebû Hayyân aynı lafızla rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît,* I, 183. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'in Katâde'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 64.

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ ﴿٤٥﴾ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُو رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿٤٦﴾ يَابَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿٤٧﴾

45. Bir de sabır ve namaz ile yardım isteyin. Gerçi bu hâşi'lerden (Allah için nefisleri durulanmış mütevazı kimselerden) başkasına elbette büyük gelir. 46. Onlar gerçekten Rablerine kavuşacaklarını ve sonunda yalnız O'na döneceklerini bilirler. 47. Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın.

٤٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ} قَالَ: فُضِّلُوا عَلَى عَالَمِ ذَلِكَ الزَّمَانِ.

47- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O zamanın dünyasında seçilip üstün tutuldular."[875]

٤٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ بَهْزِ بْنِ حَكِيمِ بْنِ مُعَاوِيَةَ الْقُشَيْرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: أَنْتُمْ تُتَمِّمُونَ سَبْعِينَ أُمَّةً، أَنْتُمْ خَيْرُهَا، وَأَكْرَمُهَا عَلَى اللَّهِ.

875 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 34; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 264. İbn Ebî Hâtim hadisi Mücâhid, Rebî' b. Enes, İsmâil b. Ebî Hâlid, Ebu'l-Âliye ve Katâde'den rivayet etmiştir. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te hadisi zikredip şöyle demiştir: "Hasan, İbn Cüreyc ve İbn Zeyd'den rivayet edilmiştir." Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît,* I, 376. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da benzer bir şekilde rivayet etmiş ve Abdürrezzâk ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 64.

48- Abdürrezzâk > Ma'mer > Behz b. Hakîm b. Muâviye el-Kuşeyrî[876] > babası[877] isnadıyla rivayet edildiğine göre, dedesi[878] şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'i şöyle buyururken dinledim: ***"Siz, Allah katında en hayırlısı ve en değerlisi olduğunuz yetmiş ümmetin tamamlayıcısısınız."***[879]

٤٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: أَنْتُمْ خَيْرُ النَّاسِ لِلنَّاسِ.

49- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî şöyle demiştir: "İnsanlar içinde insanlara en hayırlı olanlar sizlersiniz."[880]

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٤٨﴾

48. Ve öyle bir günden korkun ki o gün kimse kimseye hiçbir fayda veremez, hiç kimseden şefaat kabul olunmaz ve ondan bir fidye de alınmaz; onlara asla yardım da edilmez.

٥٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ} لَوْ جَاءَتْ بِكُلِّ شَيْءٍ لَمْ يُقْبَلْ مِنْهَا.

50- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ve öyle bir günden korkun ki o gün kimse kimseye hiçbir fayda veremez, hiç kimseden şefaat kabul olunmaz ve ondan bir fidye de alınmaz; onlara asla yardım da edilmez"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Her şeyi getirse de ondan kabul edilmez."[881]

---

876 O, Behz b. Hakîm b. Muâviye el-Kuşeyrî Ebû Abdilmelik'tir. Altıncı tabakadan olup sıdk sahibidir. Altmıştan önce vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 109.

877 O, Hakîm b. Muâviye Hayde el-Kuşeyrî'dir. Behz'in babasıdır. Üçüncü tabakadandır. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 194.

878 O, Muâviye Hayde b. Muâviye b. Ka'b b. el-Kuşeyrî'dir. Sahâbîdir. Basra'da ikâmet etmiş ve Horasan'da vefat etmiştir. Behz'in dedesidir. Bk. *Takrîbu't-Takrîb*, I, 109.

879 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 4; İbn Mâce, Zühd, 34; Dârimî, Rikâk, 47; Ahmed b. Hanbel, V, 3, 5; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 265.

880 Bu hadisi kaynaklarda bulamadım.

881 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 34; Taberî, *Tefsîr* (thk. Ahmed Şâkir), II, 34; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 89.

وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٤٩﴾ وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٠﴾ وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٥١﴾ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٢﴾ وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٥٣﴾ وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَاقَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٥٤﴾ وَإِذْ قُلْتُمْ يَامُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾ وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٥٧﴾ وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٥٩﴾

49. Oğullarınızı boğazlayıp kızlarınızı sağ bırakmakla size azabın en kötüsünü yükleyen Firavun hanedanından sizi kurtardığımız zamanı hatırlayın. Bu, sizin için Rabbinizden büyük bir bela idi. 50. Şunu da hatırlayın ki, bir zamanlar biz sizin için denizi yardık, sizi kurtardık; Firavun'un adamlarını da gözünüzün önünde denizde boğduk. 51. Hani biz Musa ile kırk gece için sözleşmiştik. Siz onun arkasından buzağıyı ilah edinmekle kendinize zulmettiniz. 52. Bundan sonra şükredersiniz diye affetmiştik. 53. Doğru yola gelirsiniz diye Musa'ya kitabı ve Furkân'ı verdiğimizi de hatırlayın. 54. Hani Musa, kavmine şöyle demişti: "Ey

kavmim! Gerçekten siz buzağıyı ilah edinmekle kendi kendinize zulmettiniz. Hemen Yaradan'ınıza tevbe edin, nefislerinizi öldürün. Bu, yaratanınız katında sizin için hayırlıdır." Sonra tevbenizi kabul etti. Gerçekten O, kullarının tevbelerini çok kabul edendir, çok merhametlidir. 55. Bir de hatırlayın ki siz "Ey Musa! Biz Allah'ı apaçık görmedikçe sana kesinlikle iman etmeyiz" demiştiniz. O anda siz bakıp dururken bir yıldırım sizi çarpmıştı. 56. Sonra şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar diriltmiştik. 57. Ve sizi bulutla gölgelendirdik. Size kudret helvası ve bıldırcın gönderdik. Size verdiğimiz helâl rızıktan yiyin. Onlar bize zulmetmediler fakat kendi nefislerine zulmeder dururlardı. 58. Hani "Şu kasabaya girin ve orada istediğinizi bol bol yiyip kapısından secde ederek girin ve 'Hıtta' deyin ki günahlarınızı affedelim ve Biz iyilik edenlerin sevabını daha da artıracağız" demiştik. 59. Derken zulmedenler kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler. Bunun üzerine, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten acı bir ricz (pislik, azap) indirdik.

٥١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {رِجْزًا} قَالَ: عَذَابًا.

51- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bunun üzerine, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten acı bir ricz (pislik, azap) indirdik"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Azap indirdik."[882]

٥٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيِّ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مَيْمُونٍ الْأَوْدِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ

882 İbn Ebî Hâtim bu hadisi "Allah'ın Kitabı'nda 'recz' bağlamında geçen her şey azap anlamına gelmektedir" ziyadesi ile rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 40; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 305. İbn Kesîr hadisi *Tefsîr*'de rivayet etmiş ve Katâde'ye isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 99. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 72.

تَنْظُرُونَ} قَالَ: لَمَّا خَرَجَ مُوسَى مَعَ بَنِي إِسْرَائِيلَ بَلَغَ ذَلِكَ فِرْعَوْنَ، فَقَالَ: لَا تَتَّبِعُوهُمْ حَتَّى يَصِيحَ الدِّيكُ قَالَ: فَوَاللَّهِ مَا صَاحَ لَيْلَتَئِذٍ دِيكٌ حَتَّى أَصْبَحُوا، فَدَعَا بِشَاةٍ فَذُبِحَتْ ثُمَّ قَالَ: لَا أَفْرُغُ مِنْ كَبِدِهَا حَتَّى يَجْتَمِعَ إِلَيَّ سِتُّمِائَةِ أَلْفٍ مِنَ الْقِبْطِ، فَلَمْ يَفْرُغْ مِنْ كَبِدِهَا حَتَّى اجْتَمَعَ إِلَيْهِ سِتُّمِائَةِ أَلْفٍ مِنَ الْقِبْطِ، ثُمَّ سَارَ مُوسَى بِمَنْ مَعَهُ فَلَمَّا أَتَى مُوسَى الْبَحْرَ قَالَ لَهُ رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِهِ يُقَالُ لَهُ يُوشَعُ بْنُ نُونٍ: أَيْنَ أَمَرَكَ رَبُّكَ يَا مُوسَى؟ قَالَ: أَمَامَكَ، يُشِيرُ إِلَى الْبَحْرِ، فَأَقْحَمَ يُوشَعُ فَرَسَهُ فِي الْبَحْرِ، حَتَّى بَلَغَ الْغَمْرَ، فَذَهَبَ بِهِ ثُمَّ رَجَعَ فَقَالَ: أَيْنَ أَمَرَكَ رَبُّكَ يَا مُوسَى؟ فَوَاللَّهِ مَا كَذَبْتَ، وَلَا كُذِّبْتَ فَقَالَ ذَلِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، ثُمَّ أَوْحَى اللَّهُ جَلَّ ثَنَاؤُهُ إِلَى مُوسَى {أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ} فَضَرَبَهُ {فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ} مِثْلَ جَبَلِ نَخْلَةَ، ثُمَّ سَارَ مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ، وَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ فِي طَرِيقِهِمْ، حَتَّى إِذَا انْتَهَوْا إِلَيْهِ أَطْبَقَهُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ، فَذَلِكَ قَوْلُهُ {وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ}، قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: كَانَ مَعَ مُوسَى سِتُّمِائَةِ أَلْفٍ، وَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ عَلَى أَلْفَيْ أَلْفٍ وَمِائَتَيْ أَلْفِ حِصَانٍ.

52- Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebû İshâk el-Hemedânî[883] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Amr b. Meymûn el-Evdî, ***"Bir zamanlar Biz sizin için denizi yardık, sizi kurtardık; Firavun'un adamlarını da gözünüzün önünde denizde boğduk"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Musa *aleyhisselâm* İsrâiloğulları ile yola çıkınca Firavun, "Horoz ötünceye kadar onların peşine düşmeyin" dedi. Vallahi, o gece hiçbir horoz, sabah oluncaya dek ötmedi. Sonra bir koyun istedi ve koyun kesildi. Ardından "Yanımda altı yüz Kıptî toplanıncaya kadar koyunun ciğerini bitirmeyeceğim" dedi. Daha sonra da yanındakilerle birlikte Musa *aleyhisselâm*'ın peşine düştü. Musa *aleyhisselâm* ise denize ulaştığında arkadaşlarından Yûşa' b. Nûn denilen bir adam ona "Ey Musa! Rabbin sana nereye gitmeyi emretti?" dedi. Musa *aleyhisselâm,* denizi işaret ederek "Önüne" deyince adam atını denize sürüp derin

---

883 O, Amr b. Abdillah el-Hemedânî Ebû İshâk es-Sebîî'dir. Üçüncü tabakadan olup çok fazla rivayeti olan sika ve âbid bir ravidir. Ömrünün sonlarına doğru ihtilata düşmüştür. H. 129 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, II, 373.

sulara daldı, su onu götürdü. Sonra geri gelip "Ey Musa! Rabbin sana nereye gitmeyi emretti? Vallahi, ne sen yalan söyledin ne de ben yalanladım" dedi ve bunu üç defa tekrarladı. Sonra Allah Teâlâ, Musa *aleyhisselâm*'a "Asanla denize vur" diye vahyetti. Musa asasıyla vurunca deniz yarılıp açıldı, ***"Deniz derhal yarıldı, her parça koca bir dağ gibi oldu."***[884] Nahle dağı gibi. Sonra Musa *aleyhisselâm* ve yanındakiler yürüyerek ilerlediler. Firavun da onların yolunu takip edip Musa *aleyhisselâm*'a yaklaşınca Allah, denizi üzerlerine kapatıverdi. Allah'ın ilgili sözü şöyledir: ***"Firavun'un adamlarını da gözünüzün önünde denizde boğduk."*** Ma'mer şöyle dedi: "Katâde, Musa *aleyhisselâm*'nın yanında altı yüz bin kişinin[885] olduğunu, Firavun'un ise iki milyon iki yüz bin atla onları takip ettiğini söyledi."[886]

٥٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ، وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ، ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ} قَالَ: أَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ[887] حِينَ مَاتُوا، ثُمَّ بَعَثَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى؛ لِيُكَمِّلُوا بَقِيَّةَ آجَالِهِمْ.

53- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"O anda siz bakıp dururken bir yıldırım sizi çarpmıştı. Sonra şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar diriltmiştik"*** âyeti

---

884 Şuarâ 26/63. Âyette geçen ve yarıldığı zikredilen deniz, Kızıldeniz'dir. Süyûtî de bu denizin Kızıldeniz olduğunu zikretmiştir. Bk. Süyûtî, *Mukhemâtu'l-Akrân*, s. 6. Âlûsî'nin de dediği üzere bu beyân doğrudur. Bk. Âlûsî, *Tefsîr*, XIX, 85. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*'te bu denizin Mısır'daki denizlerden biri olduğunu zikretmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 198.

885 İbn Haldûn bu sayıyı tarihçilerin bir hatası olarak görmektedir. Çünkü o tarihte orada iskan edilenlerin sayısı dikkate alındığında böyle bir ordunun oluşturulması mümkün değildir. Bk. İbn Haldûn, s. 12. Âlûsî bu konuda şöyle demiştir: "Önceki milletlerle ilgili çok uzun kıssalar vardır ancak Kur'ân'da ya da hadiste (bu sayı ile ilgili) bu konuda bilgi bulunmamaktadır. Allah Teâlâ bu konuda en doğrusunu bilendir."

886 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L35; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 276. Kurtubî bu hadisi Amr b. Meymûn tarîkiyle İbn Mes'ûd'dan mevkuf olarak rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 389; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 91.

887 Râgıb, âyetteki "الصَّاعِقَة/es-sâika" kelimesinden kastedilenin "havadaki aşırı ses" olduğunu sonra bu aşırı sesten ateş, azap veya ölüm çıktığını zikretmiştir.

hakkında şöyle demiştir: "Ölürken onları yıldırım çarptı. Sonra Allah, onları geri kalan ecellerini tamamlamaları için diriltti."[888]

وَإِذِ اسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٦٠﴾

60. Hani Musa, kavmi için su istemişti. Biz, Musa'ya "Asan ile taşa vur" dedik. Hemen on iki pınar fışkırdı. Her topluluk kendi içeceği yeri bildi. Allah'ın rızkından yiyin, için. Yeryüzünde fesat çıkarmakla taşkınlık yapmayın.

٥٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ} قَالَ: كَانُوا اثْنَيْ عَشَرَ سِبْطًا، لِكُلِّ سِبْطٍ عَيْنٌ.

54- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Her topluluk kendi içeceği yeri bildi"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar on iki kabile idiler ve her bir kabilenin bir çeşmesi vardı."[889]

٥٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى} قَالَ: كَانَ الْمَنُّ يَنْزِلُ عَلَيْهِمْ مِثْلَ الثَّلْجِ، وَالسَّلْوَى طَيْرٌ كَانَتْ تَحْشُرُهَا عَلَيْهِمْ رِيحُ الْجَنُوبِ.

55- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Size kudret helvası ve bıldırcın gönderdik"***[890] âyeti hakkında

888 İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. *Tefsîr*, L37/38; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 82, 89; Begavî, *Tefsîr,* I, 53. Kurtubî bu hadisi yakın lafızlarla rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 404. İbn Kesîr benzer bir şekilde Rebî' b. Enes ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 93. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 70.

889 Taberî bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 120; İbn Kesîr, *Tefsîr,* I, 100. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 72.

890 Bakara 2/57. Âyet tehir edilmiştir. Kurtubî şöyle demiştir: Âyette geçen "الْمَنَّ/ el-men" kelimesinin, "kudret helvası" olduğu rivayet edilmekte ve müfessirlerin

şöyle demiştir: "Kudret helvası (menn), onların üzerine kar gibi iniyordu. Selva ise güney rüzgârının kudret helvası için başlarına topladığı kuşlar idi."[891]

٥٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ} قَالَ: بَيْتُ الْمَقْدِسِ

56- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hani 'Şu kasabaya girin' demiştik"***[892] âyeti hakkında şöyle demiştir: "O şehir, Beytü'l-Makdis'tir."[893]

٥٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ: سَلَمَةُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَكَمِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عِكْرِمَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {حِطَّةٌ} قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ

57- Seleme[894] > İbrahim b. Hakem[895] > Babası[896] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Secde ederek girin ve 'Hıtta' deyin"***[897] âyeti

çoğu bu mânayı esas almaktadır. Aynı şekilde bu kelimenin, "tatlı macun, bal, tatlı içecek" olduğu yönünde rivayetler de vardır. Aynı şekilde "men" lafzının genel anlamda Allah Teâlâ'nın kullarına ekmeden ve dikmeden zahmetsiz bir şekilde verdiği her şeyi ihtiva ettiği de gelen rivayetler arasındadır. "السَّلْوَى/es-Selvâ" kelimesinin "bıldırcın" anlamına geldiği konusunda ise müfessirler hemfikirdir.

891 Taberî bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 295; İbn Kesîr, *Tefsîr,* I, 95-97. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 72.

892 Bakara 2/58.

893 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 39; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 300; İbn Kesîr bu hadisi *Tefsîr*'de nakletmiş ve Katâde ve Hasan'a isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 98. Hadisi Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71. Müslim bu hadisi Abdürrezzâk tarîkiyle Ebû Hureyre'den rivayet etmiştir. Bk. Müslim, Kitâbu't-Tefsîr, IV, 312; Begavî, *Tefsîr*, I, 54. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Abbâs'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71.

894 O, Seleme b. Şebîb'dir. Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'ini rivayet etmiştir. Abdürrezzâk'ın öğrencileri arasında onun biyografisi ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bk. *Takrîb,* I, 34.

895 O, İbrahim b. el-Hakem b. Ebân el-Adenî'dir. Zayıf bir ravidir. Bk. *Takrîb*, I, 34.

896 O, Hakem b. Ebân el-Adenî Ebû İsa'dır. Sıdk sahibi ve âbid bir ravidir. Altıncı tabakadan olup vehme düşmüştür. H. 54 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb,* I, 190.

897 Bakara 2/58.

hakkında şöyle demiştir: "'Lâ ilâhe illallah (Allah'tan başka ilah yoktur)' (deyin)."[898]

٥٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ الْحَسَنُ، وَقَتَادَةُ: أَيِ احْطُطْ عَنَّا خَطَايَانَا، فَدَخَلُوا عَلَى غَيْرِ الْجِهَةِ الَّتِي أُمِرُوا بِهَا، فَدَخَلُوا مُتَزَحِّفِينَ عَلَى أَوْرَاكِهِمْ، وَبَدَّلُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَقَالُوا: حَبَّةٌ فِي شَعِيرَةٍ

58- Ma'mer, Hasan ve Katâde'nin şöyle dediklerini rivayet etmiştir: "Yani bizim hatalarımızı sil. Ancak onlar emredildiklerinin dışında bir yerden ve kalçaları üzerinde sürtünerek girdiler. Kendilerine söylenen sözü başkasıyla değiştirip 'Kıl çuvalda bir arpa tanesi' dediler."[899]

وَإِذْ قُلْتُمْ يَامُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٦١﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾

---

898 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, L/40. İbn Kesîr, bu hadisi *Tefsîr*'de nakletmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 98; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 33, 40. Kurtubî bu hadisi, İkrime, Hasan ve İbn Abbâs tarîkiyle rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 410; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*'ta İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 74.

899 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 40; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 304; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 99. Buhârî bu hadisi benzer bir şekilde Ebû Hureyre'den merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 304. Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*'te rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis, hasen-sahihtir." Bk. Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, XI, 77-78; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 318. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Ahmed, Buhârî, Müslim, Abd b. Humeyd, Tirmizî, Nesâî, Taberî, İbnu'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71. Sevrî, *Tefsîr*'inde (s. 5) Mücâhid'den rivayet etmiştir.

61. Hani siz şöyle demiştiniz: "Ey Musa! Biz yalnız bir yemekle yetinemeyiz. Bizim için Rabbine dua et de bize bakla, acur, sarımsak ve soğan gibi yerin bitirdiği şeylerden çıkarsın." Musa dedi ki: "Siz daha hayırlı olanı böyle daha aşağı olanla değiştirmek mi istiyorsunuz? Öyle ise herhangi bir şehre çekip gidin. İstediğiniz şey orada size verilecek." Bundan ötürü onlar zillet ve yoksulluğa mahkûm edildiler. Allah'tan gelen bir gazaba uğradılar. Bu, Allah'ın âyetlerini inkâr etmelerinden ve haksız yere peygamberleri öldürmelerinden dolayı idi. Bu, onların isyan etmelerinden ve taşkınlıklarından dolayı idi. 62. İman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîler'den Allah'a ve ahiret gününe inanan ve sâlih amel işleyenlerin elbette Rableri katında ecirleri vardır. Onlar için korku yoktur, onlar üzülecek de değillerdir.

٥٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {وَالصَّابِئِينَ} قَالَ: الصَّابِئُونَ قَوْمٌ بَيْنَ الْيَهُودِ وَالْمَجُوسِ، لَيْسَ لَهُمْ دِينٌ

59- Abdürrezzâk > Sevrî > Leys[900] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"İman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Sâbiîler, Yahudilerle Mecûsîler arasında bir topluluk olup onların bir dinleri yoktur."[901]

٦٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ} قَالَ: مَلُّوا طَعَامَهُمْ، وَذَكَرُوا عَيْشَهُمُ الَّذِي كَانُوا فِيهِ قَبْلَ ذَلِكَ فَقَالُوا: {فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا، وَقِثَّائِهَا، وَفُومِهَا}.

---

900 O, Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân el-Fehmî Ebu'l-Hâris el-Mısrî'dir. Sika, sağlam, fakîh ve meşhur bir imamdır. H. 175 yılında vefat etmiştir.

901 Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 125; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, L44; Mücâhid, *Tefsîr*, I, 77. Sevrî, bu hadisi, Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr*, s. 6; Begavî, *Tefsîr*, I, 56; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 104. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 75.

60- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hani siz şöyle demiştiniz: Ey Musa! Biz yalnız bir yemekle yetinemeyiz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yiyeceklerinden bıktılar ve daha önceki yaşamlarından söz etmeye başladılar. Bu nedenle ***'Bizim için Rabbine dua et de bize bakla, acur, sarımsak ve soğan gibi yerin bitirdiği şeylerden çıkarsın'*** dediler."[902]

٦١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: الْفُومُ، الْخُبْزَةُ.

61- Ma'mer, Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "'فُومِهَا/ ***Fûmihâ,'*** ekmek, somun ekmeği demektir."[903]

٦٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الْحَسَنِ، وَقَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ} قَالَا: يُعْطُونَ الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ.

62- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan ve Katâde, ***"Bundan ötürü onlar zillet ve yoksulluğa mahkûm edildiler. Allah'tan gelen bir gazaba uğradılar"***[904] âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "Hakir bir şekilde kendi elleriyle cizye verirler."[905]

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُم
بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾

---

902 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 42; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 309. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71. İbn Kesîr bu hadisi benzer bir şekilde Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 101.

903 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 311; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 42; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 424; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 101. Sevrî, bu hadisi *Tefsîr*'inde (s. 6) Atâ'dan rivayet etmiştir.

904 Âyet te'hir edilmiştir.

905 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 43; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 310; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 236; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 102. Kurtubî hadisi yakın lafızlarla rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 43. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71.

63. Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. Size verdiğimizi kuvvetle tutun. İçindekileri de hatırlayın ki, sakınasınız.

٦٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ، وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ} قَالَ: الطُّورُ: الْجَبَلُ اقْتَلَعَهُ اللَّهُ فَرَفَعَهُ فَوْقَهُمْ: {خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ}وَالْقُوَّةُ الْجِدُّ، وَإِلَّا قَذَفْتُهُ عَلَيْكُمْ، قَالَ: فَأَقَرُّوا بِذَلِكَ، أَنَّهُمْ يَأْخُذُونَ مَا أُوتُوا بِقُوَّةٍ.

63- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Tûr, bilinen bir dağdır. Allah, onu kökünden söküp onların üzerine kaldırdı ve ***"Size verdiğimizi kuvvetle tutun"*** dedi. Bu, kuvvetle, ciddiyetle ve sıkıca demektir. Yoksa onu üzerinize atarım. Bunun üzerine kendilerine verilenleri kuvvetle tutacaklarını ifade ettiler."[906]

ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿٦٥﴾

64. Bundan sonra yine yüz çevirdiniz. Eğer üzerinizde Allah'ın lütuf ve rahmeti olmasaydı elbette zarara uğrayanlardan olurdunuz. 65. İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz. Biz de onlara "Aşağılık maymunlar olun" demiştik.

٦٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَالْكَلْبِيِّ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ} قَالَا: نُهُوا عَنْ صَيْدِ الْحِيتَانِ فِي يَوْمِ السَّبْتِ، فَكَانَتْ تُشْرِعُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ السَّبْتِ، بُلُوا بِذَلِكَ، فَاصْطَادُوهَا، فَجَعَلَهُمُ اللَّهُ قِرَدَةً خَاسِئِينَ.

---

906 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 45; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 325; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 105. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 75. Bu hadisi benzer bir şekilde İbn Ebî Hâtim, Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 45. Begavî de İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 57.

64- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî ve Katâde, ***"İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Cumartesi günü balık avlamaları yasaklanmıştı. Ancak onlara balıklar cumartesi günü yaklaşıyorlardı. Onlar bununla imtihan edildiler ama balıkları yakalayınca Allah, onları aşağılık maymunlara çevirdi."[907]

٦٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {خَاسِئِينَ} قَالَ: صَاغِرِينَ.

65- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Aşağılık maymunlar olun"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hakir, zelil maymunlar."[908]

﴿فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ﴿٦٦﴾﴾

66. Biz bunu orada bulunup görenlere de sonradan gelenlere de bir ibret, takva sahipleri için de bir öğüt kıldık.

٦٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا، وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً} قَالَ: لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا: مِنْ ذُنُوبِهِمْ، وَمَا خَلْفَهَا: مِنَ الْحِيتَانِ، وَمَوْعِظَةً: لِلْمُتَّقِينَ بَعْدَهُمْ.

66- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Biz bunu orada bulunup görenlere de sonradan gelenlere de bir ibret, müttakiler için de bir öğüt kıldık"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Günahlarından dolayı çağdaşları ve balıklardan dolayı

---

907 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 45; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 331. Begavî hadisi benzer bir şekilde Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 58; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 75; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 236. "المسخ/el-Mesh" kelimesini bazı müfessirler hakiki mânaya, bazıları ise mecazî mânaya göre tefsir etmişlerdir. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 110; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 236.

908 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 47; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 333; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 106. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 76.

sonradan geleceklere ceza olarak ve kendilerinden sonraki takva sahiplerine öğüt olarak."[909]

وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ ﴿٦٨﴾

67. Bir zaman Musa kavmine "Allah size bir inek boğazlamanızı emrediyor" deyince onlar "Bizimle alay mı ediyorsun?" dediler. O da "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" dedi. 68. "Bizim için Rabbine dua et de onun mahiyetini açıklasın" dediler. Dedi ki: "Allah diyor ki: 'O inek çok yaşlı da değildir, çok genç de değildir. İkisi arasında dinç bir inektir.' Artık emrolunduğunuzu yapın."

٦٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ عَبِيدَةَ السَّلْمَانِيِّ، أَنَّ رَجُلًا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَانَ لَهُ ذُو قَرَابَةٍ هُوَ وَارِثُهُ، فَقَتَلَهُ لِيَرِثَهُ، ثُمَّ ذَهَبَ بِهِ فَأَلْقَاهُ إِلَى بَابِ قَوْمٍ آخَرِينَ، ثُمَّ أَصْبَحَ يَطْلُبُ بِدَمِهِ، فَهَمُّوا أَنْ يَقْتَتِلُوا، حَتَّى لَبِسَ الطَّائِفَتَانِ السِّلَاحَ فَقَالَ رَجُلٌ: أَتَقْتَتِلُونَ وَفِيكُمْ نَبِيُّ اللَّهِ مُوسَى؟ فَكَفَّ بَعْضُهُمْ عَنْ بَعْضٍ، ثُمَّ انْطَلَقُوا إِلَى مُوسَى فَذَكَرُوا لَهُ شَأْنَهُمْ، فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ أَنْ يَذْبَحُوا بَقَرَةً، فَلَوِ اعْتَرَضُوا بَقَرَةً فَذَبَحُوهَا أَجْزَأَتْ عَنْهُمْ، فَسَأَلُوا وَشَدَّدُوا، فَشَدَّدَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فَقَالُوا: {ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ، وَلَا بِكْرٌ، عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ}.

67- Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > İbn Sîrîn[910] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ubeyde es-Selmânî şöyle demiştir: İsrâiloğulları'ndan

909 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 46; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 334; Begavî, *Tefsîr*, I, 59; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 107; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 444. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71; Sevrî, *Tefsîr,* s. 6. Âyetteki müttakilerden kasıt, Muhammed'in ümmetinden herhangi birisidir.

910 O, Muhammed b. Sîrîn el-Ensârî Ebû Bekir b. Ebî Amre el-Basrî'dir. Sika,

bir adamın, vârisi olduğu bir akrabası vardı. Mirasını almak için onu öldürdü ve onu götürüp başka bir kavmin kapısına bıraktı. Sonra kısas yapılmasını istemeye başladı. Bunun üzerine insanlar, vuruşmaya niyetlendiler. Öyle ki iki taraf da silahlarını kuşandı. Peşinden bir adam, "İçinizde Allah'ın elçisi Musa varken mi birbirinizi öldüreceksiniz?" deyince birbirlerinden el çektiler. Ardından Musa *aleyhisselâm*'ın yanına gidip durumlarını anlattılar. Bunun üzerine Yüce Allah, ona bir inek kesmelerini vahyetti. Bir ineği tutup kesselerdi o onlara yetecekti. Ancak onlar yeni isteklerde bulunup bastırınca Allah da onları sıkıştırdı. Bunun üzerine şöyle dediler: ***"'Bizim için Rabbine dua et de onun mahiyetini açıklasın.' Dedi ki: Allah diyor ki: 'O inek çok yaşlı da değildir, çok genç de değildir. İkisi arasında dinç bir inektir.' Artık emrolunduğunuzu yapın."*** [911]

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا
بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ﴿٦٩﴾

69. "Rabbine bizim için dua et ki renginin nasıl olduğunu bize iyice açıklasın" dediler. O dedi ki: Allah şöyle buyuruyor: "Gerçekten o, bakanlara ferahlık veren sapsarı bir inektir."

٦٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: الْفَارِضُ: الْهَرِمَةُ يَقُولُ: لَيْسَتْ بِالْهَرِمَةِ وَلَا بِالْبِكْرِ، عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ {قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا}.

---

sağlam, âbid ve çok kıymetli bir ravidir. Hadisi mâna ile rivayet etmemektedir. H. 110 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 169.

911 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da şöyle demiştir: "Abd b. Humeyd, Taberî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî, Abîde es-Selmânî'den rivayet etmişlerdir." Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr,* I, 76. Taberî bu hadisi benzer bir şekilde Mu'temir b. Süleymân'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 377. Cessâs hadisi benzer bir şekilde *Ahkâmu'l-Kur'ân*'da (I, 36) Eyyûb'dan rivayet etmiştir. Ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 56. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*'te (I, 249) Atâ'dan rivayet etmiştir. İbn Kesîr, Muhammed b. Sîrîn'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 108. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve hadisi Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 76.

68- Ma'mer, Katâde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "فَارِضٌ/ Fârid," yaşlı demektir. Şöyle diyor: "Yaşlı değil, genç de değil, ikisinin arasında bir inek." Onlar ***"Rabbine bizim için dua et ki renginin nasıl olduğunu bize iyice açıklasın" dediler. O dedi ki: Allah şöyle buyuruyor: "Gerçekten o, bakanlara ferahlık veren sapsarı bir inektir."***[912]

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ ﴿٧٠﴾ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ ﴿٧١﴾

70. Dediler ki: "Bizim için Rabbine dua et o ineğin nasıl olduğunu bize iyice açıklasın. Çünkü bize göre birçok inek birbirine benziyor. Allah dilerse gerçekten biz hidayete ereriz."
71. Dedi ki: O şöyle buyuruyor: "O işe koşulmamış, arazi sürmemiş, ekin sulamamıştır. Kusursuzdur. Hiçbir alacası da yoktur. Dediler ki: "İşte şimdi hakkı getirdin." Nihayet o ineği boğazladılar. Fakat az kalsın yapamayacaklardı.

٦٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: قَالَ قَتَادَةُ: {فَاقِعٌ لَوْنُهَا} قَالَ: هِيَ الصَّافِي لَوْنُهَا، {قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا} {قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ، وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ فِيهَا} يَقُولُ: لَا عَيْبَ فِيهَا، وَأَمَّا: {لَا شِيَةَ فِيهَا}، فَيَقُولُ: لَا بَيَاضَ فِيهَا، {فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ}.

69- Ma'mer'in rivayetine göre Katâde "فَاقِعٌ لَوْنُها/Fâkiun levnuhâ" ifadesi hakkında şöyle demiştir: "Lekesiz, parlak, sapsarı renkli demektir." O ***"Dediler ki: Bizim için Rabbine dua et o ineğin nasıl olduğunu bize iyice açıklasın. Çünkü bize göre birçok inek birbirine benziyor. Dedi ki: O şöyle buyuruyor: "O işe koşulmamış, arazi sürmemiş, ekin***

---

912 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 347; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 111. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 78. Ferrâ şöyle demiştir: "فَارِضٌ/Fârid" yaşlı anlamına gelmektedir. Bk. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 43.

sulamamıştır. Kusursuzdur. Hiçbir alacası da yoktur" âyetleri hakkında şöyle dedi: "Ayıpsız, kusursuzdur." "لَا شِيَةَ فِيهَا/Lâşiyete fîhâ"[913] ifadesi hakkında "Beyazı olmayan" demiştir. ***"Nihayet o ineği boğazladılar. Fakat az kalsın yapamayacaklardı."***[914]

٧٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: قَالَ الزُّهْرِيُّ، وَقَتَادَةُ قَالَ: فَإِنْ ذَبَحْتَ، وَإِنْ شِئْتَ نَحَرْتَ.

70- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "İstersen 'Boğazlandı,' istersen de 'Kesilip kurban edildi' de."[915]

٧١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: قَالَ أَيُّوبُ فِي حَدِيثِهِ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ عَبِيدَةَ قَالَ: لَمْ يَجِدُوا هَذِهِ الْبَقَرَةَ إِلَّا عِنْدَ رَجُلٍ وَاحِدٍ، فَبَاعَهَا بِوَزْنِهَا ذَهَبًا، أَوْ بِمِلْءِ مِسْكِهَا ذَهَبًا قَالَ: فَذَبَحُوهَا ثُمَّ ضَرَبُوا الْقَتِيلَ بِبَعْضِ لَحْمِهَا.

71- Ma'mer > Eyyûb > İbn Sîrîn isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abîde es-Selmânî[916] şöyle demiştir: "Bu ineği ancak tek bir adamda bulabildiler. Bundan dolayı adam ineği ağırlığınca altınla veya derisini dolduran altınla sattı." Eyyûb şöyle demiştir: "Ardından ineği boğazladılar sonra bir tutam etiyle maktûle vurdular."[917]

---

913 İbn Manzûr, *el-Lisân*'da şöyle demiştir: "Siyahtaki beyaz karışımı, beyazdaki siyah karışımı." Aynı şekilde onun rengine aykırı bir renk olmadığı rivayet edilmiştir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, VI, 4746.

914 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 347; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 47; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 257; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 110. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd ve Taberî'nin Mücâhid ve Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 78. İbn Ebî Hâtim hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir.

915 Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî' ve İbn Ebî Hâtim'in Atâ'dan rivayet ettiklerini belirtip şöyle demiştir: Kurban etmek ve boğazlamak aynı şeydir. Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "فَذَبَحُوهَا/***onu boğazladılar...***" Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71.

916 O, Amr b. Amr es-Selmânî Ebû Amr el-Kûfî'dir. Tâbiînin önde gelenlerindendir. Muhadramdır. Sika ve sağlam bir ravidir. H. 72 yılında vefat etmiştir. Aynı şekilde bir diğer rivayete göre 70 senesinde vefat etmiştir. Doğru olan tarih de budur. B.*Takrîbu't-Tehzîb*, I, 547.

917 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 355. İbn Kesîr, Abdürrezzâk tarîkiyle Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 112. İbn Ebî Hâtim hadisi benzer şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 50.

٧٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: قَالَ قَتَادَةُ: فَضَرَبُوهُ بِلَحْمِ الْفَخِذِ فَعَاشَ وَقَالَ: قَتَلَنِي فُلَانٌ قَالَ عَبِيدَةَ: فَلَمْ يَرِثْ، وَلَمْ يُعْلَمْ قَاتِلٌ وَرِثَ بَعْدَهُ.

72- Ma'mer'in rivayetine göre, Katâde şöyle demiştir: "Buduyla maktûle vurduklarında maktûl canlanıp 'Beni falan öldürdü' dedi." Abîde şöyle demiştir: "Katil miras almadı. Bundan sonra da bir katilin miras aldığı duyulmadı."[918]

٧٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: حُدِّثْتُ أَنَّ يَهُودِيًّا كَانَ يُحَدِّثُ نَاسًا مِنَ الْأَنْصَارِ فِي مَجْلِسٍ عَظِيمٍ أَنْ سَيَأْتِيَهُمْ نَبِيٌّ، فَلَمَّا جَاءَهُمْ آمَنُوا بِهِ إِلَّا ذَلِكَ الْيَهُودِيُّ.

73- Abdürrezzâk, Ma'mer'den şunu rivayet etmiştir: "Bana anlatıldığına göre, bir Yahudi, Ensâr'dan olan insanlara büyük bir mecliste bir peygamber geleceğinden bahsediyordu. Peygamber gelince o insanlar ona inandılar ama o Yahudi inanmadı."[919]

٧٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا أَبُو مَعْشَرٍ الْمَدَنِيُّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبٍ الْقُرَظِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ} قَالَ: لِغَلَاءِ ثَمَنِهَا.

74- Abdürrezzâk'ın Ebû Ma'şer el-Medenî'den[920] rivayet ettiğine göre, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî[921], ***"Nihayet o ineği boğazladılar.***

---

918 Cessâs ve Kurtubî kasten adam öldürene miras bırakılmadığı konusunda icmâ bulunduğunu rivayet etmişlerdir. Ancak yanlışıkla adam öldürene gelince; bu konuda farklı görüşler vardır. Ebû Hanîfe ve Şâfiî şöyle demişlerdir: "Mal ve diyet miras kalmaz." Mâlik ve Şâfiî (başka bir ifadesinde) şöyle dediler: "Diyet olmaksızın maldan miras kalır." Bk. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 26; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 456; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 261; Abdürrezzâk, *Musannef*, IX, 405; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 260; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 49. Hadisi aynı şekilde İbn Ebî Hâtim rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 50. İbn Kesîr bu hadisi benzer bir şekilde, Abîde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 112. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 79'da Katâde'den rivayet etmiştir.

919 Bu hadisi bulamadım.

920 O, Nüceyh b. Abdirrahmân es-Sindî el-Medenî Ebû Ma'şer'dir. Benî Hâşim'in azadlı kölesidir. Künyesi ile meşhurdur. Altıncı tabakadan olup zayıf bir ravidir. Bk. *Takrîb,* II, 298.

921 O, Muhammed b. Ka'b b. Süleym b. Esed Ebû Hamza el-Kurazî'dir. Üçüncü tabakadan sika bir âlimdir. H. 120 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten önce vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb,* II, 203.

Fakat az kalsın yapamayacaklardı" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Fiyatı pahalı olduğu için (az kalsın yapamayacaklardı)."[922]

٧٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، قَالَ: لَوْ أَخَذَ بَنُو إِسْرَائِيلَ أَدْنَى بَقَرَةٍ لَأَجْزَأَتْ عَنْهُمْ، وَلَوْلَا أَنَّهُمْ قَالُوا: {وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ} لَمَا وَجَدُوهَا

75- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr[923] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime şöyle demiştir: "İsrâiloğulları, en düşük ineği alsalardı (kesselerdi) bu onları kurtaracaktı. ***'İnşâallah doğrusunu buluruz'***[924] demeselerdi, onu bulamayacaklardı."[925]

٧٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، وَأَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ سُوقَةَ، عَنْ عِكْرِمَةَ، قَالَ: مَا كَانَ ثَمَنُهَا إِلَّا ثَلَاثَةَ دَنَانِيرَ.

76- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Muhammed b. Sûka[926] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime şöyle demiştir: "Fiyatı sadece üç dinardı."[927]

وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٧٢﴾ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

922 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 354; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 50; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 114; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 454; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 111; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 254. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 78.

923 O, Amr b. Dînâr el-Mekkî Ebû Muhammed el-Eşrem el-Haccî'dir. Dördüncü tabakadandır, sika ve sağlamdır. H. 124 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 69.

924 Bakara 2/70.

925 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 347; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 368. İbn Kesîr bu hadisi Süddî, İbn Abbâs ve Ebû Hureyre'den rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Hadisle ilgili durumların en güzeli, onun Ebû Hureyre'nin sözü olmasıdır." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 111.

926 O, Muhammed b. Sûka el-Ganevî Ebû Bekir el-Kûfî'dir. Beşinci tabakadandır, âbid ve sikadır. Bk. *Takrîb,* I, 69.

927 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 355. İbn Kesîr bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Bu isnad iyidir ve rivayetin ehl-i kitaptan nakledildiği açıktır." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 111. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Uyeyne'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 77. İbn Ebî Hâtim de hadisi Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 50.

﴿٧٣﴾ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٧٤﴾

72. Hani siz bir kişi öldürmüştünüz de (katili) hakkında her biriniz suçu diğerine atmıştınız. Hâlbuki Allah sizin gizlediğiniz şeyi açığa çıkarandır. 73. O sebeple "Onun bir parçası ile ona vurun" dedik. İşte Allah ölüleri böyle diriltir. Akıl erdirirsiniz diye de size âyetlerini gösterir. 74. Sonra bunun ardından yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibidir hatta daha da katıdır. Çünkü öyle taşlar vardır ki ondan ırmaklar kaynar. Yine öyle taşlar vardır ki yarılıp ondan su fışkırır. Öylesi de vardır ki Allah korkusundan yuvarlanır. Allah yaptıklarınızdan gafil değildir.

٧٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ} قَالَ: قَسَتْ قُلُوبُهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاهُمُ اللَّهُ الْآيَةَ، {فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ، أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً} ثُمَّ عَدَّدَ الْحِجَارَةَ فَقَالَ: {وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ، وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ، وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ}.

77- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sonra bunun ardından yine kalpleriniz katılaştı"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Allah, onlara ***"Artık kalpleriniz taş gibidir hatta daha da katıdır"*** âyetini gösterdikten sonra kalpleri yeniden katılaştı. Sonra Allah Teâlâ taşları sayıp şöyle buyurdu: ***"Öyle taşlar vardır ki ondan ırmaklar kaynar. Yine öyle taşlar vardır ki yarılıp ondan su fışkırır. Öylesi de vardır ki Allah korkusundan yuvarlanır."***[928]

---

928 Taberî bu hadisi Abdürrezzâk tarîkiyle rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 264; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 52; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 464. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 81.

أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٧٦﴾

75. Durum bu iken artık bunların size inanacaklarını mı umarsınız? Hâlbuki onların bir fırkası vardır ki Allah'ın kelâmını dinlerlerdi de onları anladıktan sonra bile onu tahrif ederlerdi. 76. Mü'minler ile karşılaştıklarında "İman ettik" derler. Birbirleri ile tenhada baş başa kaldıklarında "Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri) Rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz?" derler.

٧٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ} قَالَ: كَانُوا يَقُولُونَ: إِنَّهُ سَيَكُونُ نَبِيٌّ، فَجَاءَ بَعْضُهُمْ، فَقَالُوا: أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيَحْتَجُّوا بِهِ عَلَيْكُمْ؟

78- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onlar 'Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri) Rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz?' derler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bir peygamber geleceğini söylüyorlardı. Bazıları gelip 'Allah'ın size açtıklarını Rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz?' dediler."[929]

أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٧﴾ وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٧٨﴾

---

929 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 370; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 273. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve hadisi İbn İshâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 81. İbn Ebî Hâtim hadisi benzer şekilde Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 33.

77. Gizlediklerini de açığa vurduklarını da Allah'ın muhakkak bildiğini bilmiyorlar mı? 78. Onlardan ümmîler de vardır ki o kitabı bilmezler; kuruntular müstesna... Onlar sadece zanda bulunurlar.

٧٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٍ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ: وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ قَالَ: أَمْثَالُ الْبَهَائِمِ، لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا، قَالَ: إِلَّا أَمَانِيَّ يَتَمَنَّوْنَ عَلَى اللهِ الْبَاطِلَ، وَمَا لَيْسَ لَهُمْ.

79- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onların arasında birtakım ümmîler vardır ki kitabı bilmezler; bütün bildikleri kuruntulardan ibarettir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hayvanlar gibi hiçbir şey bilmezler." "إِلَّا أَمَانِيَّ/İllâ emâniyye" hakkında ise şöyle demiştir: "Onlar Allah'a karşı bâtılı ve kendilerine ait olmayan ve yaraşmayan şeyleri dilerler."[930]

فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ ﴿٧٩﴾

79. Elleri ile kitabı yazıp sonra az bir paha ile onu satabilmek için "Bu, Allah'ın katındandır" diyenlere yazıklar olsun! Vay elleri ile yazdıklarından başlarına geleceklere. Kazandıkları yüzünden vay onların haline!

---

930 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 374-375. İbn Ebî Hâtim hadisi benzer şekilde Ebu'l-Âliye'den rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis, Rebî' b. Enes ve Katâde'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 53. İbn Kesîr hadisi Rebî' b. Enes, Katâde ve Ebu'l-Âliye'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 117. Ebû Hayyân da İbn Abbâs ve Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 275. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da Mücâhid'den rivayet etmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 82; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 50.

٨٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ، ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ} قَالَ: كَانَ نَاسٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَتَبُوا كُتُبًا لِيَتَآكَلُوا بِهَا النَّاسَ، ثُمَّ قَالُوا: هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللهِ، وَمَا هِيَ مِنْ عِنْدِ اللهِ.

80- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Elleri ile kitabı yazıp sonra az bir paha ile onu satabilmek için 'Bu, Allah'ın katındandır' diyenlere yazıklar olsun!"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İsrâiloğulları'ndan bazı kişiler, insanlardan faydalanarak onları bozmak için bazı kitaplar/yazılar yazdılar. Ardından Allah'ın katından olmadığı hâlde 'Bunlar, Allah'ın katından gelmiştir' dediler."[931]

وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨٠﴾

80. Onlar bir de "Sayılı birkaç gün dışında bize asla ateş dokunmaz" dediler. De ki: "Buna dair Allah'tan bir ahit mi aldınız? Allah asla ahdinden dönmez. Yoksa Allah'a karşı bilmediğiniz bir şeyi mi söylüyorsunuz?"

٨١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً} بِمَا أَصَبْنَا فِي الْعِجْلِ، قَالَ اللهُ: {قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ عَهْدَهُ}.

81- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onlar bir de 'Sayılı birkaç gün dışında bize asla ateş dokunmaz' dediler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Buzağı konusunda başımıza gelenler sebebiyle. Allah ise şöyle buyurdu: ***"Buna dair Allah'tan bir ahit mi aldınız? Allah asla ahdinden dönmez."***[932]

---

931 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 37; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 54. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 83. İbn Kesîr de hadisi Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 117.

932 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 381; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 55; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 10; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 378; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 188. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 84.

بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ
أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٨١﴾

81. Hayır! Kim bir kötülük işler ve günahı kendisini çepeçevre kuşatırsa onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalıcıdırlar.

٨٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً، وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ} قَالَ: السَّيِّئَةُ الشِّرْكُ، وَالْخَطِيئَةُ الْكَبَائِرُ.

82- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hayır! Kim bir kötülük işler ve günahı kendisini çepeçevre kuşatırsa onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalıcıdırlar"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kötülük şirktir, günah ise büyük günahlardır (kebâir)."[933]

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ
﴿٨٢﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا
وَذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ
وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٨٣﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا
مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ
وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٨٤﴾ ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا
مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى

---

933 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 385-386. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Katâde'den nakledip şöyle demiştir: "Bu görüş, babam, Vâil, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Hasan ve İkrime'nin görüşüdür." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 56; Ebû Hayyân hadisi Mücâhid'den nakletmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 279. Kurtubî hadisi Hasan ve Katâde'den benzer şekilde nakletmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 444. İbn Kesîr de hadisi İbn Abbâs ve Katâde'den rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Ehl-i Sünnet mezhebinin küfre ve şirke düşen hatalı ve kötü tefsirleri ayırt etmesi gerekmektedir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 66. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'in Mücâhid ve İkrime'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 85.

تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٨٥﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٨٦﴾ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ ﴿٨٧﴾ وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾ وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٨٩﴾ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿٩٠﴾

82. İman edip sâlih amel işleyenlere gelince; onlar cennetliktirler. Orada ebedî kalıcıdırlar. 83. Hani İsrâiloğulları'ndan "Allah'tan başkasına ibadet etmeyin, anneye-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik yapın ve insanlara güzellikle söz söyleyin. Namazı dosdoğru kılın, zekâtı gereği gibi verin" diye söz almıştık. Sonradan sizden pek azınız dışında yüz çevirdiniz ve hâlâ daha yüz çevirmektesiniz. 84. Hani sizden "Birbirinizin kanını dökmeyin ve birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayın" diye söz almıştık. Sonra kabul ettiniz. Hâlâ daha şahitlik etmektesiniz. 85. Sonra işte sizler yine birbirinizi öldürüyor, içinizden bir kesimi yurtlarından çıkarıyor ve onlara karşı günah ve düşmanlıkla birleşip yardımlaşıyorsunuz. Size esir olarak gelirlerse fidye verip onları kurtarırsınız. Hâlbuki onların çıkarılması size haram kılınmıştır. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıyorsunuz da bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden böyle yapanların cezası dünyada

horlanmaktan başka bir şey değildir. Kıyamet gününde ise azabın en şiddetlisine döndürülürler. Allah yaptıklarınızdan gafil değildir. 86. Onlar ahireti verip dünya hayatını satın almış kimselerdir. O bakımdan azapları hafifletilmez, onlara yardım da edilmez. 87. And olsun ki Biz, Musa'ya o kitabı verdik ve ondan sonra da birbiri ardınca peygamberler gönderdik. Meryemoğlu İsa'ya da apaçık deliller verdik. Onu Rûhu'l-Kudüs ile destekledik. Demek size ne zaman peygamberler nefislerinizin hevasına uymayan bir şey getirirse büyüklenecek, kimini yalanlayacak, kimini de öldüreceksiniz öyle mi? 88. Bir de "Kalplerimiz perdelidir" dediler. Öyle değil. Allah küfürleri yüzünden onlara lanet etmiştir. Onlar pek az iman ederler. 89. Önceden kendisi vasıtası ile kâfirlere karşı zafer istedikleri ve ellerindekini doğrulayıcı bir kitap onlara Allah tarafından gönderilince; işte o tanıdıkları kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Artık Allah'ın laneti kâfirler üzerinedir. 90. Allah'ın, kullarından dilediği kimseye lütfundan indirmesini kıskanarak Allah'ın indirdiklerini inkâr etmek karşılığında kendilerini değişip sattıkları şey ne kötüdür! Böylece gazap üstüne gazaba uğradılar. O kâfirler için ise alçaltıcı bir azap vardır.

٨٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ أَبِي بُكَيْرٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ} قَالَ: كُفْرُهُمْ بِعِيسَى، وَكُفْرُهُمْ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

83- Abdürrezzâk > Sevrî > Ebû Bükeyr[934] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Allah'ın, kullarından dilediği kimseye lütfundan indirmesini kıskanarak Allah'ın indirdiklerini inkâr etmek karşılığında kendilerini değişip sattıkları şey ne kötüdür! Böylece gazap üstüne gazaba uğradılar. O kâfirler için ise alçaltıcı bir azap vardır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kastedilen, İsa *aleyhisselâm* ve Muhammed *sallallahu aleyhi ve sellem*'i inkâr etmeleridir."[935]

---

934 O, Merzûk b. Bükeyr et-Teymî el-Kûfî'dir. Rey'de ikâmet etmiştir. Altıncı tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, II, 237.

935 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 417. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Saîd b. Cübeyr veya İkrime tarîkiyle İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 62.

٨٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ} قَالَ: هُوَ جِبْرِيلُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

84- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Meryemoğlu İsa'ya da apaçık delilller verdik. Onu Rûhu'l-Kudüs ile destekledik"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, Cebrâil *aleyhisselâm*'dır."[936]

٨٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {قُلُوبُنَا غُلْفٌ} قَالَ: هُوَ كَقَوْلِهِ: {قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ}.

85- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yahudiler 'Kalplerimiz perdelidir!' dediler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Bu söz, O'nun şu sözü gibidir: ***"Kalplerimiz kilitler altındadır."***[937]

٨٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ} قَالَ: لَا يُؤْمِنُ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ.

86- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onlar pek az iman ederler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlardan ancak az sayıda insan iman eder."[938]

Kurtubî hadisi İkrime'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 125. İbn Kesîr şöyle demiştir: "Bu hadis, Katâde, İkrime ve Ebu'l-Âliye'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 125. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İkrime'den rivayet etmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 89.

936 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 404; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 60; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 121; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 24; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 300. İbn Kesîr bu hadisi Buhârî yoluyla İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 122. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İbn Ebî Hâtim yoluyla İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 86.

937 Fussilet 41/5. Taberî bu hadisi Abdürrezzâk tarîkiyle rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 407. Begavî bu hadisi Katâde ve Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 69; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 123.

938 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 407; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 61; Begavî, *Tefsîr*, I, 29; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 301; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 123. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'nin Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 87.

٨٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الْكَلْبِيِّ، قَالَا: لَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا بِقَلِيلٍ مِمَّا فِي أَيْدِيهِمْ، وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ.

87- Abdürrezzâk, Ma'mer ve Kelbî'nin şöyle dediklerini rivayet etmiştir: "Ellerinde olanın çok azına inanırlar, bunun dışındakileri ise inkâr ederler."[939]

٨٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا} قَالَ: كَانُوا يَقُولُونَ: إِنَّهُ سَيَأْتِي نَبِيٌّ، فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ {فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ}.

88- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Önceden kendisi vasıtası ile kâfirlere karşı zafer istedikleri ve ellerindekini doğrulayıcı bir kitap onlara Allah tarafından gönderilince; işte o tanıdıkları kendilerine gelince onu inkâr ettiler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Bir elçinin geleceğini söylüyorlardı. Tanıdıkları peygamber gelince onu inkâr ettiler. ***"Artık Allah'ın laneti kâfirler üzerinedir."***[940]

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩١﴾ وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٩٢﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩٣﴾

939 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 409. Begavî de Ma'mer'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 69.

940 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 411; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 303; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 125. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd, Ebû Nuaym ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 88; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, s. 58. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde Hasan b. Rebî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 61.

91. Onlara "Allah'ın indirdiğine iman edin" denildiği zaman, "Biz, bize indirilene iman ederiz" derler. Ondan sonra geleni de inkâr ederler. Hâlbuki o, beraberinde bulunanı doğrulayan gerçeğin ta kendisidir. De ki: Mademki mü'min idiniz öyleyse daha önce Allah'ın peygamberlerini niçin öldürüyordunuz? 92. And olsun ki Musa size apaçık belgelerle gelmişti. Sonra siz onun ardından buzağıyı ilah edindiniz. İşte siz öyle zalimlersiniz. 93. Hani sizden bir söz almış ve Tûr'u, tepenizin üstüne kaldırıp "Size verdiğimizi kuvvetle tutun ve dinleyin" demiştik. Onlar "Dinledik, isyan ettik" demişlerdi. İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu. De ki: Eğer mü'minler iseniz imanınızın size emrettiği şey ne kötüdür.

٨٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ} قَالَ: أُشْرِبُوا حُبَّهُ، حَتَّى خَلَصَ ذَلِكَ إِلَى قُلُوبِهِمْ.

89- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, **"İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu"** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Öyle buzağı sevgisi içirilmişler ki bu, kalplerine işlemiştir."[941]

قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٩٤﴾

94. De ki: Eğer Allah katında ahiret yurdu insanlar arasında sizden başka kimsenin değil de yalnız sizin ise doğru söyleyenler iseniz haydi ölümü temenni edin.

٩٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ الْجَزَرِيِّ، عَنْ عِكْرِمَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ أَبُو جَهْلٍ: إِنْ رَأَيْتُ مُحَمَّدًا

941 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 422; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 63; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 31; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 126.

يُصَلِّي عِنْدَ الْكَعْبَةِ لَأَطَأَنَّ عَلَى عُنُقِهِ، فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: لَوْ فَعَلَ لَأَخَذَتْهُ الْمَلَائِكَةُ عِيَانًا

90- Abdürrezzâk > Ma'mer > Abdülkerîm el-Cezerî[942] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Doğru söyleyenler iseniz haydi ölümü temenni edin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: İbn Abbâs şöyle dedi: Ebû Cehil, "Muhammed'i Kâbe'nin yanında namaz kılarken görürsem boynuna basacağım" dedi. Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* bu haber kendisine ulaşınca şöyle dedi: ***"Dediğini yapsaydı melekler, insanların gözü önünde onu yakalayıp cezalandırırlardı."***[943]

٩١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: لَوْ تَمَنَّى الْيَهُودُ الْمَوْتَ لَمَاتُوا، وَلَوْ خَرَجَ الَّذِينَ يُبَاهِلُونَ النَّبِيَّ لَرَجَعُوا لَا يَجِدُونَ أَهْلًا وَلَا مَالًا.

91- Abdürrezzâk, İbn Abbâs'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Yahudiler, ölmeyi istemiş olsalardı ölürlerdi. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'le lanetleşenler ayrılıp gitselerdi geri döndüklerinde ne mallarını ne de ailelerini bulabilirlerdi."[944]

---

942 O, Abdülkerîm b. Mâlik el-Cezerî Ebû Saîd'dir. Yemâme'de bir köye nisbet edilmektedir. Altıncı tabakadandır, sika bir ravidir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 516.

943 Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 724. Bir benzerini Taberî ve İbn Ebî Hâtim rivayet etmişlerdir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 425; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 64. İbn Kesîr de bir benzerini zikretmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 127. Heysemî hadisin İbn Abbâs'tan gelen bir tarikini zikredip şöyle demiştir: "*Sahîh*'te hadisin ilk kısmının bir bölümü yer almaktadır. Hadisi Ahmed ve Ebû Ya'lâ rivayet etmişlerdir ve Ebû Ya'lâ'nın ravileri, *Sahîh*'in ravileridir." Bk. *Mecmau'z-Zevâid*, VIII, 222. Ahmed'in ravileri hakkında değerlendirme yapmamıştır. Hadisi Ahmed b. Hanbel, *Müsned*'de İbn Abbâs'tan uzun bir hadisin içinde tahric etmiştir. Bk. *Müsned*, I, 274. Şeyh Şâkir şöyle demiştir: "Ahmed'in ravileri, *Sahîh*'in ravileridir." Taberî'nin Şâkir baskısına bakınız. Ebû Nuaym da hadisi *Delâilu'n-Nübüvve,* II, 134'de Câbir'den uzun hâliyle rivayet etmiştir.

944 Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 89; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 824. İsmâilî bu hadisi, Ma'mer > Abdülkerîm el-Cezerî tarîkiyle sonunda şöyle bir ziyadeyle rivayet etmiştir: "Şayet Yahudiler ölmeyi temenni etselerdi ölürlerdi." Nesâî, İbn Abbâs'ın rivayetine benzer şekilde Ebû Hâzim > Ebû Hureyre tarîkiyle rivayet etmiştir.

وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٩٥﴾ وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾ قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٩٧﴾

95. Fakat önceden ellerinin gönderdikleri dolayısıyla hiçbir zaman onu temenni etmezler. Allah, o zalimleri çok iyi bilendir. 96. And olsun ki sen onları insanlar arasında müşriklerden bile hayata daha tutkun bulursun. Onlardan her biri kendisine bin yıl ömür verilsin ister. Hâlbuki ömrünün uzatılması kendisini azaptan kurtarıcı değildir. Allah yapmakta olduklarını çok iyi görendir. 97. De ki: Cebrâil'e kim düşmansa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, mü'minler için bir hidayet rehberi ve müjdeci olarak Kur'ân'ı senin kalbine indiren odur.

٩٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ} قَالَ: قَالَتِ الْيَهُودُ: إِنَّ جِبْرِيلَ يَأْتِي مُحَمَّدًا، وَهُوَ عَدُوُّنَا؛ لِأَنَّهُ يَأْتِي بِالشِّدَّةِ وَالْحَرْبِ وَالسَّنَةِ؟، وَإِنَّ مِيكَائِيلَ يَنْزِلُ بِالرَّخَاءِ، وَالْعَافِيَةِ، وَالْخِصْبِ، فَجِبْرِيلُ عَدُوُّنَا فَقَالَ: {مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ}.

92- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Cebrâil'e kim düşmansa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, mü'minler için bir hidayet rehberi ve müjdeci olarak Kur'ân'ı senin kalbine indiren odur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Yahudiler, "Zira Cebrâil, bizim düşmanımız olan Muhammed'e geliyor. Yine şiddet, savaş ve sünnet (kanun) getiriyor. Mîkâil ise rahatlık, bolluk, sağlık ve verimlilik indiriyor. Bu yüzden Cebrâil bizim düşmanımızdır" dediler. Bu nedenle Allah Teâlâ ***"Kim Cebrâil'e düşmansa"*** buyurdu.[945]

945 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 434; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 126; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 36; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 132. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Şa'bî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 9. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim, bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 14; Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl*, s.

مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ ﴿٩٨﴾ وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ ﴿٩٩﴾ أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٠﴾ وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾ وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللّٰهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٣﴾

98. Kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman olursa şüphesiz Allah o kâfirlerin düşmanıdır. 99. And olsun ki Biz sana apaçık âyetler indirdik. Bunları fâsıklardan başkası inkâr etmez. 100. Onlar ne zaman bir ahitle bağlandılarsa içlerinden bir güruh bozup atıvermedi mi? Hayır! Onların çoğu iman etmezler. 101. Onlara Allah tarafından yanlarındakini doğrulayıcı bir peygamber geldiği her seferinde kendilerine kitap verilenlerden bir fırka sanki bilmiyorlarmış gibi Allah'ın kitabını arkalarına atmışlardır. 102. Onlar şeytanların Süleymân'ın mülkü aleyhine uydurdukları şeylere uydular. Hâlbuki Süleymân kâfir olmadı fakat o şeytanlar kâfir oldular. İnsanlara büyüyü ve Babil'deki iki meleğe Hârût'a ve

---

17. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*'te şöyle demiştir: "Müfessirler, Yahudilerin 'Cebrail bizim düşmanımızdır' dedikleri konusunda icmâ etmişlerdir." Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 319. Taberî bu âyetin nüzûl sebebi hususunda icmâ bulunduğunu rivayet etmiştir.

Mârût'a indirilen şeyleri öğretiyorlardı. Hâlbuki o iki melek "Biz ancak imtihan (sebebiy)iz. Sakın küfre girme" demedikçe kimseye büyü öğretmezlerdi. İşte insanlar, ikisinden koca ve karısının arasını ayıracak şeyler öğrenirlerdi. Allah'ın izni olmadıkça onunla hiçbir kimseye zarar verebilecek değillerdi. Onlar ise kendilerine zarar verecek ve fayda sağlamayacak şeyleri öğreniyorlardı. And olsun ki onlar büyüyü satın alan kimsenin ahirette bir nasibi olmadığını muhakkak biliyorlardı. Keşke onlar kendilerini cidden kötü bir şeye karşılık sattıklarını bilmiş olsalardı. 103. Eğer iman edip sakınmış olsalardı elbette Allah'ın sevabı daha hayırlı olurdu. Keşke bilselerdi.

٩٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ قَالَ: كَتَبَتِ الشَّيَاطِينُ كُتُبًا فِيهَا كُفْرٌ وَشِرْكٌ، ثُمَّ دَفَنَتْ تِلْكَ الْكُتُبَ تَحْتَ كُرْسِيِّ سُلَيْمَانَ، فَلَمَّا مَاتَ سُلَيْمَانُ اسْتَخْرَجَ النَّاسُ تِلْكَ الْكُتُبَ فَقَالُوا: هَذَا عِلْمٌ كَتَمَنَاهُ سُلَيْمَانُ فَقَالَ اللَّهُ: {وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ}.

93- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Şeytanlar, içinde küfür ve şirk olan kitaplar yazıp Süleymân *aleyhisselâm*'ın tahtının altına gizlediler. Süleymân *aleyhisselâm* ölünce insanlar, o kitapları bulup çıkardılar ve "Bu, Süleymân'ın bizden gizlediği ilimdir" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***"Onlar şeytanların Süleymân'ın mülkü aleyhine uydurdukları şeylere uydular. Hâlbuki Süleymân kâfir olmadı fakat o şeytanlar kâfir oldular. İnsanlara büyüyü ve Babil'deki iki meleğe Hârût'a ve Mârût'a indirilen şeyleri öğretiyorlardı."*** [946]

---

946 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 450. Cessâs şöyle demiştir: "Bu, İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr ve Katâde'nin rivayetidir." Kurtubî bu hadisi Kelbî'den rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 42. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Hâkim bu rivayetin İbn Abbâs'tan olduğunu doğrulamıştır. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 95.

٩٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ، وَالزُّهْرِيُّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، قَالَ: كَانَ مَلَكَيْنِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، فَأُهْبِطَا؛ لِيَحْكُمَانِ بَيْنَ النَّاسِ، وَذَلِكَ أَنَّ الْمَلَائِكَةَ سَخِرُوا مِنْ أَحْكَامِ بَنِي آدَمَ، فَتَحَاكَمَتْ إِلَيْهِمَا امْرَأَةٌ، فَحَابَيَا لَهَا، ثُمَّ ذَهَبَا يَصْعَدَانِ فَحِيلَ بَيْنَهُمَا وَبَيْنَ ذَلِكَ، وَخُيِّرَا بَيْنَ عَذَابِ الدُّنْيَا، وَعَذَابِ الْآخِرَةِ، فَاخْتَارَا عَذَابَ الدُّنْيَا.

94- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ubeydullah b. Abdullah[947] şöyle demiştir: "Onlar, insanlar arasında hükmetmek için indirilmiş iki melek idiler. Zira melekler, Âdemoğulları'nın hükümleri ile alay etmişlerdi. Bir kadın, hüküm vermeleri için o ikisine başvurunca ona iltimas geçip haksızlık yaptılar. Sonra yukarı çıkmaya başladıklarında engellendiler. Dünya azabı ile ahiret azabı arasında muhayyer bırakıldılar, onlar da dünya azabını seçtiler."[948]

٩٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: كَانَا يُعَلِّمَانِ النَّاسَ السِّحْرَ، فَأُخِذَ عَلَيْهِمَا أَنْ لَا يُعَلِّمَا أَحَدًا حَتَّى يَقُولَا: {إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ}.

95- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde'nin şöyle demiştir: "İnsanlara sihri öğretiyorlardı. Ancak onlardan ***'Biz ancak imtihan (sebebiy)iz. Sakın küfre girme'*** demedikçe hiç kimseye öğretmeyeceklerine dair söz alınmıştı."[949]

---

947 O, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd el-Hilâlî Ebû Abdillah el-Medenî'dir. Üçüncü tabakadandır, sika ve sağlam bir fakîhtir. H. 94 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 535.

948 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 452. İbn Kesîr bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis, Katâde, Hasan, Ebu'l-Âliye, Zührî, Rebî', Mukâtil b. Hayyân vdğ. tarafından rivayet edilmiştir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 140. Heysemî şöyle demiştir: "Bu hadisi Ahmed rivayet etmiş olup ravileri doğrudur." Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VI, 314. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd ve İbnu'l-Münzir'in Zührî > Ubeydullah b. Humeyd tarîkiyle rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 99. İbn Kesîr, *et-Târîh*'te şöyle demiştir: "Hârût ve Mârût kıssaları, Benî İsrâil'in durumu ile ilgili olduğunu düşünüyorum." Bk. İbn Kesîr, *et-Târîh*, I, 31-32. Hâfız şöyle demiştir: Hârût ve Mârût kıssası Ahmed'de İbn Ömer'den hasen bir isnad ile gelmiştir." Bk. Hâfız, *el-Feth*, X, 225.

949 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 461; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 70; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 141-143. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin Katâde ve Hasan'dan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I,

٩٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ: وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: لَا يُعَلِّمَانِ إِلَّا الْفُرْقَةَ قَالَ: وَأُخِذَ عَلَيْهِمَا أَنْ لَا يُعَلِّمَا أَحَدًا حَتَّى يَتَقَدَّمَا إِلَيْهِ فَيَقُولَا: {إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ}.

96- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî şöyle demiştir: "Sadece topluluğa öğretiyorlardı." Yine dedi ki: "O ikisinden, ***'Biz ancak imtihan (sebebiy)iz. Sakın küfre girme'*** demedikçe kimseye öğretmeyeceklerine dair söz alınmıştı."[950]

٩٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، عَنْ سَالِمٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، عَنْ كَعْبٍ، قَالَ: ذَكَرَتِ الْمَلَائِكَةُ أَعْمَالَ بَنِي آدَمَ، وَمَا يَأْتُونَ مِنَ الذُّنُوبِ فَقِيلَ لَهُمْ: اخْتَارُوا مَلَكَيْنِ، فَاخْتَارُوا هَارُوتَ وَمَارُوتَ قَالَ: فَقَالَ لَهُمَا: إِنِّي أُرْسِلُ رُسُلِي إِلَى النَّاسِ، وَلَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَكُمَا رَسُولٌ، انْزِلَا وَلَا تُشْرِكَا بِي شَيْئًا، وَلَا تَزْنِيَا، وَلَا تَسْرِقَا قَالَ عَبْدُ اللهِ بْنُ عُمَرَ: قَالَ كَعْبٌ: فَمَا اسْتَكْمَلَا يَوْمَهُمَا الَّذِي أُنْزِلَا فِيهِ حَتَّى عَمِلَا مَا حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِمَا.

97- Abdürrezzâk > Sevrî > Musa b. Ukbe[951] > Sâlim > İbn Ömer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ka'b şöyle demiştir: "Meleklere Âdemoğulları'nın yaptığı işler ve işledikleri günahlar anlatıldı. Arkasından onlara 'İki melek seçin' denilince Hârût ve Mârût'u seçtiler. Allah, o ikisine 'Ben insanlara elçilerimi göndereceğim. İkinizle benim aramda ise bir elçi olmayacak. (Yeryüzüne) inin, hiçbir şeyi bana ortak koşmayın, zina etmeyin ve hırsızlık yapmayın' dedi. Oraya indikleri günlerini tamamlamadan Allah'ın kendilerine haram kıldığı şeyi yaptılar."[952]

---

103. Ahmed b. Hanbel bu hadisi İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 134.

950 Bu, bir önceki ile aynı anlamdadır.

951 O, Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyâş el-Esedî'dir. Zübeyr ailesini azadlı kölesidir. Sika ve fakîhtir. Beşinci tabakadandır. Megâzî ilminde imamdır. İbn Maîn'in onu leyyin kabul etmesi doğru değildir. H. 41 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten daha önce vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 516.

Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 429. Kurtubî, *Tefsîr*'de rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis, Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, İbn Ömer, Süddî ve Kelbî'den rivayet edilmiştir." Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 51. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, İbn Ebî'd-Dünyâ, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, Taberî ve Beyhakî tarafından Ka'b'dan rivayet edildiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 98. İbn Ebî Hâtim, Sevrî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 69. İbn Kesîr bu hadisi

٩٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ التَّيْمِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي عُثْمَانَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ الْمَرْأَةَ الَّتِي فُتِنَ بِهَا الْمَلَكَانِ مُسِخَتْ، فَهِيَ هَذِهِ الْكَوْكَبُ الْحَمْرَاءُ يَعْنِي الزُّهَرَةَ.

98- Abdürrezzâk > İbnu't-Teymî[953] > Babası[954] > Ebû Osmân[955] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs şöyle demiştir: "İki meleği fitneye düşüren kadının şekli değiştirildi. Bundan dolayı şu kızıl gezegen yani Zühre odur."[956]

٩٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى، {مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} أَيْ لَيْسَ لَهُ فِي الْآخِرَةِ جَنَّةٌ عِنْدَ اللَّهِ.

99- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"And olsun ki onlar büyüyü satın alan kimsenin ahirette bir nasibi olmadığını muhakkak biliyorlardı"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yani Allah'ın katında ahirette ona cennet yoktur."[957]

Sevrî > Katâde, Zührî ve Ubeydullah b. Abdillah tarîkiyle rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 138.

953 O, Mu'temir b. Süleymân et-Teymî Ebû Muhammed el-Basrî'dir. et-Tüfeyl olarak lakaplandırılmıştır. Dokuzuncu tabakadan olup sikadır. H. 87 senesinde vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 263.

954 O, Süleymân b. Tarhân et-Teymî Ebû Mu'temir el-Basrî'dir. Teym'de ikâmet etmiş ve oraya nisbet edilmiştir. Dördüncü tabakadan olup sika ve âbiddir. Bk. *Takrîb*, I, 316.

955 O, Amr b. Sâlim Ebû Eslem/Süleym Ebû Osmân el-Ensârî el-Medenî'dir. Merv kadılığı yapmıştır. Dördüncü tabakadan olup makbuldür. Bk. *Takrîb*, I, 449.

956 İbn Kesîr bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 99. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Abd b. Humeyd'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 98. Taberî hadisi Ali ve Sevrî'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 429. Kurtubî de Ka'b'dan rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 52.

957 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 465; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 71; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 334; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 143. Ahmed b. Hanbel bu hadisi, Enes'ten nakletmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 45; Ebû Nuaym, *el-Hilye*, VI, 62. Heysemî hadisi Enes'ten nakledip şöyle demiştir: "Bu hadisi Ahmed ve Taberânî rivayet etmişlerdir ve ravileri sikadır." Bk. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 302.

١٠٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ الْحَسَنُ: لَيْسَ لَهُ دِينٌ.

100- Ma'mer'in rivayetine göre Hasan şöyle demiştir: "Onun bir dini yoktur."[958]

١٠١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} قَالَ: ثَوَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ.

101- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Eğer iman edip sakınmış olsalardı elbette Allah'ın sevabı daha hayırlı olurdu. Keşke bilselerdi"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah'ın katından gelen sevap/mükâfat."[959]

١٠٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ جَعْفَرٍ الْجَزَرِيِّ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ الْأَصَمِّ، قَالَ: سُئِلَ الْمُخْتَارُ الْكَذَّابُ: هَلْ يَرَى هَارُوتَ وَمَارُوتَ الْيَوْمَ أَحَدٌ؟ قَالَ: أَمَّا مُنْذُ ائْتَفَكَتْ[960] بَابِلُ ائْتِفَاكَتَهَا الْآخِرَةَ، فَإِنَّ أَحَدًا لَمْ يَرَهُمَا.

102- Abdürrezzâk > Ma'mer > Ca'fer el-Cezerî[961] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Yezîd b. Esam[962] şöyle demiştir: "el-Muhtâru'l-Kezzâb'a[963]

---

958 Taberî bu hadisi Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 452; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 143. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 103.

959 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 468. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 103. İbn Ebî Hâtim de hadisi benzer şekilde Ebu'l-Âliye'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 72.

960 Yani yıkılıp yok oldu, harabeye döndü. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, I, 98.

961 O, Ca'fer b. Burkân el-Kılâbî Ebû Abdillah er-Rakkî'dir. Sıdk sahibidir. Zührî'nin hadisinde vehme düşmüştür. H. 150 senesinde vefat etmiştir. Bu tarihten daha sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Ondan Buhârî *el-Edeb*'de, Müslim ve dört *Sünen* sahibi rivayette bulunmuştur. Bk. *Takrîb*, I, 129.

962 O, Amr b. Ubeyd b. Muâviye el-Bekkâî Ebû Avf el-Kûfî'dir. Rakka'da ikâmet etmiştir. O, mü'minlerin annesi Meymûne'nin kız kardeşinin oğludur. Üçüncü tabakadan olup sikadır. H. 103 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 326.

963 O, Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'dir. Babası sahâbenin önde gelenlerindendir. Hicret senesinde doğmuştur. Onun yapmış olduğu bir hadis rivayeti yoktur. Rivayetleri sağlam değildir. Fazilet ve hayır ehli kimselerden kabul edilmektedir. Mus'ab b. Zübeyr onu Kûfe'de h. 77 yılında öldürmüştür. Ondan bir şey rivayet

(Muhtâr es-Sekafî) "Hârût ve Mârût'u bugün gören var mı?" diye soruldu. O şöyle dedi: "Bâbil'in son defa altı üstüne geldiğinden beri kimse o iki meleği görmedi."[964]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا
وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾

104. Ey iman edenler! "Râinâ" (Yahudilere göre sövmek ve hakaret etmek anlamında bir sözdür) demeyin; "Unzurnâ" (bize doğru bak ya da bizi bekle ve yavaş ol demektir) deyin ve dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır.

١٠٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَالْكَلْبِيُّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا تَقُولُوا رَاعِنَا، وَقُولُوا انْظُرْنَا}.

103- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî, ***"Ey iman edenler! 'Râinâ!' demeyin; 'Unzurnâ' deyin ve dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: İnsanlar, "Bize kulak ver, bizi dinle" derlerdi. Yahudiler de geldiklerinde alay ederek aynı şeyi söylerlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ***"Ey iman edenler! 'Râinâ!' demeyin; 'Unzurnâ' deyin ve dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır."***[965]

---

edilmemesi gerekir. Çünkü o dalâlete uğrayan kimselerdendir. Bk. *el-İstîâb*, IV, 1464; *Lisânu'l-Mîzân*, VI, 7; *Mîzânu'l-İ'tidâl*, IV, 80.

964 Bu rivayete ulaşamadım.

965 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Atâ ve Mufaddal b. Fadâle'den mürsel olarak rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 73. Sevrî hadisi Atâ'dan rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr*, s. 8. İbn Kesîr, Mücâhid'den nakletmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 149. Taberî de Katâde'den Abdürrezzâk tarîkiyle nakletmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 470. Yine Süyûtî de *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da Katâde'den nakletmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 104.

مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿١٠٥﴾ مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٠٦﴾

105. Kitap ehli olan kâfirler de müşrikler de Rabbinizden üzerinize hiçbir hayrın indirilmesini istemezler. Allah ise rahmetini dilediğine has kılar. Allah büyük lütuf sahibidir. 106. Biz bir âyeti nesheder yahut unutturursak ya ondan daha hayırlısını ya da onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilmez misin?

١٠٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَالْكَلْبِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا} قَالَ: كَانَ اللَّهُ يُنْسِخُ نَبِيَّهُ مَا شَاءَ، وَيُنْسِي مَا شَاءَ.

104- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde ve Kelbî, ***"Biz bir âyeti nesheder yahut unutturursak"*** âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "Allah, Peygamberi'nin zihninden dilediğini neshediyor, dilediğini de unutturuyordu."[966]

١٠٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ، وَقَالَ قَتَادَةُ: وَأَمَّا قَوْلُهُ: {نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا} فَيَقُولُ: آيَةٌ فِيهَا تَخْفِيفٌ، فِيهَا رُخْصَةٌ، فِيهَا أَمْرٌ، فِيهَا نَهْيٌ.

105- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ondan daha hayırlısını ya da onun benzerini getiririz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Öyle bir âyettir ki içinde hafifletme, kolaylaştırma, emir ve yasak vardır."[967]

---

966 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 476; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 68. İbn Kesîr bu hadisi Katâde'den aynı lafız ve isnadla rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 150.

967 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 479; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 74; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 150. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Ebû Davud ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 105.

١٠٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا هُشَيْمٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي يَعْلَى بْنُ عَطَاءٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ رَبِيعَةَ بْنِ قَايِفٍ الثَّقَفِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ سَعْدَ بْنَ أَبِي وَقَّاصٍ، يَقُولُ: مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نَنْسَاهَا قَالَ: فَقُلْتُ: إِنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيِّبِ يَقْرَؤُهَا: أَوْ تُنْسَهَا، قَالَ: فَقَالَ سَعْدٌ: إِنَّ الْقُرْآنَ لَمْ يَنْزِلْ عَلَى ابْنِ الْمُسَيِّبِ، وَلَا عَلَى آلِ الْمُسَيِّبِ قَالَ اللهُ تَعَالَى: {سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسَى}، وَقَالَ: {وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ}.

106- Abdürrezzâk > Hüşeym[968] > Ya'lâ b. Atâ[969] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kâsım b. Rebîa b. Kâyif es-Sekafî[970] şöyle demiştir: Sa'd b. Ebî Vakkâs, "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نَنْسَاهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَا/***Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutursak"*** şeklinde okuyordu. Ben, "Saîd b. Müseyyeb 'تنسها/tunsehâ' şeklinde okuyor" deyince Sa'd şöyle dedi: Kur'ân, İbn Müseyyeb'e de onun ailesine de inmedi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسٰى/***Sana okutup ezberleteceğiz de artık unutmayacaksın."***[971] "وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ/***Unuttuğun zaman Rabbini zikret."***[972]

أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿١٠٧﴾ أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ

968 O, Hüşeym b. Beşîr İbnu'l-Kâsım b. Dînâr es-Sülemî Ebû Muâviye b. Ebî Hâzım el-Vâsıtî'dir. Sika ve sağlamdır ancak çok fazla tedlise düşmüştür. Bk. *Takrîb*, II, 320.

969 O, Ya'lâ b. Atâ el-Âmirî'dir. Ona aynı zamanda el-Leys et-Tâîfî denilmektedir. Dördüncü tabakadan olup sikadır. H. 120 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, II, 378.

970 O, Kâsım b. Abdillah b. Rebîa b. Kâyif es-Sekafî'dir. Muhtemelen dedesine nispet edilmiştir. Üçüncü tabakadan olup makbuldür. Bk. *Takrîb*, II, 117.

971 A'lâ 87/6.

972 Kehf 18/24. Hâkim bu hadisi Sa'd'dan rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahihtir." Bk. Hâkim, *Müstedrek*, II, 142; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 471; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 74; Begavî, *Tefsîr*, I, 80; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 68. İbn Kesîr hadisi Abdürrezzâk tarîkiyle rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 105. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Ebû Davud, Nesâî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 101. Hâkim de hadisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan rivayet etmiş ve sahih kabul etmiştir.

﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٠٩﴾

107. Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Allah'tan başka hiçbir dostunuz ve hiçbir yardımcınız yoktur. 108. Yoksa siz de önceden Musa'dan istendiği gibi peygamberinizden istemeye mi kalkışacaksınız? Kim imanı karşılığında küfrü alırsa doğru yoldan sapıtmış olur. 109. Ehl-i Kitap'tan birçoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek isterler. Allah'ın emri gelinceye kadar affedip bağışlayın. Şüphesiz Allah her şeye gücü yetendir.

١٠٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ} قَالَ: هُوَ كَعْبُ بْنُ الْأَشْرَفِ.

107- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, **"Ehl-i Kitap'tan birçoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek isterler"** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O kişi, Ka'b b. Eşref'tir."[973]

١٠٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ} قَالَ: نَسَخَتْهَا قَوْلُهُ: {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ}.

---

973 Taberî bu hadisi Zührî'den nakletmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 487; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 76; İbn Abbâs, *Tefsîr*, I, 47; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 347; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 153. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Zührî, Katâde ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 107. İbn Ebî Hâtim de hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis benzer şekilde Katâde, Süddî ve Rebî' b. Enes'ten rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 76.

108- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah'ın emri gelinceye kadar affedip bağışlayın. Şüphesiz Allah her şeye gücü yetendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Bu âyeti Allah'ın şu sözü nesh etmiştir: ***"Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün."***[974][975]

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ
اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ
كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
﴿١١١﴾ بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا
خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١١٢﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى
عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ
كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١١٣﴾ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ
يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا
خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١١٤﴾

110. Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. Nefisleriniz için önden ne hayır gönderirseniz Allah nezdinde onu bulacaksınız. Şüphesiz Allah ne yaptığınızı çok iyi görendir. 111. (Yahudiler) "Yahudilerden" veya (Hıristiyanlar) "Hıristiyanlardan başkası asla cennete giremez." dediler. Bu onların kuruntularıdır. De ki: "Doğru kimselerseniz delilinizi getirin!" 112. Hayır! (Dedikleri gibi değil.) Kim ihsan edici olarak yüzünü Allah'a teslim ederse işte ona Rabbi katından ecri verilecektir. Onlar için korku

---

974 Tevbe 9/5.

975 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 190; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 349. İbn Kesîr bu hadisi nakletmiş ve Katâde'ye isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 107. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim, İbn Merdûye ve Taberî'ye isnad etmiştir. Beyhakî de *Delâilü'n-Nübüvve*'de hadisi İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve,* I, 107.

yoktur ve onlar üzülmezler de. 113. Yahudiler "Hıristiyanlar bir şeye sahip değillerdir" dediler. Hıristiyanlar da "Yahudiler bir şeye sahip değillerdir" dediler. Hâlbuki hepsi de kitabı okurlar. Bilmeyenler de tıpkı onların dedikleri gibi söylediler. Artık Allah, anlaşmazlığa düştükleri bu hususta kıyamet günü aralarında hüküm verecektir. 114. Allah'ın mescitlerinde Allah'ın isminin anılmasını yasaklayanlardan ve onların harap olmalarına çalışanlardan daha zalim kim olabilir? Böyleleri oralara ancak korka korka girebilirler. Onlar için dünyada rezillik vardır. Ahirette de en büyük azap yine onlaradır.

١٠٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا} قَالَ: هُوَ بُخْتُنَصَّرَ وَأَصْحَابُهُ، حَرَّقُوا بَيْتَ الْمَقْدِسِ، وَأَعَانَهُ عَلَى ذَلِكَ الْيَهُودُ، وَالنَّصَارَى قَالَ اللهُ: {أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ} وَهُمُ النَّصَارَى، لَا يَدْخُلُونَ الْمَسْجِدَ إِلَّا مُسَارَقَةً، إِنْ قُدِرَ عَلَيْهِمْ عُوقِبُوا، {لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ} قَالَ: يُعْطُونَ الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ، وَهُمْ صَاغِرُونَ.

109- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah'ın mescitlerinde Allah'ın isminin anılmasını yasaklayanlardan ve onların harap olmalarına çalışanlardan daha zalim kim olabilir?"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Bu kişiler, Buhtunnasr ve taraftarlarıdır. Zira onlar, Beytü'l-Makdis'i yaktılar. Yahudiler ve Hıristiyanlar da bu konuda onlara yardım ettiler. Allah, ***"Böyleleri oralara ancak korka korka girebilirler"*** buyurmuştur. Bu Hıristiyanlar, mescide ancak gizlice girerler. Ele geçirilirlerse ağır şekilde cezalandırılırlar. ***"Onlar için dünyada rezillik vardır."*** Zelil bir şekilde elleriyle cizye verirler.[976]

976 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 498; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 71; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 24; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 123; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 156. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin Süddî'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 108. Kurtubî hadisi Abdürrezzâk'ın rivayet ettiği gibi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 77; Begavî, *Tefsîr*, I, 54. İbn Kesîr de Katâde'den rivayet etmiş ve onun şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hristiyanlara indi. Çünkü onlar, Buhtunnasr'a yardım ettiler." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 6. Ben diyorum ki: Buhtunnasr'ın

١١٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ، وَقَالَ قَتَادَةُ، عَنِ ابْنِ الْمُسَيِّبِ: صَلَّوْا بِمَكَّةَ بَعْدَ مَا قَدِمُوا الْمَدِينَةَ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا نَحْوَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ.

110- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Müseyyeb şöyle demiştir: "Müslümanlar, Mekke'den Medîne'ye geldikten on altı ay sonraya kadar Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldılar."[977]

Mesîh'ten önce olduğu konusunda şüphe yoktur. Râzî şöyle demiştir: "Siyer ilmi âlimleri arasında Buhtunnasr'ın Mesîh doğmadan önce olduğu konusunda ihtilâf yoktur." Vâhidî bu ifadeyi biraz daha ileriye taşıdı ve Mesîh'in doğumundan 933 yıl önce olduğunu zikretti. İbn Abbâs ve Katâde'nin Hıristiyanların yardımından kastettikleri muhtemelen şudur: "Bu Rûmların yapmış olduğu bir yardımdır. Çünkü Hristiyanlığın sancağını onlar taşımaktadırlar." *Bahru'l-Muhît*'te İbn Abbâs, Katâde ve Süddî'den nakledilen Beytü'l-Makdis'in tahribi ile ilgili rivayete göre, o zaman İsrâiloğulları katledilmiştir. Vâhidî, İbn Abbâs'tan rivayetle, Roma imparatorluğu ve onların Hıristiyan destekçileri için indirildiğini rivayet etmiştir. Çünkü onlar, İsrâiloğulları ile savaştılar, onların askerlerini öldürdüler ve onların zürriyetlerine küfrettiler. Tevrat'ı yaktılar ve Beytü'l-Makdis'i yakıp yıktılar. Bu olay Mesîh'in doğumundan yetmiş yıl sonradır. Kurtubî şöyle demiştir: "Doğrusu kıyamet gününe kadar bütün mescitlerin yasaklanmasıdır. Çünkü lafız genel bir lafızdır. Sonra cemî' sîgasında gelmiştir ve bu lafzı bazı mescitlere ve bazı şahıslara tahsis etmek zayıftır." Vâhidî, İbn Abbâs'tan şöyle rivayet etmiştir: "Bu âyet, Mekkeli müşrikler hakkında nâzil olmuştur." İbn Abbâs burada Hudeybiye kıssasına işarette bulunmuştur. İbn Kesîr âyetin nâzil olma sebebi ile ilgili Katâde'nin rivayetini tercih etmiştir. Yani Rumların Beytü'l-Makdis'i yıkmaları üzerine âyet nâzil olmuştur. Çünkü Kureyş, Beytu'l-Harâm'ı yıkma girişinde bulunmamıştır. Şeyh Muhammed Abduh bu konudaki diğer rivayetleri de toplayıp şöyle demiştir: "Âyetin her iki durum üzerine inmiş olması doğrudur. Âyet ya Allah'ın mescidini yasaklayan Mekkeli müşrikler ya da mescitleri yakıp yıkan Romalı müşrikler hakkında nâzil olmuştur."
Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 500; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 79; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 157; Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 21. İbn Ebî Hâtim hadisi Abdürrezzâk'tan nakletmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 80; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 79. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 108.

977 Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberânî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 142; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 171. Dârekutnî, Berâ b. Âzib'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* on altı ay Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı."

١١١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ: وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: ثَمَانِيَةَ عَشَرَ شَهْرًا.

111- Ma'mer'in rivayetine göre Zührî şöyle demiştir: "On sekiz ay (Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldılar)."[978]

١١٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا إِسْرَائِيلُ بْنُ يُونُسَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ، قَالَ: لَمَّا قَدِمَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى نَحْوَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا أَوْ قَالَ: سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا، وَكَانَ يُحِبُّ أَنْ يُحَوَّلَ نَحْوَ الْكَعْبَةِ، فَنَزَلَتْ: {قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ}، فَصُرِفَ إِلَى الْكَعْبَةِ، فَمَرَّ رَجُلٌ صَلَّى مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى نَفَرٍ مِنَ الْأَنْصَارِ وَهُمْ يُصَلُّونَ نَحْوَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ، فَقَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ صَلَّى إِلَى الْكَعْبَةِ، فَانْحَرَفُوا نَحْوَ الْكَعْبَةِ قَبْلَ أَنْ يَرْكَعُوا، وَهُمْ فِي صَلَاتِهِمْ.

112- Abdürrezzâk > İsrâil b. Yûnus[979] > Ebû İshâk isnadıyla rivayet edildiğine göre, Berâ b. Âzib şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* (Medîne'ye) gelince Beytü'l-Makdis'e doğru on altı ay namaz kıldı. -Veya şöyle dedi: On yedi ay.- Kâbe'ye döndürülmeyi istiyordu. Bundan dolayı ***"Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşnut olacağın kıbleye çevireceğiz"***[980] âyeti indirildi. Bunun üzerine Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* Kâbe'ye döndü. Akabinde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in arkasında *(Kâbe'ye doğru)* namaz kılan bir adam, Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılan bir Ensâr topluluğuna rastladı. Onlara "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* Kâbe'ye doğru namaz kıldı" deyince Ensâr topluluğu, namazda iken rükû etmeden önce Kâbe'ye yöneldiler.[981]

---

978 Ebî Hâtim el-Büstî bu hadisi Hâfız'ın rivayet ettiği gibi rivayet etmiştir. Bk. Hâfız, *el-Feth*, VIII, 171; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 14.

979 O, İsrâil b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebîî el-Hemedânî Ebû Yûsuf el-Kûfî'dir. Delilsiz bir şekilde itham edilmiştir. H. 60 senesinde vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, I, 516.

980 Bakara 2/144.

981 Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 171; Îmân, X, 95; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 26. İbn Kesîr bu hadisi nakletmiş ve Buhârî'ye isnad etmiştir. Bk. *Tefsîr*, I, 189. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Buhârî, Müslim, Ebû Davud, Tirmizî, Nesâî, Taberî ve Beyhakî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-*

وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿١١٥﴾
وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ
﴿١١٦﴾ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ
﴿١١٧﴾ وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ كَذَلِكَ قَالَ
الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ
﴿١١٨﴾ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ
﴿١١٩﴾ وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ
هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا
لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿١٢٠﴾ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ
تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٢١﴾

115. Doğu da batı da Allah'ındır. Bundan dolayı nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır. Şüphe yok ki Allah Vâsi'dir (cömertliği ve ihsanı bütün yarattıklarına yetecek kadar geniştir) her şeyi çok iyi bilendir. 116. Onlar "Allah oğul edindi" dediler. O münezzehtir. Tam aksine göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Hepsi O'na boyun eğer. 117. Göklerin ve yerin yaratıcısı O'dur. Bir şeyin olmasına dair hüküm verirse ona yalnızca "Ol" der, o da oluverir. 118. Bilmeyenler, "Allah bizimle konuşmalı yahut bize bir âyet gelmeli değil mi?" dediler. Onlardan öncekiler de tıpkı onlar gibi böyle söylemişlerdi. Kalpleri birbirine ne kadar da benzemiş. Biz yakîn bir bilgi sahibi olmak isteyenlere âyetleri iyice açıklamışızdır. 119. Şüphe yok ki Biz seni hak ile müjdeleyici ve korkutucu olarak gönderdik. Sen, cehennemliklerden sorumlu tutulmazsın. 120. Yahudiler de Hıristiyanlar da sen onların dinlerine uymadıkça asla senden hoşnut olmazlar. De ki: Allah'ın hidayeti (var

---

Dürrü'l-Mensûr, I, 141; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*'ta tercih edilen görüşün "Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* on altı ay Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı" rivayeti olduğunu zikretmiştir.

ya) işte doğru yol ancak O'dur. And olsun ki sana gelen bunca ilimden sonra onların hevalarına uyacak olursan Allah'tan seni koruyacak hiçbir dostun ve hiçbir yardımcın olmaz. 121. Kendilerine kitab verdiğimiz kimseler, onu gereği gibi okurlar, işte bunlar O'na iman ederler. Her kim onu inkâr ederse işte onlar zarara uğrayanların ta kendileridir.

١١٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَمَنْصُورُ بْنُ الْمُعْتَمِرِ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ} قَالَ: حَقُّ تِلَاوَتِهِ أَنْ تُحِلَّ حَلَالَهُ، وَتُحَرِّمَ حَرَامَهُ، وَلَا تُحَرِّفْهُ عَنْ مَوَاضِعِهِ.

113- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Mansûr b. Mu'temir[982] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd, ***"Kendilerine kitab verdiğimiz kimseler, onu gereği gibi okurlar"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Gereği gibi hakkıyla okumak, helâlini helâl kabul etmen, haramını haram sayman, yer ve anlamlarını değiştirmemendir."[983]

يَابَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿١٢٢﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿١٢٣﴾ وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ ﴿١٢٤﴾

---

982 O, Mansûr b. Mu'temir b. Abdillah es-Sülemî'dir. Sika ve sağlamdır. Tedlise düşmemiştir. A'meş'in tabakasındandır. H. 132 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 276-177.

983 Abdürrezzâk, *Musannef*, IX, 116; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 519-520. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 81. Kurtubî hadisi benzer şekilde rivayet etmiş sonra şöyle demiştir: "Bu hadis, İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'dan rivayet edilmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 95. İbn Kesîr hadisi nakletmiş ve İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'a isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 99. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, Hâkim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 211.

122. Ey İsrâiloğulları! Size ihsan ettiğim nimetimi ve benim sizi gerçekten âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın. 123. Kimsenin kimseye bir fayda sağlayamayacağı, kimseden fidyenin kabul edilmeyeceği, hiçbir şekilde şefaatin kimseye fayda vermeyeceği bir günden sakının. (O gün) onlara yardım da edilmez. 124. Hani Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan etmişti. O da bunları eksiksiz yerine getirmişti. "Ben seni insanlara imam (başkan ve uyulacak önder) yapacağım" demişti. O "Soyumdan gelenler arasından da" demişti. Allah "Ahdim zalimlere erişmez" buyurmuştu.

١١٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ: عَمَّنْ سَمِعَ الْحَسَنَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ} قَالَ: ابْتَلَاهُ بِذَبْحِ وَلَدِهِ، وَبِالنَّارِ، وَالْكَوَاكِبِ، وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرِ.

114- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Hani Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan etmişti. O da bunları eksiksiz yerine getirmişti"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onu oğlunu kurban etmekle, ateşle, yıldızlarla, güneş ve ayla imtihan etti."[984]

١١٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: ابْتَلَاهُ اللهُ بِالنَّارِ.

115- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah, onu ateşle sınamıştır."[985]

---

984 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 527; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 82; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 275. İbn Kesîr bu hadisi *Tefsîr*'de rivayet etmiş ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 66. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Şeybe ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71. İbn Ebî Hâtim hadisi benzer şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 82. Ebû Hayyân âyette geçen "كَلِمَات/kelimât" lafzının mânası ile ilgili on üç rivayet nakletmiştir ve bu rivayetler arasında Abdürrezzâk'ın Hasan'dan yaptığı rivayeti tercihe şayan görmüştür.

985 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*'de bu hadisi benzer şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 119.

١١٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ} قَالَ: ابْتَلَاهُ اللهُ بِالطَّهَارَةِ: خَمْسٌ فِي الرَّأْسِ، وَخَمْسٌ فِي الْجَسَدِ، فِي الرَّأْسِ: السِّوَاكُ، وَالِاسْتِنْشَاقُ، وَالْمَضْمَضَةُ، وَقَصُّ الشَّارِبِ، وَفَرْقُ الرَّأْسِ، وَفِي الْجَسَدِ خَمْسَةٌ: تَقْلِيمُ الْأَظْفَارِ، وَحَلْقُ الْعَانَةِ، وَالْخِتَانُ، وَالِاسْتِنْجَاءُ مِنَ الْغَائِطِ، وَالْبَوْلِ، وَنَتْفُ الْإِبِطِ.

116- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"Hani Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan etmişti. O da bunları eksiksiz yerine getirmişti"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, onu başta beş, bedende beş defa temizlik yapmakla imtihan etti. Başta temizlik, misvak kullanmak, istinşak (burnu temizleme), mazmaza (ağzı temizleme), bıyığı kesme ve saçları ayırmadır. Bedendeki temizlik de beş adet olup tırnakları kesmek, kasık kıllarını tıraş etmek, sünnet olmak, büyük ve küçük abdestten sonra istincâ yapmak (su ile temizlenmek) ve koltuk altı kıllarını temizlemektir."[986]

١١٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: سَعِيدُ بْنُ مَنْصُورٍ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ} قَالَ: الْبَهَائِمُ إِذَا اشْتَدَّتِ الْأَرْضُ قَالَتِ الْبَهَائِمُ: هَذَا مِنْ أَجْلِ عُصَاةِ بَنِي آدَمَ، لَعَنَ اللهُ عُصَاتَهُمْ.

117- Saîd b. Mansûr[987] > İsmâil[988] > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti***

---

986 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 524; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 82; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 81. Kurtubî bu âyetin tefsiri ile ilgili görüşleri zikredip şöyle demiştir: "Abdürrezzâk'ın zikrettikleri bundan daha sahihtir." Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 444. İbn Kesîr bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve ayrıca Müslim'in Âişe *radıyallahu anhâ*'dan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 165. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbnu'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 111. Hadisi Beyhakî, *Sünen*'de İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. İbn Ebî Şeybe de *Musannef*'te Âişe, Ammâr b. Yâsir ve Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. *Musannef*, I, 195.

987 O, Saîd b. Mansûr b. Şu'be Ebû Osmân el-Horâsânî'dir. Mekke'de ikâmet etmiştir. Sikadır ve musanniftir. Onuncu tabakadandır. H. 227 senesinde vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, I, 306.

988 O, İsmâil b. İbrahim b. Miksem el-Esedî -Esedoğullarının azadlı kölesidir- Ebû

Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lanet eder hem de bütün lanet etme konumunda olanlar lanet ederler"[989] âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Lanet edenler,) hayvanlardır. Yeryüzünde kuraklık ve kıtlık meydana gelince hayvanlar, 'Bu, Âdemoğullarının günahkârlarından dolayı meydana gelmiştir. Allah onların günahkârlarını lanetlesin' derler."[990]

١١٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنِي الْحَكَمُ بْنُ أَبَانَ، عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ أَبِي بَزَّةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، مِثْلَهُ.

118- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hakem b. Ebân > Kâsım b. Ebî Bezze[991] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs'tan benzeri rivayet edilmiştir.[992]

١١٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، مِثْلَهُ.

119- Abdürrezzâk > Sevrî > Muhammed b. Müseyyeb[993] > Ebû Sâlih[994] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs'tan benzeri rivayet edilmiştir.[995]

Bişr el-Basrî'dir. İbn Uleyye olarak şöhret bulmuştur. Sika ve hâfızdır. H. 193 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb,* I, 66.

989 Bakara 2/159.

990 Taberî bu hadisi Mücâhid'den nakletmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 33; Begavî, *Tefsîr*, I, 113; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 186. İbn Kesîr bu hadisi ve aynı şekilde bir kâfire lanet okuma ile ilgili âlimlerin rivayetlerini nakletmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 200. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 162.

991 O, Kâsım b. Ebî Bezze el-Mekkî'dir. Benî Mahzûm'un azadlı kölesidir. Kârîdir ve beşinci tabakadan olup sikadır. H. 115 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten önce vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb,* I, 115.

992 Öncekine bakınız.

993 O, Muhammed b. Müseyyeb b. Hazn el-Kuraşî el-Medenî'dir. Babasından hadis rivayet etmiştir. Ondan ise Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, oğlu İmrân ve başkaları rivayet etmişlerdir. Bk. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 262.

994 O, Mîzân el-Basrî Ebû Sâlih'tir. Üçüncü dereceden olup makbuldür. Künyesi ile meşhurdur. Bk. *Takrîb,* I, 516.

995 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 531.

١٢٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ} قَالَ: لَا يَنَالُ عَهْدَ اللهِ فِي الْآخِرَةِ الظَّالِمُونَ، فَأَمَّا فِي الدُّنْيَا فَقَدْ نَالَهُ الظَّالِمُ، فَأَمِنَ بِهِ، وَأَكَلَ، وَأَبْصَرَ، وَعَاشَ.

120- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah 'Ben seni insanlara imam (başkan ve uyulacak önder) yapacağım' demişti. O 'Soyumdan gelenler arasından da' demişti. Allah 'Ahdim zalimlere erişmez' buyurmuştu"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Zalimler, ahirette benim himaye ahdimi elde edemezler. Dünyada ise zalim ona kavuşmuş, onun sayesinde güvende olmuş, yemiş, bakıp anlamış ve yaşamıştır."[996]

وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ﴿١٢٥﴾

125. Hani biz o evi (Kâbe'yi) insanlar için bir dönüş ve güven yeri kılmıştık. Siz de İbrahim'in makamından bir namazgâh edinin. İbrahim'e ve İsmâil'e de "Evimi tavaf edenler, itikâfa girenler, rükû ve secde edenler için titizlikle temizleyin" diye ahdetmiştik.

١٢١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ: {وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى} قَالَ: مَقَامُهُ عَرَفَةُ، وَجَمْعٌ وَمِنًى، وَلَا أَعْلَمُهُ إِلَّا وَقَدْ ذَكَرَ مَكَّةَ.

121- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Siz de İbrahim'in makamından bir namazgâh edinin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onun makamı

---

996 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 22; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 84. Kurtubî bu hadisi nakletmiş ve Zeccâc'a isnad edip şöyle demiştir: "Hasen bir hadistir." Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 108. İbn Kesîr bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Benzer şekilde Nehaî, Atâ, Hasan ve İkrime'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 167. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 118.

Arafat, Cem' (Müzdelife) ve Minâ'dır. Onun sadece Mekke'yi zikretmiş olduğunu biliyorum."[997]

١٢٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ: {وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا} قَالَ: لَا يَقْضُونَ مِنْهُ وَطَرًا.

122- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Hani Biz o evi (Kâbe'yi) insanlar için bir dönüş ve güven yeri kılmıştık"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Oradan arzularına, gayelerine tam ulaşamadan ayrılırlar (doyamazlar)."[998]

١٢٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ} قَالَ: مِنَ الشِّرْكِ، وَعِبَادَةِ الْأَوْثَانِ.

123- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İbrahim'e ve İsmâil'e de 'Evimi tavaf edenler, itikâfa girenler, rükû ve secde edenler için titizlikle temizleyin' diye ahdetmiştik"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şirkten ve putlara tapılmasından."[999]

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٢٦﴾

---

997 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 536; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 381; Sevrî, *Tefsîr*'de bu hadisi benzer şekilde Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 6.

998 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 188; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 533. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Uyeyne ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 118; Beyhakî, *Sünen*, I, 118; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 120. Bu hadisi benzer şekilde İbn Ebî Hâtim rivayet edip şöyle demiştir: "Ebu'l-Âliye, Saîd b. Cübeyr, Atâ, Mücâhid, Hasan, Atiyye, Rebî' b. Enes, Süddî ve Dahhâk'tan rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 84. İbn Kesîr de İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 168.

999 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 539. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 121. Kurtubî hadisi Mücâhid ve Zührî'den nakletmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 114; Ebû Hayyân da Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Atâ ve Mukâtil'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 382.

126. İbrahim de demişti ki: "Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap, halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle." Allah buyurdu ki: Kim inkâr ederse onu az bir süre faydalandırır, sonra onu cehennem azabına sürüklerim. Ne kötü varılacak yerdir orası!

١٢٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا}: قَالَ النَّبِيُّ: إِنَّ النَّاسَ لَمْ يُحَرِّمُوا مَكَّةَ، وَلَكِنَّ اللهَ حَرَّمَهَا، فَهِيَ حَرَامٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَإِنَّ أَعْتَى النَّاسِ عَلَى اللهِ ثَلَاثَةٌ: رَجُلٌ قَتَلَ فِي الْحَرَمِ، وَرَجُلٌ قَتَلَ غَيْرَ قَاتِلِهِ، وَرَجُلٌ أَخَذَ بِذُحُولِ أَهْلِ الْجَاهِلِيَّةِ.

124- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"İbrahim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Mekke'yi insanlar haram belde yapmadı, ancak Allah haram belde kıldı. Bu nedenle orası, kıyamet gününe dek haram beldedir. İnsanların Allah'a karşı en çok haddini aşanı ve küstahı, üç kişidir: Harem'de cinayet işleyen kişi, katilinden başkasını öldüren kişi ve cahiliye halkının intikamını alan kişi."***[1000]

وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٢٧﴾

127. Hani İbrahim ve İsmâil o evin temellerini birlikte yükseltiyor (ve şöyle diyor)lardı: "Rabbimiz! Bizden kabul buyur. Şüphesiz sen işitensin, hakkıyla bilensin."

١٢٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ} قَالَ: الْقَوَاعِدُ الَّتِي كَانَتْ قَوَاعِدَ الْبَيْتِ قَبْلَ ذَلِكَ.

1000 Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ezrakî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 122. Ezrakî bu hadisi *Târîhu Mekke*'de Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'den rivayet etmiştir. Bk. Ezrakî, *Târîhu Mekke*, I, 198. Kurtubî de İbn Abbâs'tan merfû olarak benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 118.

125- Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > Saîd b. Cübeyr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"Hani İbrahim ve İsmâil o evin temellerini birlikte yükseltiyorlardı"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bundan önce atılmış olan temellerini."[1001]

١٢٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُبَيْدَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبٍ الْقُرَظِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَيْتَ شِعْرِي مَا فَعَلَ أَبَوَايَ؟ لَيْتَ شِعْرِي مَا فَعَلَ أَبَوَايَ؟ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَنَزَلَتْ: {إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ} قَالَ: فَمَا ذَكَرَهَا حَتَّى تَوَفَّاهُ اللهُ.

126- Abdürrezzâk > Sevrî > Musa b. Ubeyde[1002] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* üç defa şöyle buyurdu: ***"Keşke anne-babamın ne yaptığını bilseydim!"*** Bunun üzerine ***"Şüphesiz Biz seni hak ile, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin"***[1003] âyeti indirildi. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* de Allah ruhunu alıncaya dek bu sözleri bir daha zikretmedi.[1004]

1001 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 547; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 120; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 387; Hâfız, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 824. Şevkânî bu hadisi *Fethu'l-Kadîr*'de rivayet etmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 123; Ezrakî, *Târîhu Mekke*, I, 39.

1002 O, Musa b. Ubeyde b. Neşît b. Ömer b. el-Hâris ez-Zebedî Ebû Abdilazîz el-Medenî'dir. Zayıf bir ravidir, özellikle de Abdullah b. Dînâr'dan yaptığı rivayetlerde daha da zayıftır. Âbiddir. Altıncı tabakanın küçüklerindendir. Bk. *Takrîb*, II, 286.

1003 Bakara 2/119. Âyet te'hir edilmiştir.

1004 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 516; İbn Atiyye, *Tefsîr*, I, 406; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 368; Kurtubî bu hadisi Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ve İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 92. Aynı şekilde Süyûtî hadisi Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ve İbn Abbâs'tan rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadis mürseldir ve isnadı zayıftır." Sonra hadisi Taberî > Davud b. Ebî Âsım tarîkiyle merfû olarak rivayet zikredip şöyle demiştir: "Mu'daldır ve zayıftır. Hüccet değeri yoktur." İbn Kesîr bu hadisi Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 126. Begavî, İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 101. Vâhidî hadisi isnadıyla rivayet etmiştir. Bk. Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 24.

١٢٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ أَبِي الْهُذَيْلِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {مَثَابَةً لِلنَّاسِ} قَالَ: يَحُجُّونَ، ثُمَّ يَحُجُّونَ، لَا يَقْضُونَ مِنْهُ وَطَرًا.

127- Abdürrezzâk > Sevrî > Ebu'l-Hüzeyl[1005] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr, ***"Hani biz o evi (Kâbe'yi) insanlar için bir dönüş ve güven yeri kılmıştık. Siz de İbrahim'in makamından bir namazgâh edinin. İbrahim'e ve İsmâil'e de 'Evimi tavaf edenler, itikâfa girenler, rükû ve secde edenler için titizlikle temizleyin' diye ahdetmiştik"***[1006] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ona (Kâbe'ye) hac yaparlar sonra yine hac yaparlar ama ona doyamazlar."[1007]

١٢٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ} قَالَ: الْحَجُّ كُلُّهُ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ.

128- Abdürrezzâk > İbn Cüreyc[1008] > Atâ[1009] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"İbrahim'in makamı"***[1010] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Haccın tamamı, İbrahim *aleyhisselâm*'ın makamıdır."[1011]

1005 O, Gâlib b. Hüzeyl el-Evdî el-Kûfî'dir. Sıdk sahibidir. Beşinci tabakadan olup Râfizî olmakla itham edilmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 104.

1006 Bakara 2/125.

1007 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 533. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiş sonra şöyle demiştir: "Bu hadis, Ebu'l-Âliye, Saîd b. Cübeyr, Atâ, Mücâhid, Hasan, Atiyye, Rebî' b. Enes, Süddî ve Dahhâk'tan rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 74. İbn Kesîr bu hadisi nakletmiştir ve Saîd b. Cübeyr'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 99. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da benzer şekilde zikredip Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 118.

1008 O, Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Ümevî'dir. Mekkelilerin azadlı kölesidir. Sika ve fazilet sahibi bir fakîhtir. Teslise düşmüştür. Altıncı derecden olup mürsel hadis rivayet etmektedir. H. 150 yılından sonra vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, I, 520.

1009 O, Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kuraşî'dir. Sika ve fazilet sahibi bir fakihtir. Ancak mürsel rivayette bulunmuştur. Üçüncü tabakadandır. Yaygın rivayete göre h. 114 yılında vefat etmiştir. Onun ömrünün sonuna doğru hafızasının bozulduğu rivayet edilmektedir ancak bu doğru değildir. Bk. *Takrîb*, II, 22.

1010 Bakara 2/125.

1011 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 533. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 118. İbn Ebî Hâtim hadisi benzer şekilde İbn Cüreyc'den rivayet

رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٢٨﴾

128. "Rabbimiz ikimizi de sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da yalnız sana teslim olmuş bir ümmet (yarat) ve bize menâsikimizi göster. Tevbelerimizi kabul et. Çünkü sen tevbeleri çok kabul edensin. (Mü'minleri) hakkıyla esirgeyensin."

١٢٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا قَالَ: أَرِنَا مَنْسَكَنَا وَحَجَّنَا.

129- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bize menâsikimizi göster"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Haccımızı, ibadet yeri ve yolumuzu bize göster."[1012]

١٣٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنِي الثَّوْرِيُّ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا قَالَ: مَذَابِحَنَا.

130- Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Cüreyc isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ[1013], ***"Bize menâsikimizi göster"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kurban kesim yerlerimizi göster."[1014]

---

etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 174. İbn Kesîr de benzer şekilde rivayet etmiş ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Cüreyc'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 167.

1012 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 533; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 389; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 168; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 128; Fîrûzâbâdî, *Tenvîrü'l-Mikyâs*, I, 57.

1013 O, İbn Ebî Rebâh'tır.

1014 Sevrî, *Tefsîr*, s. 9; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 552; Ezrakî, *Târîhu Mekke*, I, 36; Begavî, *Tefsîr*, I, 94; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 389; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 183. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde Mücâhid'den rivayet etmiş sonra şöyle demiştir: "Bu hadisin bir benzeri Atâ ve Katâde'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, XV, 88. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ezrakî'nin Mücâhid'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 38.

١٣١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ التَّيْمِيِّ، عَنْ كَثِيرِ بْنِ زِيَادٍ، قَالَ: سَأَلْتُ الْحَسَنَ عَنِ الْحَنِيفِيَّةِ، فَقَالَ: هُوَ حَجُّ هَذَا الْبَيْتِ قَالَ ابْنُ التَّيْمِيِّ: وَأَخْبَرَنِي جُوَيْبِرٌ، عَنِ الضَّحَّاكِ بْنِ مُزَاحِمٍ مِثْلَهُ.

131- Abdürrezzâk > İbnu't-Teymî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kesîr b. Ziyâd[1015] şöyle demiştir: Hasan'a hanifliği sordum. Şöyle dedi: "O, bu evi haccetmektir."

İbnu't-Teymî > Cüveybir[1016] isnadıyla Dahhâk b. Müzâhim[1017]'den de benzeri rivayet edilmiştir.[1018]

١٣٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى، عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: صَلَّى جِبْرِيلُ بِإِبْرَاهِيمَ الظُّهْرَ، وَالْعَصْرَ بِعَرَفَاتٍ، ثُمَّ وَقَفَ بِهِ، حَتَّى إِذَا غَرَبَتِ الشَّمْسُ دَفَعَ بِهِ، فَصَلَّى بِهِ، الْمَغْرِبَ وَالْعِشَاءَ بِجَمْعٍ، ثُمَّ صَلَّى الْفَجْرَ كَأَسْرَعِ مَا صَلَّى أَحَدٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ.

132- Abdürrezzâk > Ma'mer > Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ[1019] > İbn Ebî Müleyke[1020] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Amr şöyle demiştir: "Cebrâil, İbrahim *aleyhisselâm*'a öğle ve ikindi namazlarını Arafat'ta kıldırdı. Sonra ona vakfe yaptırdı. Güneş battığında ise onu uzaklaştırdı. Ona akşam ve yatsı namazlarını

1015 O, Kesîr b. Ziyâd Ebû Sehl el-Bürsânî'dir. Belh'de ikâmet etmiştir. Altıncı tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb,* II, 131.

1016 O, Cüveybir b. Saîd el-Ezdî Ebu'l-Kâsım el-Belhî'dir. Kûfe'de ikâmet etmiştir. Beşinci dereceden olup aşırı zayıftır. "40 yılından sonra vefat etmiştir. Bk. *Takrîb,* XII, 136.

1017 O, Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî Ebu'l-Kâsım'dır. Sıdk sahibidir. Bk. *Takrîb,* XII, 373.

1018 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 565. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadis Hasan, Dahhâk, Atiyye ve Süddî'den benzer şekilde rivayet edilmiştir." Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 140.

1019 O, Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ el-Ensârî el-Kûfî el-Kâdî Ebû Abdirrahmân'dır. Sıdk sahibidir ancak hafızası aşırı zayıftır. H. 140 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 183.

1020 O, Abdullah b. Ubeydullah b. Ebî Müleyke b. Abdillah b. Cüd'ân'dır. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbından otuz kişiyle görüşmüştür. Üçüncü tabakadan olup sika ve fakîhtir. Bk. *Takrîb*, II, 183.

birleştirerek kıldırdı. Daha sonra ona sabah namazını Müslümanlardan birinin kıldığı en hızlı şekilde kıldırdı."[1021]

١٣٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ أَيُّوبُ: قَالَ ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ: صَلَّى بِهِ صَلَاةً مُعَجَّلَةً، ثُمَّ وَقَفَ بِهِ، حَتَّى إِذَا كَانَ كَأَفْضَلِ مَا يُصَلِّي أَحَدٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ أَيُّوبُ: ثُمَّ وَقَفَ بِهِ، حَتَّى إِذَا كَانَ كَالصَّلَاةِ الْمُؤَخَّرَةِ دَفَعَ بِهِ، ثُمَّ رَمَى الْجَمْرَةَ، ثُمَّ ذَبَحَ، ثُمَّ حَلَقَ، ثُمَّ أَفَاضَ بِهِ إِلَى الْبَيْتِ وَقَالَ اللهُ لِنَبِيِّهِ: {ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا، وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ}.

133- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Ebî Müleyke şöyle demiştir: "Ona hızlı bir namaz kıldırdı. Sonra Müslümanlardan birinin kıldığı namazın en güzeli gibi oluncaya dek ona vakfe yaptırdı." Ma'mer ve Eyyûb şöyle demişlerdir: "Sonra ona vakfe yaptırdı. Te'hir edilmiş namaz gibi olunca da onu uzaklaştırdı. Sonra ona cemrelere taş attırdı, kurban kestirdi. Sonra tıraş ettirdi, sonra ifada tavafı yaptırdı. Allah, Peygamberi'ne şöyle buyurdu: ***"Sonra da sana, 'Hakka yönelen İbrahim'in dinine uy. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi' diye vahyettik."***[1022]

١٣٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ، وَقَالَ قَتَادَةُ: وَقَدْ تَكُونُ حَنِيفِيَّةٌ فِي شِرْكٍ، وَمِنَ الْحَنِيفِيَّةِ الْخِتَانُ، وَتَحْرِيمُ نِكَاحِ الْأُمِّ، وَالْبِنْتِ، وَالْأُخْتِ، وَلَكِنَّ اللهَ قَالَ: {حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ}.

134- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: Hanîf biri şirk içinde olabilir. Sünnet olmak ve anne, kız ve kız kardeşle evlenmeyi haram saymak, Hanîfliğin kurallarındandı. Fakat Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ***"İbrahim ne Yahudi idi***

1021 İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* IV, 7. Taberî bu hadisi benzer şekilde İbn Amr'dan merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, I, 389.

1022 Nahl 16/123. Taberî bu hadisi benzer şekilde İbn Amr'dan merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, I, 389. İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-Âliye*'de bu hadisi merfû olarak rivayet etmiş ve İbn Ebî Şeybe'ye isnad etmiştir. Bk. *el-Metâlibü'l-Âliye*, I, 343.

ne de Hıristiyandı. Fakat o, hanîf (Allah'ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir Müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi."[1023] [1024]

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٢٩﴾ وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٣٠﴾ إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٣١﴾ وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَابَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٢﴾ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾ تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٤﴾ وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٣٥﴾ قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٦﴾ فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣٧﴾ صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ ﴿١٣٨﴾

129. Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir peygamber gönder. Çünkü sen Azîz'sin, Hakîm'sin. 130. Kendini bilmezden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirebilir? And olsun ki biz onu dünyada beğenip seçmişizdir. O, ahirette de muhakkak sâlihlerdendir. 131. Hani Rabbi

---

1023 Âl-i İmrân 3/67.

1024 İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 91; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 187.

ona "Teslim ol" dediği zaman o da "Âlemlerin Rabbine teslim oldum" demişti. 132. İbrahim de bunu oğullarına vasiyet etti, Ya'kûb da (dedi ki): "Oğullarım! Allah sizin için bu dini beğenip seçti. O halde siz ancak Müslümanlar olarak can verin." 133. Yoksa siz ölüm Ya'kûb'a gelip çattığı zaman orada hazır mıydınız? Hani o, oğullarına "Benden sonra siz neye ibadet edeceksiniz?" dediği zaman onlar "Senin ilahına ve ataların İbrahim, İsmâil, İshâk'ın ilahına, bir tek olan ilaha ibadet edeceğiz. Biz O'na teslim olmuşuzdur" demişlerdi. 134. İşte onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız da sizindir ve siz onların işlediklerinden sorumlu olmayacaksınız. 135. (Yahudiler) "Yahudiler" veya (hıristiyanlar da) "hıristiyanlar olun ki doğru yolu bulasınız," dediler. De ki: "Bilakis hanif olarak İbrâhim'in milletine ki müşriklerden değildi."136. Deyin ki: Biz Allah'a ve bize indirilene, İbrahim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve Esbât'a indirilene, Musa'ya, İsa'ya verilenlere ve bütün peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik. Birini diğerinden ayırt etmeyiz. Biz O'na teslim olmuşlarız. 137. Artık eğer onlar da sizin buna iman ettiğiniz gibi iman ederlerse muhakkak hidayet bulurlar. Şayet yüz çevirirlerse onlar mutlaka apaçık bir ayrılığa düşerler. Onlara karşı Allah sana yeter. O her şeyi işitendir, her şeyi bilendir. 138. Allah'ın boyası... Kimin boyası Allah'tan daha güzel olabilir! Biz yalnız O'na ibadet edenleriz.

١٣٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ {صِبْغَةَ اللَّهِ} قَالَ: دِينُ اللَّهِ.

135- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah'ın boyası... Kimin boyası Allah'tan daha güzel olabilir! Biz yalnız O'na ibadet edenleriz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Allah'ın boyasından kasıt,) Allah'ın dinidir."[1025]

1025 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 571; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 144; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 188. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve hadisin benzer şekilde Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Hasan, Abdullah b. Kesîr, Dahhâk, Katâde, İkrime, Atiyye, Rebî' b. Enes ve Süddî'den rivayet edildiğini belirtmiştir. Bk. İbn Ebî

قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ ﴿١٣٩﴾ أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٠﴾

139. De ki: "Bizimle Allah hakkında mı çekişiyorsunuz? Hâlbuki O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız sizedir. Biz O'na (dinimizi) hâlis kılanlarız." 140. Yoksa (siz yahudiler) İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve torunlarının mutlaka "yahudi" veya (siz hıristiyanlar da) "hıristiyan" olduklarını mı söylüyorsunuz? De ki: "Daha iyi bilen siz misiniz yoksa Allah mı? Allah tarafından olup da yanında bulunan bir şahitliği gizleyenden daha zalim kim olabilir? Allah yaptıklarınızdan gafil değildir."

١٣٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ} قَالَ: الشَّهَادَةُ: الشَّيْءُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ، هُوَ الَّذِي كَتَمُوهُ.

136- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yoksa siz 'Muhakkak İbrahim, İsmâil, İshâk, Ya'kûb ve oğulları Yahudi yahut Hıristiyan idi' mi diyorsunuz? De ki: "Siz mi daha iyi bilirsiniz yoksa Allah mı? Allah tarafından kendisine (bildirilmiş) bir şahitliği gizleyenden daha zalim kim olabilir? Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir" "*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şahitlik yapılacak şey onların yanında yazılı hâldedir. Onlar bunu gizliyorlar."[1026]

Hâtim, *Tefsîr*, I, 93; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 411; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 141.

1026 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 575; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 147. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde Ebu'l-Âliye'den rivayet edip şöyle demiştir: "Bunun bir benzeri Rebî' b. Enes ve Katâde'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 43. İbn Kesîr de hadisin bir benzerini Hasan'dan rivayet etmiştir.

تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤١﴾ سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٤٢﴾ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ ﴿١٤٣﴾

141. Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandığınız sizindir ve siz onların işlediklerinden sorumlu olmayacaksınız. 142. İnsanlardan birtakım beyinsizler "Onları daha önce yöneldikleri kıblelerinden döndüren nedir?" diyecekler. De ki: Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediği kimseyi doğru yola iletir. 143. İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık. Senin hâlâ yöneldiğin kıbleyi ancak o Peygamber'e (sana) uyanları, ayağının iki ökçesi üzerinde geri dönenlerden ayırt edelim diye kıble yaptık. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı asla zâyi edecek değildir. Zira Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir.

١٣٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أُمَّةً وَسَطًا} قَالَ: عُدُولًا، لِتَكُونَ هَذِهِ الْأُمَّةُ شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ أَنَّ الرُّسُلَ قَدْ بَلَّغَتْهُمْ، وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَى هَذِهِ الْأُمَّةِ شَهِيدًا أَنْ قَدْ بَلَّغَ مَا أُرْسِلَ بِهِ.

137- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu ümmetin, peygamberlerin onlara tebliğ ettiğine dair insanlara şahit (ve örnek) olması ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in

de gönderilen mesajları ilettiğine dair bu ümmete şahit (ve örnek) olması için adil-güvenilir (bir ümmet)."[1027]

١٣٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ أَنَّ قَوْمَ نُوحٍ يَقُولُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: لَمْ يُبَلِّغْنَا نُوحٌ، قَالَ: فَيُدْعَى نُوحٌ، فَيُسْأَلُ: هَلْ بَلَّغْتَهُمْ؟ قَالَ: فَيَقُولُ: نَعَمْ بَلَّغْتُهُمْ، فَيُقُولُ: مَنْ شُهُودُكَ؟ فَيَقُولُ: أَحْمَدُ وَأُمَّتُهُ، فَيُدْعَوْنَ فَيُسْأَلُونَ، فَيَقُولُونَ: نَعَمْ، قَدْ بَلَّغَهُمْ فَيَقُولُ قَوْمُ نُوحٍ: تَشْهَدُونَ عَلَيْنَا وَلَمْ تُدْرِكُونَا؟ قَالَ: فَيَقُولُونَ: قَدْ جَاءَنَا نَبِيٌّ فَأَخْبَرَنَا أَنْ قَدْ بَلَّغَكُمْ، وَأُنْزِلَ عَلَيْهِ أَنْ قَدْ بَلَّغَكُمْ، فَصَدَّقْنَاهُ، قَالَ: فَيُصَدَّقُ نُوحٌ، وَيُكَذَّبُونَ قَالَ: {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ، وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا}.

138- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zeyd b. Eslem[1028] şöyle demiştir: Nûh *aleyhisselâm*'ın kavmi, kıyamet günü "Nûh *aleyhisselâm* bize tebliğ etmedi" diyecekler. Bunun üzerine Nûh *aleyhisselâm* çağrılıp "Onlara tebliğ etmedin mi?" diye sorulacak. Nûh *aleyhisselâm* "Ben onlara tebliğ ettim" deyince Allah, ***"Şahitlerin kimler?"*** diyecek. Nûh *aleyhisselâm* "Ahmed ve ümmeti" deyince onlar çağrılıp sorulacak ve onlar "Evet, onlara tebliğ ettin" diyecekler. Bunun üzerine Nûh *aleyhisselâm*'ın kavmi, "Bizimle birlikte yaşamadığınız halde bizim aleyhimize mi şahitlik ediyorsunuz?" diyecekler. Buna karşılık "Bize bir Peygamber geldi. Nûh'un size tebliğ ettiğini haber verdi. Size tebliğ ettiğine ilişkin kendisine vahiy de indirildi, biz de onu tasdik edip ona inandık" diyecekler. Nûh *aleyhisselâm* bunu doğrularken kavmi yalanlayacak. ***"İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık."***[1029]

1027 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 6; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 153; Buhârî bu hadisi Kitâbu't-Tefsîr'de Ebû Saîd'den rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 171; Tirmizî, no: 482; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 9; Sevrî, *Tefsîr,* s. 10*;* İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 191. Hadisi Hâfız, *el-Feth* adlı eserinde rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadisi aynı vecihten Tirmizî ve Nesâî de rivayet etmişlerdir." Bk. *el-Feth*, VIII, 172. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da muhtasar bir şekilde Ebu Hureyre'den merfû ve İbn Abbâs'tan mevkuf olarak rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 144.

1028 O, Zeyd b. Eslem el-Adevî'dir. Ömer Ebû Abdillah ve Ebû Üsâme el-Medenî'nin azadlı kölesidir. Sika ve âlimdir. H. 136 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 516.

1029 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 32; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 194. Begavî bu hadisi benzer şekilde Ebû Saîd'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 101;

١٣٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ: إِنَّ الْأُمَمَ يَقُولُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: وَاللهِ لَقَدْ كَادَتْ هَذِهِ الْأُمَّةُ أَنْ يَكُونُوا أَنْبِيَاءَ كُلُّهُمْ، لِمَا يَرَوْنَ اللهَ أَعْطَاهُمْ.

139- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Ümmetler, kıyamet günü şöyle diyecekler: "Allah'a yemin olsun ki, Allah'ın kendilerine ihsanını gördüklerinden dolayı bu ümmetin neredeyse tamamı peygamber gibi olacaktı."[1030]

١٤٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ} قَالَ: كَبِيرَةٌ حِينَ حُوِّلَتِ الْقِبْلَةُ إِلَى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، فَكَانَتْ كَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ.

140- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Senin hâlâ yöneldiğin kıbleyi ancak o Peygamber'e (sana) uyanları, ayağının iki ökçesi üzerinde geri dönenlerden ayırt edelim diye kıble yaptık. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kıble Mescid-i Haram'a çevrilince Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına bu durum ağır geldi."[1031]

قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٤٤﴾

144. Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz Onun için and olsun seni

---

İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 190. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebû Ahmed, Abd b. Humeyd, Buhârî, Tirmizî, Nesâî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 144.

1030 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 7. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, X, 145.

1031 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 11. Kurtubî bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiş ve Katâde, Mücâhid ve İbn Abbâs'a isnad etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 157; Buhârî, Kitâbu's-Salât, I, 502. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'nin Mücâhid'den rivayet ettiklerini belirtmiştir.

hoşnut olacağın kıbleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Siz de nerede bulunursanız yüzlerinizi o yöne çevirin. Şüphe yok ki kendilerine kitap verilenler bunun Rablerinden gelen bir hak olduğunu pek iyi bilirler. Allah onların yapageldiklerinden gafil değildir.

١٤١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ} قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُقَلِّبُ وَجْهَهُ إِلَى السَّمَاءِ، يُحِبُّ أَنْ يَصْرِفَهُ اللهُ إِلَى الْكَعْبَةِ، حَتَّى صَرَفَهُ اللهُ إِلَيْهَا.

141- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* yüzünü semaya kaldırıp Allah'tan kendisini Kâbe'ye döndürmesini istiyordu. Sonunda Allah onu oraya döndürdü."[1032]

١٤٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا هُشَيْمٌ، عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ قَمْطَةَ، قَالَ: رَأَيْتُ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو جَالِسًا فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ بِإِزَاءِ الْمِيزَابِ فَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ: {فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا} فَقَالَ: هَذِهِ الْقِبْلَةُ، هَذِهِ الْقِبْلَةُ.

142- Abdürrezzâk > Hüşeym > Ya'lâ b. Atâ isnadıyla rivayet edildiğine göre, Yahyâ b. Kamta[1033] şöyle demiştir: Abdullah b. Amr'ı Mescid-i Harâm'da Mîzâb'ın hizasında otururken gördüm. ***"Seni, hoşnut olacağın kıbleye döndüreceğiz"*** âyetini okuyup "İşte kıble bu, işte kıble bu" dedi.[1034]

1032 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 3. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'nin Berâ'dan merfû olarak rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 93; İbn Kesîr de Berâ'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 193.

1033 O, Yahyâ b. Kamta'dır. Hicâzlı'dır. Abdullah b. Amr'dan hadis rivayet etmiştir. Ondan da Ya'lâ Ebû Atâ hadis rivayet etmiştir. Bk. *Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 181.

1034 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 96. İbn Kesîr bu hadisi nakletmiş ve Hâkim ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 192. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*'de bu hadisi iki tarîkten rivayet etmiş ve Taberânî'ye isnad edip şöyle demiştir: "Ahmed'in isnadındaki raviler sikadır." Bk. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VI, 316. İbn Hacer hadisi *el-Metâlibü'l-Âliye*'de rivayet etmiş ve Ahmed

١٤٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} قَالَ: نَحْوَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، {وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ} أَيْ: تِلْقَاءَهُ.

143- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Artık yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Mescid-i Harâm'a yönelin. ***'Siz de nerede bulunursanız yüzlerinizi o yöne çevirin.'*** "Yani onun tarafına çevirin."[1035]

وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٤٥﴾ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤٦﴾ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١٤٧﴾ وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٤٨﴾

145. And olsun ki sen kendilerine kitap verilenlere her türlü âyeti (mûcize ve delili) getirsen de onlar yine senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblelerine uyacak değilsin. Esasen onlar da biri diğerinin kıblesine uymaz. And olsun ki sana gelen bunca ilimden sonra onların hevalarına uyarsan o zaman muhakkak zulmedenlerden olursun. 146. Kendilerine

---

b. Menî'nin İbn Amr'dan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. *el-Metâlibü'l-Âliye*, I, 89; *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, L/A; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 14; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 64. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebû Davud, Taberî ve Beyhakî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca Beyhakî'nin bu hadisi diğer bir tarîkle yani Mücâhid tarîkiyle rivayet ettiğini zikretmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 147.

1035 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 184; Sevrî, *Tefsîr*, s. 13; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 73; Taberî, *Tefsîr*, II, 13. İbn Ebî Hâtim bu hadisi nakletmiş sonra şöyle demiştir: "Bu hadis benzer şekilde Katâde ve Rebî' b. Enes'ten rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 196. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadisi Vekî', İbn Uyeyne, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd ve Taberî, Ebu'l-Âliye'den rivayet etmişlerdir." Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 146.

kitabı verdiklerimiz onu öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler. 147. Hak, Rabbinden gelendir. O halde sakın şüphecilerden olma. 148. Herkesin yöneldiği bir kıblesi vardır. Öyle ise siz de hayır işlerinde birbirinizle yarışın. Nerede olursanız Allah tümünüzü bir araya getirir. Şüphesiz Allah her şeye gücü yetendir.

١٤٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا} قَالَ: فِي صَلَاتِهِمْ إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ، وَصَلَاتِهِمْ إِلَى الْكَعْبَةِ.

144- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Herkesin yöneldiği bir kıblesi vardır. Öyle ise siz de hayır işlerinde birbirinizle yarışın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Müslümanların Beytü'l-Makdis'e doğru kıldıkları namazlar ile Kâbe'ye doğru kıldıkları namazlardır."[1036]

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٩﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥٠﴾

149. Hangi yerden (yola) çıkarsan yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Elbette ki bu, Rabbinden gelen mutlak bir haktır. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir. 150. Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Siz de her nerede olursanız yüzlerinizi o yöne döndürün ki, aralarından haksızlık edenler (kuru inatçılar) müstesna, insanların aleyhinizde (kullanabilecekleri) bir delili bulunmasın. O

1036 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 193; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 98; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 437. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebû Davud'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 148.

halde onlardan korkmayın, benden korkun. Böylece size nimetlerimi tamamlayayım ve doğru yolu bulasınız.

١٤٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ} قَالَا: هُمْ مُشْرِكُو الْعَرَبِ، قَالُوا حِينَ صُرِفَتِ الْقِبْلَةُ إِلَى الْكَعْبَةِ: قَدْ رَجَعَ إِلَى قِبْلَتِكُمْ، فَيُوشِكُ أَنْ يَرْجِعَ إِلَى دِينِكُمْ قَالَ اللهُ تَعَالَى: {فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ}.

145- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde ve İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Siz de her nerede olursanız yüzlerinizi o yöne döndürün ki, aralarından haksızlık edenler (kuru inatçılar) müstesna, insanların aleyhinizde (kullanabilecekleri) bir delili bulunmasın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar, Arapların müşrikleridir. Kıble Kâbe'ye çevrilince bu Arap müşrikleri, "(Muhammed) kıblenize döndü, dininize de dönmek üzeredir" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ ***"O halde onlardan korkmayın, benden korkun. Böylece size nimetlerimi tamamlayayım ve doğru yolu bulasınız"*** buyurdu.[1037]

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿١٥١﴾ فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿١٥٢﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٣﴾

151. Nitekim kendi içinizden size âyetlerimizi okuyan, sizi arındıran, size kitabı, hikmeti ve bilmediğiniz şeyleri size bildiren sizden bir peygamber gönderdik. 152. Öyle ise beni

---

1037 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 20. Kurtubî bu hadisi Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 168. İbn Kesîr hadisi nakledip İbn Ebî Hâtim ve Mücâhid'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 195; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 136. İbn Ebî Hâtim de benzer şekilde Ebu'l-Âliye'den rivayet etmiş ve ayrıca Mücâhid, Katâde, Atâ ve Rebî' b. Enes'ten rivayet edildiğini belirtmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 98.

anın ki ben de sizi anayım. Ve bana şükredin, nankörlük etmeyin. 153. Ey iman edenler! Sabırla ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir.

١٤٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ، عَنْ أُمِّهِ أُمِّ كُلْثُومٍ بِنْتِ عُقْبَةَ بْنِ أَبِي مُعَيْطٍ، وَكَانَتْ مِنَ الْمُهَاجِرَاتِ الْأُوَلِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ} قَالَتْ: غُشِيَ عَلَى عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ غَشْيَةً، ظَنُّوا أَنَّ نَفْسَهُ فِيهَا، فَخَرَجَتِ امْرَأَتُهُ أُمُّ كُلْثُومٍ إِلَى الْمَسْجِدِ، لِتَسْتَعِينَ بِمَا أُمِرَتْ أَنْ تَسْتَعِينَ مِنَ الصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ، قَالَ: فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ: غُشِيَ عَلَيَّ؟ قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: صَدَقْتُمْ، إِنَّهُ أَتَانِي مَلَكَانِ فِي غَشْيَتِي هَذِهِ فَقَالُوا: انْطَلِقْ نُحَاكِمْكَ إِلَى الْعَزِيزِ الْأَمِينِ، قَالَ: فَانْطَلَقَا بِي، قَالَ: فَلَقِيَهُمَا مَلَكٌ آخَرُ فَقَالَ: أَيْنَ تُرِيدَانِ؟ قَالَا: نُحَاكِمُهُ إِلَى الْعَزِيزِ الْأَمِينِ قَالَ: فَأَرْجِعَاهُ فَإِنَّ هَذَا مِمَّنْ كُتِبَ لَهُمُ السَّعَادَةُ وَهُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِهِمْ، وَسَيُمَتِّعُ اللَّهُ بَنِيهِ مَا شَاءَ اللَّهُ، فَعَاشَ شَهْرًا ثُمَّ مَاتَ.

146- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > Humeyd b. Abdurrahmân b. Avf[1038] isnadıyla rivayet edildiğine göre, ilk muhâcirlerden olan annesi Ümmü Gülsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt[1039], ***"Ey iman edenler! Sabırla ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Abdurrahmân b. Avf öyle bayıldı ki nefesinin kesildiğini zannettiler. Bunun üzerine eşi Ümmü Gülsüm, emredildiği sabır ve namazdan yardım istemek için Mescid-i Nebevî'ye gitti. Abdurrahmân b. Avf, kendine gelince "Ben bayıldım mı?" diye sordu. "Evet" dediler. Bunun üzerine şöyle dedi: Doğru söyledin. Bu baygınlığım sırasında yanıma iki melek geldi. "Kalk, seni sorgulamak için Azîz ve Emîn olan Allah'ın yanına götüreceğiz" deyip beni götürdüler. Akabinde başka bir melekle karşılaşınca o melek, "Nereye gitmek istiyorsunuz?" diye sordu. İki melek, "Sorgulamak için Azîz ve Emîn

---

1038 O, Humeyd b. Abdurrahmân b. Avf ez-Zührî el-Medenî'dir. İkinci tabakadan olup sika bir ravidir. H. 105 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 203.

1039 O, Ümmü Gülsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt el-Ümeviyye'dir. Çok önceden Müslüman olmuştur. Osmân'ın kız kardeşidir ve birçok hadis rivayet etmiştir. Ali'nin hilâfeti zamanında vefat etmiştir. Bk *Takrîbu't-Tehzîb,* II, 624.

olan Allah'ın yanına götüreceğiz" dediler. O "Onu geri götürün. Zira o, annelerinin karnındayken haklarında saadet takdir edilenlerdendir. Allah, onun evlatlarına dilediği kadar uzun ömür bahşedecektir" dedi. Bunun ardından Abdurrahmân b. Avf bir ay yaşadıktan sonra öldü.[1040]

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾

154. Allah yolunda öldürülenlere "Ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.

١٤٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ} قَالَ: إِنَّ أَرْوَاحَ الشُّهَدَاءِ فِي صُوَرِ طَيْرٍ بِيضٍ.

147- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şehitlerin ruhları, beyaz kuş şeklindedir."[1041]

١٤٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ، وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: فِي صُوَرِ طَيْرٍ خُضْرٍ، تَأْكُلُ مِنْ ثِمَارِ الْجَنَّةِ، وَتَأْوِي إِلَى قَنَادِيلَ تَحْتَ الْعَرْشِ.

148- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî şöyle demiştir: "(Şehitlerin ruhları) cennet meyvelerinden yiyen ve Arş'ın altındaki kandillerde barınan beyaz kuş suretleri içindedir."[1042]

1040 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 112; İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-Âliye*, IV, 76. Yine İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*'de (VI, 245) İbn Avf'ın biyografisinde rivayet etmiştir. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da muhtasar olarak rivayet etmiş ve Hâkim ve Beyhakî'ye isnad etmiştir.

1041 Abdürrezzâk, *Musannef*, V, 163. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 100; Müslim, Kitâbu'l-İmâre, XIII, 30; Ebû Davud, Kitâbu'l-Cihâd, 202; Tirmizî, IV, 299, no: 4098. İbn Kesîr de hadisi nakledip Müslim'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 197.

1042 Abdürrezzâk bu hadisi Kelbî'den merfû olarak rivayet etmiştir. Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 155. İbn Kesîr de hadisi nakledip Müslim'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, X, 197.

١٤٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ ابْنِ كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ نَسَمَةَ الْمُؤْمِنِ[1043] طَيْرٌ تَعْلَقُ فِي شَجَرِ الْجَنَّةِ، حَتَّى يُرْجِعَهَا اللهُ إِلَى جَسَدِهِ.

149- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Ka'b b. Mâlik[1044] şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: **"Mü'minin ruhu, Allah onu cesedine geri gönderinceye kadar cennet ağaçlarına asılı duran bir kuştur."**[1045]

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٥﴾ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿١٥٦﴾ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ﴿١٥٧﴾ إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ ﴿١٥٨﴾ إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ ﴿١٥٩﴾

155. And olsun ki sizi biraz korku, biraz açlık, mallardan, canlardan ve ürünlerden yana eksiltmekle imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele. 156. Onlar kendilerine bir musibet gelip çattığında "Muhakkak biz Allah'ınız ve muhakkak biz O'na dönücüleriz" derler. 157. İşte Rablerinden bağışlamalar ve rahmet hep onlaradır. Ve onlar doğru yola erenlerin ta

1043 Türkiye nüshasında "المسلم/el-Müslim" şeklindedir.

1044 O, Abdullah b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî el-Medenî'dir. Sika bir ravidir. Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'i gördüğü söylenmiştir. H. 97 veya 98 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb,* I, 442.

1045 Abdürrezzâk, *Musannef*, V, 264; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 99. İbn Kesîr bu hadisi rivayet etmiş ve Ahmed'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 197. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Mâlik, Ahmed, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 155. Ayrıca bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 138; Nesâî, Cenâiz, 117; İbn Mâce, Zühd, 32; Mâlik, Cenâiz, 49; Ahmed b. Hanbel, III, 455, 456, 460.

kendileridir. 158. Şüphe yok ki Safâ ile Merve Allah'ın alâmetlerindendir. Her kim Beyt'i hacceder yahut umre yaparsa onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur. Kim de gönül isteği ile bir hayır işlerse gerçekten Allah şükredenlerin ecrini verendir, her şeyi hakkıyla bilendir. 159. İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitab'da açıklamamızdan sonra gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lanet eder hem de lanet etme konumunda olanlar lanet ederler.

١٥٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ الْأَعْرَجِ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ، وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ} قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ: أَكْثَرَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ، وَاللهُ الْمَوْعِدُ، وَإِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ: مَا بَالُ الْمُهَاجِرِينَ لَا يُحَدِّثُونَ عَنْ رَسُولِ اللهِ بِهَذِهِ الْأَحَادِيثِ؟ وَإِنَّ أَصْحَابِي مِنَ الْمُهَاجِرِينَ كَانَتْ تَشْغَلُهُمْ صَفَقَاتُهُمْ فِي الْأَسْوَاقِ، وَإِنَّ أَصْحَابِي مِنَ الْأَنْصَارِ كَانَتْ تَشْغَلُهُمْ أَرَضُوهُمْ، وَالْقِيَامُ عَلَيْهَا، وَإِنِّي كُنْتُ امْرَءًا مِسْكِينًا، وَكُنْتُ أُكْثِرُ مُجَالَسَةَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَحْضُرُ إِذَا غَابُوا، وَأَحْفَظُ إِذَا نَسُوا، وَأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدَّثَنَا يَوْمًا فَقَالَ: مَنْ يَبْسُطْ ثَوْبَهُ حَتَّى أَفْرَغَ مِنْ حَدِيثِي، ثُمَّ يَقْبِضُهُ إِلَيْهِ فَإِنَّهُ لَنْ يَنْسَى شَيْئًا سَمِعَهُ مِنِّي أَبَدًا قَالَ: فَبَسَطْتُ ثَوْبِي أَوْ قَالَ: نَمِرَتِي، فَحَدَّثَنَا فَقَبَضْتُ إِلَيَّ، فَوَاللهِ مَا نَسِيتُ شَيْئًا سَمِعْتُهُ، وَايْمُ اللهِ، لَوْلَا آيَةٌ فِي كِتَابِ اللهِ مَا حَدَّثْتُكُمْ بِشَيْءٍ أَبَدًا، ثُمَّ تَلَا: {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى}... الْآيَةَ كُلَّهَا.

150- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, el-A'rec Humeyd b. Kays,[1046] ***"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitab'da açıklamamızdan sonra gizleyenler var ya..."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Ebû Hureyre şöyle dedi: Siz "Ebû Hureyre, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den çok hadis rivayet ediyor" diyorsunuz. Allah'ın yanında buluşulacak. Yine "Muhâcirlere ne oluyor da Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'den bu hadisleri rivayet etmiyorlar?" diyorsunuz. Ancak Muhâcir arkadaşlarım çarşılarda

---

1046 O, el-A'rec Humeyd b. Kays el-Mekkî Ebû Safvân el-Kârî'dir. Beşinci tabakadan olup onda bir beis yoktur. H. 130 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb,* I, 203.

alışverişle meşguldüler. Ensâr arkadaşlarım da arazileriyle ve onun bakımıyla uğraşıyorlardı. Ben fakir bir adamdım. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'le daha çok otururdum; onlar yokken ben hazır bulunur, onlar unuturken ben ezberleyip bellerdim. Bir gün Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, bizimle konuşurken ***"İçinizden kim elbisesini yere serer de ben sözümü bitirdikten sonra toplarsa benden duyduğu bir şeyi bir daha asla unutmaz"*** dedi. Bunun üzerine ben, elbisemi -veya alaca çizgili kumaşımı- yere serdim. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* sözünü bitirince onu topladım. Vallahi, o andan sonra duyduğum hiçbir sözü unutmadım. Allah'a yemin ederim ki, Kur'ân'da şu âyet olmasaydı size hiçbir hadis nakletmezdim." Sonra şu âyeti okudu: ***"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitab'da açıklamamızdan sonra gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lanet eder hem de lanet etme konumunda olanlar lanet ederler."***[1047]

١٥١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: بَلَغَنِي، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ عِنْدَهُ، فَكَتَمَهُ أُتِيَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُلْجَمًا بِلِجَامٍ مِنَ النَّارِ.

151- Abdürrezzâk > Ma'mer > Atâ b. Ebî Rebâh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Hureyre şöyle demiştir: "Sahip olduğu ilmi, istendiğinde gizleyen kimse kıyamet günü ateşten gemlerle gemlenmiş olarak getirilir."[1048]

١٥٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ} قَالَ: الْمَلَائِكَةُ.

152- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hem de lanet etme konumunda olanlar lanet ederler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Melekler (lanet ederler)."[1049]

1047 Buhârî, Büyû', 1, Müzâraa, 21; Müslim, Fezâilu's-Sahâbe, 160; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, III, 438; Ahmed b. Hanbel, II, 240, 274.

1048 İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-Âliye*, III, 115. Süyûtî hadisi İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *el-Câmiu's-Sagîr*, VI, 212. İbn Mübârek, *ez-Zühd*, s. 119'da hadisi Abdullah b. Amr'dan rivayet etmiştir. Ebû Hayyân şöyle demiştir: "Bu âyet Allah'ın dini ile ilgili hafi olan her şeyi ihtiva etmektedir. Bu nedenle bunların neşredilmesi gerekmektedir." Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 459.

1049 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 55; Begavî, *Tefsîr*, I, 113. Kurtubî bu hadisi Katâde'den nakletmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 156. İbn Kesîr hadisi Ebu'l-

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٠﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿١٦١﴾ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿١٦٢﴾ وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٣﴾ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ ﴿١٦٥﴾ إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ ﴿١٦٦﴾

160. Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Artık onların tevbelerini kabul ederim. Ben tevbeleri çokça kabul edenim, çok rahmet edenim. 161. Muhakkak inkâr edip de kâfir olarak ölenler var ya işte Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onların üzerinedir. 162. İçinde sonsuza dek kalıcıdırlar. Ne üzerlerinden azap hafifletilir ne de süre verilir onlara. 163. İlahınız tek bir ilahtır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O Rahmân'dır, Rahîm'dir. 164. Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün değişmesinde, insanlar için faydalı şeylerle denizlerde akıp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip ölümünden sonra onunla yeryüzünü dirilttiği suda ve orada

---

Âliye, Rebî' b. Enes ve Katâde'den nakletmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 200. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Sa'd, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 162; Şevkânî hadisi nakletmiştir ve Zeccâc'a isnad edip İbn Atiyye'nin bu hadisi tercih ettiğini zikretmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 140. İbn Ebî Hâtim de hadisi benzer şekilde Ebu'l-Âliye'den nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis benzer şekilde Rebî' b. Enes ve Katâde'den nakledildi." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 102.

her çeşit canlıyı üretip yaymasında, rüzgârları estirişinde ve gökle yer arasında boyun eğdirilmiş olan bulutlarda aklını kullanan bir topluluk için nice âyetler vardır. 165. İnsanlar içinde Allah'tan başkasını eş edinen kimseler de vardır. Onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a sevgisi ise çok daha sağlamdır. Zulmedenler azabı görecekleri vakit kuvvetin bütünü ile Allah'ın olduğunu ve Allah'ın vereceği azabın gerçekten çok şiddetli olduğunu bir bilselerdi. 166. Kendilerine uyulanlar o gün azabı görünce, kendilerine uyanlardan uzaklaşacaklar, aralarındaki bütün bağlar kopacaktır.

١٥٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ} قَالَ: هُوَ الْوَصْلُ الَّذِي كَانَ بَيْنَهُمْ فِي الدُّنْيَا.

153- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Kendilerine uyulanlar o gün azabı görünce, kendilerine uyanlardan uzaklaşacaklar, aralarındaki bütün bağlar kopacaktır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu bağ, dünyada iken aralarında bulunan bağdır."[1050]

وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ﴿١٦٧﴾ يَاأَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٦٨﴾ إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٦٩﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا

1050 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 347. Ebû Hayyân hadisi Katâde, İbn Abbâs, Atâ, Ebu'l-Âliye, Rebî' b. Enes, Mukâtil ve Zeccâc'dan rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 473. Sevrî hadisi Mücâhid'den nakletmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr*, s. 14; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 106; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 144; Ebû Nuaym, *el-Hilye*, III, 285; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 206. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abd b. Humeyd, Ebû Nuaym ve Taberî'nin Mücâhid'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71. İbn Kesîr de hadisi İbn Abbâs ve Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 203.

أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٧٠﴾ وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٧١﴾

167. Uyanlar "Bizim için bir dönüş olsaydı da şimdi onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık" derler. Böylece Allah onlara, işlerini, pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak gösterir ve onlar artık ateşten çıkamazlar. 168. Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yiyin. Şeytanın adımlarına uymayın. Çünkü o size apaçık bir düşmandır. 169. O size ancak kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder. 170. Onlara "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiği zaman onlar "Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız" derler. Ya ataları bir şeye akıl erdirememiş ve doğruyu bulamamış idiyseler. 171. (Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.

١٥٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ} قَالَ: هَذَا مَثَلٌ ضَرَبَهُ اللَّهُ لِلْكَافِرِ يَقُولُ: مَثَلُ هَذَا الْكَافِرِ كَمَثَلِ هَذِهِ الْبَهِيمَةِ الَّتِي تَسْمَعُ الصَّوْتَ وَلَا تَدْرِي مَا يُقَالُ لَهَا، وَكَذَلِكَ الْكَافِرُ يُقَالُ لَهُ: وَلَا يَنْتَفِعُ بِمَا يُقَالُ لَهُ.

154- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"(Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, Allah'ın kâfirler için gösterdiği bir örnek olup şunu söylüyor: Bu kâfirin durumu, sesi duyan ama kendisine ne söylendiğini anlamayan şu hayvanın durumu gibidir. Kâfire de aynı şekilde söylenir. Fakat o, kendisine söylenen sözlerden faydalanmaz."[1051]

1051 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 80; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 481; Zemahşerî,

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١٧٢﴾ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٧٣﴾

172. Ey iman edenler! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin helâl ve temiz olanlarından yiyin. Eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin. 173. O size ancak meyteyi (ölü hayvanı), kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, çok esirgeyendir.

١٥٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ: {وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ} قَالَ: مَا ذُبِحَ لِغَيْرِ اللَّهِ، مِمَّا[1052] لَمْ يُسَمَّ عَلَيْهِ.[1053]

155- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"O size ancak meyteyi (ölü hayvanı), kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, çok esirgeyendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Âyette kastedilen,) Allah'ın adı anılmadan O'ndan başkası adına kesilenlerdir."[1054]

Keşşâf, I, 160. İbn Kesîr bu hadisi benzer şekilde Katâde, İbn Abbâs ve Atâ el-Horâsânî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 204. İbn Ebî Hâtim hadisi İbn Abbâs'tan rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadis, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, İkrime, Atâ b. Ebî Rebâh, Katâde, Atâ el-Horâsânî ve Rebî' b. Enes'ten rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 108. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Abbâs, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 167. Sevrî de İkrime'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 15.

1052 Mısır nüshasında "بما/bimâ" şeklinde geçmektedir.

1053 Mısır nüshasında "به/bihî" şeklinde geçmektedir.

1054 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 85; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 108; Ebû Hayyân bu

١٥٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: الْإِهْلَالُ أَنْ يَقُولُوا: بِاسْمِ الْمَسِيحِ.

156- Abdürrezzâk > Ma'mer, isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "İhlâl (sözle kesmek), 'Mesîh adına' demeleridir."[1055]

١٥٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَمَّنْ سَمِعَ الْحَسَنَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ، وَلَا عَادٍ} قَالَ: بَاغٍ فِيهَا، وَلَا يَعْتَدِي فِيهَا بِأَكْلِهَا وَهُوَ غَنِيٌّ عَنْهَا.

157- Abdürrezzâk > Ma'mer > Bir râvi isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "(Haram kılınanlar hakkında) haddi aşmadan ve onlara (zorunlu) ihtiyacı yokken yeme konusunda aşırıya gitmeden."[1056]

١٥٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ، وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: {غَيْرَ بَاغٍ} فِي الْأَرْضِ، يَقُولُ: اللِّصُّ يَقْطَعُ الطَّرِيقَ، {وَلَا عَادٍ} عَلَى النَّاسِ.

158- Ma'mer şöyle demiştir: Kelbî ***"Başkasının hakkına saldırmadan"*** âyeti hakkında şöyle dedi: "Dünyada yol kesen hırsızdır." ***"Haddini aşmadan." Yani "in***sanlara karşı."[1057]

---

hadisi benzer şekilde rivayet etmiş ve bu rivayetini Katâde, İbn Abbâs, Mücâhid ve Dahhâk'a isnad etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 236. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim, Mücâhid ve Ebu'l-Âliye'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 168.

1055 Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 388. Abdürrezzâk bu hadisi Atâ ve İbrahim'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 119.

1056 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 87. Begavî bu hadisi Hasan ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 120. İbn Ebî Hâtim hadisi Katâde'den rivayet etmiş ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 109. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 168. İbn Kesîr de Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 205.

1057 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 108. Begavî de hadisi Saîd b. Cübeyr, Mücâhid ve İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 120.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٧٤﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿١٧٥﴾

174. Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi (âhir zaman Peygamberi'nin vasıflarını) gizleyip onu az bir paha ile değişenler yok mu, işte onların yeyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir. Kıyamet gününde Allah onlarla konuşmaz, onları temize çıkarmaz. Onlar için acıklı bir azap vardır. 175. Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir. Onlara ateşe karşı dayanma gücü veren nedir?

١٥٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ} قَالَ: مَا أَجْرَأَهُمْ عَلَيْهَا.

159- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir. Onlara ateşe karşı dayanma gücü veren nedir?"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ona karşı ne kadar cüretkâr ve cesurlar!"[1058]

ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿١٧٦﴾ لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ

1058 Kurtubî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 91; Ebu Nuaym, *el-Hilye*, III, 290. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 169; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 148; Sevrî, *Tefsîr,* s. 15.

الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿١٧٧﴾

176. Bunun sebebi, Allah'ın, kitabı hak ile indirmesidir. Muhakkak ki Kitap hakkında anlaşmazlığa düşenler elbette uzak (derin) bir ayrılık içindedirler. 177. İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Fakat asıl iyilik Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaba, peygamberlere iman edenin, mala olan sevgisine rağmen onu akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolculara, dilenenlere, kölelere verenlerin, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, ahitleşince ahitlerini yerine getirenlerin, sıkıntıda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin yaptığıdır. Sadakat gösterenler işte bunlardır. Takva sahibi olanlar da ancak bunlardır.

١٦٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: كَانَتِ الْيَهُودُ تُصَلِّي قِبَلَ الْمَغْرِبِ، وَالنَّصَارَى قِبَلَ الْمَشْرِقِ، فَنَزَلَتْ: {لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ}.

160- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Yahudiler güneş batmadan önce ibadet ediyorlardı. Hıristiyanlar ise güneş doğmadan ibadet yapıyorlardı. Bundan dolayı şu âyet indi: ***"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir."*** [1059]

١٦١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ زُبَيْدٍ، عَنْ مُرَّةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، فِي قَوْلِهِ: {وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ} قَالَ: أَنْ تُؤْتِيَهُ وَأَنْتَ صَحِيحٌ شَحِيحٌ، تَأْمُلُ الْعَيْشَ، وَتَخْشَى الْفَقْرَ.

1059 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 59; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 2. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 169; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 109; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 206.

161- Abdürrezzâk > Sevrî > Zübeyd[1060] > Mürre[1061] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Mes'ûd, ***"Asıl iyilik... mala olan sevgisine rağmen onu akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolculara, dilenenlere, kölelere verenlerin..."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Senin sağlıklı, hırslı, yaşamayı isteyip fakirlikten korkarken malından vermendir."[1062]

١٦٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، فِي قَوْلِهِ: {وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ، وَحِينَ الْبَأْسِ} قَالَ: الْبَأْسَاءُ: الْبُؤْسُ، وَالضَّرَّاءُ: الزَّمَانَةُ فِي الْجَسَدِ، وَحِينَ الْبَأْسِ قَالَ: حِينَ الْقِتَالِ.

162- Abdürrezzâk, Ma'mer'in ***"Asıl iyilik... sıkıntıda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin yaptığıdır. Sadakat gösterenler işte bunlardır. Takva sahibi olanlar da ancak bunlardır"*** âyeti hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: "'الْبَأْسَاءِ/Be'sâ,' zorluk, sıkıntı, fakirliktir. 'وَالضَّرَّاءِ/Darrâ,' bedende rahatsızlık, kronik hastalıktır. 'حِينَ الْبَأْسِ/Hîne'l-be's' ise savaş zamanıdır."[1063]

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ
وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ

1060 O, Zübeyd b. el-Hâris b. Abdilkerîm b. Amr b. Ka'b Ebû Abdirrahmân el-Kûfî'dir. Altıncı tabakadan olup sika, âbid ve sağlamdır. H. 122 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, I, 257.

1061 O, Mürre b. Şerâhîl el-Hemedânî Ebû İsmâil el-Kûfî'dir. İkinci tabakadandır, âbiddir. Bk. *Takrîb,* II, 238.

1062 Abdürrezzâk, *Musannef*, IX, 55; İbnu'l-Mübârek, *ez-Zühd*, s. 8; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 1101; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 164. Hadisi Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*'de (VI, 316) nakledip Taberânî'nin İbn Mes'ûd'dan rivayet ettiğini belirtmiştir. Ravileri de *Sahîh*'in ravileridir. İbn Kesîr hadisi Hâkim'in İbn Mes'ûd'dan erfu olarak rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 208. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Mübârek, Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Taberânî, Hâkim, İbn Merdûye ve Beyhakî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 171. Müslim de hadisi Ebû Hureyre'den rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'z-Zekât, II, 716.

1063 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Ma'mer'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 111; Begavî, *Tefsîr*, I, 123. Taberî hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 85. İbn Kesîr hadisi benzer şekilde Katâde, Ebu'l-Âliye, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 209. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 182.

فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٧٨﴾

178. Ey İman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve esirgemedir. Kim bundan sonra haddi aşarsa onun için pek acıklı bir azap vardır.

١٦٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى} قَالَ: لَمْ يَكُنْ لِمَنْ قَبْلَنَا دِيَةٌ، إِنَّمَا كَانَ الْقَتْلُ وَالْعَفْوُ، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي قَوْمٍ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ غَيْرِهِمْ، فَكَانُوا إِذَا قُتِلَ مِنَ الْحَيِّ الْكَثِيرِ عَبْدٌ قَالُوا: لَا يُقْتَلُ بِهِ إِلَّا حُرٌّ، وَإِذَا قُتِلَتْ مِنْهُمُ امْرَأَةٌ قَالُوا: لَا يُقْتَلُ بِهَا إِلَّا رَجُلٌ، فَأَنْزَلَ اللهُ: {الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى}.

163- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Bizden önce öldürülen kişi için diyet yoktu. Sadece öldürme ve affetme vardı. Bu âyet, başkalarından daha fazla olan bir kabile hakkında indi. Bu kabileden bir köle öldürülse "Ona karşılık sadece hür öldürülür" derlerdi. Onlardan bir kadın katledilse "Ona karşılık sadece bir erkek öldürülür" derlerdi. Bu nedenle Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: ***"Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir."***[1064]

1064 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 61; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 166; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 12; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 226. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 112; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 30; Şafiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 271. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 172.

١٦٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، وَابْنِ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: كَانَ الْقِصَاصُ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ، وَلَمْ تَكُنِ الدِّيَةُ فَقَالَ اللَّهُ لِهَذِهِ الْأُمَّةِ: {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ، وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ، وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ} قَالَ: فَالْعَفْوُ أَنْ يَقْبَلَ الدِّيَةَ فِي الْعَمْدِ {فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} قَالَ: يَتَّبِعُ الْمُطَالِبُ بِمَعْرُوفٍ، وَيُؤَدَّى إِلَيْهِ الْمَطْلُوبُ[1065] بِإِحْسَانٍ {ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ} فَمَا كُتِبَ عَلَى مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ.

164- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid; İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr[1066] > Mücâhid isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs şöyle demişlerdir: İsrâiloğulları'nda kısas vardı, diyet yoktu. Bundan dolayı Yüce Allah bu ümmete şöyle buyurdu: ***"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bağışlanırsa…"*** "Bağışlanma, kasıtlı öldürmede diyeti kabul etmedir." ***"Artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir."*** "İstekleri güzelce karşılar ve talep edileni ona güzelce öder." ***"Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve esirgemedir."*** "Bu sizden öncekilere farz kılınmamıştı."[1067]

١٦٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ {فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} قَالَ: يَتَّبِعُ الطَّالِبُ بِالْمَعْرُوفِ، وَيُؤَدَّى إِلَيْهِ الْمَطْلُوبُ بِإِحْسَانٍ.

1065 Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde "القاتل/el-kâtil" şeklinde geçmektedir.

1066 O, Amr b. Dînâr el-Mekkî Ebû Muhammed el-Esrem'dir. Dördüncü tabakadandır, sika ve sağlamdır. Bk. *Takrîb,* II, 69.

1067 Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 176; Nesâî, VIII, 33; Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 85-86; Şafiî, *Müsned*, s. 99; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 112; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 19; Şafiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 277; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 8-9; Abdürrezzâk, *Musannef*, X, 85. İbn Ebî Hâtim bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis, Câbir b. Zeyd, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Atâ, Katâde, Saîd b. Cübeyr, Mukâtil ve Hasan'dan rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 113. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Saîd b. Cübeyr, İbn Ebî Şeybe, Buhârî, Nesâî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, Nehhâs ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 173.

165- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Artık (taraflar) hakkaniyete uymalı..."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Talep eden marufa uyar ve talep edilen de ona güzelce öder."[1068]

١٦٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ} قَالَ: إِذَا قَتَلَ الرَّجُلُ عَمْدًا، ثُمَّ أُخِذَتْ مِنْهُ الدِّيَةُ، فَقَدْ عُفِيَ لَهُ عَنِ الْقَتْلِ.

166- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa..."*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bir adam kasten cinayet işler, sonra kendinden diyet alınırsa bağışlanır ve öldürülmekten kurtulmuş olur."[1069]

١٦٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ: {فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ} قَالَ: هُوَ الْقَتْلُ بَعْدَ أَخْذِ الدِّيَةِ يَقُولُ: مَنْ قَتَلَ بَعْدَ أَنْ يَأْخُذَ الدِّيَةَ فَعَلَيْهِ الْقَتْلُ، لَا تُقْبَلُ مِنْهُ الدِّيَةُ.

167- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Kim bundan sonra haddi aşarsa onun için pek acıklı bir azap vardır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, diyet aldıktan sonra öldürmedir. Şunu ifade ediyor: Diyet aldıktan sonra öldüren kimsenin öldürülmesi gerekir ve ondan diyet kabul edilmez."[1070]

1068 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 264; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 253; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 14; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 210. Buhârî bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. *Fethu'l-Bârî*, VIII, 176. İbn Ebî Hâtim bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis, Câbir b. Zeyd, Hasan, Katâde, Rebî' b. Enes, Süddî ve Atâ'dan benzer şekilde rivayet edilmiştir." Bk. Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 13; Şafiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 279.

1069 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 66. İbn Kesîr bu hadisi Katâde, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Câbir b. Zeyd ve Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 210. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 173. Ben diyorum ki: Bu hadis benzer şekilde İbn Abbâs'tan rivayet edilmiştir. Müfessirlerin çoğu şöyle demiştir: "Kasten öldürmede diyet kabul edilir." Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 125.

1070 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 66; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 15; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 155. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 114. İbn Kesîr bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Mücâhid, İkrime, Hasan, Katâde, Rebî' b. Enes, Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edilmiştir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 210; Abdürrezzâk, *Musannef*'te hadisi

١٦٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَا أُعَافِي أَحَدًا قَتَلَ بَعْدَ أَخْذِ الدِّيَةِ.

168- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Diyeti aldıktan sonra öldüren hiç kimseyi affedip korumam."***[1071]

﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧٩﴾﴾

179. Ey olgun akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki sakınırsınız.

١٦٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ قَالَ: جَعَلَ اللَّهُ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةً، إِذَا ذَكَرَهُ الظَّالِمُ الْمُعْتَدِي كَفَّ عَنِ الْقَتْلِ.

169- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ey olgun akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki sakınırsınız"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, kısasın içinde hayat var etmiştir. Saldırgan zalim, kısası hatırladığı zaman öldürmekten uzak duracaktır."[1072]

Sevrî'den rivayet etmiştir. Abdürrezzâk, *Musannef*, X, 15. Beyhakî de benzer şekilde Atâ ve Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Beyhakî, *Sünen*, VIII, 53.

1071 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 66; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, I, 113. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir ve Taberî'nin Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 173. Beyhakî de Hasan'dan Mürsel olarak ve Hasan > Câbir tarîkiyle mevsul olarak rivayet etmiştir. Bk. Beyhakî, *Sünen*, VIII, 54.

1072 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 67. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'nin Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 173; Râzî ve İbn Kesîr şöyle demişlerdir: "Bu hadis, Saîd b. Cübeyr, Katâde, Ebû Hâtim, Hasan, Rebî' b. Enes, Mukâtil ve Ebû Mâlik'ten rivayet edilmiştir." Bk. İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-Âliye*, I, 114; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 211.

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿١٨٠﴾

180. Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anneye, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur.

١٧٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ فِي قَوْلِهِ {حِينَ الْوَصِيَّةِ} قَالَ: دَخَلَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عَلَى مَوْلًى لَهُمْ وَهُوَ فِي الْمَوْتِ، فَقَالَ لَهُ: أَلَا أُوصِي؟ فَقَالَ لَهُ: قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ} وَلَيْسَ لَهُ كَبِيرُ شَيْءٍ.

170- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hişâm b. Urve[1073] isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Urve)[1074], ***"Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anneye, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ali b. Ebî Tâlib, ölmek üzere olan azadlı kölelerinden birinin yanına girdi. Azadlı kölesi "Vasiyette bulunayım mı?" diye sordu. Buna karşılık Ali b. Ebî Tâlib ona şöyle dedi: Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***"Eğer bir mal bırakacaksa… borçtur."*** Azadlı kölenin büyük bir malı yoktur."[1075]

1073 O, Hişâm b. Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Esedî'dir. Sika bir fakîhtir. Beşinci tabakadan olup tedlise düşmüştür. Bk. *Takrîb*, II, 319.

1074 O, Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm Ebû Abdillah el-Medenî'dir. İkinci tabakadandır, meşhur, fakîh ve sikadır. Bk. *Takrîb*, II, 19.

1075 Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ında bu son cümle "Senin çok malın yoktur" şeklindedir. Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr*'unda ise şöyle geçmektedir: "Senin çok malın yoktur. Malını vârislerine bırak." Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 15; Abdürrezzâk, *Musannef*, IX, 62; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 71; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 114; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 212. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Firyâbî, Saîd b. Mansûr, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, İbnu'l-Münzir, Hâkim ve Beyhakî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 175.

١٧١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: جَعَلَ اللهُ الْوَصِيَّةَ حَقًّا مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ.

171- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "Allah, ister az, isterse çok olsun vasiyeti hak/borç kılmıştır."[1076]

١٧٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ} قَالَ[1077]: نَسَخَ الْوَالِدَيْنِ مِنْهَا، وَتَرَكَ الْأَقْرَبِينَ مِمَّنْ[1078] لَا يَرِثُ.

172- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anneye, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, anne-babayı vasiyetten çıkardı (neshetti) ve mirasçı olamayan akrabaları bıraktı."[1079]

١٧٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ الثَّوْرِيُّ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عُبَيْدِ اللهِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: ذُكِرَ عِنْدَهُ طَلْحَةُ، وَالزُّبَيْرُ، فَقِيلَ: كَانَا يُشَدِّدَانِ فِي الْوَصِيَّةِ، فَقَالَ: وَمَا عَلَيْهِمَا أَنْ لَا يَفْعَلَا؟ تُوُفِّيَ النَّبِيُّ فَمَا وَرُبَّمَا أَوْصَى، وَأَوْصَى أَبُو بَكْرٍ، فَإِنْ أَوْصَى فَحَسَنٌ، وَإِنْ لَمْ يُوصِ فَلَا بَأْسَ.

173- Abdürrezzâk > Sevrî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan b. Ubeydullah[1080] şöyle demiştir: İbrahim'in yanında Talha ve Zübeyr

1076 Taberî bu hadisi Zührî'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 347; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 17. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 174. Şevkânî hadisi Zührî'den rivayet etmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 156. İbn Ebî Hâtim de Ebu'l-Âliye'den rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadis, Saîd b. Cübeyr, Hasan, Rebî' b. Enes ve Katâde'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 74.

1077 Mısır nüshasından silinmiştir.

1078 Mısır nüshasında "مما/mimmâ" şeklinde geçmektedir.

1079 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 79. Nehhâs bu hadisi İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 20. İbn Kesîr hadisi İbn Abbâs, Hasan, Mesrûk, Tâvus, Saîd b. Cübeyr, Rebî' b. Enes, Katâde ve Mukâtil b. Hayyân'dan nakletmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 211. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Abbâs, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 174.

1080 *el-Musannef*'te "Hasan b. Abdullah" şeklinde geçmektedir ve doğrusu bu

anılıp "Onlar vasiyet konusunda sert davranırlardı" denildi. İbrahim ise "Onların öyle yapmaması gerekirdi. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, vasiyette bulunmadan vefat etti. Ebû Bekir ise vasiyette bulundu. Vasiyette bulunduysa bu güzeldir, vasiyette bulunmadıysa bunda da bir sakınca yoktur." [1081]

فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٨١﴾

181. Artık kim bunu işittikten sonra değiştirirse günah ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Muhakkak Allah her şeyi işitendir, bilendir.

١٧٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ} قَالَ: مَنْ بَدَّلَ الْوَصِيَّةَ بَعْدَ مَا سَمِعَهَا فَإِنَّ إِثْمَ مَا بَدَّلَ عَلَيْهِ.

174- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Artık kim bunu işittikten sonra değiştirirse günah ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Muhakkak Allah her şeyi işitendir, bilendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Vasiyeti duyduktan sonra kim değiştirirse değiştirme günahı ona aittir." [1082]

şekildedir. İbrahim, İbn Süveyd en-Nehaî el-Kûfî'dir. Burada doğru olanı "Hasan b. Ubeydullah" olarak kabul edersek, o "Hasan b. Ubeydullah b. Urve en-Nehaî Ebû Urve el-Kûfî"dir. Dokuzuncu tabakadandır, fazilet sahibi ve sikadır. H. 99 yılında vefat etmiştir ancak bu tarihten daha sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, I, 168. İbrahim onun şeyhidir. O muhtemelen "İbrahim b. Süveyd en-Nehaî" veya "İbrahim b. Yezîd en-Nehaî"dir. Hasan b. Abdullah her ikisinden de rivayette bulunmuştur. Her ikisi de sikadır. Bk. *Takrîb*, I, 36-46.

1081 Abdürrezzâk, *Musannef*, IX, 57-58; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 70.

1082 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 72; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 115; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 23. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 175.

فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ
فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٨٢﴾

182. Her kim vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de (alâkalıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan hem de esirgeyendir.

١٧٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يُوصِي فَيَحِيفُ فِي وَصِيَّتِهِ، فَيَرُدُّهَا الْوَلِيُّ إِلَى الْحَقِّ وَالْعَدْلِ.

175- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de (alâkalıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan çok esirgeyendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Adam vasiyet eder ama vasiyetinde adil davranmaz. Bu nedenle sorumlu kişi vasiyeti hak ve adalete döndürür."[1083]

١٧٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، فِي قَوْلِهِ: {فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يُوصِي ابْنَتَهُ.

176- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Tâvus), ***"Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, kızına vasiyet eden adamdır."[1084]

1083 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 73; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 18-23. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'in Katâde'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 175. İbn Ebî Hâtim hadisi İbn Abbâs'tan rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadis, Ebu'l-Âliye, Tâvus, Hasan, Saîd b. Cübeyr, Katâde, Rebî' b. Enes, Süddî ve Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 116.

1084 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 273. İbn Kesîr bu hadisi İbn Abbâs'tan muhtasar bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 212.

١٧٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَبَانَ، عَنِ النَّخَعِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ} قَالَ: أَلْفُ دِرْهَمٍ إِلَى خَمْسِمِائَةِ دِرْهَمٍ.

177- Abdürrezzâk > Ma'mer > Ebân[1085] isnadıyla rivayet edildiğine göre, (İbrahim) en-Nehaî,[1086] ***"Eğer bir mal bırakacaksa vasiyet borçtur"***[1087] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bin dirhemden beş yüz dirheme kadar."[1088]

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٨٣﴾

183. Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.

١٧٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} قَالَ: كَتَبَ اللّٰهُ تَعَالَى شَهْرَ رَمَضَانَ عَلَى النَّاسِ كَمَا كَتَبَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، وَقَدْ كَانَ كَتَبَ عَلَى النَّاسِ قَبْلَ أَنْ يُنْزِلَ شَهْرَ رَمَضَانَ - صَوْمَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ.

178- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, Ramazan ayı orucunu daha öncekilere farz kıldığı gibi sonraki insanlara da farz kıldı. Ramazan ayı gelmeden önce her ayın üç günü oruç tutmak, insanlara farz kılınmış idi."[1089]

1085 O, Ebân b. Ayyâş Feyrûz Ebû İsmâil el-Basrî'dir. Beşinci tabakadan olup metrûk bir ravidir. 140'lı yıllarda vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 31.

1086 O, İbrahim b. Yezîd en-Nehaî b. Kays b. el-Esved Ebû İmrân el-Kûfî'dir. Sikadır ancak çok mürsel hadis rivayet etmiştir. 96 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 46.

1087 Bakara 2/180.

1088 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 71; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 17. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr ve Beyhakî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini, Abd b. Humeyd'in de Katâde'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 175.

1089 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 76. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş

أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٤﴾ شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٨٥﴾

184. Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden kim hasta yahut yolcu olursa, o günler sayısınca başka günlerde oruç tutsun. Ona güç yetiremeyenler de bir fakir doyumu fidye versinler. Bununla beraber kim fazladan hayır yaparsa işte bu, onun için daha hayırlıdır. Eğer bilirseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır. 185. O Ramazan ayı ki Kur'ân o ayda indirilmiştir. İnsanları hidayete erdirmek, doğru yolu ve hak ile bâtılı ayırt eden hükümleri açıklamak üzere indirilmiştir. Sizden her kim o aya erişirse orucunu tutsun. Kim de hastalanır yahut yolculukta olursa o günler sayısınca diğer günlerde (tutsun). Allah size kolaylık diler, güçlük dilemez. Ta ki böylelikle o sayılı günleri tamamlayasınız. Sizi hidayete erdirdiğine karşılık Allah'ı yüceltesiniz ve ta ki şükredesiniz.

١٧٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ} قَالَ: كَانَتْ فِي الشَّيْخِ الْكَبِيرِ، وَالْمَرْأَةِ الْكَبِيرَةِ، يُطِيقَانِ الصَّوْمَ وَهُوَ شَدِيدٌ عَلَيْهِمَا، فَرُخِّصَ لَهُمَا أَنْ يُفْطِرَا وَيُطْعِمَا، ثُمَّ نُسِخَ ذَلِكَ بَعْدُ، فَقَالَ: {فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ}.

---

ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 177. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Dahhâk'tan rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadis, Atâ ve Katâde'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 117.

179- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden kim hasta yahut yolcu olursa, o günler sayısınca başka günlerde oruç tutsun. Ona güç yetiremeyenler de bir fakir doyumu fidye versinler. Bununla beraber kim fazladan hayır yaparsa işte bu, onun için daha hayırlıdır. Eğer bilirseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet, oruç tutmaya güçleri yetmeyen yaşlı erkek ve kadın hakkındadır. Oruç tutmak onlara ağır ve zor geliyordu. Onların oruç tutmayıp yemelerine ruhsat verilmişti. Daha sonra Allah Teâlâ bu hükmü neshedip ***'Sizden her kim o aya erişirse orucunu tutsun'*** dedi."[1090]

١٨٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: وَأَخْبَرَنِي مَنْ سَمِعَ سَعِيدَ بْنَ جُبَيْرٍ، وَمُجَاهِدًا، وَعِكْرِمَةَ كَانُوا يَقْرَءُونَهَا: {يُطَوَّقُونَهُ} يَقُولُ: الَّذِينَ يُكَلَّفُونَهُ، الَّذِينَ يُكَلَّفُونَ الصَّوْمَ وَلَا يُطِيقُونَهُ، فَيُطْعِمُونَ، وَيُفْطِرُونَ.

180- Ma'mer şöyle demiştir: Saîd b. Cübeyr'i, Mücâhid'i ve İkrime'yi dinleyen birisi, onların âyeti "وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ/***ve alellezîne <u>yedûkûnehû</u> fidyetun taâmu miskîn"*** şeklinde okuduklarını bana haber verdi. "Onunla mükellef tutulanlar" ise oruçla mükellef tutulup güç yetiremeyenler ve bundan dolayı da oruç tutmayıp yiyenlerdir."[1091]

1090 Abdürrezzâk, *Musannef*, IV, 223; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 426; *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, L2A; Begavî, *Tefsîr*, I, 129; Buhârî (*Fethu'l-Bârî*, VIII, 180); Dârimî, I, 348; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 22; Tirmizî, II, 46. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd, Ebû Davud, Taberî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 177. Ebû Ca'fer Nehhâs şöyle demiştir: "Âlimlerin oruç tutmaya güç yetiremeyen yaşlıların fidye zorunluluğu olmadan oruç tutmamaları konusunda icmâsı vardır. Çünkü onların fidye vermeleri gerektiği konusunda âyette bir hüküm yoktur. Bazı kimseler ise 'Bu âyet neshedilmememiştir' demişlerdir. Doğrusu bu âyet neshedilmiştir ve ikinci âyetin onu neshettiği konusunda âlimlerin icmâsı vardır." Bk. Ebû Hayyân şöyle demiştir: "Neshedildiği çok açıktır ve müfessirlerin görüşü de bu yöndedir." Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 36. Şevkânî'nin de dediği üzere bu cumhurun görüşüdür. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 157.

1091 Bu rivayetin isnadında meçhul bir ravi vardır. Abdürrezzâk, *Musannef*, IV, 223. Ebû Ubeyd bu hadisi İkrime'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, s. 236. Begavî bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk.

١٨١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنِي ابْنُ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، مِثْلَ ذَلِكَ.

181- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus > babası isnadıyla önceki hadisin bir benzeri rivayet edilmiştir.[1092]

١٨٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي ثَابِتٌ الْبُنَانِيُّ، أَنَّ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ، كَبِرَ حَتَّى كَانَ لَا يُطِيقُ الصَّوْمَ، فَكَانَ يُفْطِرُ وَيُطْعِمُ.

182- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Sâbit el-Bünânî[1093] şöyle demiştir: "Enes b. Mâlik, öyle yaşlandı ki oruca dayanamıyordu. Bundan dolayı oruç tutmayıp yiyordu."[1094]

١٨٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّادِ بْنِ جَعْفَرٍ، عَنْ أَبِي عَمْرٍو، مَوْلَى عَائِشَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا كَانَتْ تَقْرَؤُهَا: وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ.

183- Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer[1095] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âişe *radıyallahu anhâ*'nın azadlı kölesi Ebû Amr[1096], Âişe *radıyallahu anhâ*'nın âyeti "وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ/**ve alellezîne yedûkûnehû"** şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir."[1097]

Begavî, *Tefsîr*, I, 29. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd, Vekî' ve İbnu'l-Enbârî'nin İkrime'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 178; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 35. İbn Kesîr de hadisi benzer şekilde rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Birçok kişi bu hadisi Saîd b. Cübeyr > İbn Abbâs tarîkiyle rivayet etmiştir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 215; İbn Cinnî şöyle demiştir: "Bunda Osman'ın Mushafına muhalefet vardır." Bk. *el-Muhteseb*, I, 118.

1092 Abdürrezzâk, *Musannef*, IV, 220; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 80.

1093 O, Sâbit b. Eslem el-Bünânî Ebû Ahmed el-Basrî'dir. Dördüncü tabakadan olup sika ve âbiddir. 86 yaşında h. 120 küsur yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 115.

1094 Nehhâs bu hadisi Enes, İbn Abbâs ve Kays b. Sâib'den rivayet etmiştir. Bk. *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 22; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 215; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 286; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, I, 118; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, I, 236.

1095 O, Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer b. Rifâa b. Ümeyye b. Âid b. Abdillah b. Ömer b. Mahzûm el-Mahzûmî el-Mekkî'dir. Üçüncü tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, II, 174.

1096 O, Zekvân, Ebû Amr el-Medenî'dir. Âişe *radıyallahu anhâ*'nın azadlı kölesidir. Üçüncü tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, I, 234.

1097 Abdürrezzâk, *Musannef*, IV, 222; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 80; Ebû Hayyân,

١٨٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، أَنَّهُ كَانَ يَقْرَؤُهَا: وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ: وَكَانَ مُجَاهِدٌ يَقْرَؤُهَا كَذَلِكَ أَيْضًا.

184- Abdürrezzâk > İbn Cüreyc isnadıyla Atâ[1098]'nın "وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ/*ve alellezîne* ***yedûkûnehû***" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. İbn Cüreyc "Mücâhid de aynı şekilde okuyordu" demiştir.[1099]

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿١٨٦﴾ أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٨٧﴾

186. Kullarım sana beni sorarlarsa işte muhakkak ben pek yakınım. Bana dua ettiğinde dua edenlerin duasına karşılık verir, kabul ederim. O halde onlar da çağrımı kabul etsinler. Bana iman etsinler. Umulur ki doğru yola ulaşırlar. 187. Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah nefislerinize karşı hainlik ettiğinizi bildiği için tevbenizi kabul etti, sizi affetti. Artık onlara yaklaşın ve Allah'ın size takdir ettiğini isteyin. Fecrin beyaz ipliği siyah ipliğinden ayırt edilinceye kadar yiyin, için. Sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescitlerde itikâfta bulunduğunuz zaman kadınlarınıza yaklaşmayın. Bunlar

---

Bahru'l-Muhît, II, 35. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Beyhakî ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 178.

1098 Daha önce de geçtiği üzere Atâ, İbn Ebî Rebâh'tır.

1099 Abdürrezzâk, *Musannef*, IV, 221; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 80. İbn Ubeyd bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ubeyd, *Fezâilu'l-Kur'ân*, s. 36.

Allah'ın sınırlarıdır. Sakın onlara yaklaşmayın. İşte Allah insanlara korunup sakınsınlar diye âyetlerini böylece açıklar.

١٨٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ} قَالَ: كَانَ النَّاسُ قَبْلَ هَذِهِ الْآيَةِ إِذَا رَقَدَ أَحَدُهُمْ مِنَ اللَّيْلِ رَقْدَةً لَمْ يَحِلَّ لَهُ طَعَامٌ وَلَا شَرَابٌ، وَلَا أَنْ يَأْتِيَ امْرَأَتَهُ إِلَى اللَّيْلَةِ الْمُقْبِلَةِ، فَوَقَعَ بِذَلِكَ لِبَعْضِ الْمُسْلِمِينَ، فَمِنْهُمْ مَنْ أَكَلَ بَعْدَ هَجْعَةٍ وَشَرِبَ، وَمِنْهُمْ مَنْ وَقَعَ عَلَى أَهْلِهِ، فَرَخَّصَ اللَّهُ لَهُمْ.

185- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyetten önce kişinin, gece boyunca bir şekilde uyusa artık ertesi geceye kadar eşine yaklaşması, hiçbir yiyecek ve içecek ona helâl olmazdı. Bu durum, bazı Müslümanların başına geldi. Kimi uyumasının ardından yiyip içti. Kimisi de ailesiyle ilişkiye girme hatasına düştü. Bundan dolayı Allah onlara ruhsat (izin) verdi."[1100]

١٨٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ قَتَادَةُ: الرَّفَثُ: غَشَيَانُ النِّسَاءِ.

186- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "الرَّفَثُ/er-Rafes" kadınlarla cinsel ilişkiye girmek demektir."[1101]

١٨٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ شَرُوسٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ رَجُلًا قَدْ سَمَّاهُ لِي فَنَسِيتُهُ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ مِنَ الْأَنْصَارِ، جَاءَ لَيْلَةً وَهُوَ صَائِمٌ، فَقَالَتْ لَهُ امْرَأَتُهُ: لَا تَنَمْ حَتَّى نَصْنَعَ لَكَ طَعَامًا، فَنَامَ فَجَاءَتْ فَقَالَتْ: نِمْتَ وَاللَّهِ

1100 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 97. Buhârî bu hadisi benzer şekilde Berâ b. Âzib'den rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 181. Ebû Hayyân bu hadisi nakletmiş ve Buhârî'ye isnad etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 48. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebû Davud ve Beyhakî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 197.

1101 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 488; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 121; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 220. Buhârî bu hadisi benzer şekilde Berâ b. Âzib'den rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 181. Begavî de benzer şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 136.

قَالَ: لَا وَاللَّهِ مَا نِمْتُ قَالَتْ: بَلَى وَاللَّهِ، فَلَمْ يَأْكُلْ تِلْكَ اللَّيْلَةَ شَيْئًا، وَأَصْبَحَ صَائِمًا يُغْشَى عَلَيْهِ، فَأُنْزِلَتِ الرُّخْصَةُ فِيهِ.

187- Abdürrezzâk > Ma'mer > İsmâil b. Şerûs[1102] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs'ın azadlı kölesi İkrime şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbından ve Ensâr'dan[1103] bana ismini söylediği ama benim adını unuttuğum bir adam, oruçlu iken bir gece geldi. Akabinde eşi, ona "Sana yemek hazırlayıncaya dek uyuma" dedi. Ancak adam uyuyakaldı. Eşi gelip "Vallahi, sen uyudun" deyince "Hayır vallahi uyumadım" dedi.[1104] Bunun üzerine eşi "Evet Vallahi uyudun" dedi. Bu nedenle adam, o gece hiçbir şey yemedi ve kendinden geçmiş hâlde oruçlu olarak sabaha çıktı. Bunun üzerine söz konusu ruhsat indirildi.

١٨٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَمَّنْ سَمِعَ الْحَسَنَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ} قَالَ: هُوَ الْوَلَدُ.

188- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hasan'ı dinleyen bir kişi isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Allah'ın size takdir ettiğini isteyin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O (Takdir edilen şey), çocuktur."[1105]

1102 O, İsmâil b. Şerûs b. Ebî Saîd es-San'ânî Ebu'l-Mikdâm'dır. İkrime'den rivayette bulunmuştur. Ma'mer, Beşîr b. Râfi' ve Vehb b. Münebbih ondan rivayette bulunmuşlardır. Bk. *Cerh ve't-Ta'dîl,* I, 177; *el-Mîzân*, I, 234.

1103 el-Hâfız, *el-Feth* adlı eserinde bu Ensâr'ın isminin ne olduğu konusunda ihtilâf buluduğunu zikredip onun Ebû Kays Sırme b. Ebî Enes b. Kays b. Mâlik b. Adî olduğu görüşünün ağır bastığını ifade etmiştir.

1104 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 96; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 30; Sevrî, *Tefsîr,* s. 57; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 24; Begavî, *Tefsîr*, I, 136; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 221; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 197.

1105 Sevrî, *Tefsîr,* s. 18; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 98; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 122; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 50. İbn Kesîr bu hadisi nakletmiştir ve Ebû Hureyre, İbn Abbâs, Enes, Şureyh, İkrime, Saîd b. Cübeyr, Hasan, Mücâhid, Dahhâk, Süddî ve Rebî' b. Enes'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 221.

١٨٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ قَتَادَةُ: {وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ} قَالَ: الرُّخْصَةُ الَّتِي كُتِبَتْ لَكُمْ.

189- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah'ın size takdir ettiğini isteyin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Sizin için takdir edilen, izindir."[1106]

١٩٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ، قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ: كَيْفَ تَقْرَأُ هَذِهِ الْآيَةَ: وَابْتَغُوا؟ أَوِ: اتَّبِعُوا؟ قَالَ: أَيُّهُمَا شِئْتَ، عَلَيْكَ بِالْقِرَاءَةِ الْأُولَى.

190- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ b. Ebî Rebâh şöyle demiştir: İbn Abbâs'a "Bu âyeti nasıl okuyorsun? 'وَابْتَغُوا/Vebtegû' mu, 'واتبعوا/vettebiû' mu?" diye sordum. Şöyle dedi: "Hangisini istersen onu oku. Ancak ben sana birinci okuyuşu tavsiye ederim."[1107]

١٩١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ، وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ} قَالَ: كَانَ النَّاسُ إِذَا اعْتَكَفُوا خَرَجَ الرَّجُلُ فَيُبَاشِرُ أَهْلَهُ، ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى الْمَسْجِدِ، فَنَهَاهُمُ اللهُ عَنْ ذَلِكَ.

191- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Mescitlerde itikâfta bulunduğunuz zaman kadınlarınıza yaklaşmayın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İnsanlar itikâfa girince içlerinden biri çıkıp gidiyor ve ailesiyle ilişkiye giriyor, ardından da mescide geri dönüyordu. Allah bundan sakındırıp onlara bunu yasakladı."[1108]

1106 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 199; Begavî, *Tefsîr*, I, 137; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 318; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 221. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 199. İbn Atiyye şöyle demiştir: "Bu güzel bir görüştür." Bk. Kurtubî.

1107 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 199; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 50; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 221. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 199.

1108 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 105; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 123; Süyûtî, *Esbâbu'n-*

وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا
فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٨﴾

188. Mallarınızı aranızda bâtıl yollarla yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin.

١٩٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ} قَالَ: لَا تُدْلِ بِمَالِ أَخِيكَ إِلَى الْحَاكِمِ، وَأَنْتَ تَعْلَمُ أَنَّكَ ظَالِمٌ، فَإِنَّ قَضَاءَهُ لَا يُحِلُّ لَكَ شَيْئًا كَانَ حَرَامًا عَلَيْكَ.

192- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Mallarınızı aranızda bâtıl yollarla yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kendinin zalim olduğunu bildiğin halde kardeşinin malını hâkime (veya yöneticiye) verme. Zira onun vereceği hüküm, daha önce sana haram olan bir şeyi helâl kılmaz."[1109]

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ
الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا
الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٨٩﴾

Nüzûl, s. 25; Sevrî, *Tefsîr,* s. 58. İbn Ebî Şeybe bu hadisi Dahhâk'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 146. İbn Kesîr bu hadisi nakletmiş ve İbn Abbâs, Katâde, Atâ, Hasan, Süddî, Rebî' b. Enes ve Mukâtil'e isnad etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 224.

1109 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 107. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 124. Bu hadis Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Hasan, Katâde, Süddî, Mukâtil b. Hayyân ve Abdurrahmân'dan rivayet edilmiştir. Onların şöyle dediği nakledilmiştir: "Sen zalimken biriyle husumete kalkışma." Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 203.

189. Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: "Onlar insanlar için ve bir de hac için vakit ölçüleridir. İyilik evlere arkalarından girmeniz değildir. Fakat iyilik kişinin sakınmasıdır. O halde evlere kapılarından girin. Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz." "

١٩٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ} قَالَ: هِيَ مَوَاقِيتُ لَهُمْ فِي حَجِّهِمْ، وَصَوْمِهِمْ، وَفِطْرِهِمْ، وَنُسُكِهِمْ.

193- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: Onlar insanlar için ve bir de hac için vakit ölçüleridir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar hacları, oruçları, iftarları ve ibadetleri için vakit ölçüleridir."[1110]

١٩٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: كَانَ أُنَاسٌ مِنَ الْأَنْصَارِ إِذَا أَهَلُّوا[1111] بِالْعُمْرَةِ لَمْ يَحُلْ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ السَّمَاءِ فَيَخْرُجُونَ مِنْ ذَلِكَ، فَكَانَ الرَّجُلُ يَخْرُجُ مُهِلًّا بِالْعُمْرَةِ، فَتَبْدُو لَهُ الْحَاجَةُ بَعْدَمَا يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِهِ، فَيَرْجِعُ فَلَا يَدْخُلُ مِنْ بَابِ الْحُجْرَةِ مِنْ أَجْلِ سَقْفِ الْبَيْتِ لَا يَحُولُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ السَّمَاءِ، فَيَقْتَحِمُ الْجِدَارَ مِنْ وَرَائِهِ، ثُمَّ يَقُومُ فِي حُجْرَتِهِ فَيَأْمُرُ بِحَاجَتِهِ فَتُخْرَجُ إِلَيْهِ مِنْ بَيْتِهِ حَتَّى بَلَغَنَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَهَلَّ زَمَانَ الْحُدَيْبِيَةِ بِالْعُمْرَةِ، فَدَخَلَ إِلَى حُجْرَتِهِ، فَدَخَلَ عَلَى أَثَرِهِ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ مِنْ بَنِي سَلِمَةَ، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي أَحْمَسُ.

194- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "Ensâr'dan bazı kişiler, umre için telbiye getirmeye başlayınca gökle kendi aralarında hiçbir engel (çatı vs.) bulunmazdı ve oradan çıkıp giderlerdi. Adam, umre için telbiye getirerek çıkıp

---

1110 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 108; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 225. Sehâvî bu hadisi Katâde'den nakletmiştir. Bk. Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh*, s. 13. İbn Ebî Hâtim hadisi benzer şekilde Ebu'l-Âliye'den nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis, Atâ, Dahhâk, Katâde, Süddî ve Rebî' b. Enes'ten rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 124; Sevrî, *Tefsîr,* s. 58. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'in Mücâhid'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 203.

1111 "الإهلال/el-İhlâl" kelimesi "hac ve umrede telbiye ile sesi yükseltmek" anlamına gelmektedir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, VI, 4689.

giderdi. Evinden ayrıldıktan sonra bir ihtiyacı ortaya çıkarsa geri döner ama evin çatısının kendisiyle sema arasında engel olmaması için odasının kapısından girmez, duvarın arkasından girerdi. Sonra odasında dikilip ihtiyacının giderilmesini emreder, ihtiyacı evinden ona verilirdi. Öyle ki öğrendiğimize göre Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem,* Hudeybiye'de umre için telbiye getirmeye başlayıp odasına girdi. Onun peşinden Selemeoğulları ve Ensâr'dan bir adam[1112] yanına girince Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ona ***'Ben Ahmes'im (Dinde katı ve tavizsizim)'***[1113] dedi."[1114]

١٩٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: وَكَانَتْ قُرَيْشٌ، وَحُلَفَاؤُهَا الْحُمْسُ لَا يُبَالُونَ ذَلِكَ، قَالَ[1115] الْأَنْصَارِيُّ: وَأَنَا أَحْمَسُ يَقُولُ: وَأَنَا عَلَى دِينِكَ قَالَ: فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا} . . . الْآيَةَ.

195- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: Hums olan Kureyş ve müttefikleri, bunu önemsemiyorlardı. Ensârî ise "Ben Ahmes'im. Ben senin dinin üzereyim" diyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: ***"İyilik evlere arkalarından girmeniz değildir. Fakat iyilik kişinin sakınmasıdır. O halde evlere kapılarından girin. Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz."***[1116]

١٩٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا جَعْفَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ، عَنْ عَوْفٍ، عَنِ الْحَسَنِ، قَالَ: سَأَلَ أَصْحَابُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ النَّبِيَّ، فَقَالُوا: أَيْنَ رَبُّنَا؟ فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِي إِذَا دَعَانِ} الْآيَةَ.

1112 Bu kişinin Kutbe b. Âmir el-Ensârî olduğu rivayet edilmiştir.

1113 "Dinine bağlılıkta sıkı ve katı" demektir. Kureyş'in cahiliye döneminde kendilerine uyguladığı sert dinî kurallara "hums" denilir.

1114 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 109; Begavî, *Tefsîr*, I, 141; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 345; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 236. Ebû Hayyân bu hadisi Zührî'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 62; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 226; Süyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 36. Buhârî hadisi Berâ b. Âzib'den rivayet etmiştir. Bk. *Fethu'l-Bârî*, VIII, 183. İbn Ebî Hâtim de Câbir'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 125.

1115 Türkiye nüshasında "فقال/fekâle" şeklinde geçmektedir.

1116 Taberî bu hadisi Kurtubî ve İbn Kesîr'in rivayet ettikleri gibi rivayet etmiştir.

196- Abdürrezzâk > Ca'fer b. Süleymân[1117] > Avf isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan şöyle demiştir: Sahâbîler, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e "Allah neredeDir?" diye sordular. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: ***"Kullarım sana beni sorarlarsa işte muhakkak ben pek yakınım. Bana dua ettiğinde dua edenlerin duasına karşılık verir, kabul ederim. O halde onlar da çağrımı kabul etsinler. Bana iman etsinler. Umulur ki doğru yola ulaşırlar."***[1118]

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿١٩٠﴾ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ ﴿١٩١﴾

190. Sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın, aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki Allah aşırı gidenleri sevmez. 191. Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaşırlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir.

١٩٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ} قَالَ: يَقُولُ: الشِّرْكُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ.

197- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten***

1117 O, Ca'fer b. Süleymân es-Sıbğî Ebû Süleymân'dır. Sekizinci tabakadan olup sıdk sahibi ve zâhiddir ancak Şiî'dir. Bk. *Takrîb*, I, 131.

1118 Bakara 2/186. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 92. İbn Kesîr bu hadisi Abdürrezzâk'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 218. Süyûtî hadisi Abdürrezzâk tarîkiyle rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis mürseldir ve hadisin başka bir tarîki vardır." Bk. Süyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 33. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 194.

daha kötüdür. Mescid-i Harâm'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaşırlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah Teâlâ şirk koşmanın cinayet işlemekten daha kötü olduğunu söylemektedir."[1119]

١٩٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} قَالَ: نَسَخَهَا قَوْلُهُ تَعَالَى: {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ}.

198- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Mescid-i Harâm'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaşırlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyeti Yüce Allah'ın ***'Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün'*** sözü neshetmiştir."[1120]

فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩٢﴾ وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿١٩٣﴾

192. Bununla beraber eğer vazgeçerlerse (siz de onları bırakın). Şüphesiz Allah mağfiret edicidir, rahmet edicidir. 193. Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) yalnızca

---

1119 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 111. İbn Ebî Hâtim bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Bu, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Hasan, Katâde, Ebû Mâlik, Dahhâk ve Rebî' b. Enes'in rivayetidir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 126; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 227; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 66; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 205.

1120 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 596. Nehhâs bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Tevbe sûresi, Bakara'dan iki yıl sonra nâzil oldu." Bk. Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 28; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 351. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde Ebû Mâlik'ten rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 126. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Ebû Davud ve Nehhâs'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 205. Mücâhid, Tâvus ve Ebû Hanîfe bu âyetin muhkem olduğunu ve orada savaşılmadığı sürece Mescid-i Harâm'da birinin öldürülmesinin caiz olmadığını söylemişlerdir. Cumhur ulemâ bu âyetin nesholduğunu savunmuştur. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 22; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 352.

Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.

١٩٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ} قَالَ: حَتَّى لَا يَكُونَ شِرْكٌ.

199- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) yalnızca Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şirk (Allah'a ortak koşma) ortadan kalkıncaya kadar."[1121]

الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿١٩٤﴾

194. Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir.

٢٠٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ عِكْرِمَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ، وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ} قَالَ: كَانَ هَذَا فِي سَفَرِ الْحُدَيْبِيَةِ صَدَّ الْمُشْرِكُونَ النَّبِيَّ وَأَصْحَابَهُ عَنِ الْبَيْتِ فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ، فَقَاضُوا الْمُشْرِكِينَ يَوْمَئِذٍ قَضِيَّةً أَنَّ لَهُمْ أَنْ يَعْتَمِرُوا فِي الْعَامِ الْمُقْبِلِ فِي هَذَا الشَّهْرِ الَّذِي صَدُّوهُمْ فِيهِ، فَجَعَلَ اللَّهُ تَعَالَى لَهُمْ شَهْرًا حَرَامًا يَعْتَمِرُونَ فِيهِ مَكَانَ شَهْرِهِمُ الَّذِي صُدُّوا فِيهِ، فَلِذَلِكَ قَالَ: {وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ}.

1121 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 111. Bu hadis, İbn Abbâs, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Hasan, Katâde, Ebû Hayyân ve Zeyd b. Eslem'den rivayet edilmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 126; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 354; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 67; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 277. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Beyhakî, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 205.

200- Abdürrezzâk > Ma'mer > (İsmi zikredilmeyen) bir kişi[1122] > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, Hudeybiye seferinde meydana geldi. Müşrikler, haram ayda Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e ve arkadaşlarına engel olup onları Mekke'ye sokmadılar. Akabinde Müslümanlar, bir sonraki yıl müşriklerin engellediği ay içinde umre yapmaları üzerinde müşriklerle anlaşmaya vardılar. Bu nedenle Allah Teâlâ, engellendikleri o ayın yerine umre yapacakları haram bir ay belirledi ve bundan dolayı ***'Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır'*** buyurdu."[1123]

وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ
وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٩٥﴾

195. Allah yolunda infak edin, ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın ve ihsan edin. Muhakkak Allah ihsan edenleri sever.

٢٠١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} قَالَ: يَقُولُ: لَا تُمْسِكُوا بِأَيْدِيكُمْ عَنِ النَّفَقَةِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ.

201- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şöyle diyor: Allah yolunda harcama yapmaktan uzak durmayın, vazgeçmeyin."[1124]

1122 Taberî bu rivayetin isnadında Ma'mer ile Katâde arasında bir isim zikretmemiştir.

1123 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 115. Bu hadisin bir benzeri, İbn Abbâs, Dahhâk, Süddî, Katâde, Miksem, Mücâhid, Rebî' b. Enes, İkrime ve Atâ'dan rivayet edilmiştir. Bk. Mücâhid, *Tefsîr,* I, 98; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 34; Ebû Ca'fer, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 30; Begavî, *Tefsîr*, I, 144; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 69; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 288. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Ebu'l-Âliye'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 26.

1124 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 117. Bu, Huzeyfe, İbn Abbâs, İkrime, Atâ, Mücâhid, Hasan, Katâde, Dahhâk, Saîd b. Cübeyr, Ebû Sâlih, Süddî ve Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edilmiştir. Bk. İbn Abbâs, *Tefsîr*, I, 93; Mücâhid, *Tefsîr*, I, 99; Sevrî, *Tefsîr,* s. 58; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 128; Begavî, *Tefsîr*, I, 144; Ebû

٢٠٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنِي أَيُّوبُ[1125]، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ عَبِيدَةَ السَّلْمَانِيِّ، قَالَ: هِيَ فِي الرَّجُلِ يُصِيبُ الذَّنْبَ الْعَظِيمَ، فَيُلْقِي بِيَدَيْهِ وَيَرَى أَنَّهُ قَدْ هَلَكَ

202- Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > İbn Sîrîn isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abîde es-Selmânî şöyle demiştir: "Bu, büyük bir günah kazanınca kendini salan ve helâk olduğunu düşünen bir kişi hakkındadır."[1126]

وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿١٩٦﴾

196. Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer alıkonulursanız o halde kolayınıza giden kurbanlardan gönderin. Kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Artık içinizden her kim hastalanır yahut başında bir rahatsızlık bulunursa fidye olarak ya oruç tutmalı ya sadaka vermeli yahut kurban kesmelidir. Emin olduğunuz vakit ise, kim hac zamanına kadar umreden faydalanmak isterse kurbandan

---

Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 69; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 70. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Firyâbî, İbnu'l-Münzir ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 207. *Esbâbu'n-Nüzûl*'da Buhârî'nin Huzeyfe'den yaptığı rivayet nakledilmiştir. Bk. *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 37.

1125 Mısır nüshasından silinmiştir.

1126 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 118; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 128; Begavî, *Tefsîr*, I, 144; Kurtubî, *Tefsîr*, I, 229. İbn Kesîr bu hadisi İbn Ebî Hâtim'den nakletmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 229. Taberânî bu hadisi ravileri sika bir isnadla Nu'mân b. Beşîr'den rivayet etmiştir. Bk. Taberânî, *el-Kebîr*, VI, 208. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 208.

kolayına geleni kessin. Fakat kim bulamaz ise hac günlerinde üç, döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutsun. Bu, aile ikâmetgâhı Mescid-i Harâm'da olmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Gerçekten Allah'ın cezası pek çetindir.

٢٠٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَعَمَّنْ، سَمِعَ عَطَاءَ بْنَ أَبِي رَبَاحٍ، فِي قَوْلِهِ: {وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ} قَالَ: هُمَا وَاجِبَتَانِ: الْحَجُّ وَالْعُمْرَةُ لِلَّهِ.

203- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Bir râvi, Atâ b. Ebî Rebâh'tan Allah'ın ***"Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer alıkonulursanız o halde kolayınıza giden kurbanlardan gönderin. Kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O ikisi (tıraş olma ve kurban kesme), Allah için hac ve umre yapmanın iki şartıdır."[1127]

٢٠٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} قَالَ: إِذَا أُحْصِرَ الرَّجُلُ مِنْ مَرَضٍ، أَوْ كَسْرٍ، أَوْ شِبْهِ ذَلِكَ، بَعَثَ بِهَدْيِهِ، وَمَكَثَ عَلَى إِحْرَامِهِ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ، وَيَنْحَرَ، ثُمَّ قَدْ حَلَّ، وَيَرْجِعُ إِلَى أَهْلِهِ وَعَلَيْهِ الْحَجُّ وَالْعُمْرَةُ جَمِيعًا، وَهَدْيٌ أَيْضًا قَالَ: فَإِنْ وَصَلَ إِلَى الْبَيْتِ مِنْ وَجْهِهِ ذَلِكَ فَلَيْسَ عَلَيْهِ إِلَّا الْحَجُّ مِنْ قَابِلٍ.

204- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh > Mücâhid isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Mes'ûd, ***"Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer alıkonulursanız o halde kolayınıza giden kurbanlardan gönderin. Kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Artık içinizden her kim hastalanır yahut başında bir rahatsızlık bulunursa fidye olarak ya oruç tutmalı ya sadaka vermeli yahut kurban kesmelidir. Emin olduğunuz vakit ise, kim hac zamanına kadar***

1127 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 121. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Ömer'den rivayet etmiş sonra şöyle demiştir: "Bu hadis, Atâ, Mekhûl, Hasan, İbn Sîrîn, Tâvus, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Abdullah b. Şeddâd, Mukâtil b. Hayyân ve Katâde'den rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 129. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 209; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 368.

umreden faydalanmak isterse kurbandan kolayına geleni kessin. Fakat kim bulamaz ise hac günlerinde üç, döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutsun. Bu, aile ikâmetgâhı Mescid-i Harâm'da olmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Gerçekten Allah'ın cezası pek çetindir" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Eğer biri, hastalıktan, kırıktan ve benzeri bir şeyden dolayı engellenip (hac ve umre) yapamazsa kurbanını gönderir, kurban yerine ulaşıncaya dek ihramlı kalır ve kurbanını keser. Sonra sırtında hem hac hem de umre borcu olduğu halde ihramdan çıkabilir ve ailesinin yanına dönebilir. Daha sonra Beytullah'a ulaşırsa ona sadece sonraki sene hac gerekir."[1128]

٢٠٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، نَحْوَ ذَلِكَ.

205- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde'den önceki hadisin bir benzeri rivayet edilmiştir.[1129]

٢٠٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ} قَالَ: أَمَرَ النَّبِيُّ كَعْبَ بْنَ عُجْرَةَ أَنْ يَصُومَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ.

206- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Artık içinizden her kim hastalanır yahut başında bir rahatsızlık bulunursa"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Ka'b b. Ucre[1130]'ye üç gün oruç tutmasını emretti."[1131]

1128 Bu hadisi Buhârî, Atâ'dan muallak olarak rivayet etmiştir. Buhârî, Kitâbu'l-Muhsar, IV, 3; Mücâhid, *Tefsîr*, I, 99. Bu hadisi Sevrî, Atâ'dan benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 61. Taberî, Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 21. İbn Ebî Hâtim, İbn Abbâs'tan merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 129. Begavî, Urve el-Ensârî'den merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 148. İbn Kesîr hadisi benzer şekilde rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis, İbn Mes'ûd, İbnu'z-Zübeyr, Alkame, Saîd b. el-Müseyyeb, Urve, Mücâhid, Nehaî, Atâ ve Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edilmiştir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 321. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Mes'ûd'dan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 212.

1129 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 22.

1130 O, Ka'b b. Ucre el-Ensârî el-Medenî Ebû Muhammed'dir. Meşhur sahâbîdir. 50 yılından sonra yetmişli yaşlarda vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 35.

1131 Kaynaklarda bu hadisi Zührî'den bulamadım. Ancak emredilen oruç üç gündür.

٢٠٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنِي أَيُّوبُ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى، قَالَ: مَرَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى كَعْبِ بْنِ عُجْرَةَ وَهُوَ يُوقِدُ تَحْتَ قِدْرٍ، وَهَوَامُّ رَأْسِهِ تَتَسَاقَطُ عَلَيْهِ، قَالَ: أَتُؤْذِيكَ هَذِهِ الْهَوَامُّ يَا كَعْبُ قَالَ: نَعَمْ يَا نَبِيَّ اللَّهِ، فَأَمَرَهُ أَنْ يَحْلِقَ رَأْسَهُ، وَيَنْسِكَ نُسُكًا، أَوْ يَصُومَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، أَوْ يُطْعِمَ فَرَقًا بَيْنَ سِتَّةِ مَسَاكِينَ.

207- Abdürrezzâk > Ma‘mer > Eyyûb > Mücâhid isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdurrahmân b. Ebî Leylâ şöyle demiştir: “Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*, Ka‘b b. Ucre’nin yanına uğradı. O sırada Ka‘b b. Ucre, bir tencerenin altında ateş yakıyor, başındaki hayvancıklar da (bitler) üzerine düşüyordu. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ona ***‘Ey Ka‘b! Bu hayvancıklar seni rahatsız ediyor mu?’*** deyince ‘Evet ey Allah’ın Resûlü!’ dedi. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ona başını tıraş etmesini, bir kurban kesmesini veya üç gün oruç tutmasını ya da üç sâ‘ yiyecek ile altı yoksulu doyurmasını emretti.”[1132]

٢٠٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي دَاوُدُ بْنُ أَبِي هِنْدَ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنْ كَعْبِ بْنِ عُجْرَةَ، أَنَّهُ قَالَ: بَيْنَ كُلِّ مِسْكِينَيْنِ صَاعٌ أَوْ نُسُكٌ قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: وَالنُّسُكُ شَاةٌ.

208- Abdürrezzâk > Ma‘mer > Davud b. Ebî Hind[1133] > Şa‘bî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ka‘b b. Ucre şöyle demiştir: “Her iki yoksula bir sâ‘ veya bir kurban.” Ma‘mer’den rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: “Kurban, koyundur.”[1134]

Bu konuya daha sonra tekrar değinilecektir.

1132 Buhârî, Muhsar, 5; Müslim, Hac, 81, 82; Ebû Davud, Menâsik, 42; Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 3; İbn Mâce, Menâsik 86; Ahmed b. Hanbel, IV, 241.

1133 O, Davud b. Ebî Hind el-Kuşeyrî, Ebû Bekr/Ebû Muhammed el-Basrî’dir. Sika ve itkân sahibidir. Ömrünün sonlarına doğru vehme düşmüştür. 140 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten sonra vefat ettiği de rivayet edilmektedir.

1134 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 343; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV, 58-59. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü’l-Mensûr*’da zikretmiş ve Taberî’nin İbn Abbâs’tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, I, 71. İbn Hacer bu hadisi Şa‘bî’den rivayet etmiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, V, 65. İbn Abdilberr şöyle demiştir: “Bu hadiste tefsir bağlamında zikredilen kurbanla kastedilen koyundur ve bu konuda âlimler arasında ihtilâf yoktur.” Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 382. Hâfız, *el-Feth* adlı eserinde şöyle demiştir: “Sadaka konusu âyette

٢٠٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ} قَالَ: يَقُولُ: إِذَا أَمِنْتَ حِينَ تُحْصَرُ مِنْ كَسْرِكَ، مِنْ وَجَعِكَ، فَعَلَيْكَ أَنْ تَأْتِيَ الْبَيْتَ فَيَكُونَ مُتْعَةً لَكَ إِلَى قَابِلٍ، وَلَا حِلَّ لَكَ حَتَّى تَأْتِيَ الْبَيْتَ.

209- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hişâm b. Urve isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Urve b. ez-Zübeyr), ***"Emin olduğunuz vakit ise, kim hac zamanına kadar umreden faydalanmak isterse kurbandan kolayına geleni kessin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah şöyle diyor: Hastalığından, kırığından dolayı engellendiğin zaman gidebileceğinden emin olursan Beytullah'a gelmen gerekir. Bu, gelecek yıla kadar senin için bir temettu olur. Beytullah'a gelinceye kadar sana ihramı çıkarmak helâl olmaz."[1135]

٢١٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ عِكْرِمَةَ، فِي قَوْلِهِ: {فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ} قَالَ: صِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، يَعْنِي أَيَّامَ الْعَشْرِ، مِنْ حِينَ يُحْرِمُ، آخِرُهَا يَوْمُ عَرَفَةَ.

210- Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Fakat kim bulamaz ise hac günlerinde üç, döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutsun"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Üç gün oruç tutmak, ihrama girdiği zamandan Arafat günü dâhil on gün anlamına gelir."[1136]

---

kapalıdır ve bu kapalılık sünnetle tefsir edilmiştir. Cumhur ulemâ bu şekilde beyânda bulunmuştur." Bk. Hâfız, *el-Feth*, IV, 16.

1135 Taberî bu hadisi başka bir isnadla İbnu'z-Zübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 142. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 214.

1136 İbn Ebî Hâtim bu hadisi İkrime ve Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 132. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Şeybe'nin İkrime'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 132. Ebû Hayyân hadisi İkrime, Atâ ve Ebû Hanîfe'den nakletmiştir ve bu rivayette şöyle geçmektedir: "En efdal olanı terviye günü, arefe günü." Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 236. Taberî de hadisi Urve, Hasan, İbrahim, Saîd b. Cübeyr, Atâ, Mücâhid, Katâde, Süddî ve Tâvus'tan rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 246.

٢١١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: عَنْ سَالِمٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ صَوْمُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ، آخِرُهَا يَوْمُ عَرَفَةَ، فَمَنْ فَاتَهُ ذَلِكَ صَامَ أَيَّامَ التَّشْرِيقِ، فَإِنَّهَا مِنْ أَيَّامِ الْحَجِّ، وَسَبْعَةً إِذَا رَجَعَ إِلَى أَهْلِهِ.

211- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zühri > Sâlim[1137] isnadıyla İbn Ömer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hac zamanı üç gün oruç tutmanın son günü arafe günüdür. Kim bunu kaçırırsa -teşrik günleri hac günleri olduğundan- teşrik günleri üç gün, ailesinin yanına döndüğünde de yedi gün oruç tutar."[1138]

٢١٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: يَا أَهْلَ مَكَّةَ لَا مُتْعَةَ لَكُمْ، إِنَّمَا يَجْعَلُ أَحَدُكُمْ بَيْنَهُ وَبَيْنَ مَكَّةَ وَادِيًا ثُمَّ يُهِلُّ.

212- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bu, aile ikâmetgahı Mescid-i Harâm'da olmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Gerçekten Allah'ın cezası pek çetindir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: İbn Abbâs şöyle dedi: "Ey Mekke halkı! Size temettu haccı yoktur. Ancak biriniz kendisiyle Mekke'nin arasına bir vadi koyar sonra telbiye getirir."[1139]

1137 O, Sâlim b. Abdillah b. Ömer b. el-Hattâb Ebû Ömer el-Medenî'dir. Yedi fakîhten biridir. Sağlam, fazilet sahibi ve âbiddir. Üçüncü tabakadan olup büyük bir ravidir. Bk. *Takrîb*, I, 280.

1138 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 146. Ebû Hayyân bu hadisi İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 78. İbn Kesîr bu hadisi İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 234. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, İbnu'l-Münzir ve Taberî'nin İbn Ömer'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 215. Teşrik günlerinde oruç tutma konusunda Buhârî ve bir grup ravi Âişe *radıyallahu anhâ*'nın şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: "Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* teşrik günlerinde oruç tutmaya ruhsat vermemiştir. Sadece temettu haccı yapıp kurban bulamayan kimselerin oruç tutmalarına ruhsat vermiştir." İmâm Mâlik bu hadisi almış ancak Hanefîler ve Şâfiîler bu rivayete aykırı teamül edinmiştir. Bk. *Rûhu'l-Meânî*, II, 83; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 234; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 215.

1139 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 110. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs, İbn Ömer, Tâvus, Atâ, Mücâhid, Zührî, Nâfi', İbrahim, Rebî' b. Enes ve Meymûn b.

٢١٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، فِي قَوْلِهِ: {لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} قَالَ: هِيَ لِأَهْلِ الْحَرَمِ.

213- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Tâvus), ***"Bu, aile ikâmetgâhı Mescid-i Harâm'da olmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Gerçekten Allah'ın cezası pek çetindir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Harem halkı içindir."[1140]

٢١٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: مَنْ كَانَ عَلَى يَوْمٍ أَوْ نَحْوِهِ فَهُوَ كَأَهْلِ مَكَّةَ.

214- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "Mekke'ye bir gün veya daha yakın mesafede ikâmet eden, Mekke halkı gibi olur."[1141]

٢١٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، أَخْبَرَنِي مَنْ، سَمِعَ عَطَاءَ بْنَ أَبِي رَبَاحٍ، يَقُولُ: مَنْ كَانَ أَهْلُهُ دُونَ الْمِيقَاتِ فَهُوَ كَأَهْلِ مَكَّةَ يَقُولُ: لَا يَتَمَتَّعُ.

215- Abdürrezzâk > Ma'mer > (İsmi zikredilmeyen) bir kişi isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ b. Ebî Rebâh şöyle demiştir: "Ailesi mîkât sınırlarının içindeyse Mekke halkı gibidir ve temettu yapamaz."[1142]

Mihrân'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 132. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 218.

1140 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 255. İbn Kesîr bu hadisi isnadı aynı ancak lafızları farklı bir şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 235. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir, İbn Abbâs ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 256.

1141 Taberî bu hadisi Zührî'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 347; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 132; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 235.

1142 Taberî bu hadisi Atâ'dan rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 256; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 235. Begavî de İkrime'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 151.

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَاأُولِي الْأَلْبَابِ ﴿١٩٧﴾

197. Hac, bilinen aylardadır. Her kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. Bir de azık edinin. Şüphesiz ki azığın en hayırlısı takvadır. Ey üstün akıl sahipleri! Benden korkun.

٢١٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ} قَالَ: شَوَّالٌ، وَذُو الْقَعْدَةِ، وَذُو الْحِجَّةِ.

216- Abdürrezzâk Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Hac, bilinen aylardadır. Her kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. Bir de azık edinin. Şüphesiz ki azığın en hayırlısı takvadır. Ey üstün akıl sahipleri! Benden korkun"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hac ayları, Şevval, Zilkâde ve Zilhicce'dir."[1143]

٢١٧ - {فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ} عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ: قَالَ مُجَاهِدٌ: وَالْفَرْضُ: الْإِهْلَالُ.

217- İbn Ebî Necîh, Mücâhid'in ***"Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse)"*** âyeti hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: "الفرض/el-Fardu, telbiye getirmektir (yani ihram giymektir.)"[1144]

1143 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 101; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 151. Bu, Ali, İbn Abbâs, İbn Ömer, Câbir b. Abdillah, İbnu'z-Zübeyr, Atâ, Tâvus, Şa'bî, İbrahim, Hasan, Dahhâk, Zührî, Muhammed b. Sîrîn, Süddî, Katâde ve Mukâtil'in görüşüdür. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 63; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 133; Begavî, *Tefsîr*, I, 152; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 218. Buhârî bu hadisi İbn Ömer'den muallak olarak rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, Kitâbu'l-Hac, III, 420.

1144 "الأهلال/el-İhlâl" kelimesi "telbiye ile sesi yükseltmek" anlamına gelmektedir. Aynı şekilde ihram da kastedilmektedir. Ayrıca kastedilen şey, Taberî'nin de

٢١٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، وَقَتَادَةَ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: الرَّفَثُ: غَشَيَانُ النِّسَاءِ، وَالْفُسُوقُ: الْمَعَاصِي، وَاخْتَلَفُوا فِي الْجِدَالِ فَقَالَ الزُّهْرِيُّ، وَقَتَادَةُ: هُوَ الصَّخَبُ، وَالْمِرَاءُ وَأَنْتَ مُحْرِمٌ وَقَالَ مُجَاهِدٌ: لَا جِدَالَ فِيهِ، قَدْ بَيَّنَ اللهُ الْحَجَّ، فَلَيْسَ فِيهِ شَكٌّ.

218- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Her kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek, kavga etmek yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "رَفَثَ/ Rafese," kadınla ilişkiye girmektir. "فُسُوق/Füsûka" suç ve günahlardır. "جِدَال/Cidâl" hakkında ise âlimler ihtilâf etmişlerdir. Zühri ve Katâde "İhramlı iken bağırıp çağırman ve didişip tartışmandır" demişlerdir. Mücâhid ise şöyle demiştir: "'جِدَال/Cidâl' kelimesi, 'hac esnasında kavga etmek yoktur' anlamındadır. Allah, haccı açıklamıştır ve onda hiçbir şüphe (tartışma) yoktur."[1145]

٢١٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى} قَالَ: كَانَ أُنَاسٌ مِنْ أَهْلِ الْيَمَنِ، يَخْرُجُونَ بِغَيْرِ زَادٍ إِلَى مَكَّةَ، فَأَمَرَهُمُ اللهُ أَنْ يَتَزَوَّدُوا، وَأَخْبَرَهُمْ أَنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى.

219- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bir de azık edinin. Şüphesiz ki azığın en hayırlısı takvadır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yemen halkından bazı insanlar, azıksız bir şekilde (sevap kazanmak için) Mekke'ye yolculuk ediyorlardı.

---

dediği üzere, haccın farzı olan ihramdır ve bu konuda âlimlerin icmâsı vardır. Mücâhid, *Tefsîr*, I, 1002; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 261. Sevrî bu hadisi Atâ'dan nakletmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 63. Beyhakî, İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Bk. Beyhakî, *Sünen,* IV, 342. Bu hadisteki görüş, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Tâvus ve İbrahim'in görüşüdür. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 236; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 217.

1145 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 102; Sevrî, *Tefsîr,* s. 63; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 156; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 134; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 407; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 237. "الجدال" kelimesin anlamı ile igili Katâde ve Zührî rivayeti. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 144. "الجدال/Cidâl" kelimesin anlamı ile igili Mücâhid rivayeti için bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 285.

Bundan dolayı Allah Teâlâ, onlara yanlarına azık almalarını emretti ve en hayırlı azığın da takva olduğunu bildirdi."[1146]

٢٢٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: عُمَرُ بْنُ ذَرٍّ، قَالَ: سَمِعْتُ مُجَاهِدًا، يَقُولُ: كَانُوا يَحُجُّونَ وَلَا يَتَزَوَّدُونَ، فَرُخِّصَ لَهُمْ فِي الزَّادِ، وَكَانُوا يَحُجُّونَ وَلَا يَرْكَبُونَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ}، {وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى}.

220- Abdürrezzâk > Ömer b. Zerr[1147] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid şöyle demiştir: "(Yemenliler) yanlarına azık almadan hacca gidiyorlardı. Bu nedenle Allah Teâlâ, onlara azık konusunda izin verdi. Yine bir bineğe binmeden hacca gidiyorlardı. Bundan dolayı Allah Teâlâ, ***'Yaya ve binek üzerinde sana gelsinler'***[1148] ve ***'Bir de azık edinin. Şüphesiz ki azığın en hayırlısı takvadır'*** âyetlerini indirdi."[1149]

٢٢١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ عِكْرِمَةَ، قَالَ: هَذَا السَّوِيقُ، وَالدَّقِيقُ.

221- Abdürrezzâk > babası (Hemmâm)[1150] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime şöyle demiştir: "Bu, sevîk (kavrulmuş un) ve dakîktir (un)."[1151]

1146 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 163. Kurtubî bu hadisi nakletmiş ve Katâde'ye nisbet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 410. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd, Katâde ve Buhârî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 303. İbn Ebî Hâtim hadisi İbn Abbâs, İbnu'z-Zübeyr, Mücâhid, Ebu'l-Âliye, Nehaî, Katâde, Rebî' b. Enes ve Mukâtil b. Hayyân'dan benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 135. Vâhidî de İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 37. Hadisi Taberânî de rivayet etmiş olup isnadında Ebû Saîd el-Kaffâl vardır. O zayıf bir ravidir. Bk. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VI, 318.

1147 O, Ömer b. Zer b. Abdillah b. Zürâre el-Hemedânî Ebû Zer el-Kûfî'dir. Sika bir ravidir. Altıncı tabakadandır, Mürciî olmakla itham edilmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 516.

1148 Hac, 22/27.

1149 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 103; Sevrî, *Tefsîr*, s. 64; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 221.

1150 O, Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî es-San'ânî'dir. Abdürrezzâk'ın babasıdır. Altıncı tabakadan olup makbuldür. Bk. *Takrîb*, II, 321.

1151 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 163. Ebû Hayyân bu hadisi Begavî'den nakletmiştir. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 93; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 221. Derim ki: Begavî bu hadisi tefsir ehline nisbet etmiştir. Bk. Begavî, *Tefsîr*, I, 183.

٢٢٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: عَنِ ابْنِ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرٍو، عَنْ عِكْرِمَةَ، قَالَ: كَانُوا يَحُجُّونَ بِغَيْرِ زَادٍ فَقَالَ: {وَتَزَوَّدُوا} ثُمَّ قَالَ: {فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى}.

222- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr[1152] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime şöyle demiştir: "Azıksız bir şekilde hacca gidiyorlardı. Bundan dolayı ***'Azık edinin'*** buyurdu. Sonra da ***'Şüphesiz ki azığın en hayırlısı takvadır'*** dedi."[1153]

٢٢٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُوقَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: هُوَ الْكَعْكُ، وَالسَّوِيقُ.

223- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Muhammed b. Sûka isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: "O, ka'k (kurabiye, kek) ve sevîk idi."[1154]

٢٢٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، قَالَ: هُوَ التَّمْرُ، وَالسَّوِيقُ.

224- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Abdülmelik[1155] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Şa'bî şöyle demiştir: "O, hurma ve sevîk idi."[1156]

1152 O, Amr b. Dînâr'dır ve onunla ilgili daha önce bilgi verildi.

1153 Buhârî şöyle demiştir: İbn Uyeyne bu hadisi Amr b. Dînâr > İkrime tarîkiyle mürsel olarak rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'l-Hac, III, 383. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İkrime'den nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis, Verkâ > Amr b. Dînâr > İkrime > İbn Abbâs tarîkiyle rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 135. Hâfız, *el-Feth* adlı eserinde İbn Ebî Hâtim'in sözüne değinip şöyle demiştir: "İbn Uyeyne'den meşhur olan rivayette İbn Abbâs yoktur." Bk. Hâfız, *el-Feth*, III, 384. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Uyeyne ve İbn Ebî Şeybe'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 221.

1154 Sevrî, *Tefsîr,* s. 64; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 162; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 135; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 239. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 221.

1155 O, Abdülmelik b. Umeyr b. Süveyd el-Lahmî el-Kûfî'dir. Sika ve fakîhtir. Hafızası kötüleşmiş ve tedlise düşmüştür. Üçüncü tabakadandır, müdellistir. Bk. *Takrîb*, II, 162.

1156 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 162. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İkrime ve Şa'bî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 43.

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ ﴿١٩٨﴾

198. (Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan hep birlikte geri döndüğünüzde Meş'ar-i Harâm'ın yakınında Allah'ı anın. O, sizi hidayete ulaştırdığı gibi siz de O'nu anın. Siz daha önce dalâlette olanlardandınız.

٢٢٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ} قَالَ: كَانُوا إِذَا أَفَاضُوا مِنْ عَرَفَاتٍ لَمْ يَتَّجِرُوا بِتِجَارَةٍ، وَلَمْ يُعَرِّجُوا عَلَى كَسِيرٍ[1157]، وَلَا ضَالَّةٍ، فَأَحَلَّ اللّٰهُ لَهُمْ ذَلِكَ، فَقَالَ: {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ}.

225- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan hep birlikte geri döndüğünüzde Meş'ar-i Harâm'ın yakınında Allah'ı anın. O, sizi hidayete ulaştırdığı gibi siz de O'nu anın. Siz daha önce dalâlette olanlardandınız"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Arafat'tan akın edip ayrıldıklarında hiçbir ticaret yapmazlar, kayıp bir eşyanın ya da herhangi bir kazancın peşine düşmezlerdi. Bundan dolayı Allah Teâlâ, onlara bunu helâl kıldı ve ***'(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur'*** buyurdu."[1158]

1157 Asıl nüshada "بكسب/bi-kesbi" şeklinde geçmektedir. İbn Cerîr'de ise "كَسِيرٍ/kesîrin" şeklinde geçmektedir ve doğrusu da bu şekildedir. Yani onlar kendilerini menasikleri eda etmekten başka bir şey ile meşgul etmediler.

1158 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 166. İbn Kesîr'in *Tefsîr*'inde (I, 240) geçtiği üzere Abd b. Humeyd bu hadisi *Tefsîr*'inde Abdürrezzâk'tan nakletmiştir. Şevkânî de hadisi Abdürrezzâk'tan nakletmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 179; Süyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 36.

٢٢٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عُبَيْدِ اللهِ بْنِ أَبِي يَزِيدَ، قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ الزُّبَيْرِ، يَقْرَأُ: {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ} أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ.

226- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ubeydullah b. Ebî Yezîd[1159] şöyle demiştir: "İbn Zübeyr'i hac mevsiminde ***'(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur'*** âyetini okurken dinledim."[1160]

٢٢٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كَانَ ذُو الْمَجَازِ وَعُكَاظٌ مَتْجَرًا لِلنَّاسِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَلَمَّا كَانَ الْإِسْلَامُ كَرِهُوا ذَلِكَ، حَتَّى نَزَلَتْ: {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ} أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ.

227- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr b. Dînâr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs şöyle demiştir: "Zü'l-Mecâz[1161] ve Ukâz[1162], cahiliye devrinde insanların ticaret yaptıkları yerlerdi. İslâm gelince bunu çirkin gördüler. Bunun üzerine hac dönemi hakkında ***'(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur'*** âyeti indi."[1163]

٢٢٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ: {فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} قَالَ: الْمَشْعَرُ الْحَرَامُ جَمْعٌ كُلُّهُ.

1159 O, Ubeydullah b. Ebî Yezîd el-Mekkî'dir. Sikadır ve çok fazla hadis rivayet etmiştir. 126 senesinde vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 550.

1160 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 164; Hâfız, *el-Feth*, III, 473. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 222.

1161 Hac mevsiminde Mekke yakınlarında kurulan bir panayırdır.

1162 İbn İshâk şöyle demiştir: Taif ile Nahle arasındaki beldedir. Buraya Fütük adı da verilmektedir. Bk. *Fethu'l-Bârî*, III, 594.

1163 Buhârî, Kitâbu'l-Hac, III, 593, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 156; Ebû Davud, no: 1732; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 165; Ebû Ubeyde, *Fezâilu'l-Kur'ân*, s. 236; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 136; Begavî, *Tefsîr*, I, 154; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 94; Süyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 36. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Süfyân, Saîd b. Mansûr, Buhârî, Beyhakî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 221.

228- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Arafat'tan hep birlikte geri döndüğünüzde Meş'ar-i Harâm'ın yakınında Allah'ı anın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Meş'ar-i Harâm, Müzdelife'nin tamamıdır."[1164]

٢٢٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ أَيُّوبُ، عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، سَمِعَ ابْنَ الزُّبَيْرِ: جَمْعٌ كُلُّهَا مَوْقِفٌ، وَارْتَفِعُوا عَنْ بَطْنِ مُحَسِّرٍ وَعَرَفَةُ كُلُّهَا مَوْقِفٌ، وَارْتَفِعُوا عَنْ بَطْنِ عَرَفَةَ.

229- Ma'mer > Eyyûb isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Ebî Müleyke, İbn Zübeyr'i şöyle derken dinlemiştir: "Cem'in (Müzdelife) tümü vakfe yeridir. Muhassir'in içinden yukarı çıkın. Arafat'ın tümü de vakfe yeridir. Arafat'ın içinden yukarı çıkın."[1165]

﴿ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩٩﴾﴾

199. Sonra insanların (sel gibi) aktığı yerden siz de akın. Allah'tan mağfiret dileyin. Muhakkak Allah çokça mağfiret edendir, merhamet edendir.

٢٣٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: كَانَ النَّاسُ يَقِفُونَ بِعَرَفَةَ إِلَّا قُرَيْشًا وَأَحْلَافَهَا، وَهُمُ الْحُمْسُ فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ: لَا تُعَظِّمُوا إِلَّا الْحَرَمَ، فَإِنَّكُمْ إِنْ عَظَّمْتُمْ غَيْرَ الْحَرَمِ أَوْشَكَ النَّاسُ أَنْ يَتَهَاوَنُوا بِحَرَمِكُمْ، فَقَصَّرُوا عَنْ مَوَاقِفِ الْخَلْقِ، فَوَقَفُوا بِجَمْعٍ،

1164 Taberî bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 167. Kurtubî de benzer şekilde rivayet etmiş ve Katâde'ye nisbet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 421; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 179. Sevrî hadisi Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 64. İbn Ebî Hâtim de İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 136.

1165 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 168. İbn Kesîr bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 242. Müslim bu hadisi Câbir'den rivayet etmiştir. İbn Huzeyme, İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 254. Ebû Davud, Ali'den nakletmiştir. Bk. Ebû Davud, Kitâbu'l-Menâsik, II, 478; İbn Mâce, Kitâbu'l-Menâsik, no: 3010; *el-Muvatta*, Kitâbu'l-Hac, s. 353. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Mâlik ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 224. *el-Fethu'l-Kebîr*'de geçtiği üzere Beyhakî ve Hâkim, İbn Abbâs'tan rivayet etmişlerdir. Bk. *el-Fethu'l-Kebîr,* I, 173; Süyûtî, *el-Câmiu's-Sagîr*, V, 17, no: 6330-6331.

فَأَمَرَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى أَنْ يُفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ مِنْ عَرَفَاتٍ، فَلِذَلِكَ قَالَ اللَّهُ: {ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ}.

230- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: Hums olan Kureyş ve müttefikleri dışında insanlar, Arafat'ta vakfe yaparlardı. Bu nedenle Kureyşliler birbirlerine "Sadece Harem'e hürmet edip onu yüceltin. Zira siz, Harem'den başkasına hürmet ederseniz diğer insanların Harem'inizi küçümsemesi yakındır. Dolayısıyla insanlar vakfe yerlerini bırakıp tümünde vakfe yaparlar" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, onlara insanların Arafat'tan akıp gittiği yerden akıp gitmelerini emretti ve şöyle buyurdu: ***"Sonra insanların (sel gibi) aktığı yerden siz de akın. Allah'tan mağfiret dileyin. Muhakkak Allah çokça mağfiret edendir, merhamet edendir."***[1166]

٢٣١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنِي أَيُّوبُ، عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ جِبْرِيلَ وَقَفَ بِإِبْرَاهِيمَ بِعَرَفَاتٍ.

231- Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb > İbn Ebî Müleyke isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Amr şöyle demiştir: "Cebrâil, İbrahim *aleyhisselâm*'a Arafat'ta vakfe yaptırdı."[1167]

٢٣٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: قَالَ مَعْمَرٌ: وَأَخْبَرَنِي سُلَيْمَانُ التَّيْمِيُّ، أَنَّهُ سَمِعَ نُعَيْمَ بْنَ أَبِي هِنْدَ، قَالَ: لَمَّا وَقَفَ جِبْرِيلُ بِإِبْرَاهِيمَ بِعَرَفَةَ قَالَ: عَرَفْتَ؟ فَسُمِّيَتْ عَرَفَاتٍ.

1166 Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 228. Bu hadisi Buhârî, Âişe *radıyallahu anhâ*'dan ve Urve b. ez-Zübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'l-Hac, III, 515, Kitâbu't-Tefsîr, VII, 186. Hadisi Müslim benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'l-Hac, II, 893. Aynı şekilde Tirmizî de nakledip şöyle demiştir: "Bu rivayet hasen-sahihtir." Bk. Kitâbu'l-Hac, III, 231. İbn Ebî Hâtim de benzer şekilde nakletmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 136; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 38; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 428.

1167 Bu hadisi aynı lafızlarla kaynaklarda bulamadım. Ancak bazı müfessirlere göre burada "insanlar" il kastedilen İbrahim *aleyhisselâm*'dır. Çünkü o insanların imamıdır. Bk. *Rûhu'l-Meânî*, II, 89.

232- Ma'mer > Süleymân et-Teymî[1168] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Nuaym b. Ebî Hind[1169] şöyle demiştir: "Cebrâil, İbrahim *aleyhisselâm*'a Arafat'ta vakfe yaptırdığında 'Sen öğrendin, ben de ona Arafat adını verdim' dedi."[1170]

فَإِذَا قَضَيْتُم مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿٢٠٠﴾

200. Menâsikinizi (Hac ibadetlerinizi) bitirince babalarınızı andığınız gibi hatta daha kuvvetli bir anışla Allah'ı anın. İnsanlardan kimi "Rabbimiz! Bize dünyada ver" der. Ahirette ise onun hiçbir payı yoktur.

٢٣٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ} قَالَ: كَانُوا إِذَا قَضَوْا مَنَاسِكَهُمُ اجْتَمَعُوا، فَافْتَخَرُوا، وَذَكَرُوا آبَاءَهُمْ، وَأَيَّامَهَا، فَأُمِرُوا أَنْ يَجْعَلُوا مَكَانَ ذَلِكَ ذِكْرَ اللَّهِ، فَيَذْكُرُونَهُ كَذِكْرِهِمْ آبَاءَهُمْ، أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا.

233- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Menâsikinizi (Hac ibadetlerinizi) bitirince babalarınızı andığınız gibi hatta daha kuvvetli bir anışla Allah'ı anın. İnsanlardan kimi 'Rabbimiz! Bize dünyada ver' der. Ahirette ise onun hiçbir payı yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İbadetlerini yaptıklarında toplanıp övünürler, atalarını ve onların önemli günlerini anarlardı. Bundan dolayı bu övünmenin yerine Allah'ın zikrini koymaları ve atalarını andıkları gibi veya daha şiddetli bir şekilde Allah'ı anmaları emredildi."[1171]

1168 O, Süleymân et-Teymî -Teymîlerin azadlı kölesidir- Ebû Muhammed ve Ebû Eyyûb el-Medenî'dir. Sekizinci tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb,* I, 322.

1169 O, Nuaym b. Ebî Hind Nu'mân b. Eşyem el-Eşcaî'dir. Sikadır. H. 110 yılında vefat etmiştir. Bk. *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 65.

1170 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 167; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 241; Begavî, *Tefsîr*, I, 155.

1171 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 183. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis, Enes b. Mâlik, Rebî' b. Enes, Hasan, Katâde, Ebû Vâil, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime, Mücâhid, Süddî, Atâ el-Horâsânî, Muhammed b. Ka'b ve Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edilmiştir." Vâhidî hadisi

وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي
الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿٢٠١﴾

201. Bazıları da "Rabbimiz! Bize dünyada bir güzellik ver, ahirette de bir güzellik ver ve bizi cehennem azabından koru" der.

٢٣٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً، وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً} قَالَ: فِي الدُّنْيَا عَافِيَةً، وَفِي الْآخِرَةِ عَافِيَةً.

234- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bazıları da 'Rabbimiz! Bize dünyada bir güzellik ver, ahirette de bir güzellik ver ve bizi cehennem azabından koru' der"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Dünyada esenlik (afiyet), ahirette esenlik (afiyet)."[1172]

٢٣٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ قَتَادَةُ: قَالَ رَجُلٌ: اللَّهُمَّ مَا كُنْتَ مُعَاقِبَنِي بِهِ فِي الْآخِرَةِ فَعَجِّلْهُ لِي فِي الدُّنْيَا، فَمَرِضَ مَرَضًا حَتَّى أُضْنِيَ[1173] عَلَى فِرَاشِهِ، فَذُكِرَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَأْنُهُ، فَجَاءَهُ النَّبِيُّ فَقِيلَ لَهُ: إِنَّهُ دَعَا بِكَذَا وَكَذَا، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا طَاقَةَ لِأَحَدٍ بِعُقُوبَةِ اللهِ، وَلَكِنْ قُلْ: رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً، وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً، وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ فَقَالَهَا , فَمَا لَبِثَ إِلَّا أَيَّامًا أَوْ قَالَ: يَسِيرًا حَتَّى بَرَأَ.

235- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Bir adam, 'Allah'ım! Ahirette bana vereceğin cezayı dünyada iken erken ver' dedi. Peşinden öyle bir hastalığa yakalandı ki yatağa bağımlı hale geldi. Akabinde bu durum Peygamber *sallallahu aleyhi*

Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 39; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 102; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 232. Şevkânî hadisi Beyhakî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 182. Bu görüş, müfessirlerin cumhurunun görüşüdür. Bk. Râzî, *Tefsîr*, V, 202; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 431.

1172 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 174; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 138; Râzî, *Tefsîr*, V, 208; Begavî, *Tefsîr*, I, 157; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 432; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 105.

1173 İnsanı yatağa bağımlı hâle getiren aşırı hastalıktır. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, IV, 2615.

ve sellem'e anlatılıp Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* yanına geldi ve şöyle buyurdu: ***'Hiç kimsenin Allah'ın azabına yetecek gücü yoktur. Ama şunu söyle: Rabbimiz! Bize dünyada bir güzellik ver, ahirette de bir güzellik ver ve bizi cehennem azabından koru.'*** Adam, hemen bu sözleri söyleyince birkaç gün veya az bir zaman sonra iyileşti."[1174]

أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿٢٠٢﴾

202. İşte onların, kazandıklarından bir payları vardır. Allah hesabı pek çabuk görendir.

٢٣٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ الْجَزَرِيِّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: أَتَى رَجُلٌ إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فَقَالَ: إِنِّي أَجَّرْتُ نَفْسِي مِنْ قَوْمٍ، فَتَرَكْتُ لَهُمْ أَجْرِي، أَوْ قَالَ: بَعْضَ أَجْرِي، وَيُخَلُّوا بَيْنِي وَبَيْنَ الْمَنَاسِكِ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: هَذَا مِنَ الَّذِينَ قَالَ اللَّهُ: {أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا}.

236- Abdürrezzâk > Ma'mer > Abdülkerîm el-Cezerî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr şöyle demiştir: Bir adam, İbn Abbâs'a gelip "Bir topluluk adına ücretle çalışmaya başladım. Ücretimi -veya ücretimin bir kısmını- onlara bıraktım. Onlar da hac yapmama izin verdiler" dedi. Buna karşılık İbn Abbâs, "Bu kişi, Allah'ın haklarında ***'İşte onların, kazandıklarından bir payları vardır. Allah, hesabı pek çabuk görendir'*** buyurduğu kimselerden biridir" dedi.[1175]

1174 Müslim, Zikr 23; Ahmed b. Hanbel, III, 107; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 175. İbnu'l-Mübârek, *Zühd*, s. 347; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, V, 206.

1175 İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 129. İbn Kesîr bu hadisi Hâkim'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtip şöyle demiştir: "Bu hadis Müslim ve Buhârî'nin şartlarına göre sahihtir ancak onlar hadisi rivayet etmemişlerdir." Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 244. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir, Şâfiî, Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Hâkim ve Beyhakî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 234.

وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٠٣﴾

203. Bir de sayılı günlerde Allah'ı zikredin. Kim iki gün içinde acele edip (Minâ'dan Mekke'ye) dönmek isterse ona günah yoktur. Kim de geriye kalırsa ona da günah yoktur. Bu, takvalı hareket edenler içindir. Allah'tan korkun ve bilin ki muhakkak O'nun huzurunda toplanacaksınız.

٢٣٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ} قَالَ: هِيَ أَيَّامُ التَّشْرِيقِ، {فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ، وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ} يَقُولُ: رَخَّصَ اللَّهُ أَنْ يَنْفِرُوا فِي يَوْمَيْنِ مِنْهَا إِنْ شَاءُوا، وَمَنْ تَأَخَّرَ إِلَى يَوْمِ الثَّالِثِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى قَالَ قَتَادَةُ: يَرَوْنَ أَنَّهُ مَغْفُورٌ لَهُ.

237- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bir de sayılı günlerde Allah'ı zikredin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu günler, teşrik günleridir." ***"Kim iki gün içinde acele edip (Minâ'dan Mekke'ye) dönmek isterse ona günah yoktur. Kim de geriye kalırsa ona da günah yoktur. Bu, takvalı hareket edenler içindir."*** "Allah Teâlâ, isterlerse ilk iki gün içinde gitmelerine izin verdi. Kim de üçüncü güne kalırsa ona da günah yoktur. Bunlar günahtan sakınanlar içindir." Ardından da Katâde şöyle demiştir: "İnsanlar onun bağışlandığını düşünüyor."[1176]

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾

1176 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 177. İbn Ebî Hâtim bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 140; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 3; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 245; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 83. Sevrî hadisi Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 60. İbn Ebî Hâtim'in belirttiğine göre bu hadis, İbn Ömer, Zübeyr, Ebû Musa, Mücâhid, Atâ, Hasan, İbrahim, Dahhâk, Ebû Mâlik, İkrime, Saîd b. Cübeyr, Katâde, Zührî, Süddî ve Rebî' b. Enes'ten rivayet edilmiştir.

204. İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta o, kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o, düşmanın en azılı olanıdır.

٢٣٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، وَيُشْهِدُ اللهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ} قَالَ: هُوَ الْمُنَافِقُ.

238- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta o, kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o, düşmanın en azılı olanıdır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, münafıktır."[1177]

٢٣٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَهُوَ أَلَدُّ[1178] الْخِصَامِ} قَالَ: جَدِلٌ بِالْبَاطِلِ.

239- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hâlbuki o, düşmanın en azılı olanıdır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bâtılı delil göstererek tartışandır."[1179]

1177 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 182; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 41. Kurtubî bu hadisi Katâde, Mücâhid ve bir grup âlimden rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 15. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn İshâk, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 283; Süyûtî, *Müfhemât*'ta şöyle demiştir: "O, Ahnes b. Şerîk'tir." Taberî bu hadisi Süddî'den nakletmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, s. 10.

1178 Aşırı husumet anlamına gelmektedir.

1179 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 183; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 141; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 114; Buhârî, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 188.

٢٤٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: كَانَ أَبْغَضَ الرِّجَالِ إِلَى رَسُولِ اللهِ الْأَلَدُّ الْخِصَامِ[1180].

240- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Cüreyc > İbn Ebî Müleyke isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âişe *radıyallahu anhâ* şöyle demiştir: "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in en fazla nefret ettiği kişiler, düşmanın en azılı olanlarıdır."[1181]

وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ﴿٢٠٥﴾

205. O, dönüp gitti mi (ya da bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.

٢٤١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ، وَالنَّسْلَ} قَالَ: الْحَرْثُ: الْحَرْثُ، وَالنَّسْلُ: يَنْسِلُ كُلَّ شَيْءٍ.

241- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"O, dönüp gitti mi (yahut bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ekin, üründür. Nesil de her şeyin kökü/soyu demektir."[1182]

1180 "خصم/Hasm" kelimesinin cemî'sidir. "Düşmanların en şiddetlisi" anlamına gelmektedir. Bk. *Esâsu'l-Belâga*, s. 113; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 16.

1181 Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 188; Müslim, Kitâbu'l-İlm, IV, 2054; Nesâî, Kitâbu'l-Âdâb, VIII, 217; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 55, 63, 205; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 16. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Ahmed, Buhârî, Abd b. Humeyd, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Merdûye ve Beyhakî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 239.

1182 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 185; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 141. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Firyâbî, Abd b. Humeyd, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 239.

وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٢٠٦﴾
وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ﴿٢٠٧﴾

206. Ona "Allah'tan kork" denildiği zaman izzet (kibir) kendisini günah işlemeye sürükler. İşte böylesine cehennem yeter. Gerçekten o ne fena yataktır! 207. İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir.

٢٤٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ} قَالَ: هُمُ الْمُهَاجِرُونَ وَالْأَنْصَارُ.

242- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar, Muhâcirler ve Ensâr'dır."[1183]

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿٢٠٨﴾ فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٠٩﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿٢١٠﴾

208. Ey iman edenler! Hep birden silm'e (barışa) girin. Şeytanın adımlarına uymayın. Gerçekten o, sizin apaçık bir düşmanınızdır. 209. Size bunca apaçık deliller geldikten sonra kayarsanız bilin ki Allah mutlaka galiptir, her şeyi yerli yerince yapandır. 210. Onlar, buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerin kendilerine gelivermesinden ve işlerin bitiriliverilmesinden başkasını

1183 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 186; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 143; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 21. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 240; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 185.

mı bekliyorlar? Hâlbuki iş bitirilmiştir. (Allah nizamı artık değişmez.) Bütün işler yalnızca Allah'a döndürülür.

٢٤٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ} وَالْمَلَائِكَةُ قَالَ: يَأْتِيهِمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ، وَتَأْتِيهِمُ الْمَلَائِكَةُ عِنْدَ الْمَوْتِ.

243- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onlar, buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerin kendilerine gelivermesinden ve işlerin bitiriliverilmesinden başkasını mı bekliyorlar? Hâlbuki iş bitirilmiştir. Bütün işler yalnızca Allah'a döndürülür"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, onlara buluttan gölgeler içinde gelir. Melekler de ölüm sırasında gelirler."[1184]

سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٢١١﴾ زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢١٢﴾ كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٢١٣﴾

211. Sor İsrâiloğulları'na. Biz onlara ne kadar çok açık âyetler (apaçık ve besbelli mûcizeler) verdik. Kim Allah'ın nimetini kendisine geldikten sonra değiştirirse şüphesiz Allah cezası pek çetin olandır. 212. Dünya hayatı kâfirlere pek süslü gösterilmiştir. Onlar ise mü'minlerle eğleniyorlar. Hâlbuki

---

1184 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 191; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 144; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 25. Taberî'nin Ebû Hureyre'den merfû olarak rivayet ettiği hadisin te'vili ile ilgili yapılan "meleklerin ölüm anında gelmesi" yorumu hatalıdır. Çünkü melekler kıyamet günü hesap vaktinde gelirler. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 191. Ben diyorum ki; Taberî'nin görüşü bu âyete hastır.

o takva sahipleri kıyamet gününde onlardan üstündürler. Allah dilediğine hesapsız rızık verir. 213. İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. Hâlbuki kendilerine o kitabın verildiği kimseler ancak kendilerine apaçık deliller geldikten sonra aralarındaki kıskançlıktan dolayı ona (o hakka) dair anlaşmazlığa düştüler. İşte Allah böylece iman edenleri hakkında anlaşmazlığa düştükleri hakka ulaştırdı. Allah dilediğini dosdoğru yola iletir.

٢٤٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً} قَالَ: كَانُوا عَلَى الْهُدَى جَمِيعًا، فَاخْتَلَفُوا، فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ، وَكَانَ أَوَّلَ نَبِيٍّ بُعِثَ نُوحٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

244- Abdürrezzâk > Ma‘mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İnsanların tümü, hidayet üzereydi. Ama ihtilâf ve ayrılığa düştüklerinde Allah, onlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İlk gönderilen peygamber Nûh *aleyhisselâm* idi."[1185]

1185 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 194; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 145. Begavî bu hadisi Katâde ve İkrime'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 169. Kurtubî hadisi İbn Abbâs ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, II, 444. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 243. Burada insanlar ile kastedilen, Nûh *aleyhisselâm*'dan önceki yüzyıllardır ve bu, "Allah'ın tek bir ümmeti anlamına" gelmektedir.

٢٤٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً} قَالَ: ادْخُلُوا فِي الْإِسْلَامِ جَمِيعًا {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} لِيَقُولُ: خَطَايَاهُ.

245- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ey iman edenler! Hep birden silm'e (barışa) girin. Şeytanın adımlarına uymayın. Gerçekten o, sizin apaçık bir düşmanınızdır"***[1186] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Tümünüz topluca İslâm'a girin. ***'Şeytanın adımlarına uymayın.'*** Yani onun hatalarını izlemeyin, işlemeyin."[1187]

٢٤٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ} قَالَ: فَوْقَهُمْ فِي الْجَنَّةِ.

246- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Dünya hayatı kâfirlere pek süslü gösterilmiştir. Onlar ise mü'minlerle eğleniyorlar. Hâlbuki o takva sahipleri kıyamet gününde onlardan üstündürler. Allah dilediğine hesapsız rızık verir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlardan üstün ve cennettedirler."[1188]

٢٤٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مَعْمَرٌ، عَنْ سُلَيْمَانَ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ} قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: نَحْنُ الْآخِرُونَ، الْأَوَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، نَحْنُ أَوَّلُ النَّاسِ دُخُولًا الْجَنَّةَ، بَيْدَ أَنَّهُمْ أُوتُوا

1186 Bakara 2/208.

1187 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 188; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 141. Ebû Hayyân bu hadisi Mücâhid ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 120. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 241; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*'da şöyle demiştir: "Şeytanın adımlarının takip edilmesi masiyettir."

1188 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 274; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 145. Ebû Hayyân bu hadisi Mücâhid ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 120. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 242. Kurtubî şöyle demiştir: "Derece olarak onlardan üstündürler. Çünkü onlar cennette, kâfirler ise cehennemdedir." Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 29. Ebû Hayyân şöyle demiştir: "Mekân olarak üstün olması doğrudur. Çünkü onlar gökyüzünün en üstündeyken, kâfirler yeryüzünde zindandadırlar." Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 130.

الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا، وَأُوتِينَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ، لِهَذَا الْيَوْمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ هَدَانَا اللهُ لَهُ، فَالنَّاسُ لَنَا تَبَعٌ فِيهِ، غَدًا لِلْيَهُودِ، وَبَعْدَ غَدٍ لِلنَّصَارَى.

247- Abdürrezzâk > Ma'mer > Süleymân b. A'meş > Ebû Sâlih[1189] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Hureyre, ***"İşte Allah böylece iman edenleri hakkında anlaşmazlığa düştükleri hakka ulaştırdı. Allah dilediğini dosdoğru yola iletir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Biz sonuncularız, kıyamet günü ilk gelenler olacağız. Biz, insanların cennete ilk girenleri olacağız. Ancak onlara bizden önce kitap verildi, bize ise onlardan sonra verildi. İhtilâfa düştükleri bugün Allah, bize hidayet ihsan etti. Bu nedenle insanlar, bugün bizi, yarın Yahudileri, yarından sonra ise Hıristiyanları takip ederler."***

٢٤٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ: نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، بَيْدَ أَنَّهُمْ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا، فَهَذَا يَوْمُهُمُ الَّذِي فُرِضَ عَلَيْهِمْ، فَاخْتَلَفُوا فِيهِ، فَهَدَانَا اللهُ لَهُ، فَهُمْ لَنَا فِيهِ تَبَعٌ، غَدًا لِلْيَهُودِ، وَبَعْدَ غَدٍ لِلنَّصَارَى.

248- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hemmâm b. Münebbih[1190] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Hureyre şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Biz sonuncularız, kıyamet günü öne geçenler olacağız. Ancak onlara bizden önce kitap verildi. Kendilerine zorunlu kılınan fakat ihtilâfa düştükleri günleri bugündür. Ancak Allah, bize bugün doğruyu gösterdi. Bundan dolayı insanlar, bugün bizim, yarın Yahudilerin, yarından sonra ise Hıristiyanların peşinden gelirler."***

٢٤٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ} قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ: نَحْنُ الْآخِرُونَ

1189 O, Bâzâm veya Bâzân'dır. İbn Hânî'nin azadlı kölesidir. Zayıf bir ravidir. Üçüncü tabakadan olup müdellistir. Dört *Sünen* sahibi onun rivayetlerini almışlardır. Bk. *Takrîb,* I, 93.

1190 O, Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil b. es-San'ânî Ebû Utbe'dir. Vehb'in kardeşidir. Dördüncü tabakadan olup sikadır. 132 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 321.

الْأَوَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، نَحْنُ أَوَّلُ النَّاسِ دُخُولًا الْجَنَّةَ، بَيْدَ أَنَّهُمْ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا، وَأُوتِينَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ، فَهَدَانَا اللهُ لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ، فَهَذَا الْيَوْمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ، النَّاسُ لَنَا فِيهِ تَبَعٌ، غَدًا لِلْيَهُودِ، وَبَعْدَ غَدٍ لِلنَّصَارَى.

249- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus > Babası (Tâvus) isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Hureyre, ***"İşte Allah böylece iman edenleri hakkında anlaşmazlığa düştükleri hakka ulaştırdı. Allah dilediğini dosdoğru yola iletir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Biz sonuncularız, kıyamet günü ilk gelenler olacağız. Biz, insanların cennete ilk girenleri olacağız. Ancak onlara bizden önce kitap verildi, bize ise onlardan sonra verildi. İhtilâfa düştükleri hakikatin gerçeğini Allah, bize gösterdi. Bu nedenle insanlar, ihtilâfa düştükleri bugün bizi, yarın Yahudileri, yarından sonra ise Hıristiyanları takip ederler."***[1191]

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللهِ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللهِ قَرِيبٌ ﴿٢١٤﴾

214. Yoksa siz önce geçenlerin hali başınıza gelmeden cennete girivereceğinizi mi sandınız? Onlara öyle yoksulluklar ve sıkıntılar çattı ve öyle sarsıldılar ki, nihayet Peygamber ve beraberindeki mü'minler "Allah'ın yardımı ne zaman?" dediler Haberiniz olsun ki Allah'ın yardımı yakındır.

٢٥٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ} قَالَ: نَزَلَتْ فِي يَوْمِ الْأَحْزَابِ، أَصَابَ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابَهُ يَوْمَئِذٍ بَلَاءٌ وَحَصْرٌ، فَكَانُوا كَمَا قَالَ اللهُ: {وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ}.

1191 Buhârî, Cum'a, 12; Müslim, Cum'a, 20; Ahmed b. Hanbel, II, 249, 274, 341; Humeydî, *Müsned*, II, 424; Şâfiî, *Müsned*, s. 60. İbn Mâce bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'z-Zühd, no: 4290. Begavî de Abdürrezzâk'tan nakletmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 54.

250- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yoksa siz önce geçenlerin hali başınıza gelmeden cennete girivereceğinizi mi sandınız? Onlara öyle yoksulluklar ve sıkıntılar çattı ve öyle sarsıldılar ki, nihayet Peygamber ve beraberindeki mü'minler 'Allah'ın yardımı ne zaman?' dediler Haberiniz olsun ki Allah'ın yardımı yakındır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet, Ahzâb (Hendek) Savaşı hakkında indi. Zira o zaman Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ve ashâbı, öyle bir felaket ve kuşatmayla karşı karşıya kaldılar ki Allah'ın dediği gibiydiler: ***"Yürekler ağızlara gelmişti."***[1192] [1193]

٢٥١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: لَمَّا كَانَ يَوْمُ الْأَحْزَابِ حُصِرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِضْعَ عَشْرَةَ لَيْلَةً، حَتَّى خَلَصَ إِلَى كُلِّ امْرِئٍ[1194] مِنْهُمُ الْكَرْبُ، وَحَتَّى قَالَ النَّبِيُّ كَمَا قَالَ ابْنُ الْمُسَيِّبِ: اللَّهُمَّ أَنْشُدُكَ عَهْدَكَ وَوَعْدَكَ، اللَّهُمَّ إِنَّكَ إِنْ تَشَأْ لَا تُعْبَدْ فَبَيْنَا هُمْ كَذَلِكَ، أَرْسَلَ النَّبِيُّ إِلَى عُيَيْنَةَ بْنِ حِصْنِ بْنِ بَدْرٍ: أَرَأَيْتَ إِنْ جَعَلْتُ لَكَ ثُلُثَ تَمْرِ الْأَنْصَارِ، أَتَرْجِعُ بِمَنْ مَعَكَ مِنْ غَطَفَانَ، وَتُخَذِّلُ بَيْنَ الْأَحْزَابِ؟ فَأَرْسَلَ إِلَيْهِ عُيَيْنَةُ: إِنْ جَعَلْتَ لِيَ الشَّطْرَ فَعَلْتُ، فَأَرْسَلَ النَّبِيُّ إِلَى سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ، وَسَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ فَقَالَ: إِنِّي أَرْسَلْتُ إِلَى عُيَيْنَةَ فَعَرَضْتُ عَلَيْهِ أَنْ أَجْعَلَ لَهُ ثُلُثَ تَمْرِكُمْ، وَيَرْجِعَ بِمَنْ مَعَهُ مِنْ غَطَفَانَ، وَيُخَذِّلَ بَيْنَ الْأَحْزَابِ، فَأَبَى إِلَّا الشَّطْرَ فَقَالَا: يَا رَسُولَ اللهِ إِنْ كُنْتَ أُمِرْتَ بِشَيْءٍ فَامْضِ لِأَمْرِ اللهِ قَالَ: لَوْ كُنْتُ أُمِرْتُ بِشَيْءٍ مَا اسْتَأْمَرْتُكُمَا، وَلَكِنَّ هَذَا رَأْيٌ أَعْرِضُهُ عَلَيْكُمَا قَالَا: فَإِنَّا لَا نَرَى أَنْ نُعْطِيَهُمْ إِلَّا السَّيْفَ قَالَ ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ: قَالَا: فَوَاللهِ يَا رَسُولَ اللهِ لَقَدْ كَانَ

1192 Ahzâb 33/10.

1193 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 199; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 40. Begavî bu hadisi Katâde ve Süddî'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 175; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 33; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 139. İbn Ebî Hâtim de Süddî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 148. Kurtubî şöyle demiştir: "Müfessirlerin çoğuna göre bu âyet Hendek gazvesi hakkında nâzil olmuştur."

1194 Mısır nüshasında "أمر/emr" şeklinde geçmektedir.

يَمُرُّ فِي الْجَاهِلِيَّةِ يَجُرُّ سِرْبَهُ[1195] فِي عَامِ السَّنَةِ[1196] حَوْلَ الْمَدِينَةِ، مَا يُطِيقُ أَنْ يَدْخُلَهَا، فَالْآنَ لَمَّا[1197] جَاءَ اللهُ بِالْإِسْلَامِ نُعْطِيهِمْ ذَلِكَ؟

251- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: Ahzâb gününde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, on küsur gece kuşatılmış, hüzün ve korku her birine hâkim hale gelmiş hatta Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, İbnu'l-Müseyyeb'in dediği gibi şöyle demişti: ***"Allah'ım! Senden bana olan vaadini ve ahdini yerine getirmeni diliyorum. Allah'ım! Böyle (mü'minlerin helâkini) dilersen artık sana ibadet edilmez."*** Onlar bu haldeyken Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Uyeyne b. Hısn b. Bedr'e haber gönderdi ve ***"Ne dersin? Sana Ensâr'ın hurmalarının üçte birini versek yanındaki Gatafânlılarla birlikte dönüp gider ve ahzâbı (toplulukları) yüzüstü bırakır mısın?"*** dedi. Buna karşılık Uyeyne b. Hısn b. Bedr, "Yarısını bana verirsen yaparım" diye haber gönderdi. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, haber gönderip Sa'd b. Ubâde ve Sa'd b. Muâz'ı çağırttı. Geldiklerinde onlara ***"Ben, Uyeyne b. Hısn b. Bedr'e haber gönderdim. Yanındaki Gatafânlılarla birlikte dönüp gitmesi ve ahzâbı (toplulukları) yüzüstü bırakması için sizin hurmalarınızın üçte birini ona vermeyi teklif ettim fakat o yarısı konusunda ısrar etti"*** dedi. Buna karşılık Sa'd b. Ubâde ve Sa'd b. Muâz, "Ey Allah'ın Resûlü! Bir şeyle emrolunduysan Allah'ın emrini yerine getir" dediler. Buna karşılık Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Bir şeyle emrolunsaydım size danışmazdım. Bu, sadece size teklif ettiğim şahsi bir görüşümdür"*** deyince iki sahâbî, "Biz onlara kılıçtan başka bir şey vermeyi uygun görmüyoruz" dediler. İbn Ebî Necîh şöyle dedi: İkisi şöyle dedi: "Bu kabile, cahiliyede uğrar, kuraklık yılında Medîne'nin çevresinde sürülerini dolaştırır ama içeri girmeye güç yetiremezdi. Allah'ın İslâm'ı getirdiği şu zaman da mı bunları onlara vereceğiz!"[1198]

1195 Mısır nüshasında "سرمة/sirme" şeklinde geçmektedir. Tashih şu eserden yapılmıştır: *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 346.

1196 "Deve, inek koyun vb. hayvan sürüsü" anlamına gelmektedir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, III, 2128.

1197 Türkiye nüshasında "حين/hîne" şeklinde geçmektedir.

1198 Vâkidî, *el-Megâzî*, II, 386; İbn Hişâm, III, 239; Taberî, *et-Târîh*, I, 1373; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 346.

٢٥٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ الزُّهْرِيُّ: قَالَ النَّبِيُّ: فَنَعَمْ إِذَنْ، فَبَيْنَا[1199] هُمْ كَذَلِكَ، إِذْ جَاءَهُمْ نُعَيْمُ[1200] بْنُ مَسْعُودٍ الْأَشْجَعِيُّ، وَكَانَ يَأْمَنُهُ الْفَرِيقَانِ جَمِيعًا، وَكَانَ مُوَادِعًا لَهُمَا، فَقَالَ: إِنِّي كُنْتُ عِنْدَ عُيَيْنَةَ وَأَبِي سُفْيَانَ، إِذْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُ بَنِي قُرَيْظَةَ أَنِ اثْبُتُوا، فَإِنَّا سَنُحَالِفُ الْمُسْلِمِينَ إِلَى بَيْضَتِهِمْ[1201]، فَقَالَ النَّبِيُّ: فَلَعَلَّنَا أَمَرْنَاهُمْ بِذَلِكَ، وَكَانَ نُعَيْمٌ رَجُلًا لَا يَكْتُمُ الْحَدِيثَ، فَقَامَ بِكَلِمَةِ الْحَدِيثِ، فَجَاءَ عُمَرُ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنْ كَانَ هَذَا أَمْرًا مِنْ أَمْرِ اللَّهِ فَأَمْضِهِ، وَإِنْ كَانَ رَأْيًا مِنْكَ فَإِنَّ شَأْنَ بَنِي قُرَيْظَةَ وَقُرَيْشٍ أَهْوَنُ مِنْ أَنْ يَكُونَ لِأَحَدٍ عَلَيْكَ فِيهِ مَقَالٌ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: عَلَيَّ الرَّجُلَ، رُدُّوهُ فَرَدُّوهُ فَقَالَ: انْظُرِ الَّذِي ذَكَرْنَا لَكَ فَلَا تَذْكُرُوهُ لِأَحَدٍ فَكَأَنَّمَا أَغْرَاهُ بِهِ، فَانْطَلَقَ حَتَّى أَتَى عُيَيْنَةَ وَأَبَا سُفْيَانَ فَقَالَ: هَلْ سَمِعْتُمْ مُحَمَّدًا يَقُولُ قَوْلًا إِلَّا كَانَ حَقًّا؟ فَقَالُوا: لَا، فَقَالَ: فَإِنِّي لَمَّا ذَكَرْتُ لَهُ شَأْنَ بَنِي قُرَيْظَةَ قَالَ: فَلَعَلَّنَا أَمَرْنَاهُمْ بِذَلِكَ فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ: سَنَعْلَمُ ذَلِكَ، إِنْ كَانَ مَكْرًا، فَأَرْسَلَ إِلَى بَنِي قُرَيْظَةَ: إِنَّكُمْ قَدْ أَمَرْتُمُونَا أَنْ نَثْبُتَ، وَإِنَّكُمْ سَتُحَالِفُونَ الْمُسْلِمِينَ إِلَى بَيْضَتِهِمْ، فَأَعْطُونَا بِذَلِكَ رَهِينَةً قَالُوا: إِنَّهَا قَدْ دَخَلَتْ لَيْلَةُ السَّبْتِ، وَإِنَّا لَا نَقْضِي فِي السَّبْتِ شَيْئًا، قَالَ أَبُو سُفْيَانَ: أَنْتُمْ فِي مَكْرٍ مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ، فَارْتَحِلُوا، فَأَرْسَلَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الرِّيحَ، وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ، فَأَطْفَأَتْ نِيرَانَهُمْ، وَقَطَعَتْ أَرْسَانَ خُيُولِهِمْ، فَانْطَلَقُوا مُنْهَزِمِينَ مِنْ غَيْرِ قِتَالٍ، فَلِذَلِكَ حِينَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا﴾ قَالَ: فَثَبَتَ أَصْحَابُهُ فِي طَلَبِهِمْ، فَطَلَبُوهُمْ حَتَّى بَلَغُوا حَمْرَاءَ الْأَسَدِ[1202]، ثُمَّ رَجَعُوا قَالَ: فَوَضَعَ النَّبِيُّ عَنْهُ لَأْمَتَهُ وَاغْتَسَلَ وَاسْتَجْمَرَ، فَنَادَاهُ جِبْرِيلُ: عَذِيرَكَ مِنْ مُحَارِبٍ أَلَا أَرَاكَ قَدْ وَضَعْتَ اللَّأْمَةَ وَلَمْ تَضَعْهَا الْمَلَائِكَةُ بَعْدُ؟ فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَزِعًا، فَقَالَ لِأَصْحَابِهِ: عَزَمْتُ عَلَيْكُمْ لَا تُصَلُّوا صَلَاةَ الْعَصْرِ حَتَّى تَأْتُوا بَنِي قُرَيْظَةَ، فَغَرَبَتِ الشَّمْسُ قَبْلَ أَنْ يَأْتُوهُمْ، فَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ: إِنَّ النَّبِيَّ لَمْ يُرِدْ أَنْ تَدَعُوا الصَّلَاةَ، فَصَلُّوا، وَقَالَتْ طَائِفَةٌ: وَاللَّهِ إِنَّا لَفِي عَزِيمَةِ

1199 Türkiye nüshasında "فينا/fînâ" şeklinde geçmektedir.

1200 Nuaym b. Mes'ûd el-Eşcaî': Meşhur sahâbîdir. Ali *radıyallahu anh*'ın hilâfetinin başında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 305.

1201 "Kavmin aslı" anlamına gelmektedir. "Müslüman gruba katılacağız" anlamında kullanılmıştır.

1202 Medîne yakınlarında bir yerdir. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* Kureyşliler ile sıkıntı yaşadığında oraya gitmiştir. Bk. *Ezminetu't-Târîhi'l-İslâmî*, s. 104.

النَّبِيِّ، وَمَا عَلَيْنَا بَأْسٌ، فَصَلَّتْ طَائِفَةٌ إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا، فَلَمْ يُحَنِّثِ النَّبِيُّ وَاحِدًا مِنَ الْفَرِيقَيْنِ، وَخَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَجَالِسَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ بَنِي قُرَيْظَةَ، فَقَالَ: هَلْ مَرَّ بِكُمْ مِنْ أَحَدٍ؟ فَقَالُوا: مَرَّ عَلَيْنَا دَحْيَةُ[1203] الْكَلْبِيُّ عَلَى بَغْلَةٍ شَهْبَاءَ، تَحْتَهُ قَطِيفَةُ دِيبَاجٍ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَيْسَ ذَلِكَ بِدَحْيَةَ، وَلَكِنَّهُ جِبْرِيلُ، أُرْسِلَ إِلَى بَنِي قُرَيْظَةَ لِيُزَلْزِلَهُمْ، وَيَقْذِفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ قَالَ: فَحَاصَرَهُمُ النَّبِيُّ وَأَمَرَ أَصْحَابَهُ أَنْ يَسْتُرُوهُ بِالْحَجَفِ حَتَّى يُسْمِعَهُمْ كَلَامَهُ، فَفَعَلُوا، فَنَادَاهُمْ: يَا إِخْوَةَ الْقِرَدَةِ وَالْخَنَازِيرِ، قَالُوا: يَا أَبَا الْقَاسِمِ مَا كُنْتَ فَاحِشًا قَالَ: فَحَاصَرَهُمْ حَتَّى نَزَلُوا عَلَى حُكْمِ سَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ[1204]، وَكَانُوا حُلَفَاءَهُ، فَحَكَمَ فِيهِمْ أَنْ تُقَتَّلَ مُقَاتِلَتُهُمْ، وَتُسْبَى ذَرَارِيُّهُمْ، وَنِسَاؤُهُمْ، وَزَعَمُوا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَصَابَ الْحُكْمَ، وَكَانَ حُيَيُّ بْنُ أَخْطَبَ اسْتَجَاشَ الْمُشْرِكِينَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَجَاءَ إِلَى بَنِي قُرَيْظَةَ فَاسْتَفْتَحَ عَلَيْهِمْ لَيْلًا، فَقَالَ سَيِّدُهُمْ[1205]: إِنَّ هَذَا الرَّجُلَ مَشْئُومٌ، فَلَا يُشْئِمَنَّكُمْ، فَنَادَاهُمْ حُيَيٌّ: يَا بَنِي قُرَيْظَةَ أَلَا تَسْتَحْيُونِي؟ أَلَا تَلْحَقُونِي؟ أَلَا تُضَيِّفُونِي، فَإِنِّي جَائِعٌ مَقْرُورٌ فَقَالَتْ بَنُو قُرَيْظَةَ: وَاللهِ لَنَفْتَحَنَّ لَهُ، فَلَمْ يَزَالُوا حَتَّى فَتَحُوا لَهُ، فَلَمَّا دَخَلَ مَعَهُمْ أُطُمَهُمْ[1206] قَالَ: يَا بَنِي قُرَيْظَةَ جِئْتُكُمْ فِي عِزِّ الدَّهْرِ، جِئْتُكُمْ فِي عَارِضٍ بَرْدٍ لَا يَقُومُ لِسَبِيلِهِ شَيْءٌ، فَقَالَ لَهُ سَيِّدُهُمْ: أَتَعِدُنَا عَارِضًا بَرْدًا، تَنْكَشِفُ عَنَّا، وَتَدَعُنَا عِنْدَ بَحْرٍ دَائِمٍ لَا تُفَارِقُنَا، إِنَّمَا تَعِدُنَا الْغُرُورَ قَالَ: فَوَاثَقَهُمْ، وَعَاهَدَهُمْ: لَئِنِ انْفَضَّتْ جُمُوعُ الْأَحْزَابِ أَنْ يَجِيءَ حَتَّى يَدْخُلَ مَعَهُمْ أُطُمَهُمْ، فَأَطَاعُوهُ حِينَئِذٍ فِي الْغَدْرِ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبِالْمُسْلِمِينَ، فَلَمَّا قَضَى اللهُ جُمُوعَ الْأَحْزَابِ انْطَلَقَ، حَتَّى إِذَا كَانَ بِالرَّوْحَاءِ[1207] ذَكَرَ الْعَهْدَ وَالْمِيثَاقَ وَالَّذِي أَعْطَاهُمْ، فَرَجَعَ حَتَّى دَخَلَ مَعَهُمْ أُطُمَهُمْ، فَلَمَّا قُتِلَتْ بَنُو قُرَيْظَةَ أُتِيَ بِهِ

1203 O, Dihye b. Halîfe el-Kelbî'dir. Sahâbîdir. Rivayetlere göre heybeti veya Nebî *sallallahu aleyhi ve sellem*'e benzemesi nedeniyle Cebrail onun suretine bürünmüştür.

1204 O, Sa'd b. Muâz b. Nu'mân el-Ensârî Ebû Amr'dır. Evs'in efendisidir. Bedir savaşında şehit düşmüştür. Bk. *Takrîb*, I, 289.

1205 O, Ka'b b. Esed'dir.

1206 Taştan yapılmış kaledir. Bk. *el-Lisân*, I, 93.

1207 Ravhâ, Medîne'ye kırk mil uzaklıktadır. Bk. *Futûhu'l-Büldân*, III, 727.

مَكْتُوفًا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ حُيَيٌّ: أَمَا وَاللَّهِ مَا لُمْتُ نَفْسِي فِي عَدَاوَتِكَ، وَلَكِنَّهُ مَنْ يَخْذُلِ اللَّهُ يُخْذَلْ، فَأَمَرَ بِهِ النَّبِيُّ فَضُرِبَتْ عُنُقُهُ.

252- Abdürrezzâk > Ma‘mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***“Ne güzel bir durum”*** dedi. Müslümanlar bu haldeyken birden Nuaym b. Mes‘ûd el-Eşcaî çıkageldi. Her iki taraf da ona güveniyordu ve onlarla sözleşme yapmıştı. Nuaym b. Mes‘ûd el-Eşcaî şöyle dedi: “Ben, Uyeyne b. Hısn ve Ebû Süfyân'ın yanındayken Kurayzaoğulları'nın elçileri gelip ‘Siz sebat edin. Biz, evlerine kadar Müslümanların peşini bırakmayacağız' dediler.” Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***“Belki de onu yapmalarını onlara biz emrettik”*** dedi. Nuaym b. Mes‘ûd, sözünü gizlemeyen bir adamdı, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sözünü destekledi. Akabinde Ömer b. el-Hattâb gelip şöyle dedi: “Ey Allah'ın Resûlü! Eğer bu, Allah'ın emriyse devam edip uygula. Ama senin kendi görüşün ise Kurayzaoğulları'nın ve Kureyş'in durumu, birinin o konuda senin adına konuşma hakkına sahip olmasından bize daha hafif gelir.” Buna karşılık Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* Nuaym'la ilgili olarak ***“Onu geri gönderin”*** deyince gönderdiler. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ona ***“Sana söylediğimiz şeye bak ve ondan kimseye bahsetme”*** dedi. Onun aklını çelmeye çalışıyor gibiydi.

Nuaym b. Mes‘ûd, oradan ayrılıp Uyeyne b. Hısn el-Fezârî ve Ebû Süfyân'ın yanına geldi. Onlara “Siz Muhammed'in hak olmayan bir söz söylediğini duydunuz mu?” deyince onlar “Hayır” dediler. Nuaym dedi ki: “Buna karşılık ben şöyle dedim: Kurayzaoğulları'nın durumunu kendisine anlattığımda ***‘Belki de onu yapmalarını onlara biz emrettik'*** dedi.” Bunun üzerine Ebû Süfyân, “Bu bir tuzaksa öğreneceğiz” dedi ve hemen Kurayzaoğulları'na haber gönderip “Siz bize sebat etmemizi ve sizin köklerine kadar Müslümanların peşini bırakmayacağınızı bildirdiniz. Öyleyse bize buna dair bir rehine verin” dedi. Yahudiler, “Cumartesi günü girdi, biz Cumartesi günü hiçbir şey yapmayız” dediler. Bunun üzerine Ebû Süfyân (müşriklere) “Siz Kurayzaoğulları'nın bir tuzağıyla karşı karşıyasınız, hemen yola çıkın” dedi. Ancak Allah, onların üzerine şiddetli bir rüzgâr gönderdi ve kalplerini korkuyla doldurdu.

Ateşlerini söndürdü. Atlarının bağlarını kopardı. Bundan dolayı savaşmadan hezimete uğramış bir şekilde yola çıktılar. Bundan dolayı Allah Teâlâ, o zaman ***"Allah, o inkâr edenleri hiçbir fayda elde edemeden öfkeleri ile geri çevirdi. Allah('ın yardımı) savaşta mü'minlere yetti. Allah güçlüdür, mutlak galiptir"***[1208] buyurdu.

Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sahâbîleri, Hamrâü'l-Esed'e ulaşıncaya dek onları takip etmeye devam ettiler. Sonra geri döndüler. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, zırhını ve savaş gereçlerini çıkardı, banyo yaptı ve buhurdanlığını istedi. Tam o esnada Cebrâil, ***"Savaş araçlarını çıkarmanın gerekçesi ne? Melekler henüz savaş gereçlerini çıkarmamışken seni savaş gereçlerini çıkarmış halde görmemem gerekirdi!"*** diye ona seslendi. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, korkarak ayağa kalkıp ashâbına ***"Sizinle ilgili kesin bir karar verdim, ikindi namazını Kurayzaoğulları yurduna varmadan kılmayın"*** buyurdu. Ancak sahâbîler, oraya gelmeden önce güneş battı. (Güneşin batmasından önce) Müslümanlardan bazıları, "Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, sizin namazı terk etmenizi kastetmedi" deyip namazı kıldılar. Diğer grup ise "Allah'a yemin olsun ki, biz Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in kesin emrine bağlıyız ve bizim için bir sakınca (sorumluluk) yoktur" dedi. O grup inanarak ve sevabını Allah'tan umarak namazlarını kıldılar. Ama Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, iki topluluktan hiçbirini doğrudan sapmakla suçlamadı. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, Kurayzaoğulları ile kendi arasında bazı toplanma yerlerine uğrayıp ***"Sizin yanınıza biri uğradı mı?"*** diye sorunca onlar "Eğerinin üstüne atlas kadife örtülmüş ak bir katır üzerinde Dıhyetü'l-Kelbî bize uğradı" dediler. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"O Dıhyetü'l-Kelbî değildi, aksine Kurayzaoğulları'nı sarsmak ve kalplerine korku salmak için gönderilen Cebrâil idi"*** buyurdu.

Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* onları kuşattı. Sözlerini Yahudilere duyurmak için ashâbına deri kalkanlarla kendisini korumalarını emretti, onlar da denileni yaptılar. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*, onlara ***"Ey maymunların ve domuzların kardeşleri!"*** diye seslenince "Ey Ebu'l-Kâsım! Daha önce sen çirkin konuşmazdın"

1208 Ahzâb 33/25.

dediler. Bunun ardından onları kuşattı ve Sa'd b. Muâz'ın vereceği hükme razı oluncaya kadar da kuşatmayı devam ettirdi. Zira Kurayzaoğulları, onun müttefikleri idiler. Sonra Sa'd b. Muâz, onlar hakkında savaşan erkeklerinin öldürülmesine, çocuklarının ve kadınlarının esir edilmelerine hükmetti. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ***"Hüküm isabetli oldu"*** dediğini söylemişlerdir.

Huyey b. Ahtab, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e karşı müşrikleri harekete geçirip Kurayzaoğulları'na gelmiş ve gece kendilerine kapıların açılmasını istemişti. Kurayzaoğulları lideri, "Bu, uğursuz bir adamdır, sakın size uğursuzluk getirmesin" dedi. Bunun üzerine Huyey b. Ahtab, "Ey Kurayzaoğulları! Benim yaşamamı istemeniz gerekmez mi? Bana katılmanız gerekmez mi? Beni ağırlamanız gerekmez mi? Zira ben, açım ve üşüyorum" dedi. Bunun üzerine Kurayzaoğulları, "Allah'a yemin olsun ki, ona kapıyı açacağız" dediler ve kapıyı açıncaya kadar da oradan ayrılmadılar. Huyey b. Ahtab, onlarla birlikte kalelerine girince "Ey Kurayzaoğulları! Size uzun zamanın onuru için geldim. Size serinlik (yağmur) getirecek ve kimsenin önünde duramayacağı bir bulut için geldim" dedi. Buna karşılık Yahudilerin lideri, "Bize rahatlatacak, yağmur getirecek ve bizi sürekli bir denizin yanında bırakacak bir bulut mu vaat ediyorsun? Bizi ancak gurur alıkoyup engelledi" dedi. Grupların (Ahzâb) tümü ahitlerini bozsa bile gelip kendileriyle birlikte hisarlarına gireceğine dair onlarla sözleşip anlaştı. Onlar da o zaman Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e ve Müslümanlara ihanet etme konusunda ona uydular. Allah, ahzâbın tümünün işini bitirince o da ayrılıp gitti. Ravhâ'da iken onlara verdiği ahdini ve kesin sözünü hatırlayıp geri döndü ve onlarla birlikte hisarlarına girdi. Kurayzaoğulları öldürülürken elleri bağlı bir şekilde Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yanına getirildi. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e "Bilin ki Allah'a yemin olsun sana düşmanlık ettiğimden dolayı kendimi kınamadım. Allah, kimi yüzüstü yardımsız bırakırsa o kişi yüzüstü yardımsız kalır" dedi. Ardından Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* emretti ve onun boynu vuruldu.[1209]

1209 Taberî, *et-Târîh*, II, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* IV, 111; Âlûsî, XXI, 176. Buhârî bu hadisi Âişe *radıyallahu anhâ*, İbn Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'l-Megâzî, VII, 407.

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٢١٥﴾ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢١٦﴾

215. Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: "Malınızdan infak edeceğiniz hayır, anne ve babanın, akrabaların, yetimlerin, yoksulların ve yolda kalmışların hakkıdır. Şüphesiz her ne hayır işlerseniz Allah onu çok iyi bilendir." 216. Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Bazen hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırlı olur. Sevdiğiniz bir şey de hakkınızda kötü olabilir. Allah bilir, siz bilmezsiniz.

٢٥٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ} قَالَ: شَدِيدٌ عَلَيْكُمْ.

253- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Bazen hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırlı olur. Sevdiğiniz bir şey de hakkınızda kötü olabilir. Allah bilir, siz bilmezsiniz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Size zor ve ağır geldiği halde…"[1210]

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢١٧﴾

1210 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 150; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 171.

217. Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: "O ayda savaşmak büyük bir günahtır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine mani olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahtır." Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider. Onlar cehennemliktirler ve orada devamlı kalırlar.

٢٥٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، وَعَنْ عُثْمَانَ الْجَزَرِيِّ، عَنْ مِقْسَمٍ مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: لَقِيَ وَاقِدُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ عَمْرَو بْنَ الْحَضْرَمِيَّ فِي أَوَّلِ لَيْلَةٍ مِنْ رَجَبَ، وَهُوَ يَرَى أَنَّهُ فِي جُمَادَى، فَقَتَلَهُ، وَهُوَ أَوَّلُ قَتِيلٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ، فَعَيَّرَ الْمُشْرِكُونَ الْمُسْلِمِينَ قَالُوا: أَتَقْتُلُونَ فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ؟ فَأَنْزَلَ اللّٰهُ {يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ، وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَكُفْرٌ بِهِ} يَقُولُ: وَكُفْرٌ بِاللّٰهِ، {وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} يَقُولُ: وَصَدٌّ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، {وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ} مِنْ قَتْلِكُمْ عَمْرَو بْنَ الْحَضْرَمِيِّ، {وَالْفِتْنَةُ} يَقُولُ: وَالشِّرْكُ الَّذِي أَنْتُمْ فِيهِ {أَكْبَرُ} مِنْ ذَلِكَ أَيْضًا قَالَ الزُّهْرِيُّ: وَكَانَ فِيمَا بَلَغَنَا يُحَرِّمُ الْقِتَالُ فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ، ثُمَّ أُحِلَّ لَهُ بَعْدُ.

254- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > Osmân el-Cezerî[1211] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs'ın azadlı kölesi Miksem (b. Bücra)[1212] şöyle demiştir: Vâkıd b. Abdullah, Amr b. el-Hadramî ile Receb'in ilk gecesi karşılaştı. Cemâziyelevvel ayında olduğunu düşündüğünden onu öldürdü. Müşriklerden ilk öldürülen kişi odur. Bundan dolayı müşrikler, "Haram ayda cinayet mi işliyorsunuz?" diyerek Müslümanları ayıpladılar. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu âyeti indirdi:

1211 O, Osmân b. Amr b. Sâc'dır. Benî Ümeyye'nin azadlı kölesidir. Dedesine nisbet edilmektedir. Zayıftır. Nesâî onu terk etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 13.

1212 O, Miksem b. Bücra'dır. Abdullah b. el-Hâris'in azadlı kölesidir. İbn Abbâs'ın azadlı kölesi olduğu da söylenmektedir. Çünkü onun yanında çok fazla kalmıştır. Sıdk sahibidir. Mürsel hadis rivayet etmiştir. 101 yılında vefat etmiştir.

"Sana haram ayı yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine mani olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahtır. Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider. Onlar cehennemliktirler ve orada devamlı kalırlar."

"De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine mani olmak..." Şöyle diyor: "Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ı tanımamaktır."

"Halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır." Şöyle diyor: "Sizin Amr b. el-Hadramî'yi öldürmenizden ve fitneden daha büyük günahtır." Yine şöyle diyor: "İçinde bulunduğunuz şirk de ondan daha büyük günahtır."

Zührî şöyle demiştir: "Bize ulaşanlara göre, haram ayda savaşmak haramdı. Daha sonra ona (Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e) helâl kılındı."[1213]

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢١٨﴾ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١٩﴾

218. Şüphesiz iman edenler, hicret edip de Allah yolunda cihad edenler işte onlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir. 219. Sana içkiyi ve kumarı sorarlar.

1213 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 204; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 149; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 59-60; Beyhakî, *Sünen*, IX, 12; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 172; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 253. Kurtubî bu hadisi Cündeb b. Abdillah'tan rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 40. Vâhidî de Urve b. ez-Zübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 41.

De ki: "Her ikisinde de hem büyük günah hem de insanlar için bazı faydalar vardır. Ama günahları faydalarından daha büyüktür." Yine sana neyi infak edeceklerini sorarlar. De ki: "İhtiyacınızdan arta kalanını." Allah iyice düşünesiniz diye âyetlerini size böylece açıklar.

٢٥٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ} قَالَا: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ شَرِبَهَا بَعْضُ النَّاسِ، وَتَرَكَهَا بَعْضُهُمْ، حَتَّى نَزَلَ تَحْرِيمُهَا فِي سُورَةِ الْمَائِدَةِ، قَالَ قَتَادَةُ: وَالْمَيْسِرُ: الْقِمَارُ.

255- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > (İsmi zikredilmeyen bir kişi) isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: "Her ikisinde de hem büyük günah hem de insanlar için bazı faydalar vardır. Ama günahları faydalarından daha büyüktür"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet indiğinde bazı insanlar içkiyi bırakırken, bazıları Mâide sûresindeki haram kılan âyet ininceye kadar içmeye devam ettiler."[1214]

Katâde şöyle demiştir: "'لْمَيْسر/el-Meysir,' kumar demektir."

٢٥٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، وَسَعِيدٍ، قَالَا: الْمَيْسِرُ: الْقِمَارُ كُلُّهُ، حَتَّى الْجَوْزُ الَّذِي تَلْعَبُ بِهِ الصِّبْيَانُ.

256- Abdürrezzâk > Ma'mer > Leys isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid ve Saîd şöyle demişlerdir: "'لْمَيْسر/el-Meysir,' çocukların oynadığı ceviz bile olsa kumarın tüm çeşitleridir."[1215]

1214 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 212. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Amr'dan rivayet etmiştir. Ayrıca bu hadis İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, Atâ, Saîd b. Cübeyr, Hasan, İbn Sîrîn, Katâde, Mukâtil, Süddî ve Atâ el-Horâsânî'den benzer şekilde rivayet edilmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 152; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 4; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 52. Şevkânî de hadisi Mücâhid ve İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 197.

1215 Mücâhid, *Tefsîr,* I, 106; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 209; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 153; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 178; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 52; Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 365. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebû Ubeyd, Buhârî, İbn Ömer, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bu hadis, Atâ, Tâvus, Râşid b. Sa'd, Damre b. Habîb, Muhammed b.

٢٥٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنِي مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي يَزِيدُ بْنُ أَبِي زِيَادٍ، عَنْ أَبِي الْأَحْوَصِ، قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ مَسْعُودٍ، يَقُولُ: إِيَّاكُمْ وَزَجْرًا بِالْكَعْبَيْنِ أَوْ قَالَ: بِالْكَعْبَتَيْنِ، فَإِنَّهُمَا مِنَ الْمَيْسِرِ.

257- Abdürrezzâk > Ma'mer > Yezîd b. Ebî Ziyâd[1216] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebu'l-Ahvas[1217] şöyle demiştir: İbn Mes'ûd'u şöyle derken dinledim: "İki zarla pislik yapmaktan sakının." Veya şöyle dedi: "İki zardan sakının. Zira iki zar kumardandır."[1218]

٢٥٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {خُذِ الْعَفْوَ} قَالَ: هُوَ الْفَضْلُ.

258- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yine sana neyi infak edeceklerini sorarlar. De ki: "İhtiyacınızdan arta kalanını"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İhtiyaçtan artanı (infak edin)."[1219]

فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ
وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ
وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٠﴾

220. Dünya ve ahiret hakkında (düşünesiniz diye). Bir de sana yetimleri sorarlar. De ki: "Onları ıslah etmek hayırlıdır." Şayet onlarla bir arada yaşarsanız onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah kimin ıslah ettiğini, kimin de

---

Sîrîn, Hasan, İbnu'l-Müseyyeb, Katâde, Muâviye b. Sâlih, Ali b. Ebî Tâlib ve İbn Abbâs'tan rivayet edilmiştir.

1216 O, Yezîd b. Ebî Ziyâd el-Hâşimî'dir. Kûfîlerin azadlı kölesidir. Zayıf bir ravidir. Yaşlandığında hafızası bozulmuştur. Beşinci tabakadan olup Şiî'dir. Bk. *Takrîb*, II, 365.

1217 O, Avf b. Mâlik b. Nadle el-Cüşemî Ebu'l-Ahvas el-Kûfî'dir. Künyesi ile meşhurdur. Üçüncü tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, II, 90.

1218 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 357; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 153. İbn Merdûye bu hadisi Semüre b. Cündüb ve Ebû Musa el-Eş'arî'den benzer şekilde rivayet etmiştir.

1219 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 213; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 153; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 179; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 61.

fesat yaptığını bilir. Allah dileseydi elbette sizi sıkıntıya sokardı. Muhakkak Allah, Azîz'dir, Hakîm'dir.

٢٥٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ}، فَتَعْرِفُونَ فَضْلَ الْآخِرَةِ عَلَى الدُّنْيَا.

259- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Dünya ve ahiret hakkında (düşünesiniz diye)"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bunun sonucunda ahiretin dünyadan üstünlüğünü anlarsınız."[1220]

٢٦٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ: {وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} اعْتَزَلَ النَّاسُ الْيَتَامَى، فَلَمْ يُخَالِطُوهُمْ فِي مَأْكُولٍ، وَلَا مَشْرُوبٍ[1221]، وَلَا مَالٍ، فَشَقَّ ذَلِكَ عَلَى النَّاسِ، فَسَأَلُوا النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ}.

260- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: ***"Yetimin malına, rüşdüne erinceye kadar, ancak en güzel bir niyetle yaklaşın. Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir"***[1222] âyeti inince insanlar, yetimlerden ayrılıp uzaklaştılar. Ne yemek ne içecek ne de mal konusunda onlarla bir araya gelmediler, ortak olmadılar. Bu yüzden bu durum, insanlara ağır ve zor gelince Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e sorular sordular. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: ***"Dünya ve ahiret hakkında (düşünesiniz diye). Bir de sana yetimleri sorarlar. De ki: "Onları ıslah etmek hayırlıdır." Şayet onlarla bir arada yaşarsanız onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah kimin ıslah ettiğini, kimin de fesat***

1220 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 216; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 153; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 6; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 256. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 253. Begavî şöyle demiştir: "Bu müfessirlerin çoğunun görüşüdür." Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 179.

1221 Türkiye nüshasında "مَأْكُولٍ، وَلَا مَشْرُبٍ/me'kûlin ve lâ meşrubin" şeklinde geçmektedir.

1222 İsrâ 17/34.

***yaptığını bilir. Allah dileseydi elbette sizi sıkıntıya sokardı. Muhakkak Allah, Azîz'dir, Hakîm'dir."*[1223]

وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ وَلَأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٢٢١﴾

221. Müşrik kadınları iman edinceye kadar nikâhlamayın. Mü'min bir câriye, müşrik bir kadından -o kadın hoşunuza gitse bile- elbette daha hayırlıdır. Müşrik erkeklere de iman edinceye kadar (mü'min kadını) nikâhlamayın. Mü'min bir köle elbette müşrik bir erkekten -o erkek hoşunuza gitse bile- daha hayırlıdır. Onlar ateşe çağırırlar. Allah ise izni ile cennete ve mağfirete çağırır. Allah, düşünüp anlasınlar diye âyetlerini insanlara açıklar.

٢٦١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ} قَالَ: الْمُشْرِكَاتُ مَنْ لَيْسَ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، وَقَدْ تَزَوَّجَ حُذَيْفَةُ يَهُودِيَّةً أَوْ نَصْرَانِيَّةً.

261- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Müşrik kadınları iman edinceye kadar nikâhlamayın. Mü'min bir câriye, müşrik bir kadından -o kadın hoşunuza gitse bile- elbette daha hayırlıdır. Müşrik erkeklere de iman edinceye kadar (mü'min kadını) nikâhlamayın. Mü'min bir köle elbette müşrik bir erkekten -o erkek hoşunuza gitse bile- daha hayırlıdır. Onlar ateşe çağırırlar. Allah ise izni ile cennete ve mağfirete çağırır. Allah, düşünüp anlasınlar***

1223 Bakara 2/219. Hadis için bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 217; Ebû Davud, Vesâya, no: 2871; Nesâî, Vesâya, VI, 256-257. Nesâî'nin rivayetinin isnadındaki Atâ b. es-Sâib dışındaki raviler sikadır. O, ömrünün sonuna doğru ihtilata düşmüştür. Hadisi ondan rivayet eden Cerîr, ondan ihtilatından sonra hadis dinlemiştir. Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 44. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebû Davud, Nesâî, İbnu'l-Münzir, İbn Merdûye, Hâkim, Beyhakî, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 255.

diye âyetlerini insanlara açıklar" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Müşrik kadınlar, Ehl-i Kitab'dan olmayan müşrik kadınlardır. Zira Huzeyfe, Yahudi veya Hıristiyan bir kadınla evlenmiştir."[1224]

٢٦٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ[1225] الزُّهْرِيُّ، وَقَتَادَةَ: {وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ} قَالَ: لَا يَحِلُّ لَكَ أَنْ تُنْكِحَ يَهُودِيًّا، وَلَا نَصْرَانِيًّا، وَلَا مُشْرِكًا مِنْ غَيْرِ دِينِكَ.

262- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Müşrik erkeklere de iman edinceye kadar (mü'min kadını) nikâhlamayın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kızını Yahudi, Hıristiyan, müşrik vb. dininizden olmayan erkeklerle evlendirmen sana helâl değildir."[1226]

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ﴿٢٢٢﴾

222. Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: "O bir ezâdır." Onun için ay halinde iken kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Gerçekten Allah çok tevbe edenleri de sever, çok temizlenenleri de sever.

1224 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 176. İbn Ebî Şeybe bu hadisi nakletmiştir. Onun rivayetinde şu ifade geçmektedir: "Talha, Hıristiyan bir kadın ile evlendi." Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 158; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 221; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 181; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 67. Bu hadisi Nehhâs, Abdürrezzâk'tan rivayet etmiştir. Bk. Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 58; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 257. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 256.

1225 Türkiye nüshasında "عن/an" lafzı bulunmaktadır.

1226 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 175; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 223; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 154. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Buhârî, Nehhâs ve İbn Ömer'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 256.

٢٦٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ: {وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ}، قُلْ هُوَ أَذًى قَالَ: قَذَرٌ وَقَوْلُهُ تَعَالَى: {فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ} يَقُولُ: طَؤُهُنَّ غَيْرَ حُيَّضٍ.

263- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: "O bir ezâdır." Onun için ay halinde iken kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Gerçekten Allah çok tevbe edenleri de sever, çok temizlenenleri de sever"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "'أَذًى/***Ezâ,'*** pislik, atık demektir. ***'Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın.'*** Yani diyor ki: Hayız değillerken[1227] onlarla ilişkide bulunun."[1228]

نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ
وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٢٣﴾

223. Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın. Kendiniz için önceden (uygun davranışlarla) hazırlık yapın. Allah'tan korkun. Bilin ki siz O'na kavuşacaksınız. Mü'minleri müjdele.

٢٦٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: كَانَتِ الْعَرَبُ تُبَرِّكُ نِسَاءَهَا، وَكَانَتِ الْيَهُودُ تُعَيِّرُهُمْ يَقُولُونَ: إِذَا وُلِدَ لِأَحَدِهِمْ وَلَدٌ كَانَ أَحْوَلَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: {نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ}.

264- Abdürrezzâk > Ma'mer > Muhammed b. Münkedir[1229] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Câbir b. Abdullah şöyle demiştir: Araplar,

---

1227 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 225; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 156; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 181; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 260.

1228 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 225; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 156; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 181. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 259. Soru soranlar Dârimî'nin Enes'ten rivayet ettiğine göre, "Abbâd b. Bişr ve Useyd b. Hudayr"dır. Bk. Dârimî, *Sünen*, I, 196. Kurtubî'de (III, 70) geçtiği üzere bu çoğunluğun görüşüdür.

1229 O, Muhammed b. Münkedir b. Abdillah b. el-Hüdeyr et-Teymî el-Medenî'dir.

(ilişkide) kadınlarını çöktürürlerdi. Yahudiler ise onları kınarlar ve "Onların bir çocukları olursa şaşı olur" derlerdi. Bundan dolayı Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: ***"Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın. Kendiniz için önceden (uygun davranışlarla) hazırlık yapın. Allah'tan korkun. Bilin ki siz O'na kavuşacaksınız. Mü'minleri müjdele."***[1230]

٢٦٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ خُثَيْمٍ، عَنِ ابْنِ سَابِطٍ، عَنْ حَفْصَةَ ابْنَةِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ، أَنَّهَا سَأَلَتْ عَنِ الرَّجُلِ يَأْتِي امْرَأَتَهُ سَحِيبَةً، فَسَأَلَتْ أُمُّ سَلَمَةَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: {نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ}: صِمَامًا وَاحِدًا.

265- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Huseym[1231] > İbn Sâbıt[1232] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hafsa bint Abdurrahmân[1233] şöyle demiştir: "Dizleri üstünde yüzü yere bakarken eşine arkadan yaklaşan bir adam hakkında Ümmü Seleme'ye soru soruldu. O da Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'e sordu. Allah Resûlü şöyle buyurdu (inen şu âyeti okudu): ***'Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle***

Sika ve fazilet sahibidir. H. 103 yılında veya sonrasında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 210.

1230 Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 189; Müslim, Kitâbu'n-Nikâh, II, 1058. Tirmizî bu hadisi rivayet edip şöyle demiştir: "Hasen-sahih bir hadistir." Bk. Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr, no: 2978, 2155; Dârimî, *Sünen*, I, 206; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 24; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 184; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 170; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 260. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Nesâî ve Bezzâr'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 258.

1231 O, Abdullah b. Osmân b. Huseym'dir. Mekkeli bir kârîdir. Sıdk sahibidir. 132 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 480.

1232 O, Abdurrahmân b. Abdillah b. Sâbıt el-Cumahî el-Mekkî'dir. Sikadır ve çok fazla mürsel hadis rivayetinde bulunmuştur. 118 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 480.

1233 O, Hafsa bint Abdirrahmân b. Ebî Bekir es-Sıddîk'tır. Üçüncü tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, II, 594.

varın.' Âyette tek bir yerden olduktan sonra kişinin hanımıyla istediği şekilde ilişkiye girebileceği bildirildi."[1234]

٢٦٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ قَالَ: نا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَاقِدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي طَلْحَةُ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ عَطَاءٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ} قَالَ: التَّسْمِيَةُ عِنْدَ الْجِمَاعِ.

266- Muhammed b. Kesîr[1235] > Abdullah b. Vâkıd[1236] > Talha b. Amr[1237] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ,[1238] ***"Kendiniz için önceden (uygun davranışlarla) hazırlık yapın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, cinsel ilişki sürecini tasvirdir."[1239]

وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا
وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٢٤﴾

224. Allah'ı yeminlerinizle iyilik etmenize, takva sahibi olmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah her şeyi işitendir, bilendir.

1234 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 443; İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* IV, 230; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 235; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 157; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 261. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Dârimî, Abd b. Humeyd, Tirmizî, Beyhakî, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 262.

1235 O, Muhammed b. Kesîr b. Atâ es-Sekafî es-San'ânî Ebû Yûsuf'tur. el-Mesîse'de ikâmet etmiştir. Sıdk sahibidir. Rivayetlerde çok fazla hataya düşmüştür.

1236 O, Abdullah b. Vâkıd b. el-Hâris b. Abdillah el-Hanefî Ebû Recâ el-Herevî el-Horâsânî'dir. Sika bir ravidir. 160'lı yıllarda vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 458.

1237 O, Talha b. Amr b. Osmân el-Hadramî el-Mekkî'dir. Yedinci tabakadan olup metrûk bir ravidir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 379.

1238 O, İbn Ebî Rebâh'tır. Talhâ, *Tehzîbu'l-Kemâl*'de belirtildiği üzere ondan rivayette bulunmuştur. Bk. *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 630.

1239 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 273; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 158. Begavî bu hadisi İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, X, 185. İbn Kesîr bu hadisi İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 265; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 172.

٢٦٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يَحْلِفُ عَلَى الْأَمْرِ الَّذِي لَا يَصْلُحُ، فَإِذَا كُلِّمَ فِي ذَلِكَ قَالَ: إِنِّي قَدْ حَلَفْتُ، فَجَعَلَ يَمِينَهُ عُرْضَةً لِذَلِكَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ}.

267- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah'ı yeminlerinizle iyilik etmenize, takva sahibi olmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah her şeyi işitendir, bilendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Adam, doğru olmayan bir iş için yemin ediyor ve o iş hakkında kendisiyle konuşulduğunda 'Ben yemin ettim' diyor ve yeminini onu yapmaya engel haline getiriyordu. Bundan dolayı Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir."[1240]

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ
بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿٢٢٥﴾

225. Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir.

٢٦٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ} قَالَتْ: هُمُ الْقَوْمُ يَتَدَارَءُونَ فِي الْأَمْرِ، يَقُولُونَ هَذَا: لَا وَاللَّهِ، وَبَلَى وَاللَّهِ، وَكَلَّا وَاللَّهِ، يَتَدَارَءُونَ فِي الْأَمْرِ، لَا يُعْقَدُ عَلَيْهِ قُلُوبُهُمْ.

268- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > Urve isnadıyla rivayet edildiğine göre, Âişe *radıyallahu anhâ*, ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onlar, 'Hayır vallahi, evet vallahi, asla

1240 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 268; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 159. Begavî bu hadisi Ebû Hureyre'den nakletmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, X, 185. Ebû Hayyân bu hadisi İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 176. Bu, Mesrûk, Şa'bî, Nehaî, Mücâhid, Tâvus, Saîd b. Cübeyr, Atâ, İkrime, Mekhûl, Zührî, Hasan, Katâde, Mukâtil b. Hayyân, Rebî' b. Enes, Dahhâk, Atâ el-Horâsânî ve Süddî'nin görüşüdür.

vallahi' diyerek bir mesele hakkında tartışan insanlardır. Kalplerinin yatmadığı meselede tartışırlar."[1241]

٢٦٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الْحَسَنُ، وَقَتَادَةُ: هُوَ الْخَطَأُ غَيْرُ الْعَمْدِ كَقَوْلِ الرَّجُلِ: وَاللهِ إِنَّ هَذَا لِكَذَا وَكَذَا، وَهُوَ يَرَى أَنَّهُ صَادِقٌ، وَلَا يَكُونُ كَذَلِكَ.

269- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hasan isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Bu, bir kişinin öyle olmadığı halde doğru olduğuna inanarak 'Bu şöyle şöyledir' demesi gibi kasıtsız bir hatadır."[1242]

٢٧٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تَجْعَلُوا اللهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ} قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ: لَا يَسْتَلَجِجْ أَحَدُكُمْ بِالْيَمِينِ فِي أَهْلِهِ، فَهُوَ إِثْمٌ لَهُ عِنْدَ اللهِ مِنَ الْكَفَّارَةِ الَّتِي أَمَرَ بِهَا.

270- Abdürrezzâk > Ma'mer > Yahyâ b. Ebî Kesîr[1243] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime, ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurmuştur: ***"Sizden biri, ailesiyle ilgili yemininde direttiği zaman bu, emrolunduğu kefâreti ödemesine göre Allah katında daha çok günahtır."***[1244]

1241 Buhârî, Eymân, XI, 547, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 307; *Muvatta'*, Eymân, I, 295. Ebû Davud şöyle demiştir: Bu hadisi, Zührî, Abdülmelik b. Süleymân, Mâlik b. Miğvel ve başkaları Atâ > Âişe tarîkiyle mevkuf olarak rivayet etmişlerdir. Bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 474; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 241; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 159; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 176; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 267. Ebû Hayyân bu hadisi *Bahru'l-Muhît*'de İbn Abbâs, Tâvus, Şa'bî, Mücâhid, Ebû Sâlih ve Şâfiî'den rivayet etmiştir.

1242 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 243; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 186; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 268. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Ebû'ş-Şeyh'in Katâde ve Şa'bî yoluyla, Taberî, Mukâtil ve Süddî'nin de hocaları tarîkiyle rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, 179.

1243 O, Yahyâ b. Ebî Kesîr et-Tâî'dir. Ebu'n-Nasr el-Yâmî'nin azadlı kölesidir. Sikadır ve sağlamdır. Ancak tedlise düşmüştür ve mürsel hadis rivayet etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 516.

1244 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 497. Buhârî bu hadisi İkrime > Ebû Hureyre

٢٧١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: ثنا الثَّوْرِيُّ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يَحْلِفُ عَلَى الشَّيْءِ يَرَى أَنَّهُ كَذَلِكَ، وَلَيْسَ كَذَلِكَ، {وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ} قَالَ: أَنْ تَحْلِفَ عَلَى الشَّيْءِ وَأَنْتَ تَعْلَمُهُ.

271- Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, öyle olmadığı halde öyle olduğunu zannederek bir şeye yemin eden kişidir. ***'Fakat kalplerinizin kazandığından (bile bile yaptığınızdan) sizi sorumlu tutar.'*** Bu da bilerek bir şeye yemin etmendir."[1245]

٢٧٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا هُشَيْمُ بْنُ بَشِيرٍ، عَنْ أَبِي بِشْرٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يَحْلِفُ عَلَى الْحَرَامِ فَلَا يُؤَاخِذُهُ بِتَرْكِهِ.

272- Abdürrezzâk > Hüşeym b. Beşîr > Ebû Bişr[1246] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Saîd b. Cübeyr, ***"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kastedilen, bir haram için yemin eden kişidir. Dolayısıyla onu terk ettiği için kınanıp cezalandırılmaz."[1247]

---

isnadıyla rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'l-Eymân, XI, 517; Müslim, Kitâbu'l-Eymân, III, 1276; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 266.

1245 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 107; Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 475; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 242; Beyhakî, *Sünen*, X, 50; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 269. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 269.

1246 O, Ca'fer b. İyâs b. Ebî Vahşiyye'dir. Sikadır ve Saîd b. Cübeyr'den rivayette insanların en sağlamıdır. H. 105 yılında ve 126 yılında vefat ettiği ile ilgili rivayetler vardır. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 129. Mısır nüshasında "Hişâm, Ebû Beşîr'den rivayet etti" şeklinde yazmaktadır ve bu hatalıdır.

1247 Abdürrezzâk, *Musannef*, IX, 405; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 244. Begavî bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den nakletmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 186; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 267; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 206.

٢٧٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا هِشَامٌ، عَنْ مُغِيرَةَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يَحْلِفُ عَلَى الشَّيْءِ ثُمَّ يَنْسَاهُ.

273- Abdürrezzâk > Hişâm[1248] > Mugîre[1249] isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbrahim (en-Nehaî) şöyle demiştir: "O, bir şeye yemin eden ama sonra onu unutan kişidir."[1250]

٢٧٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ الْمُبَارَكِ يَقْرَأُ عَلَى مَعْمَرٍ التَّفْسِيرَ.

274- Abdürrezzâk şöyle demiştir: "İbnu'l-Mübârek'i[1251] Ma'mer'e tefsir okurken gördüm."[1252]

٢٧٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: سَلَمَةُ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْمُقْرِئَ يَقُولُ: إِذَا مَسَحْتَ بِرَأْسِ الْيَتِيمِ فَامْسَحْ إِلَى قَفَاهُ، وَإِذَا مَسَحْتَ مَنْ لَهُ أَبَوَانِ فَامْسَحْهُ إِلَى قُدَّامٍ.

275- Seleme şöyle demiştir: "Ebû Abdurrahmân el-Mukrî'yi şöyle derken duydum: "Yetimin başını okşadığında ensesine doğru okşa. İki babası olanın başını okşadığında önüne doğru okşa."[1253]

٢٧٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: ثنا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يَحْلِفُ عَلَى الْأَمْرِ الَّذِي لَا يَصْلُحُ، ثُمَّ يَتَعَلَّلُ بِيَمِينِهِ، يَقُولُ اللَّهُ: {أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا} خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَمْضِيَ عَلَى مَا لَا يَصْلُحُ.

1248 O, Hişâm b. Hassân el-Ezdî el-Kurdûsî Ebû Abdillah el-Basrî'dir. Sikadır. İbn Sîrîn'den hadis rivayetinde insanların en sağlamıdır. H. 147 veya 148 yılında vefat ettiği ile ilgili rivayetler vardır. Bk. *Takrîb*, II, 317.

1249 O, Mugîre b. Miksem ed-Dabbî'dir. Ebû Hâşim el-Kûfî'nin azadlı kölesidir. Sika ve itkân sahibidir ancak tedlise düşmüştür. Özellikle İbrahim'den yaptığı rivayetlerde tedlise düşmüştür. Bk. *Takrîb*, II, 270.

1250 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 475; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 179; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 160; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 179; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 267; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 244; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 206.

1251 O, Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî'dir. Benî Hanzala'nın azadlı kölesidir. Sika, sağlam ve fakîhtir. Bütün hayırlı vasıfları üzerinde toplayan bir âlimdir. 181 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 440.

1252 Bu hadisi başka bir yerde bulamadım. Bu rivayet Abdürrezzâk'ın Ma'mer'e tefsir ile ilgili yapmış olduğu bir şahitliktir.

1253 Taberânî bu hadisi *Fethu'l-Kebîr*'de geçtiği üzere *el-Evsat*'ta rivayet etmiştir. Bk. Süyûtî, *Fethu'l-Kebîr*, I, 145; Bezzâr, *ez-Zevâid*, II, 387.

276- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası, ***"Allah'ı yeminlerinizle iyilik etmenize, takva sahibi olmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah her şeyi işitendir, bilendir"***[1254] âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, doğru olmayan bir şeye yemin eden ve yeminini mazeret olarak gösteren kişidir. Allah burada şöyle diyor: İyilik etmeniz ve O'ndan sakınmanız, doğru olmayan işi sürdürmenizden daha hayırlıdır."[1255]

لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ
فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٢٦﴾

226. Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler dört ay beklerler. Eğer (bu müddet içinde) kadınlarına dönerlerse şüphesiz Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir.

٢٧٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، وَعَنْ عَطَاءٍ الْخُرَاسَانِيِّ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ عُثْمَانَ، وَزَيْدٍ، أَنَّهُمْ قَالُوا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ} قَالُوا: الْإِيلَاءُ تَطْلِيقَةٌ، وَهِيَ أَمْلَكُ بِنَفْسِهَا، وَعَلَيْهَا الْعِدَّةُ لِغَيْرِهَا.

277- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde[1256] isnadıyla Ali b. Ebî Tâlib'den ve Atâ el-Horâsânî[1257] > Ebû Seleme b. Abdurrahmân[1258] isnadıyla Osmân (b. Affân) ve Zeyd (b. Sâbit)'den rivayet edildiğine göre, onlar ***"Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler dört ay beklerler. Eğer (bu müddet içinde) kadınlarına dönerlerse şüphesiz Allah***

1254 Bakara 2/224.

1255 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 501; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 237; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 266. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'ın Tâvus'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 268; Beyhakî, *Sünen*, X, 33.

1256 Bu rivayet munkatıdır. Çünkü Katâde, Ali b. Ebî Tâlib ile görüşmemiştir. İkinci isnad daha doğrudur.

1257 O, Atâ b. Ebî Müslim, Ebû Osmân el-Horâsânî'dir. Babasının adı Meysere'dir. Sıdk sahibidir ancak çok fazla vehme, tedlise düşmüş ve mürsel rivayette bulunmuştur. Bk. *Takrîb*, II, 23.

1258 O, Ebû Seleme b. Abdurrahmân b. Avf ez-Zührî'dir. Sikadır. H. 94 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, II, 430.

Ğafûr'dur, Rahîm'dir" âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "Îlâ bir boşamadır. Kadın kendisi için (karar vermede) daha fazla hak sahibidir ve başkasıyla evlenmek için iddet beklemesi gerekir."[1259]

٢٧٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: هِيَ وَاحِدَةٌ، وَهُوَ أَمْلَكُ بِرَجْعَتِهَا.

278- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "Eşi onu geri almaya daha çok hak sahibidir."[1260]

وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٢٧﴾ وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٨﴾

227. Eğer boşanmaya karar verirlerse (ayrılırlar). Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, bilendir. 228. Boşanmış kadınlar kendiliklerinden üç kur (temizlik) müddeti beklerler. Eğer Allah'a ve ahiret gününe iman etmişlerse Allah'ın rahimlerde yarattığını gizlemeleri onlara helâl değildir. Eğer barışmak isterlerse bu bekleme süresi içerisinde kocaları onları geri almaya daha çok hak sahibidirler.

1259 Abdürrezzâk bu hadisi İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 455; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 257; Beyhakî, *Sünen*, VII, 377. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, Beyhakî ve Taberî'nin Ömer b. el-Hattâb, Osmân b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Zeyd b. Ebî Tâlib, Zeyd b. Sâbit ve İbn Mes'ûd'dan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 272. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Atâ el-Horâsânî'den rivayet edip şöyle demiştir: Bu hadis, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, İbn Ömer, İbnu'l-Müseyyeb, Ebû Seleme, Sâlim b. Abdillah, İbn Sîrîn, Mesrûk, Saîd b. Cübeyr, Atâ, Hasan, İbrahim, Câbir b. Zeyd, İkrime, Mekhûl, Zührî ve İbn Şübrüme'den rivayet edilmiştir. İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs şöyle rivayet ettiler: "Şayet dört ay geçerse bu bâin talaktır." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 161. Beyhakî de hadisi Atâ'dan nakletmiştir. Bk. Beyhakî, *Sünen*, VII, 378.

1260 Abdürrezzâk bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 456; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 259; Beyhakî, *Sünen*, VII, 378.

Kadınların üzerlerindeki haklar gibi kendilerinin de maruf bir şekilde hakları vardır. Erkeklerin ise kadınların üzerinde bir dereceleri vardır. Allah Azîz'dir, Hakîm'dir.

٢٧٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ} قَالَ: كَانَتِ الْمَرْأَةُ تَكْتُمُ حَمْلَهَا حَتَّى تَجْعَلَهُ لِرَجُلٍ آخَرَ، فَنَهَاهُنَّ اللَّهُ عَنْ ذَلِكَ.

279- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Boşanmış kadınlar kendiliklerinden üç kur (temizlik) müddeti beklerler. Eğer Allah'a ve ahiret gününe iman etmişlerse Allah'ın rahimlerde yarattığını gizlemeleri onlara helâl değildir. Eğer barışmak isterlerse bu bekleme süresi içerisinde kocaları onları geri almaya daha çok hak sahibidirler. Kadınların üzerlerindeki haklar gibi kendilerinin de maruf bir şekilde hakları vardır. Erkeklerin ise kadınların üzerinde bir dereceleri vardır. Allah Azîz'dir, Hakîm'dir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kadın, başka bir adama nisbet etmek için hamileliğini gizliyordu. Bundan dolayı Allah Teâlâ, kadınları bundan sakındırdı."[1261]

٢٨٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ} قَالَ: أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي الْعِدَّةِ.

280- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Eğer barışmak isterlerse bu bekleme süresi içerisinde kocaları onları geri almaya daha çok hak sahibidirler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kocalar, iddeti içinde onları geri almaya daha fazla hak sahibidirler."[1262]

1261 Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 330-331; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 271; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 162; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 189; Mücâhid, *Tefsîr*, I, 108; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 118; Hâfız, *el-Feth*, IX, 108. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbnu'l-Münzir ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 275. Ebû Hayyân'ın söylediğine göre bu görüş, Mücâhid, İbn Ömer, Dahhâk, İbn Zeyd ve Rebî' b. Enes'in görüşüdür.

1262 Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 330; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 273; Mücâhid, *Tefsîr*, I, 108; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 118; Hâfız, *el-Feth*, I, 108. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye

٢٨١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ} قَالَ: لِلرِّجَالِ دَرَجَةٌ فِي الْفَضْلِ عَلَى النِّسَاءِ.

281- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Erkeklerin ise kadınların üzerinde bir dereceleri vardır. Allah Azîz'dir, Hakîm'dir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Erkeklerin kadınlara ihsanlarından dolayı onlara karşı bir derece üstünlükleri vardır."[1263]

الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٢٩﴾

229. Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak yahut güzellikle salıvermektir. Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helâl olmaz. Ancak erkek ve kadın, Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa bu durum müstesna. (Ey mü'minler!) Siz de karı ile kocanın, Allah'ın sınırlarını hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz, kadının (erkeğe) fidye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur. Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir.

٢٨٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، قَالَ: كَانَ الطَّلَاقُ لَيْسَ لَهُ وَقْتٌ، حَتَّى أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: {الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ} فَالثَّالِثَةُ إِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ، أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ.

---

isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 276. Kurtubî şöyle demiştir: "Bu, talakı üç olmayan kimseler için özel bir hükümdür." Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 120.

1263 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 275; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 163; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 227; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 190. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'nin Mücâhid'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 277.

282- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Allah ***'Boşama iki defadır'*** âyetini indirinceye kadar boşamanın bir zamanı yoktu. Üçüncü adım ise ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir."[1264]

٢٨٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ سُمَيْعٍ، عَنْ أَبِي رَزِينٍ، قَالَ: قَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَسْمَعُ اللَّهَ يَقُولُ: {الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ} قَالَ: فَأَيْنَ الثَّالِثَةُ؟ قَالَ: التَّسْرِيحُ بِإِحْسَانٍ.

283- Abdürrezzâk > Sevrî > İsmâil b. Semî'[1265] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Ruzeyn[1266] şöyle demiştir: Bir adam, "Ey Allah'ın Resûlü! Allah'ın ***'Boşama iki defadır'*** dediğini duyuyorum. Üçüncüsü nerede?" dedi. Buna karşılık Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"Güzelce salıvermektir"*** buyurdu.[1267]

٢٨٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ} قَالَ: لَا يَحِلُّ لِرَجُلٍ أَنْ يَخْلَعَ امْرَأَتَهُ إِلَّا أَنْ يُؤْتَى ذَلِكَ مِنْهَا، فَأَمَّا أَنْ يَكُونَ يُؤْتَى ذَلِكَ مِنْهُ: يُضَارُّهَا حَتَّى تَخْتَلِعَ مِنْهُ، فَإِنَّ ذَلِكَ لَا يَصْلُحُ، وَلَكِنْ إِذَا نَشَزَتْ فَأَظْهَرَتْ لَهُ الْبَغْضَاءَ، وَأَسَاءَتْ عِشْرَتَهُ، فَقَدْ مَالَ لَهُ خَلْعُهَا.

284- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size***

1264 Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 338; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 278; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 191; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 171.

1265 O, İsmâil b. Sümey' el-Hanefî Ebû Muhammed el-Kûfî'dir. Sıdk sahibidir. Dördüncü tabakadan olup Hâricî bir mütekellimdir. Bk. *Takrîb*, I, 70.

1266 O, Mes'ûd b. Mâlik Ebû Rezîn el-Esedî'dir. İkinci tabakadan olup sika ve fazilet sahibi bir ravidir. Bk. *Takrîb*, II, 243.

1267 Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 337; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 259; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 278; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 164; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 69. Kurtubî bu hadisi İbn Ebî Şeybe'den nakletmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 128; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 538; Beyhakî, *Sünen*, VII, 340. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Ahmed, Abd b. Humeyd, Ebû Davud, İbn Merdûye, Beyhakî, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, X, 277.

helâl olmaz. Ancak erkek ve kadın, Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa bu durum müstesna. (Ey mü'minler!) Siz de karı ile kocanın, Allah'ın sınırlarını hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz, kadının (erkeğe) fidye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur. Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bir adamın karısını hulû talakıyla (karı-kocanın anlaşmasıyla) boşaması, ancak talebin kadından gelmesi durumunda helâl olur. Bu teklifin erkekten gelmesi ise erkekten boşanabilmesi için kadına zarar verir, bundan dolayı da doğru olmaz. Ancak kadın, itaatsizlik yapar/geçimsizlik çıkarır, tiksinme davranışları sergiler ve eşiyle birlikte yaşamayı kötüleştirirse bu durumda kadını hulû talakıyla boşamak erkeğe helâl olur."[1268]

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٢٣٠﴾ وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٣١﴾

230. Eğer erkek kadını (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması kendisine helâl olmaz. Eğer bu kişi de onu boşarsa, (her iki taraf da) Allah'ın sınırlarını muhafaza edeceklerine inandıkları takdirde, yeniden evlenmelerinde beis yoktur. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Allah bunları bilmek, öğrenmek isteyenler için açıklar. 231. Kadınları boşadığınızda, iddetlerinin bitmesi yaklaştı mı artık onları ya iyilikle tutun yahut iyilikle salın. Yalnız onlara

---

1268 Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 495; Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 217; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 282; Beyhakî, *Sünen*, VII, 312.

zulmetmek için onları zararlarına tutmayın. Kim bunu yaparsa muhakkak kendisine zulmetmiş olur. Allah'ın âyetlerini alaya almayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetlerini, size kendisi ile öğüt vermek üzere indirdiği Kitab'ı ve hikmeti düşünün. Bir de Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir.

٢٨٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يُطَلِّقُ امْرَأَتَهُ، فَإِذَا بَقِيَ مِنْ عِدَّتِهَا يَسِيرٌ رَاجَعَهَا، يُضَارُّهَا بِذَلِكَ، وَيُطَوِّلُ عَلَيْهَا، فَنَهَاهُمُ اللَّهُ تَعَالَى عَنْ ذَلِكَ، فَأَمَرَهُمْ أَنْ يُمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ، أَوْ يُسَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ.

285- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Kadınları boşadığınız ve iddetlerinin bitmesi yaklaştığında artık onları ya iyilikle tutun yahut iyilikle salın. Yalnız onlara zulmetmek için onları zararlarına tutmayın. Kim bunu yaparsa muhakkak kendisine zulmetmiş olur. Allah'ın âyetlerini alaya almayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetlerini, size kendisi ile öğüt vermek üzere indirdiği Kitab'ı ve hikmeti düşünün. Bir de Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kişi, karısını boşar, iddetinin bitmesine az bir zaman kalınca onu geri alıp zarar verir ve uzun süre ona karşı böyle davranırdı. Bundan dolayı Allah Teâlâ, erkekleri bunu yapmaktan sakındırdı ve onlara hanımlarını ya güzelce tutmalarını ya da güzelce salıvermelerini emretti."[1269]

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٢﴾

232. Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit aralarında meşru bir şekilde

---

1269 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 294; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 166; Sevrî, *Tefsîr,* s. 67; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 195; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 156. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd, Beyhakî ve Taberî'nin Mücâhid'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 285; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 216.

anlaştıkları takdirde artık kocaları ile nikâhlanmalarına engel olmayın. İşte içinizden Allah'a ve ahiret gününe iman edenlere böyle öğüt verilir. Böylesi sizin için daha faydalı ve daha temizdir. Allah bilir, siz bilmezsiniz.

٢٨٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الْحَسَنِ، وَقَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ} قَالَ: أُنْزِلَتْ فِي مَعْقِلِ بْنِ يَسَارٍ، كَانَتْ أُخْتُهُ تَحْتَ رَجُلٍ، فَطَلَّقَهَا، حَتَّى إِذَا مَضَتْ عِدَّتُهَا جَاءَ رَجُلٌ فَخَطَبَهَا، فَعَضَلَهَا مَعْقِلُ بْنُ يَسَارٍ، وَأَبَى أَنْ يُنْكِحَهَا إِيَّاهُ، فَنَزَلَتْ فِيهَا هَذِهِ الْآيَةُ: تَعْنِي بِهِ الْأَوْلِيَاءَ، يَقُولُ: {لَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ}.

286- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hasan isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit aralarında meşru bir şekilde anlaştıkları takdirde artık kocaları ile nikâhlanmalarına engel olmayın. İşte içinizden Allah'a ve ahiret gününe iman edenlere böyle öğüt verilir. Böylesi sizin için daha faydalı ve daha temizdir. Allah bilir, siz bilmezsiniz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet, Ma'kıl b. Yesâr hakkında inmiştir. Onun kız kardeşi bir adamla[1270] evliydi. Adam onu boşadı. İddeti sona erince adam gelip kadına evlenme teklif etti. Fakat Ma'kıl b. Yesâr buna engel oldu ve kız kardeşini onunla evlendirmeyi kabul etmedi. Bunun üzerine bu konuda bu âyet indi. Allah Teâlâ bununla velileri kastedip ***'Artık kocaları ile nikâhlanmalarına engel olmayın'*** buyurdu."[1271]

1270 Kurtubî, o kişinin Ebu'l-Belâh olduğunu zikretmiştir. Ebû Hayyân ise şöyle demiştir: "O, Ebu'l-Velîd Âsım b. Adî b. Aclân'dır." Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 209.

1271 Tirmizî şöyle demiştir: "Bu hadis, hasen-sahihtir." Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr, V, 216; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 50; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 196; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 209; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 158. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Buhârî, Abd b. Humeyd, Ebû Davud, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, İbn Merdûye, Hâkim, Beyhakî İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin Ma'kıl b. Yesâr'dan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 286. Tirmizî şöyle demiştir: "Bu hadis, veli olmadan nikâh akdinin geçerli olmayacağına bir delil niteliğindedir. Çünkü Ma'kıl b. Yesâr'ın kız kardeşi duldur ve böyle olmasaydı bir veliye ihtiyaç duymadan kendisi evlenebilirdi. Allah Teâlâ âyette velilere şöyle hitapta bulunmuştur: ***'Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit aralarında meşru bir şekilde anlaştıkları takdirde artık***

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٣٣﴾

233. Emzirmeyi tamamlatmak isteyen (baba) için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir. Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur. Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır. Onun benzeri (nafaka temini) vâris üzerine de gerekir. Eğer anne ve baba birbiriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur. Çocuklarınızı (sütanne tutup) emzirtmek istediğiniz takdirde, sütanneye vermekte olduğunuzu iyilikle teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah yoktur. Allah'tan korkun. Bilin ki Allah, yapmakta olduklarınızı görür.

٢٨٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا} يَقُولُ: لَا تَرْمِ بِهِ إِلَى أَبِيهِ ضِرَارًا، {وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ} يَقُولُ: وَلَا الْوَالِدُ، فَيَنْتَزِعُهُ مِنْهَا ضِرَارًا إِذَا رَضِيَتْ مِنْ أَجْرِ الرَّضَاعِ بِمَا تَرْضَى بِهِ غَيْرُهَا، وَهِيَ أَحَقُّ بِهِ إِذَا رَضِيَتْ بِذَلِكَ، وَعَلَى وَارِثِ الصَّبِيِّ مِثْلُ مَا عَلَى أَبِيهِ إِذَا كَانَ قَدْ هَلَكَ أَبُوهُ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ مَالٌ، فَإِنَّ عَلَى الْوَارِثِ أَجْرَ الرَّضَاعِ.

287- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, hiçbir baba da çocuğu***

---

kocaları ile nikâhlanmalarına engel olmayın.' (Bakara 2/232) Aynı şekilde bu âyet velilerin evlendirirken kadınları rızalarıyla evlendirmeleri gerektiğine bir delildir."

yüzünden zarara uğratılmamalıdır" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kadın, çocuğu zarar vermek için babasına atmasın. Kadın emzirmeyi kabul ettiğinde başkasını razı etmeye çalışmak suretiyle baba da çocuğu zarar vermek için anneden koparmasın. Zira annesi, onu kabul ettiyse buna daha çok hak sahibidir. Babanın üzerindeki sorumluluğun aynısı (nafaka temini), çocukların mirasçısına da gerekir. Babası hiçbir malı olmadan ölmüşse emzirilme ücreti vârise aittir."[1272]

٢٨٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ جُرَيْجٍ، أَنَّ عَمْرَو بْنَ شُعَيْبٍ، أَخْبَرَهُ أَنَّ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيِّبِ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَالَ فِي قَوْلِهِ: {وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ} قَالَ: وَقْفُ بَنِي عَمٍّ عَلَى[1273] مَنْفُوسٍ كَلَالَةٍ[1274] بِالنَّفَقَةِ عَلَيْهِ مِثْلُ الْعَاقِلَةِ[1275]، فَقَالُوا: لَا مَالَ لَهُ قَالَ: وَلَوْ يُوَقِّفُهُمْ بِالنَّفَقَةِ عَلَيْهِ.

288- Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Amr b. Şuayb[1276] > Saîd b. Müseyyeb isnadıyla ***"Onun benzeri (nafaka temini) vâris üzerine de gerekir"*** âyeti hakkında Ömer b. el-Hattâb'dan rivayet edildiğine göre, o, babası ölmüş ve kendisinden başka mirasçısı bulunmayan çocuğun nafaka sorumluluğunu, âkıle diyeti gibi baba tarafının yakın akrabaları olarak amcaoğullarına yükledi. Bunun üzerine "Çocuğun hiç malı yok ki!" dediler. Buna karşılık Ömer b. el-Hattâb "Malı olmasa bile" dedi. Sonra nafakasını onlara yükledi.[1277]

1272 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 59; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 63; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 109; Sevrî, *Tefsîr,* s. 67. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Vekî', Süfyân, Abdürrezzâk, Âdem, Abd b. Humeyd, Ebû Davud, İbnu'l-Münzir, Beyhakî, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin Mücâhid'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 287. Bu müfessirlerin cumhurunun görüşüdür. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 167.

1273 Burada bir ziyade olması gerekmektedir.

1274 "مَنْفُوسٍ كَلَالَةٍ/menfûsin kelâletin" ifadesi "babası ölmüş ve kendisinden başka mirasçısı bulunmayan çocuk" demektir.

1275 "Hatalı ölüm nedeniyle verilecek diyeti yüklenecek olan akrabalar" demektedir. Bk. *en-Nihâye*, III, 278.

1276 O, Amr b. Şuayb b. Muhammed b. Abdillah b. Amr b. el-Âs'tır. Beşinci tabakadan olup sıdk sahibidir. 118 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 82.

1277 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 59; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 307; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 171; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 245.

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٢٣٤﴾ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿٢٣٥﴾

234. İçinizden vefat edenlerin bıraktıkları eşler kendiliklerinden dört ay on gün beklerler. Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. 235. (İddet beklemekte olan) kadınlarla evlenme hususundaki düşüncelerinizi üstü kapalı biçimde anlatmanızda veya onu içinizde gizli tutmanızda size günah yoktur. Allah bilir ki siz onları anacaksınız. Fakat meşru sözler söylemeniz müstesna, sakın onlara gizlice buluşma sözü vermeyin. Farz olan bekleme müddeti dolmadan, nikâh kıymaya kalkışmayın. Bilin ki Allah, gönlünüzdekileri bilir. Bu sebeple Allah'tan sakının. Şunu iyi bilin ki Allah Ğafûr'dur, Halîm'dir.

٢٨٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ {فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ} قَالَ: هُوَ الرَّجُلُ يُعَرِّضُ لِلْمَرْأَةِ فِي عِدَّتِهَا، فَيَقُولُ: وَاللَّهِ إِنَّكِ لَجَمِيلَةٌ، وَإِنَّ النِّسَاءَ لَمِنْ حَاجَتِي، وَإِنَّكِ لَإِلَى خَيْرٍ إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

289- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"(İddet beklemekte olan) kadınlarla evlenme hususundaki düşüncelerinizi üstü kapalı biçimde anlatmanızda veya onu içinizde gizli tutmanızda size günah yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Adam, kadına iddeti içindeyken evlenme teklif eder ve

'Allah'a yemin olsun ki sen güzelsin, ben kadınlara muhtacım ve sen Allah'ın izniyle en hayırlı nimetsin' der."[1278]

٢٩٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا} قَالَ: مُوَاعِدُ السِّرِّ أَنْ يَأْخُذَ عَلَيْهَا عَهْدًا أَنْ تَحْبِسَ نَفْسَهَا عَلَيْهِ، وَلَا تَنْكِحَ غَيْرَهُ.

290- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Sakın onlara gizlice buluşma sözü vermeyin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, kadından kendisiyle evlenmesi ve başkasıyla evlenmemesi için söz alacağı gizli randevulardır."[1279]

٢٩١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنِ الْحَسَنِ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا} قَالَ: هُوَ الْفَاحِشَةُ.

291- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Sakın onlara gizlice buluşma sözü vermeyin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, günah ve çirkinliktir."[1280]

1278 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 110; Sevrî, *Tefsîr,* s. 69; Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 53; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 321; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 321. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs, Mücâhid, Tâvus, Şa'bî, İkrime, Hasan, Saîd b. Cübeyr, İbrahim ve Zührî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 172; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 286. Buhârî bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, Nikâh, IX, 178. Fîrûzâbâdî de hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Fîrûzâbâdî, *Tenvîrü'l-Mikyâs*, I, 120; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 225. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 291.

1279 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 110; Sevrî, *Tefsîr,* s. 69; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 324; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 172; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 140; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 99. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'ın Mücâhid'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 291. Abdürrezzâk bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 56. İbn Ebî Şeybe hadisi Şa'bî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 263; Kurtubî'nin zikrettiğine göre bu hadis, Hasan, Katâde, İbrahim, Atâ, Mâlik ve ashâbı, İkrime, Süddî ve ilim ehli kimselerden rivayet edilmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 190.

1280 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 56; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 324; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 172; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 264; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 240; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 278. Hâfız bu hadisi Abdürrezzâk'tan rivayet etmiştir. Bk. Hâfız, *el-Feth*, IX, 180; Sevrî, *Tefsîr,* s.

لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ﴿٢٣٦﴾

236. Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluğu yoktur. Bu durumda onlara müt'a (hediye cinsinden bir şeyler) verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. Münasip bir müt'a vermek iyiler için bir borçtur.

٢٩٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ} قَالَ: مُتْعَتَانِ: إِحْدَاهُمَا يَقْضِي بِهَا السُّلْطَانُ، وَالْأُخْرَى حَقٌّ عَلَى الْمُتَّقِينَ، فَمَنْ طَلَّقَ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ وَيَفْرِضَ فَإِنَّهُ لَمْ يُؤْخَذْ بِالْمُتْعَةِ، وَمَنْ طَلَّقَ بَعْدَ مَا يَدْخُلُ وَيَفْرِضُ فَالْمُتْعَةُ حَقٌّ عَلَيْهِ.

قَالَ مَعْمَرٌ: وَأَخْبَرَنِي أَيُّوبُ، عَنْ نَافِعٍ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ قَالَ: لَا مُتْعَةَ لَهَا إِذَا فَرَضَ لَهَا.

292- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluğu yoktur. Bu durumda onlara müt'a (hediye cinsinden bir şeyler) verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. Münasip bir müt'a vermek iyiler için bir borçtur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "İki müt'a (hediye) vardır. Bunlar, gücünü gösterdiği müt'a ve takva sahiplerinin borcu olan müt'adır. Kim ilişki kurmadan ve mehir belirlemeden önce boşarsa müt'a ile sorumlu tutulmaz. Kim de ilişki kurup mehir belirledikten sonra boşarsa müt'a onun borcudur."[1281]

---

79. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'ın Hasan ve Nehaî'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 291.

1281 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 71; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 330. Begavî bu hadisi ziyadeli olarak ve ayrıntılı bir şekilde Zührî'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 242.

Ma'mer > Eyyûb > Nâfi' isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Ömer şöyle demiştir: "Kadının mehri belirlenmişse ona müt'a yoktur."[1282]

وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٣٧﴾

237. Kendilerine mehir tayin etmiş olduğunuz hanımları onlara dokunmadan önce boşarsanız tayin ettiğinizin yarısını onlara verin. Ancak kendileri yahut nikâh akdini elinde bulunduran kimse bağışlarsa ayrı. Sizin bağışlamanız ise takvaya daha yakındır. Aranızda iyilik ve ihsanı unutmayın. Allah işlediklerinizi görendir.

٢٩٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنِي مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنِ ابْنِ الْمُسَيِّبِ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ} قَالَ: لَهَا نِصْفُ الصَّدَاقِ، وَلَا مُتْعَةَ لَهَا.

293- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbnu'l-Müseyyeb, ***"Kendilerine mehir tayin etmiş olduğunuz hanımları onlara dokunmadan önce boşarsanız tayin ettiğinizin yarısını onlara verin. Ancak kendileri yahut nikâh akdini elinde bulunduran kimse bağışlarsa ayrı. Sizin bağışlamanız ise takvaya daha yakındır. Aranızda iyilik ve ihsanı unutmayın. Allah işlediklerinizi görendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Mehrin yarısı kadının hakkıdır. Ancak artık kadının müt'a hakkı yoktur."[1283]

٢٩٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: لِكُلِّ مُطَلَّقَةٍ مُتْعَةٌ.

294- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "Müt'a, her boşanan kadının hakkıdır."[1284]

1282 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 71. Taberî bu hadisi İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 330.

1283 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 69; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 329; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 155.

1284 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 70; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 154; Kurtubî,

٢٩٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنِ ابْنِ الْمُسَيِّبِ، وَأَيُّوبُ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ شُرَيْحٍ، وَابْنُ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالُوا: {الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ} النِّكَاحِ الزَّوْجُ قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ الْحَسَنُ: هُوَ الْوَلِيُّ عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الزُّهْرِيُّ: هُوَ الْأَبُ وَقَوْلُهُ: {إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ} يَعْنِي: الْمَرْأَةَ.

295- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > İbnu'l-Müseyyeb; Eyyûb > İbn Sîrîn > Şurayh;[1285] İbn Ebî Necîh > Mücâhid isnadlarıyla rivayet edildiğine göre, onlar (İbnu'l-Müseyyeb, Şurayh ve Mücâhid) şöyle demişlerdir: "Nikâh düğümünü elinde bulunduran, kocadır."[1286]

Ma'mer'den rivayet edildiğine göre, Hasan şöyle demiştir: "O, velidir."

Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "O, babadır." ***"Ancak kendileri bağışlarsa..."*** "Allah Teâlâ burada kadınları kastetmektedir."[1287]

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ ﴿٢٣٨﴾

238. Namazları ve özellikle orta namazı koruyun. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.

٢٩٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ: {وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ} قَالَ: مُطِيعِينَ.

296- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Namazları ve özellikle orta namazı koruyun. Allah'a saygı***

Tefsîr, III, 200. Begavî bu hadisi Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 204.

1285 O, Şurayh b. el-Hâris b. Kays el-Kûfî en-Nehaî el-Kâdı Ebû Ümeyye'dir. Muhadramdır ve sikadır. Sahâbî olduğu da rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, I, 249.

1286 Mücâhid bu hadisi Şa'bî ve Şurayh'tan rivayet etmiştir. Bk. Mücâhid, *Tefsîr*, I, 10. İbn Ebî Şeybe, Şurayh, İbnu'l-Müseyyeb ve Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 280; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 338. Bu görüş, Ali, Abbâs, Cübeyr, Câbir, Zeyd, Rebî' b. Enes, İbn Sîrîn, Nâfi', Kurazî ve Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 236; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 292.

1287 Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 283; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 282; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 336.

ve bağlılık içinde namaz kılın" âyeti hakkında şöyle demiştir: "İtaat ederek ve boyun eğerek (namaz kılın)."[1288]

فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ
كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٩﴾

239. Şayet korkarsanız o hâlde yürüyerek yahut binek üstünde namazınızı kılın. Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın (namaz kılın).

٢٩٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا} قَالَ: إِذَا أَطَلَّتْ عَلَى الْمُسْلِمِينَ الْأَعْدَاءُ، فَقَدْ حَلَّ لَهُمْ أَنْ يُصَلُّوا قِبَلَ أَيِّ جِهَةٍ كَانُوا، رِجَالًا، أَوْ رُكْبَانًا، يُومِئُونَ إِيمَاءً رَكْعَتَيْنِ.

297- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî, ***"Şayet korkarsanız o halde yürüyerek yahut binek üstünde namazınızı kılın. Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın (namaz kılın)"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Düşmanlar görünüyorsa Müslümanların ister yaya, isterse binek üzerinde herhangi bir yöne doğru namazlarını işaret/îmâ ile iki rekât olarak kılmaları helâldir."[1289]

1288 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 353. Begavî bu hadisi Katâde, Hasan, Tâvus, Şa'bî, Atâ ve Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 207. Abdürrezzâk bu hadisi Mücâhid'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, II, 331. Hâfız, *el-Feth* adlı eserinde şöyle demiştir: "Bu, İbn Mes'ûd'un tefsiridir." İbn Ebî Hâtim bu hadisi sahih bir isnadla İbn Abbâs'tan ve bir grup tâbiînden rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VIII, 198. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 306.

1289 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 356. Sevrî bu hadisi İbrahim'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr*, s. 70. İbn Kesîr'in zikrettiğine göre bu görüş, Hasan, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Atâ, Atiyye, Hakem, Hammâd ve Katâde'nin görüşüdür. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 295.

٢٩٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: تُجْزِئُ رَكْعَةٌ إِذَا لَمْ يَسْتَطِعْ غَيْرَهَا.

298- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Başkasını yapamayacak olursa tek rekât da yeterlidir."[1290]

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٤٠﴾

240. Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, eşlerinin, evlerinden çıkarılmadan bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda eşlerine (sağlıklarında) vasiyet etsinler. Eğer o kadınlar, (kendiliklerinden) çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden dolayı size bir günah yoktur. Allah Azîz'dir, Hakîm'dir.

٢٩٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ} قَالَ: نَسَخَهَا الْمِيرَاثُ لِلْمَرْأَةِ، الرُّبُعُ أَوِ الثُّمُنُ وَقَوْلُهُ: {مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ} قَالَ: نَسَخَتْهَا الْعِدَّةُ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا.

299- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, eşlerinin, evlerinden çıkarılmadan bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda eşlerine (sağlıklarında) vasiyet etsinler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: ***"Eşlerine (sağlıklarında) vasiyet etsinler)."*** Kadının dörtte bir veya sekizde bir miras hakkı, bu âyeti neshetmiştir. ***"Evlerinden çıkarılmadan bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda..."*** Bu âyeti de dört ay on günlük iddet neshetmiştir.[1291]

1290 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 356. Ebû Hayyân bu hadisi Hasan ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 243; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 295. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 309.

1291 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 360; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 178; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 26; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 209; Kurtubî, *Tefsîr*, II, 226.

٣٠٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ اللَّيْثِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ} قَالَ: حَتَّى تَنْقَضِيَ الْعِدَّةُ.

300- Abdürrezzâk > Sevrî > Leys isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Farz olan bekleme müddeti dolmadan, nikâh kıymaya kalkışmayın"***[1292] âyeti hakkında şöyle demiştir: "İddet sona erinceye dek."[1293]

٣٠١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ نا ابْنُ جُرَيْجٍ وَقَالَ مُجَاهِدٌ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ} قَالَ: هُوَ النِّكَاحُ الْحَلَالُ الطَّيِّبُ.

301- Abdürrezzâk > İbn Cüreyc isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden dolayı size bir günah yoktur"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu, güzel ve helâl olan nikâhtır."[1294]

وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿٢٤١﴾ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٢٤٢﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٢٤٣﴾

241. Boşanmış kadınların, hakkaniyet ölçülerinde (kocalarından) menfaat sağlamak haklarıdır. Bu takva sahipleri üzerine bir borçtur. 242. İşte Allah akıl erdiresiniz diye

---

1292 Bakara 2/235.

1293 Sevrî, *Tefsîr,* s. 70; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 401; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 326. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis, Mücâhid, Hasan, Ebû Mâlik, Dahhâk, Şa'bî, Rebî' b. Enes, Zeyd b. Eslem, Süddî, Katâde, Mukâtil, Zührî ve Atâ el-Horâsânî'den rivayet edilmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 173; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 203; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 289. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 291.

1294 Sevrî, *Tefsîr,* s. 68; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 320; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 170; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 268. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve İbn Ebî Hâtim'e isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 310.

size âyetlerini böyle açıklar. 243. Binlerce kişi oldukları halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Allah onlara "Ölün" dedi. Sonra da onları diriltti. Gerçekten Allah insanlara karşı lütuf sahibidir fakat insanların çoğu şükretmez.

٣٠٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الْحَسَنِ وَقَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ، وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ} قَالَ: فَرُّوا مِنَ الطَّاعُونِ، {فَقَالَ لَهُمُ اللهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ}، لِيُكَمِّلُوا بَقِيَّةَ آجَالِهِمْ.

302- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hasan isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Binlerce kişi oldukları halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Allah onlara 'Ölün' dedi. Sonra da onları diriltti. Gerçekten Allah insanlara karşı lütuf sahibidir fakat insanların çoğu şükretmez"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Tâûndan kaçtılar. Allah da onlara ***'Ölün'*** dedi. Sonra geri kalan ömürlerini tamamlamaları için onları diriltti."[1295]

٣٠٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: كَانُوا ثَمَانِيَةَ آلَافٍ.

303- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî şöyle demiştir: "Sekiz bin kişi idiler."[1296]

1295 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 367; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 211; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 230; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 230. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 311. Tefsir ehlinin çoğu şöyle demiştir: "Onların diyarı bir köydür. Vâsıt'tan önce orada tâun meydana gelmiştir." Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 249.

1296 Begavî bu hadisi Mukâtil ve Kelbî'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 250. İbn Kesîr bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Sekiz bin kişilerdi." Kurtubî ise dört bin kişi olduklarını rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 230. İbn Ebî Hâtim, İbn Abbâs'tan sekiz bin kişi olduklarını rivayet etmiştir. İbn Sâlih'ten yaptığı rivayette şöyle geçmektedir: "Dokuz bin kişilerdi." Ebû Mâlik'ten yaptığı rivayette ise şöyle geçmektedir: "Otuz bin küsür kişilerdi." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 173. Ebû Revvâk on bin kişi olduklarını rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 250.

٣٠٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَقَالَ قَتَادَةُ: عَنْ عِكْرِمَةَ: فَرُّوا مِنَ الْقِتَالِ.

304- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime[1297] şöyle demiştir: "Savaştan kaçtılar."[1298]

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٤٤﴾ مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٤٥﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٢٤٦﴾

244. Allah yolunda savaşın ve bilin ki muhakkak Allah her şeyi işitendir, bilendir. 245. Allah'a güzel bir şekilde bir ödünç (borç) verecek olan kimdir? Allah da o verdiğini ona kat kat artırsın. Allah daraltır, genişletir. Siz yalnız O'na döndürüleceksiniz. 246. Musa'dan sonra İsrâiloğulları'nın ileri gelenlerini görmedin mi? Hani onlar kendi peygamberlerine "Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşâlim" demişlerdi. O da "Ya savaş üzerinize farz kılınır da savaşmazsanız" demişti. Onlar "Allah yolunda niye savaşmayalım?" Hem yurdumuzdan çıkarıldık hem de evlatlarımızdan edildik" demişlerdi. Fakat onlara savaş farz kılındığı zaman içlerinden çok azı müstesna yüz çevirdiler. Allah zalimleri çok iyi bilendir.

1297 Mısır nüshasında İkrime zikredilmemiştir.

1298 Bu hadisi Begavî, Kelbî, Mukâtil ve Dahhâk'tan şu şekilde rivayet etmiştir: "Cihattan kaçtılar." Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, X, 250. Onların Benî İsrâil olduğu ve emredildikleri hâlde savaştan kaçtıkları rivayet edilmektedir. Denildi ki: "Onlar vebaya yakalandılar ve kaçtılar. Allah onları öldürdü sonra tekrar diriltti." Bu rivayet eksik ya da fazla olabilir. Doğrusunu Allah bilir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 249.

٣٠٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ}، {وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا} قَالَ: وَكَانَ مِنْ سِبْطٍ لَمْ يَكُنْ فِيهِ مُلْكٌ، وَلَا نُبُوَّةٌ، فَقَالَ: {إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ}.

305- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşâlim"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Peygamberleri onlara 'Allah, size hükümdar olarak Tâlût'u gönderdi' deyince 'O bize nasıl hükümdar olur?' dediler. Tâlût[1299], içinden kral çıkmayan ve çocukları da olmayan bir kabiledendi. Bunun üzerine peygamberleri, onlara 'Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi' dedi."[1300]

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٤٧﴾

247. Peygamberleri onlara "Muhakkak Allah size Tâlût'u bir hükümdar olarak göndermiştir" dedi. Onlar "Nasıl olur da başımıza hükümdar olabilir? Hâlbuki biz hükümdarlığa ondan daha layığız. Üstelik ona bolca da mal verilmemiştir" dediler. "Muhakkak Allah onu sizin üzerinize seçmiş, ilimde ve bedende ona üstünlük vermiştir. Allah mülkünü dilediğine verir. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir" dedi.

1299 Onun ismi İbranicedir. Bünyâmin b. Ya'kûb'un oğullarından Savel b. Kays'tır ve Tâlût olarak isimlendirilmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 214.

1300 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 379. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bu hadis benzer şekilde Saîd b. Cübeyr, Katâde ve Rebî' b. Enes'ten de rivayet edilmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 184.

٣٠٦ - قَالَ عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ:نا مَعْمَرٌ، فَأَمَّا قَوْلُهُ: {وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ} قَالَ قَتَادَةُ: كَانَ نَبِيَّهُمُ الَّذِي بَعْدَ مُوسَى يُوشَعُ بْنُ نُونٍ، قَالَ: وَهُوَ أَحَدُ الرَّجُلَيْنِ اللَّذَيْنِ أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا قَالَ: فَأَحْسَبُهُ أَيْضًا قَالَ: هُوَ فَتَى مُوسَى.

306- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Peygamberleri onlara şöyle dedi…"*** âyeti hakkında şöyle demiştir**:** "Musa *aleyhisselâm*'dan sonra gelen bu peygamberleri, Yûşa' b. Nûn idi. O, Allah'ın nimet verdiği iki kişiden biriydi. Allah onu da hoşnut etti. O, Musa *aleyhisselâm*'ın genç hizmetçisiydi."[1301]

٣٠٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ[1302]: {مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً} قَالَ: جَاءَ أَبُو الدَّحْدَاحِ[1303] إِلَى النَّبِيِّ، فَقَالَ: يَا نَبِيَّ اللهِ، أَلَا أَرَى رَبَّنَا يَسْتَقْرِضُنَا مِمَّا[1304] أَعْطَانَا لِأَنْفُسِنَا، وَإِنَّ لِي أَرْضَيْنِ، إِحْدَاهُمَا بِالْعَالِيَةِ، وَالْأُخْرَى بِالسَّافِلَةِ، وَإِنِّي قَدْ جَعَلْتُ خَيْرَهُمَا صَدَقَةً، قَالَ: وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: كَمْ مِنْ عِذْقٍ[1305] بِذَلِكَ لِأَبِي الدَّحْدَاحِ فِي الْجَنَّةِ.

307- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: ***"Allah'a güzel bir şekilde bir ödünç (borç) verecek olan kimdir? Allah da o verdiğini ona kat kat artırsın. Allah daraltır, genişletir. Siz yalnız O'na döndürüleceksiniz"***[1306] âyeti şu olayla ilgili olarak indi: İbnu'd-Dahdâh, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e gelip "Ey Allah'ın Nebîsi! Allah'ın bize verdiklerinden borç istediğini görüyorum. Benim biri değerli, diğeri de değersiz iki arazim var. Ben değerli olanı sadaka (vakıf) yaptım" dedi. Bunun üzerine Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu:

1301 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 373; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 183. Begavî bu hadisi Katâde'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 213; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 300.

1302 Türkiye nüshasında "لَمَّا أَنْزَلَتْ/lemmâ enzelet" şeklinde geçmektedir.

1303 Türkiye nüshasında "ابن الدحداحة/İbnu'd-Dahdâhe" şeklinde geçmektedir.

1304 Türkiye nüshasında "مما/mimmâ" şeklinde geçmektedir.

1305 Bir hurma türüdür.

1306 Bakara 2/245.

"İbnu'd-Dahdâh'ın cennette üzerinde hurma salkımları olan nice hurma ağacı olacaktır."[1307]

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَى وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٢٤٨﴾

248. Peygamberleri onlara dedi ki: Onun hükümdarlığının âyeti (alâmeti) tabutun size gelmesidir. Meleklerin taşıdığı o tabutun içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sekînet, Musa ve Hârûn hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır. Eğer inanmış kimseler iseniz sizin için bunda şüphesiz bir alâmet vardır.

٣٠٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ} قَالَ: تَحْمِلُهُ حَتَّى وَضَعَتْهُ[1308] فِي بَيْتِ طَالُوتَ، {فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ} أَيْ: وَقَارٌ، {وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَى، وَآلُ هَارُونَ} قَالَ: وَالْبَقِيَّةُ عَصَا مُوسَى، وَالرَّضْرَاضُ: الْأَلْوَاحُ.

308- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Peygamberleri onlara dedi ki: Onun hükümdarlığının âyeti (alâmeti) tabutun size gelmesidir. Meleklerin taşıdığı o tabutun içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sekînet, Musa ve Hârûn hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır. Eğer inanmış kimseler iseniz sizin için bunda şüphesiz bir alâmet vardır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onu melekler taşıyordu ve onu Tâlût'un evine koydular. Onda Rabbinizden gelen bir sekînet; vakar, Musa ve Hârûn ailelerinin geride bıraktıkları emanetler vardı. Emanetler, Musa *aleyhisselâm*'ın asası, çakıl taşları ve tabletlerdir."[1309]

1307 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 371; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 181; Bezzâr, *Zevâid*, I, 447. Heysemî şöyle demiştir: "Bezzâr bu hadisi Humeyd > Atâ el-Arec tarîkiyle rivayet etmiştir. Atâ zayıftır. Bk. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, III, 113; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 339. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 312.

1308 Türkiye nüshasında ve Mısır nüshasında "يضعه/yedeahu" şeklinde geçmektedir.

1309 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 387; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 186; Begavî, *Meâlimü't-*

٣٠٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ بَعْضِ أَشْيَاخِهِمْ قَالَ: {تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ}: تَسُوقُهُ عَلَى عَجَلَةٍ عَلَى بَقَرَةٍ.

309- Abdürrezzâk > Sevrî isnadıyla rivayet edildiğine göre, şeyhlerinden bazıları, ***"Meleklerin taşıdığı o tabutun…"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onu inek koşulu bir arabayla taşıyorlardı."[1310]

٣١٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا عَبْدُ الصَّمَدِ بْنُ مَعْقِلٍ، أَنَّهُ سَمِعَ وَهْبَ بْنَ مُنَبِّهٍ، يَقُولُ: إِنَّ أَرْمِيَا لَمَّا خَرِبَ[1311] بَيْتُ الْمَقْدِسِ، وَسُرِقَتِ الْكُتُبُ، وَقَفَ فِي نَاحِيَةِ الْجَبَلِ فَقَالَ: {أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ} ثُمَّ رَدَّ اللَّهُ مَنْ رَدَّ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى رَأْسِ سَبْعِينَ سَنَةً مِنْ حِينِ أَمَاتَهُ اللَّهُ، فَعَمَرُوهَا ثَلَاثِينَ سَنَةً تَمَامَ الْمِائَةِ، فَلَمَّا أَتَمَّتِ الْمِائَةُ رَدَّ اللَّهُ إِلَيْهِ رُوحَهُ وَقَدْ عَمِرَتْ وَهِيَ عَلَى حَالِهَا الْأَوَّلِ، قَالَ: فَجَعَلَ يَنْظُرُ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ يَلْتَئِمُ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ، ثُمَّ نَظَرَ إِلَى الْعِظَامِ تُكْسَى عَصَبًا وَلَحْمًا، فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ: {أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى: {فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ}[1312] قَالَ: وَكَانَ طَعَامُهُ تِينًا فِي مِكْتَلٍ، وَقُلَّةٍ فِيهَا مَاءٌ، قَالَ: ثُمَّ سَلَّطَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْوَصَبَ[1313]، فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ يَرُدَّ عَلَيْهِمُ التَّابُوتَ أَوْحَى اللَّهُ إِلَى نَبِيٍّ مِنْ أَنْبِيَائِهِمْ، إِمَّا دَانْيَالُ، وَإِمَّا غَيْرُهُ، إِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ أَنْ يَرْفَعَ اللَّهُ عَنْكُمُ الْمَرَضَ فَأَخْرِجُوا عَنْكُمْ هَذَا التَّابُوتَ قَالُوا: بِآيَةِ مَاذَا؟ قَالَ: بِآيَةِ أَنَّكُمْ تَأْتُونَ بِبَقَرَتَيْنِ صَعْبَتَيْنِ لَمْ[1314] يَعْمَلَا عَمَلًا قَطُّ، فَإِذَا انْتَظَرْتُمَا إِلَيْهِمَا، وَضَعَتَا أَعْنَاقَهُمَا لِلنِّيرِ حَتَّى يُشَدَّ عَلَيْهِمَا، ثُمَّ يُشَدُّ التَّابُوتُ عَلَى عَجَلٍ، ثُمَّ يُعَلَّقُ عَلَى الْبَقَرَتَيْنِ، ثُمَّ يُخَلَّيَانِ، فَتَسِيرَانِ حَيْثُ يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يَبْلُغَهَا، فَفَعَلُوا[1315] ذَلِكَ، وَوَكَّلَ اللَّهُ بِهِمَا أَرْبَعَةً مِنَ الْمَلَائِكَةِ يَسُوقُونَهُمَا،

Tenzîl, I, 217; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 262; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 301. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 317.

1310 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 387; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 186; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 248.

1311 Mısır nüshasında "أخرجت" olarak geçmektedir.

1312 Bu kısa süre içerisinde değişmedi.

1313 "Sıkıntı ve dert" anlamına gelmektedir.

1314 Türkiye nüshasında "لما" şeklinde geçmektedir.

1315 Mısır nüshasında "فقلوا" şeklinde geçmektedir.

فَسَارَتِ الْبَقَرَتَانِ بِهَا سَيْرًا سَرِيعًا، حَتَّى إِذَا بَلَغَتَا طَرَفَ الْقُدُسِ كَثَّرَتَا سَيْرَهُمَا، وَقَطَعَتَا حِبَالَهُمَا، وَتَرَكَتَاهَا وَذَهَبَتَا، فَنَزَلَ إِلَيْهِمَا دَاوُدُ وَمَنْ مَعَهُ، فَلَمَّا رَأَى دَاوُدُ التَّابُوتَ حَجَلَ إِلَيْهَا فَرَحًا بِهَا قَالَ: فَقُلْنَا لِوَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ: مَا حَجَلَ إِلَيْهَا؟ قَالَ: شَبِيهًا بِالرَّقْصِ فَقَالَتْ لَهُ امْرَأَتُهُ: لَقَدْ خَفَضْتَ حَتَّى كَادَ النَّاسُ أَنْ يَمْقُتُوكَ لِمَا صَنَعْتَ فَقَالَ: أَتُبَطِّئِينِي عَنْ طَاعَةِ[1316] رَبِّي؟ لَا تَكُونِينَ لِي زَوْجَةً بَعْدَهَا أَبَدًا، فَفَارَقَهَا.

310- Abdürrezzâk > Abdüssamed b. Ma'kıl[1317] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: Beytü'l-Makdis tahrip edilip kitaplar götürüldüğünde İrmiyâ (b. Hılkıyâ),[1318] dağın bir tarafında durup ***"Allah, öldükten sonra bunları nasıl diriltecek? (dedi.) Allah da onu öldürüp yüz yıl bekletti."***[1319] Sonra Allah, onu öldürdüğü zamandan itibaren yetmişinci yılın başında İsrâiloğulları'ndan geri getirdiğini geri getirdi. Onlar da orayı otuz yıl içinde yüzüncü yıl tamamlanırken mamur hale getirdiler. Yüz yıl tamamlanınca Allah Teâlâ ona ruhunu iade etti. O sırada Beytü'l-Makdis mamur edilmiş olup ilk haline dönmüştü. İrmiyâ, kemiklerin birbirine nasıl kaynadığına bakmaya başladı. Sonra kemiklere nasıl sinir ve et giydirildiğine baktı. ***"Durumu açıkça gördüğünde dedi ki: Şimdi iyice biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir."***[1320] Allah Teâlâ ise şöyle buyurdu: ***"Yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamıştır. Eşeğine de bak. Seni insanlara bir ibret kılâlim diye (yüz sene ölü tuttuk sonra tekrar dirilttik). Şimdi sen kemiklere bak, onları nasıl düzenliyor sonra ona nasıl et giydiriyoruz."***[1321] Yiyeceği zenbil içindeki incir ve içinde su bulunan bir testi idi. Sonra Allah Teâlâ onlara yorgunluk ve halsizlik verdi. Ardından Allah Teâlâ tabutu onlara geri getirmek istediğinde peygamberlerinden birine; ya Danyâl ya da başka bir peygamberine şunu

---

1316 Türkiye nüshasında "طلقة" şeklinde geçmektedir.

1317 O, Abdüssamed b. Ma'kıl b. Münebbih el-Yemânî'dir. Vehb'in kardeşinin oğludur. Doğru sözlüdür. Uzun yaşayanlardan biridir ve yedinci tabakadandır. 183 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 508.

1318 İrmiyâ (b. Hılkıyâ): *Seferu İrmiyâ'* da bu şekilde geçmiştir. Bk. *Seferu İrmiyâ,* I, 1.

1319 Bakara 2/259.

1320 Bakara 2/259.

1321 Bakara 2/259.

vahyetti: ***"Eğer siz, Allah'ın bu rahatsızlığı üzerinizden kaldırmasını istiyorsanız tabutu ortaya çıkarın."*** Bunun üzerine "Neyin işaretiyle?" dediklerinde Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***"Şu işaretle; hiçbir iş yapmamış güçlü iki inek getirirsiniz. İki inek, tabuta bakınca bağlanmaları için boyunlarını boyunduruğa koyarlar. Sonra tabut arabaya bağlanır. Sonra iki ineğe bağlanır. Ardından iki inek salınır ve Allah'ın ulaştırmayı murad ettiği yere giderler."*** Bunları yerine getirdiler. Allah Teâlâ da iki ineğin sevk ve idaresi için dört meleği görevlendirdi. İki inek, onu hızlı bir şekilde götürüp Kudüs sınırına ulaşınca yürüyüşlerini hızlandırdılar. İplerini kopardılar ve onu bırakıp gittiler. Akabinde Davud *aleyhisselâm* ve yanındakiler, iki ineğin yanına indiler. Davud, tabutu görünce sevincinden dolayı onun yanına sekerek gitti. -Biz "Yanına sekerek gitti ne demek?" deyince "Raksa benzer şekilde" dedi.- Bunun üzerine eşi ona "Öyle alçaldın ki neredeyse insanlar, yaptığın davranıştan dolayı senden nefret edeceklerdi" dedi. Buna karşılık Davud *aleyhisselâm*, "Rabbime ibadet ve itaatimi mi yavaşlatacaksın? Bundan sonra asla benim eşim olamayacaksın" dedi ve ondan ayrıldı.[1322]

٣١١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: بَكَّارٌ: وَسَمِعْتُ وَهْبًا، يَقُولُ: لَمَّا رَدَّ اللَّهُ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَى مَدِينَتِهِمْ، وَكَانَ بُخْتُنَصَّرَ قَدْ أَحْرَقَ التَّوْرَاةَ، أَمَرَ اللَّهُ مَلَكًا فَجَاءَ بِفِرْقَةٍ مِنْ نُورٍ، فَقَذَفَهَا فِي عُزَيْرٍ، فَنَسَخَ التَّوْرَاةَ حَرْفًا بِحَرْفٍ، حَتَّى فَرَغَ مِنْهَا.

311- Abdürrezzâk > Bekkâr[1323] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Vehb şöyle demiştir: "Allah Teâlâ, İsrâiloğulları'nı şehirlerine geri döndürdüğünde Buhtunnasr, Tevrat'ı yaktırmıştı. Allah Teâlâ bir meleğe inmesini emretti. Melek de bir miktar nur getirip Üzeyr'in içine bıraktı. O da harf harf Tevrat'ı yazıp bitirdi."

1322 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 374; Ebû Hayyân şöyle demiştir: "Köye uğrayan İrmiyâ'dır." Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 91; *Rûhu'l-Meânî,* III, 20.

1323 O, Bekkâr b. Abdillah el-Yemânî'dir. Vehb b. Münebbih'ten hadis rivayetinde bulunmuştur. Ondan ise İbnu'l-Mübârek, Hişâm b. Yûsuf ve Abdürrezzâk rivayette bulunmuşlardır. Bk. *Cerh ve't-Ta'dîl*, I, 408. Müfessirler, Buhtunnasr'ın Beytü'l-Makdis'i tahrip ettiğinden söz etmişlerdir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 289; *el-Hâzin*, IV, 122; *Rûhu'l-Meânî*, III, 21.

٣١٢ - نا بَكَّارُ بْنُ عَبْدِ اللهِ، قَالَ: سَأَلْنَا وَهْبَ بْنَ مُنَبِّهٍ عَنْ تَابُوتِ مُوسَى: مَا كَانَ فِيهَا؟ وَمَا كَانَتْ؟ فَقَالَ: كَانَتْ نَحْوًا مِنْ ثَلَاثَةِ أَذْرُعٍ فِي ذِرَاعَيْنِ، فَقُلْنَا: مَا كَانَ فِيهَا؟ فَقَالَ: عَصَا مُوسَى، وَالسَّكِينَةُ، فَقِيلَ لَهُ: مَا السَّكِينَةُ؟ قَالَ: رُوحٌ مِنَ اللهِ يَتَكَلَّمُ، إِذَا اخْتَلَفُوا مِنْ شَيْءٍ تَكَلَّمَ فَأَخْبَرَهُمْ بِبَيَانِ مَا يُرِيدُونَ.[1324]

312- Abdürrezzâk, Bekkâr b. Abdullah'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Vehb b. Münebbih'e[1325] Musa *aleyhisselâm*'ın tabutunu, içindekileri ve onların ne olduğunu sorduk. "Tabut yaklaşık iki zirâ'a karşılık üç zirâ' idi" deyince "İçinde neler vardı?" dedik. "Musa *aleyhisselâm*'ın asası ve sekînet (huzur)" deyince ona "Sekînet nedir?" denildi. Bunun üzerine şöyle dedi: "Allah'tan gelen bir ruh olup O'nun bahsettiği bir şeyden dolayı insanlar anlaşmazlığa düştüklerinde konuşur ve onların istedikleri şeyin açıklamasını onlara bildirirdi."[1326]

٣١٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ، عَنْ أَبِي الْأَحْوَصِ، عَنْ عَلِيٍّ، قَالَ: السَّكِينَةُ لَهَا وَجْهٌ كَوَجْهِ الْإِنْسَانِ، ثُمَّ هِيَ بَعْدُ رِيحٌ هَفَّافَةٌ.

313- Abdürrezzâk > Sevrî > Seleme b. Küheyl > Ebu'l-Ahvas isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ali şöyle demiştir: "Sekînetin insan yüzüne benzer bir yüzü vardır. Sonra o, serin ve hafif bir rüzgârın ardından gelir."[1327]

1324 Mısır nüshasında "شأن ما يرون" şeklinde geçmektedir.

1325 O, Vehb b. Münebbih b. Kâmil el-Yemânî es-San'ânî Ebû Abdillah el-Ebnâvî'dir. Üçüncü tabakadan olup sikadır. Bk. *Takrîb*, II, 339.

1326 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 388; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 185; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 248-249; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 301; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 239. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 317.

1327 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 611; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 185; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 216; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 262; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 301. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Süfyân b. Uyeyne, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 317.

٣١٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: لَهَا جَنَاحَانِ، وَذَنَبٌ مِثْلُ ذَنَبِ الْهِرَّةِ.

314- Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid şöyle demiştir: "Onun iki kanadı ve kedi kuyruğu gibi bir kuyruğu vardır."[1328]

٣١٥ - قَالَ: عَبْدُ الرَّزَّاقِ فَسَأَلْتُ الثَّوْرِيَّ عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَى وَآلُ هَارُونَ} قَالَ: مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ: الْبَقِيَّةُ قَفِيزٌ[1329] مِنْ مَنٍّ[1330]؟ وَرَضْرَاضُ[1331] الْأَلْوَاحِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ: الْعَصَا وَالنَّعْلَانِ.

315- Abdürrezzâk, Sevrî'ye ***"Meleklerin taşıdığı o tabutun içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sekînet, Musa ve Hârûn hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır"*** âyetini sormuş, Sevrî şöyle demiştir: "Bazıları, 'Geriye kalmış emanetler, bir miktar menn içeceği ve tabletlerin/levhaların parçaları' diyor. Bazıları ise 'Bir asa ve iki ayakkabı' diyor."[1332]

فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ

1328 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 386; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 185; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, II, 216; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 249; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 262; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 301. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Süfyân b. Uyeyne, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 317.

1329 Bilinen ölçü birimlerinden biridir ve Irak'ta sekiz mikyaldir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, V, 3701.

1330 Bal gibi tatlı bir içecektir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, VI, 4279.

1331 "Bir şeyden geriye kalan parça, kırıntı" anlamına gelmektedir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, III, 1659.

1332 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 388; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 186; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 216; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 250.

لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُو اللَّهِ كَمْ مِنْ
فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿٢٤٩﴾

249. Tâlût ordusu ile ayrıldığında "Allah sizi bir nehirle imtihan edecektir. Ondan içen benden değildir. Onu tatmayan ise o bendendir. Ancak eli ile bir avuç alanlar hariçtir" dedi. Fakat içlerinden pek azı dışında ondan içtiler. Nihayet o ve beraberindeki mü'minler nehri geçince "Bugün biz Câlût'a ve ordusuna güç yetiremeyiz" dediler. Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar ise "Nice az bir topluluk Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir" dediler.

٣١٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ} قَالَ: هُوَ نَهَرٌ بَيْنَ الْأُرْدُنِّ وَفِلَسْطِينَ، {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي، وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ} قَالَ: كَانَ الْكُفَّارُ يَشْرَبُونَ فَلَا يَرْوُونَ، وَكَانَ الْمُسْلِمُونَ يَغْتَرِفُونَ غَرْفَةً فَتُجْزِيهِمْ ذَلِكَ.

316- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Tâlût ordusu ile ayrıldığında şöyle dedi: Allah sizi bir nehirle imtihan edecektir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, Ürdün ile Filistin arasında bir nehirdir." ***"'Ondan içen benden değildir. Onu tatmayan ise o bendendir. Ancak eli ile bir avuç alanlar hariçtir.' Fakat içlerinden pek azı dışında ondan içtiler. Nihayet o ve beraberindeki mü'minler nehri geçince 'Bugün biz Câlût'a ve ordusuna güç yetiremeyiz' dediler."*** "Kâfirler, içiyorlar ama kanmıyorlardı. Müslümanlar ise bir avuç içiyorlardı ve bu da onlara yetiyordu."[1333]

1333 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 391; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 187. Ebû Hayyân bu hadisi nakletmiş ve Katâde, İbn Abbâs ve Süddî'ye isnad etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 264. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk'a isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 318.

٣١٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً} أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِأَصْحَابِهِ يَوْمَ بَدْرٍ: أَنْتُمْ بِعِدَّةِ أَصْحَابِ طَالُوتَ: ثَلَاثُ مِائَةٍ.

317- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar ise 'Nice az bir topluluk Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir' dediler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* Bedir günü ashâbına şöyle buyurdu: "Siz, Tâlût'un ashâbının hazırlığına sahip üç yüz kişisiniz."[1334]

٣١٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَكَانَ مَعَ النَّبِيِّ يَوْمَ بَدْرٍ ثَلَاثُ مِائَةٍ وَبِضْعَةَ عَشَرَ

318- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde şöyle demiştir: "Bedir günü Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yanında üç yüz on küsur kişi vardı."[1335]

وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٢٥٠﴾ فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُودُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿٢٥١﴾ تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿٢٥٢﴾ تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ

1334 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 365. Buhârî bu hadisi benzer şekilde Berâ'dan rivayet etmiştir. Bk. Kitâbu'l-Megâzî, VII, 290; Bezzâr, *Zevâid*, II, 321; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 332; *el-Bidâye*, III, 269. Şeyh Şâkir şöyle demiştir: "Diğer bir tarîkle mevsul olarak rivayet edilmiştir." Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 365.

1335 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 365. İbn Ebî Hâtim bu hadisi Süddî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 188; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 217; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 265; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 302.

الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ ﴿٢٥٣﴾

250. Câlût ve askerlerine karşı çıktıklarında "Rabbimiz bize sabır yağdır, ayaklarımıza sebat ver ve kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et" dediler. 251. Derken Allah'ın izni ile onları bozguna uğrattılar. Davud da Câlût'u öldürdü. Allah da ona hem hükümdarlığı hem hikmeti verdi ve ona dilediği bazı şeyleri öğretti. Eğer Allah insanların bir kısmını diğer bir kısmı ile savmasaydı yeryüzü muhakkak fesada uğrardı. Fakat Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir. 252. Bunlar Allah'ın âyetleridir. Sana onları hak ile okuyoruz. Muhakkak sen gönderilmiş peygamberlerdensin. 253. İşte biz o peygamberlerin bazısını bazısına üstün kıldık. Allah onlardan kimisi ile söyleşmiş, kimisini de derecelerle yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya da açık deliller verdik, onu Rûhu'l-Kudüs ile destekledik. Eğer Allah dileseydi onlardan sonra gelenler kendilerine apaçık deliller geldikten sonra birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat anlaşmazlığa düştüler de kimi iman etti, kimi de kâfir oldu. Eğer Allah dileseydi birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat Allah dilediği her şeyi yapar.

٣١٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ} قَالَ: هُوَ جِبْرِيلُ.

319- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Meryem oğlu İsa'ya da açık deliller verdik, onu Rûhu'l-Kudüs ile destekledik"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Rûhu'l-Kudüs, Cebrâil'dir."[1336]

1336 Kurtubî, *Tefsîr*, III, 265.

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٥٤﴾ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴿٢٥٥﴾

254. Ey iman edenler! İçinde alışverişin de dostluğun da ve bir şefaatin de olmadığı bir gün gelmeden önce size verdiğimiz rızıklardan infak edin. Kâfirler ise zulmedenlerin ta kendileridir. 255. Allah... O'ndan başka ilah yoktur. O, diridir, Kayyûm'dur. O'nu ne bir uyuklama alır ne de bir uyku. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi yalnız O'nundur. O'nun izni olmadan nezdinde kim şefaat edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. (O'na hiçbir şey gizli kalmaz.) O'nun ilminden kendisinin dilediğinden başka hiçbir şeyi kavrayamazlar. O'nun kürsisi gökleri ve yeri kuşatmıştır. Onları koruması O'na ağır gelmez. O, çok yücedir, çok büyüktür.

٣٢٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ قَتَادَةَ، وَالْحَسَنِ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ[1337]} قَالَ: نَعْسَةٌ.

320- Abdürrezzâk > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Allah... O'ndan başka ilah yoktur. O, diridir, Kayyûm'dur. O'nu ne bir uyuklama alır ne de bir uyku"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "'سِنَةٌ/***Sine,'*** uyuklama, şekerleme demektir."[1338]

٣٢١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنِي الْحَكَمُ بْنُ أَبَانَ، عَنْ عِكْرِمَةَ، مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ} قَالَ: إِنَّ مُوسَى سَأَلَ الْمَلَائِكَةَ: هَلْ يَنَامُ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى؟ قَالَ: فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنْ يُؤَرِّقُوهُ ثَلَاثًا، فَلَا يَتْرُكُوهُ يَنَامُ، فَفَعَلُوا

1337 Kurtubî şöyle demiştir: "Herkesin anladığı anlamı itibariyle gözde olduğu zaman uyku çökmesidir ancak kalpte olduğu zaman uykudur." Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 265.

1338 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 389.

ذَلِكَ، ثُمَّ أَعْطَوْهُ قَارُورَتَيْنِ، قَالَ: فَأَمْسَكَهُمَا، ثُمَّ تَرَكُوهُ وَحَذَّرُوهُ أَنْ يَكْسِرَهُمَا قَالَ: فَجَعَلَ يَنْعَسُ، وَهُمَا فِي يَدَيْهِ، فِي كُلِّ يَدٍ وَاحِدَةٌ، قَالَ: فَجَعَلَ يَنْعَسُ وَيَنْتَبِهُ، وَيَنْعَسُ وَيَنْتَبِهُ، حَتَّى نَعَسَ نَعْسَةً، فَضَرَبَ إِحْدَاهُمَا بِالْأُخْرَى، فَكَسَرَهَا.

321- Abdürrezzâk > Ma'mer > Hakem b. Ebân isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs'ın azadlı kölesi İkrime, ***"Allah... O'ndan başka ilah yoktur. O, diridir, Kayyûm'dur. O'nu ne bir uyuklama alır ne de bir uyku"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Musa *aleyhisselâm*, meleklere 'Rabbimiz uyur mu?' diye sordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ, meleklere onu üç gün uyutmamalarını ve uyumasına izin vermemelerini vahyetti. Onlar kendilerine denileni yaptılar. Sonra ona iki şişe verdiler. Musa *aleyhisselâm* o iki şişeyi tuttu. Sonra onu kırmaktan onu sakındırıp kendi haline bıraktılar. İki elinin her birinde bir şişe olduğu halde uyuklamaya başladı. Uyuklamaya başlıyor ama hemen kendine geliyordu. Uyuklamaya başlıyor ama hemen uyanıyordu. Sonunda öyle bir uyukladı ki şişelerin birini diğerine vurup kırdı."[1339]

٣٢٢ - قَالَ عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ مَعْمَرٌ: إِنَّمَا هُوَ مَثَلٌ ضَرَبَهُ اللهُ يَقُولُ: فَكَذَلِكَ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ فِي يَدَيْهِ يَقُولُ: فَكَيْفَ يَنْعَسُ؟

322- Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bu (önceki hadiste anlatılan olay), 'Gökler ve yer bu şekilde O'nun ellerindeydi' derken Allah'ın gösterdiği bir örneğe benziyor. Bu durumda nasıl uyuklar?"[1340]

1339 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 7; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 193. İbn Kesîr bu hadisi Abdürrezzâk'tan rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 308. Kurtubî bu hadisi Ebû Hureyre'den merfû olarak rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 273. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebu'ş-Şeyh, İbn Merdûye ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 327. Kurtubî bu hadisin sahih olmadığını ve Beyhakî gibi bazı âlimlerin bu hadisi zayıf kabul ettiklerini zikretmiştir. Ebû Hayyân şöyle demiştir: "Muasırlarımızdan bazıları bu hadisi zayıf kabul ettiler." Ahmed bu hadisi İkrime > Ebû Hureyre tarîkiyle merfû olarak rivayet edip şöyle demiştir: "Bu hadis gerçekten gariptir ve görünen o ki İsrâilî bir rivayettir, merfu değildir."

1340 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 193. İbn Kesîr bu hadisi Ma'mer'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 308.

٣٢٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الْحَسَنِ، وَقَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا} قَالَ: لَا يَثْقُلُ عَلَيْهِ شَيْءٌ.

323- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi yalnız O'nundur. O'nun izni olmadan nezdinde kim şefaat edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. (O'na hiçbir şey gizli kalmaz.) O'nun ilminden kendisinin dilediğinden başka hiçbir şeyi kavrayamazlar. O'nun kürsisi gökleri ve yeri kuşatmıştır. Onları koruması ona ağır gelmez. O, çok yücedir, çok büyüktür"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hiçbir şey O'na ağır/zor gelmez."[1341]

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٥٦﴾

256. Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O hâlde kim tâğûtu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.

٣٢٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا إِكْرَاهَ} قَالَ: كَانَتِ الْعَرَبُ لَيْسَ لَهَا دِينٌ، فَأُكْرِهُوا عَلَى الدِّينِ بِالسَّيْفِ، قَالَ: وَلَا يُكْرَهُ الْيَهُودِيُّ وَلَا النَّصْرَانِيُّ وَلَا الْمَجُوسِيُّ إِذَا أَعْطَوُا الْجِزْيَةَ.

324- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğûtu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Arapların bir dini yoktu. Bundan dolayı kılıçla dine girmeye

---

1341 Abdürrezzâk, *Musannef*, X, 327; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 16; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 195. Begavî bu hadisi Katâde ve Atâ'dan nakletmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 288; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 280. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd, Ebû Davud, ve Taberî'nin Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 330.

zorlandılar. Fakat cizye verirlerse ne Yahudiler ne Hıristiyanlar ne de Mecûsîler dine girmeye zorlanırlar."

٣٢٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، قَالَ: سَمِعْتُ مُجَاهِدًا، يَقُولُ لِغُلَامٍ لَهُ نَصْرَانِيٍّ: يَا جَرِيرُ أَسْلِمْ ثُمَّ قَالَ: هَكَذَا كَانَ يُقَالُ لَهُمْ.

325- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, Hıristiyan bir kölesine şöyle demiştir: "Ey Cerîr! Müslüman ol." Onlara böyle denilirdi.[1342]

اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥٧﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٢٥٨﴾

257. Allah iman edenlerin velisidir. Onları karanlıklardan nura çıkarır. Kâfirlerin velileri ise tâğûttur. Onlar da onları nurdan karanlıklara çıkarırlar. İşte onlar cehennemliktirler. Onlar orada ebedî olarak kalıcıdırlar. 258. Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrahim ile tartışmaya gireni (Nemrut'u) görmedin mi? İşte o zaman İbrahim "Rabbim hayat veren ve öldürendir" demişti. O da "Hayat veren ve öldüren benim" demişti. İbrahim "Allah güneşi doğudan getirmektedir; haydi sen de onu batıdan getir" dedi. Bunun üzerine kâfir şaşırıp kaldı. Allah zalim kimseleri hidayete erdirmez.

1342 Abdürrezzâk, *Musannef*, X, 316.

٣٢٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الْكَلْبِيِّ، وَقَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ}[1343] قَالَا: هُوَ جَبَّارٌ اسْمُهُ نَمْرُودُ، وَهُوَ أَوَّلُ مَنْ تَجَبَّرَ فِي الْأَرْضِ، فَحَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ، أَيْ أَنْ آتَى اللَّهُ الْجَبَّارَ الْمُلْكَ، فَقَالَ لَهُ إِبْرَاهِيمُ: رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ فَقَالَ ذَلِكَ الْجَبَّارُ: وَأَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ، يَقُولُ: أَنَا أَقْتُلُ مَنْ شِئْتُ، وَأُحْيِي مَنْ شِئْتُ.

326- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî ve Katâde, ***"Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrahim ile tartışmaya gireni (Nemrud'u) görmedin mi? İşte o zaman İbrahim 'Rabbim hayat veren ve öldürendir' demişti. O da 'Hayat veren ve öldüren benim' demişti. İbrahim 'Allah güneşi doğudan getirmektedir; haydi sen de onu batıdan getir' dedi. Bunun üzerine kâfir şaşırıp kaldı. Allah zalim kimseleri hidayete erdirmez"*** âyeti hakkında şöyle demişlerdir: "O, Nemrud adında bir zalimdir. O, Allah kendisine mülk verdiği için; yani zorbaya mülk ihsan ettiği için yeryüzünde ilk defa şımarıp Rabbi hakkında İbrahim *aleyhisselâm*'la tartışan kişidir. İşte o zaman İbrahim, 'Rabbim hayat veren ve öldürendir' deyince Nemrud, '"Ben de istediğimi öldürürüm, istediğime hayat bağışlarım' dedi."[1344]

٣٢٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا بَكَّارُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: سَمِعْتُ وَهْبَ بْنَ مُنَبِّهٍ، يُحَدِّثُ قَالَ: لَمَّا خَرَجَ أَوْ قَالَ: بَرَزَ طَالُوتُ لِجَالُوتَ[1345] قَالَ جَالُوتُ: أَبْرِزُوا إِلَيَّ مَنْ يُقَاتِلُنِي، فَإِنْ قَتَلَنِي فَلَكُمْ مُلْكِي، وَإِنْ قَتَلْتُهُ فَلِي مُلْكُكُمْ، فَأُتِيَ بِدَاوُدَ إِلَى طَالُوتَ، فَقَاضَاهُ إِنْ قَتَلَهُ أَنْ يُنْكِحَهُ ابْنَتَهُ، وَيُحَكِّمَهُ فِي مُلْكِهِ قَالَ: فَأَلْبَسَهُ طَالُوتُ سِلَاحَهُ، فَكَرِهَ دَاوُدُ أَنْ يُقَاتِلَهُ بِسِلَاحٍ، وَقَالَ: إِنِ اللَّهُ لَمْ يَنْصُرْنِي عَلَيْهِ لَمْ يُغْنِ السِّلَاحُ، فَخَرَجَ إِلَيْهِ بِالْمِقْلَاعِ، وَمِخْلَاةٍ فِيهَا الْحِجَارَةُ، ثُمَّ بَرَزَ إِلَيْهِ فَقَالَ جَالُوتُ: أَنْتَ تُقَاتِلُنِي؟ قَالَ دَاوُدُ: نَعَمْ قَالَ: وَيْلَكَ مَا خَرَجْتَ إِلَيَّ إِلَّا كَمَا

1343 Türkiye nüshasında "اذ قال/iz kâle" şeklinde geçmektedir.

1344 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 24. İbn Kesîr bu hadisi Katâde ve Süddî'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 313. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 331. İbn Ebî Hâtim de hadisi Ali'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 197.

1345 Yabancı bir kelimedir ve gayr-ı munsariftir. Büyük bir kraldır. Berberîlerin onun neslinden olduğu rivayet edilmektedir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 260.

يُخْرَجُ لِلْكَلْبِ بِالْمِقْلَاعِ[1346] وَالْحِجَارَةِ، لَأُبَدِّدَنَّ لَحْمَكَ، وَلَأُطْعِمَنَّهُ الْيَوْمَ السِّبَاعَ، فَقَالَ لَهُ دَاوُدُ: بَلْ أَنْتَ عَدُوُّ اللهِ شَرٌّ مِنَ الْكَلْبِ، وَأَخَذَ دَاوُدُ حَجَرًا، فَرَمَاهُ بِالْمِقْلَاعِ، فَأَصَابَهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ، حَتَّى نَفَذَ فِي دِمَاغِهِ، فَصُرِعَ جَالُوتُ، وَانْهَزَمَ مَنْ مَعَهُ، وَأَخَذَ دَاوُدُ رَأْسَهُ، فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَى طَالُوتَ ادَّعَى النَّاسُ قَتْلَ جَالُوتَ، فَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِي بِالسَّيْفِ، أَوْ بِالشَّيْءِ مِنْ سِلَاحِهِ، أَوْ جَسَدِهِ، وَخَبَّأَ دَاوُدُ رَأْسَهُ، فَقَالَ طَالُوتُ: مَنْ جَاءَ بِرَأْسِهِ فَهُوَ الَّذِي قَتَلَهُ، فَجَاءَ بِهِ دَاوُدُ، ثُمَّ قَالَ لِطَالُوتَ: أَعْطِنِي مَا وَعَدْتَنِي، فَنَدِمَ طَالُوتُ عَلَى مَا شَرَطَ لَهُ، وَقَالَ: إِنَّ بَنَاتِ الْمُلُوكِ لَا بُدَّ لَهُنَّ مِنْ صَدَاقٍ، وَأَنْتَ رَجُلٌ جَرِيءٌ شُجَاعٌ، فَاجْعَلْ لَهَا صَدَاقًا ثَلَاثَ مِائَةِ غُلْفَةٍ مِنْ أَعْدَائِنَا، وَكَانَ يَرْجُو بِذَلِكَ أَنْ يُقْتَلَ دَاوُدُ، فَغَدَا دَاوُدُ[1347] فَأَسَرَ ثَلَاثَ مِائَةٍ، وَقَطَعَ غُلَفَهُمْ، وَجَاءَ بِهَا، فَلَمْ يَجِدْ طَالُوتُ بُدًّا[1348] مِنْ أَنْ يُزَوِّجَهُ، فَزَوَّجَهُ، ثُمَّ أَدْرَكَتْهُ النَّدَامَةُ، فَأَرَادَ قَتْلَ دَاوُدَ، فَهَرَبَ مِنْهُ إِلَى الْجَبَلِ، فَنَهَضَ إِلَيْهِ طَالُوتُ، فَحَاصَرَهُ، فَلَمَّا كَانَ ذَاتَ لَيْلَةٍ سُلِّطَ النَّوْمُ عَلَى طَالُوتَ وَحَرَسِهِ[1349]، فَهَبَطَ إِلَيْهِمْ دَاوُدُ، فَأَخَذَ إِبْرِيقَ طَالُوتَ الَّذِي كَانَ يَشْرَبُ بِهِ وَيَتَوَضَّأُ، وَقَطَعَ شَعَرَاتٍ مِنْ لِحْيَتِهِ، وَشَيْئًا مِنْ هُدْبِ[1350] ثِيَابِهِ، ثُمَّ رَجَعَ دَاوُدُ إِلَى مَكَانِهِ، فَنَادَاهُ: أَنْ تَعَاهَدْ حَرَسَكَ، فَإِنِّي لَوْ شِئْتُ أَنْ أَقْتُلَكَ الْبَارِحَةَ فَعَلْتُ، بِآيَةِ أَنَّ هَذَا إِبْرِيقُكَ، وَشَيْءٌ مِنْ شَعْرِ لِحْيَتِكَ، وَهُدْبِ ثِيَابِكَ، وَبَعَثَ بِهِ إِلَيْهِ، فَعَلِمَ طَالُوتُ أَنَّهُ لَوْ شَاءَ قَتَلَهُ، فَعَطَّفَهُ ذَلِكَ عَلَيْهِ، فَأَمَّنَهُ، وَعَاهَدَ اللهَ أَلَّا يَرَى مِنْهُ بَأْسًا، ثُمَّ انْصَرَفَ، ثُمَّ كَانَ فِي آخِرِ أَمْرِ طَالُوتَ أَنَّهُ كَانَ يَدُسُّ لِقَتْلِهِ، وَكَانَ طَالُوتُ لَا يُقَاتِلُ عَدُوًّا إِلَّا هُزِمَ حَتَّى مَاتَ قَالَ بَكَّارٌ: وَسُئِلَ وَهْبٌ وَأَنَا أَسْمَعُ: أَنَبِيًّا كَانَ طَالُوتُ يُوحَى إِلَيْهِ؟ فَقَالَ: لَا، لَمْ يَأْتِهِ وَحْيٌ، وَلَكِنْ كَانَ مَعَهُ نَبِيٌّ يُوحَى إِلَيْهِ يُقَالُ لَهُ: أَشْمُويلُ، يُوحَى إِلَيْهِ، وَهُوَ الَّذِي مَلَّكَ طَالُوتَ.

327- Abdürrezzâk > Bekkâr b. Abdullah isnadıyla rivayet edildiğine göre, Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: Tâlût, Câlût'un karşısına çıkınca Câlût, "Benimle vuruşacak birini gönderin. Şayet o beni öldürürse krallığım

1346 Türkiye nüshasının hamişinde şöyle yazmaktadır: "Taş ve çakıl fırlatılan bir alettir."
1347 Türkiye nüshasında bu ibare bulunmamaktadır.
1348 Mısır nüshasında bu ibare bulunmamaktadır.
1349 Mısır nüshasında "حريمه/harîmihi" şeklinde geçmektedir.
1350 Ahmed Şâkir, Taberî'nin *Tefsîr*'inde de aynı şekilde vermiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 356.

sizin olsun. Ben onu öldürürsem krallığınız benim olur" dedi. Peşinden Davud, Tâlût'un yanına geldi ve onu öldürürse kızını kendisine nikâhlaması ve mülkünde yönetici yapması üzerinde onunla anlaştı. Tâlût, ona kendi silahını kuşattı. Ama Davud, Câlût'la silahla vuruşmak istemedi ve "Allah, ona karşı bana yardım etmezse silah fayda sağlamaz" dedi. Bundan dolayı onun yanına sapanla ve içinde taş olan yem torbasıyla gitti. Ardından karşısına çıkınca Câlût, "Benimle sen mi vuruşacaksın?" dedi. Davud "Evet" deyince "Yazıklar olsun sana! Benim karşıma köpeğin karşısına çıkar gibi taş ve sapanla çıkıyorsun! Bugün senin etlerini lime lime edip yırtıcı hayvanlara yedireceğim "dedi. Buna karşılık Davud "Aksine sen Allah'ın düşmanısın ve köpekten daha şerlisin" dedi. Davud, bir taş alıp sapanıyla attı. Bu taş, Câlût'un iki gözünün arasına öyle bir isabet etti ki beynine nüfuz etti. Bundan dolayı Câlût yere yıkıldı, yanındakiler de hezimete uğradılar. Davud, onun başını aldı. İnsanlar, Tâlût'un yanına döndüklerinde Câlût'u öldürdüklerini ileri sürdüler. Bazısı kılıcını delil getirdi. Bazısı da silahlarından veya bedeninden bir şeyi delil getirdi. Davud, Câlût'un başını saklamıştı. Bunun üzerine Tâlût, "Kim başını getirirse o öldürmüştür" dedi. Bunun üzerine Davud, başını getirdikten sonra Tâlût'a "Söz verdiğin şeyleri bana bağışla" dedi. Tâlût, ona koştuğu şartlara pişman oldu ve "Kralların kızlarına mehir vermek zorunludur. Sen gözüpek ve cesur bir adamsın. Düşmanlardan üç yüz sünnet derisini onun mehri yap" dedi. Böylelikle Davud'un öldürüleceğini umuyordu. Bunun akabinde Davud, gidip üç yüz kişiyi esir aldı ve sünnet derilerini kesip getirdi. Tâlût da kızını onunla evlendirmekten başka kaçış yolu bulamadı ve evlendirdi. Sonra pişmanlığı geri geldi. Davud'u öldürmek isteyince Davud, dağa kaçtı. Tâlût yanına çıkıp onu kuşattı. Bir gece Tâlût ve muhafızları uykuya yenik düşünce onların yanına indi. Tâlût'un su içip abdest aldığı ibriği aldı. Sakallarından biraz tüy ve elbiselerinden bir miktar püskül kesti. Sonra Davud, yerine döndü ve "Harîmini (özel alan) koru, ben dün seni öldürmek isteseydim öldürürdüm. Şu senin ibriğin, sakallarından biraz tüy ve elbiselerinden bir miktar püskül bunun belgesidir" diye ona seslendi. Ardından onları Tâlût'a gönderince Tâlût, Davud'un istemesi durumunda kendisini öldürebileceğini anladı. Bu durum, ona şefkat duymasını sağladı. Bu yüzden ona eman verip kendisinden bir sıkıntı görmeyeceği konusunda Allah'a söz verdi. Ardından oradan ayrıldı. Daha sonra Tâlût, yönetiminin son zamanlarında onu öldürmek için entrika çevirmeye başladı. Tâlût, ölünceye dek savaştığı her düşmanı hezimete uğratmıştı.

Bekkâr şöyle dedi: Ben dinlerken Vehb'e "Tâlût, kendisine vahiy gönderilen bir nebî miydi?" diye soruldu. Vehb şöyle dedi: "Hayır, ona vahiy gelmedi. Ama yanında vahyedilen bir nebî vardı. Adı İşmûyil olup kendisine vahyediliyordu. Tâlût'u kral atayan da o idi."[1351]

1351 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 396; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 189; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 257. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 318. Ebû Hayyân şöyle demiştir: "Müfessirler, Davud'un Câlût'u öldürme kıssası ve keyfiyeti ile ilgili çok şeyler zikrettiler. Ancak Allah bunun keyfiyeti ile ilgili bir şey zikretmedi."

حَدِيثُ نُمْرُوذَ[1352]

NEMRUD OLAYI

٣٢٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، أَنَّ أَوَّلَ جَبَّارٍ كَانَ فِي الْأَرْضِ نُمْرُوذُ، قَالَ: وَكَانَ النَّاسُ يَخْرُجُونَ يَمْتَارُونَ مِنْ عِنْدِهِ الطَّعَامَ، قَالَ: فَخَرَجَ إِبْرَاهِيمُ يَمْتَارُهُ مَعَ مَنْ يَمْتَارُ فَإِذَا مَرَّ بِهِ نَاسٌ قَالَ: مَنْ رَبُّكُمْ؟ قَالُوا: أَنْتَ، حَتَّى مَرَّ بِهِ إِبْرَاهِيمُ قَالَ: مَنْ رَبُّكَ؟ قَالَ: الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ، قَالَ: {أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ} قَالَ إِبْرَاهِيمُ: {فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ} قَالَ: فَرُدَّ بِغَيْرِ طَعَامٍ، قَالَ: فَرَجَعَ إِبْرَاهِيمُ إِلَى أَهْلِهِ، فَمَرَّ عَلَى كَثِيبٍ مِنْ رَمْلٍ أَعْفَرَ، فَقَالَ: أَلَا آخُذُ مِنْ هَذَا فَآتِيَ بِهِ أَهْلِي، فَتَطِيبُ أَنْفُسُهُمْ حِينَ أَدْخُلُ عَلَيْهِمْ، قَالَ: فَأَخَذَ مِنْهُ، فَأَتَى أَهْلَهُ قَالَ: فَوَضَعَ مَتَاعَهُ ثُمَّ نَامَ، قَالَ: فَقَامَتِ امْرَأَتُهُ إِلَى مَتَاعِهِ، فَفَتَحَتْهُ، فَإِذَا هُوَ بِأَجْوَدِ طَعَامٍ رَآهُ أَحَدٌ، فَصَنَعَتْ لَهُ مِنْهُ، فَقَرَّبَتْهُ إِلَيْهِ، وَكَانَ عَهْدُهُ بِأَهْلِهِ أَنَّهُ لَيْسَ عِنْدَهُمْ طَعَامٌ فَقَالَ: مِنْ أَيْنَ هَذَا؟ فَقَالَتْ: مِنَ الطَّعَامِ الَّذِي جِئْتَ بِهِ، فَعَرَفَ أَنَّ اللَّهَ رَزَقَهُ، فَحَمِدَ اللَّهَ ثُمَّ بَعَثَ اللَّهُ إِلَى الْجَبَّارِ مَلَكًا: أَنْ آمِنْ بِي، وَأَتْرُكُكَ عَلَى مُلْكِكَ قَالَ: فَهَلْ رَبٌّ غَيْرِي؟ قَالَ: فَجَاءَهُ الثَّانِيَةَ فَقَالَ لَهُ ذَلِكَ: فَأَبَى عَلَيْهِ، ثُمَّ أَتَاهُ الثَّالِثَةَ، فَأَبَى عَلَيْهِ فَقَالَ لَهُ الْمَلَكُ: فَاجْمَعْ جُمُوعَكَ إِلَى ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، قَالَ: فَجَمَعَ الْجَبَّارُ جُمُوعَهُ، قَالَ: فَأَمَرَ اللَّهُ الْمَلَكَ، فَفَتَحَ عَلَيْهِ بَابًا مِنَ الْبَعُوضِ قَالَ: فَطَلَعَتِ الشَّمْسُ فَلَمْ يَرَوْهَا مِنْ كَثْرَتِهَا، قَالَ: فَبَعَثَهَا اللَّهُ عَلَيْهِمْ، فَأَكَلَتْ لُحُومَهُمْ، وَشَرِبَتْ دِمَاءَهُمْ، فَلَمْ تُبْقِ

1352 Türkiye nüshasında ve Mısır nüshasında “حَدِيثُ نُمْرُوذَ/Nemrud Olayı” şeklinde müstakil bir başlık bulunmaktadır.

إِلَّا الْعِظَامَ، وَالْمَلِكُ كَمَا هُوَ لَمْ يُصِبْهُ مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ فَبَعَثَ اللهُ عَلَيْهِ بَعُوضَةً، فَدَخَلَتْ فِي مَنْخِرِهِ، فَمَكَثَ أَرْبَعَ مِائَةِ سَنَةٍ، يُضْرَبُ رَأْسُهُ، وَأَرْحَمُ النَّاسِ بِهِ مَنْ جَمَعَ يَدَيْهِ، ثُمَّ ضَرَبَ بِهِمَا[1353] رَأْسَهُ، وَكَانَ جَبَّارًا أَرْبَعَ مِائَةِ عَامٍ، فَعَذَّبَهُ اللهُ أَرْبَعَ مِائَةِ سَنَةٍ كَمُلْكِهِ، ثُمَّ أَمَاتَهُ اللهُ. وَهُوَ الَّذِي كَانَ بَنَى صَرْحًا إِلَى السَّمَاءِ، فَأَتَى اللهُ بُنْيَانَهُ مِنَ الْقَوَاعِدِ، وَهُوَ الَّذِي قَالَ اللهُ: {فَأَتَى اللهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ}.

328- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zeyd b. Eslem şöyle demiştir: Yeryüzünde ilk zalim kişi Nemrud idi. İnsanlar gidip yiyeceklerini ondan alırlardı. İbrahim *aleyhisselâm* da yiyecek almaya gidenlerle birlikte gitmişti. İnsanlardan bir grup Nemrud'la karşılaşınca, Nemrud onlara "Rabbiniz kimdir?" derdi. Onlar da "Rabbimiz sensin" karşılığını verirlerdi. Nemrud nihayetinde İbrahim *aleyhisselâm* karşısına çıkınca ona "Rabbin kimdir?" diye sordu. İbrahim *aleyhisselâm*, ***"Rabbim hayat veren ve öldürendir"*** karşılığını verdi. Nemrud "Ben de dilediğimi öldürür, istediğimi diriltirim" dedi. İbrahim *aleyhisselâm*, ***"'Allah güneşi doğudan getirmektedir; haydi sen de onu batıdan getir deyince' kâfir şaşırıp kaldı"*** ve İbrahim *aleyhisselâm*'ı yiyecek vermeden gönderdi. Bunun üzerine İbrahim *aleyhisselâm* ailesinin yanına dönerken beyaz bir kum tepesine geldi ve "Ben bu kumdan alıp aileme öyle gitsem, en azından benim geldiğimi gördüklerinde yiyecek bir şeyler getirdiğimi düşünerek sevinmezler mi?" dedi. Ardından da kumdan alıp ailesine gitti. İbrahim *aleyhisselâm* eşyalarını indirip uyudu. Hanımı kalkıp eşyaları açtı ve kişinin görmüş olabileceği en güzel yiyeceklerle dolu olduğunu gördü. Ondan kendisine yemek yaptı ve yanına getirdi. İbrahim *aleyhisselâm* o zaman evinde yemek olmadığını biliyordu. Hanımına "Bu yemekler nereden geldi?" deyince hanımı "Getirdiğin yiyeceklerdendir" karşılığını verdi. İbrahim *aleyhisselâm*, Allah'ın kendisini rızıklandırdığını anladı ve O'na hamd etti. Sonra Allah, o zalime bir melek gönderdi. Melek ona Rabbine iman ederse Rabbinin onu mülkünde kendi halinde bırakacağını söyledi. Bunun üzerine Nemrud, "Benden başka rab mi var?" karşılığını verdi. Melek ikinci defa geldi, Nemrud yine bunu kabul etmedi. Melek üçüncü defa geldiğinde yine kabul etmeyince ona "Üç güne kadar ordunu topla" dedi. Nemrud öyle yapıp ordularını topladı. Melek, Allah'ın emri

1353 Asıl nüshada "بها/bihâ" şeklindedir, tashih Türkiye nüshasından yapılmıştır.

üzerine sivrisinekten bir kapı açtı.[1354] Güneş çıkmıştı, ancak sivrisineğin çokluğundan dolayı güneş gözükmüyordu. Allah sivrisinekleri onların üstüne gönderdi. Sivrisinekler onların etlerini yiyip kanlarını içtiler. Ortada kemikten başka bir şey kalmamıştı. Nemrud olduğu gibiydi ve ona hiç bir şey olmamıştı. Allah, ona bir tane sivrisinek gönderdi ki o da burnundan içeri girdi. Dört yüz yıl boyunca başına tokmaklarla vurdurarak yaşadı. İnsanların en merhametlileri ellerini birleştirip Nemrud'un başına öyle vuruyorlardı. O dört yüz yıl boyunca zalimliğini sürdürmüştü, Allah da ona dört yüz yıl boyunca azap etti. Sonra onu öldürdü. Nemrud semaya yükselen kuleyi yapan kişidir. Allah da onun yaptığı kuleyi temelinden yıktı. ***"Onlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı. Allah'ın azabı binalarını temelinden gelip yıktı da tavanları başlarına çöküverdi ve azap kendilerine fark edemedikleri yerden geldi"***[1355] âyetinde Allah'ın bahsettiği yapı da budur.[1356]

أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٥٩﴾

259. Yahut görmedin mi o kimseyi ki, evlerinin duvarları, çatıları üzerine çökmüş (alt üst olmuş) bir kasabaya uğradı; "Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!" dedi. Bunun üzerine Allah onu öldürüp yüz sene bıraktı; sonra tekrar diriltti. "Ne kadar kaldın?" dedi. "Bir gün ya da daha az"

1354 İbn Kesîr'in Abdürrezzâk'tan naklettiği rivayette bu kısım "Allah onların üzerine sivrisineklerden bir kapı gönderdi" şeklinde geçmektedir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, Dâru Taybe, Riyad, 1999, I, 687.

1355 Nahl 16/26.

1356 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 433; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 197. İbn Kesîr bu hadisi benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 314. Begavî hadisi Mücâhid'den muhtasar olarak rivayet etmiştir. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbn Ebî Hâtim, Ebu'ş-Şeyh ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 331.

dedi. Allah ona "Hayır, yüz sene kaldın. Yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamıştır. Eşeğine de bak. Seni insanlara bir ibret kılalım diye (yüz sene ölü tuttuk sonra tekrar dirilttik). Şimdi sen kemiklere bak, onları nasıl düzenliyor sonra ona nasıl et giydiriyoruz" dedi. Durum kendisince anlaşılınca "Şimdi iyice biliyorum ki, Allah her şeye kâdirdir" dedi.

٣٢٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا} قَالَ: هُوَ عُزَيْرٌ، مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ خَرِبَةٍ، فَتَعَجَّبَ فَقَالَ: {أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا} فَأَمَاتَهُ اللَّهُ أَوَّلَ النَّهَارِ مِائَةَ عَامٍ، ثُمَّ أَحْيَاهُ فِي آخِرِ النَّهَارِ، فَقَالَ: {كَمْ لَبِثْتَ} فقَالَ: يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ: {بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ}

329- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, Üzeyr olup harap olmuş bir şehre uğrayınca hayret etti ve 'Ölümünden sonra Allah bunları nasıl diriltir acaba!' dedi. Allah da onu günün başında öldürüp yüz sene bıraktı. Sonra onu günün sonunda diriltip ona ***'Ne kadar ölü kaldın?'*** deyince 'Bir gün veya daha az' dedi. Buna karşılık Allah Teâlâ ***'Aksine yüz yıl ölü kaldın'*** buyurdu."[1357]

1357 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 439; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 198. Begavî bu hadisi Katâde, İkrime ve Dahhâk'tan rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 274. Kurtubî hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 289. Müfessirlerin çoğu, uğrayan kişinin Üzeyr olduğunu ve köyün ise Beytu'l-Makdis olduğunu zikretmiştir. Taberî şöyle demiştir: "Bu beyânın kim tarafından zikredildiğine yönelik elimizde hehangi bir şey mevcut değildir. Bu Üzeyr olabileceği gibi İrmiyâ da olabilir. Burada asıl olan kimin söylediği değil âyetin ne ifade etmek istediğidir. Yani Allah'ın yarattıklarını öldürdükten sonra tekrar canlandırma kudretine sahip olmasıdır." Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 29; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 274; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 279; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 291; *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 331; *Rûhu'l-Meânî*, III, 20.

٣٣٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَمْ يَتَسَنَّهْ} قَالَ: لَمْ يَتَغَيَّرْ.

330- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamıştır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Tadı değişmemiştir."[1358]

٣٣١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: سَمِعْتُ هِشَامَ بْنَ حَسَّانَ، يُحَدِّثُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ، كَانَ يَقْرَؤُهَا كَيْفَ نُنْشِزُ[1359]هَا.

331- Abdürrezzâk > Hişâm b. Hassân isnadıyla rivayet edildiğine göre, Muhammed b. Sîrîn şöyle demiştir: "Zeyd b. Sâbit bu âyeti 'كَيْفَ نُنْشِزُهَا/***Keyfe nunşizuhâ'*** şeklinde okuyordu."

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٦٠﴾

260. Hani İbrahim "Rabbim, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster" demişti. Rabbi ona "İnanmadın mı yoksa?" buyurdu. O "İnandım fakat kalbimin mutmain olması için (soruyorum)" dedi. Buyurdu ki: Dört kuş al. Onları kendine alıştır. Sonra onların her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Koşarak sana gelirler. Bil ki Allah Azîz'dir, Hakîm'dir.

1358 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 464; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 199. Bu hadisi Ebu'l-Ya'lâ, İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir ve isnaddaki raviler sikadır. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ebu'l-Ya'lâ, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, İbn Asâkir ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir.

1359 Asıl nüshada "نُنْشِر/nünşiru" şeklinde geçmektedir. Ancak Hâkim, Zeyd b. Sâbit'ten Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'in "كَيْفَ نُنْشِزُ/keyfe nünşizü" şeklinde okuduğunu tekid etmiştir. Aynı şekilde Firyâbî, Saîd b. Mansûr, Müsedded, Abd b. Humeyd de Zeyd b. Sâbit'ten "كَيْفَ نُنْشِزُ/keyfe nünşizü" şeklinde rivayette bulunmuşlardır. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 333-334.

٣٣٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي} قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: مَا فِي الْقُرْآنِ آيَةٌ أَرْجَى فِي نَفْسِي مِنْهَا.

332- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"Hani İbrahim 'Rabbim, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster' demişti. Rabbi ona 'İnanmadın mı yoksa?' buyurdu. O 'İnandım fakat kalbimin mutmain olması için (soruyorum)' dedi. Buyurdu ki: Dört kuş al. Onları kendine alıştır. Sonra onların her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Koşarak sana gelirler. Bil ki Allah Azîz'dir, Hakîm'dir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kur'ân'da beni bundan daha fazla umutlandıran başka bir âyet yoktur."[1360]

٣٣٣ - قَالَ عَبْدُ الرَّزَّاقِ وقَالَ: مَعْمَرٌ: وَقَالَ قَتَادَةُ: لِأَزْدَادَ يَقِينًا.

333- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Fakat kalbimin mutmain olması için (soruyorum)"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yakîn bilgim artsın diye (soruyorum)."[1361]

٣٣٤ - قَالَ: عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ مَعْمَرٌ: وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي أَنْ قَدِ اسْتُجِيبَ لِي.

334- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Kelbî şöyle demiştir: "Duam kabul oldu diye kalbimin mutmain olması için (soruyorum)."[1362]

1360 İbn Abbâs bu hadisi tefsirinde rivayet etmiştir. Bk. İbn Abbâs, *Tefsîr,* I, 134; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 298; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 315. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbn Abbâs ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 335.

1361 Kurtubî bu hadisi Hasan, Katâde, Saîd b. Cübeyr ve Rebî' b. Enes'ten nakletmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 298. İbn Ebî Hâtim hadisi Saîd b. Cübeyr'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 202. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Saîd b. Mansûr, Beyhakî ve Taberî'nin Mücâhid ve İbrahim'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 335.

1362 Taberî bu hadisi İbn Abbâs'tan benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 51. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Beyhakî, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan "Dua ettiğimde duama icabet edeceğini ve istediğimde vereceğini biliyorum" şeklinde rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 335.

٣٣٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ} قَالَ: فَمَزَّقَهُنَّ قَالَ: أُمِرَ أَنْ تُخْلَطَ الدِّمَاءُ بِالدِّمَاءِ، وَالرِّيشُ بِالرِّيشِ، ثُمَّ يَجْعَلَ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا.

335- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Dört kuş al. Onları kendine alıştır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Onları parçaladı. Ona kuşların kanlarını ve tüylerini birbirine karıştırması sonra onların her bir parçasını bir tepenin üzerine koyması emredildi."[1363]

٣٣٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، وَالْحَسَنِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كَيْفَ نُنْشِزُهَا، ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا} قَالَ: بَلَغَنَا[1364] أَنَّ أَوَّلَ مَا خُلِقَ مِنْ عُزَيْرٍ عَيْنَاهُ، فَكَانَ يَنْظُرُ إِلَى عِظَامِهِ كَيْفَ تَجْتَمِعُ إِلَيْهِ، وَإِلَى لَحْمِهِ[1365].

336- Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Şimdi sen kemiklere bak, onları nasıl düzenliyor sonra ona nasıl et giydiriyoruz"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bize ulaşan bilgilere göre Üzeyr'in ilk yaratılan şeyi gözleriydi. Kemiklerinin kendinde nasıl toplanıp etle birleştiğine bakıyordu."[1366]

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٦١﴾ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى لَهُمْ أَجْرُهُمْ

1363 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 503; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 203. Begavî bu hadisi benzer şekilde nakletmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 238. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd ve Taberî'nin Katâde'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 335.

1364 Mısır nüshasında "بلغه/belagahû" şeklinde geçmektedir.

1365 Mısır nüshasında "وقال لحمه/ve kâle lehmûhu" şeklinde geçmektedir.

1366 Taberî bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 471. İbn Ebî Hâtim hadisi Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 200. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd ve *Şuabu'l-Îmân*'da Beyhakî'nin Hasan'dan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 333. Bu hadis Begavî'nin Ka'b'dan rivayet ettiği hadisin bir bölümüdür. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 234.

عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٦٢﴾ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ ﴿٢٦٣﴾ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿٢٦٤﴾

261. Mallarını Allah yolunda infak edenlerin durumu, yedi başak bitiren ve her başağında yüz tane bulunan tek bir tohuma benzer. Allah dilediğine kat kat verir. Allah Vâsi'dir (bol bol verendir), çok iyi bilendir. 262. Mallarını Allah yolunda infak edip de sonra o harcadıklarının arkasından başa kakmayan ve fakirlerin gönlünü kırmayan kimselerin, Rableri yanında mükâfatları vardır. Onlar için hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmezler de. 263. İyi ve güzel bir söz ve bağışlama, arkasından eziyet gelen bir sadakadan hayırlıdır. Allah Ganî'dir (muhtaç olmayandır), Halîm'dir. 264. Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmakla ve eziyet etmekle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Onlar kazandıkları hiçbir şeyi ele geçiremezler. Allah kâfirler topluluğuna hidayet vermez.

٣٣٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَتَرَكَهُ صَلْدًا} قَالَ: نَقِيًّا لَيْسَ عَلَيْهِ شَيْءٌ.

337- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Üzerinde hiçbir şey olmayan tertemiz bir halde bırakmıştır."[1367]

1367 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 530; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 206. Bu hadisi Taberî,

وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٦٥﴾

265. Allah'ın rızasını arayarak ve ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek amacıyla mallarını infak edenlerin durumu da yüksek bir tepenin üstünde bulunan ve kendisine bol bol yağmur isabet ettiği için de meyvelerini iki kat veren bir bahçeye benzer. Ona bol yağmur isabet etmese de bir çisenti düşer. Allah yaptıklarınızı çok iyi görendir.

٣٣٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ} قَالَ: ثِقَةً مِنْ أَنْفُسِهِمْ.

338- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek amacıyla"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Ruhlarını sağlamlaştırmak için."[1368]

٣٣٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ، يَقُولُ: {فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} قَالَ: إِنَّمَا قِيلَ لَهُ ذَلِكَ.

339- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus > babası (Tâvus) isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs şöyle demiştir: "Bu durum, onun için anlaşılır hale gelince 'Allah'ın her şeye kâdir olduğunu biliyorum' dedi." Şöyle dedi: "Bu ona söylenmişti."[1369]

İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Ayrıca bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 240; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 313; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 318.

1368 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 532; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 206. Kurtubî bu hadisi nakletmişt ve Şa'bî, Katâde, Süddî, İbn Zeyd ve Ebû Sâlih'e isnad etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 214; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 319; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 339.

1369 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 482. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 71. Ben diyorum ki: "Bu te'vil, "اعلم/i'lem" filinin, fiil-i emir olması üzerine yapılmıştır

٣٤٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ الْحَسَنِ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ} قَالَ: هِيَ الْأَرْضُ الْمُسْتَوِيَةُ الَّتِي لَا تَعْلُو فَوْقَهَا[1370] الْمَاءِ وَقَالَ مُجَاهِدٌ: هِيَ الْأَرْضُ الْمُرْتَفِعَةُ[1371] الْمُسْتَوِيَةُ.

340- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan (el-Basrî), ***"Yüksek bir tepenin üstünde bulunan ve kendisine bol bol yağmur isabet ettiği için de meyvelerini iki kat veren bir bahçeye benzer"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "O, suyun çıkmadığı düz arazidir." Mücâhid şöyle demiştir: "O, yüksek ve düz bir arazidir."[1372]

٣٤١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَطَلٌّ} قَالَ: الطَّلُّ: النَّدَى.

341- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ona bol yağmur isabet etmese de bir çisenti düşer (de yine ürün verir)"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "'طلّ/***Dallun,'*** çiğ/çisenti demektir."[1373]

أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴿٢٦٦﴾

---

ve bu Ebû Recâ, Kisâî ve Hamza'nın kırâatinde bu şekildedir. Fiilin faili, Allah lafzına veya meleğe dönmektedir. Bu te'vili Abdullah ve e A'meş'in kırâati desteklemektedir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 296.

1370 Türkiye nüshasında "فوق/fevka" şeklinde geçmektedir.

1371 Mısır nüshasında bulunmamaktadır.

1372 Taberî bu hadisi Hasan ve Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 537. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin Mücâhid'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 339. İbn Ebî Hâtim de hadisi Katâde, Hasan, Rebî' b. Enes, Atâ el-Horâsânî ve Mukâtil'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 206.

1373 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 206. Taberî bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 447. İbnu'l-Mübârek hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. İbnu'l-Mübârek, *ez-Zühd*, s. 547. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 339.

266. Herhangi biriniz ister mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarından bir bahçesi olsun. Altından ırmaklar aksın. Orada her çeşit meyveleri bulunsun ve kendisine ihtiyarlık gelip çatsın, üstelik güçsüz, küçük çocukları da olsun. Derken ona içinde ateş olan bir bora isabet etsin ve yanıversin. İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size âyetleri açıklar.

٣٤٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى {أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ، تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} فَقَالَ: هَذَا مَثَلٌ ضَرَبَهُ اللَّهُ تَعَالَى فَقَالَ: {أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ، وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ} يَقُولُ: قَدْ ذَهَبَتْ جَنَّتُهُ عِنْدَ أَحْوَجِ مَا كَانَ: حِينَ كَبُرَتْ سِنُّهُ، وَضَعُفَ عَنِ الْكَسْبِ، وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ لَا يَنْفَعُونَهُ، فَأَصَابَتْ جَنَّتَهُ رِيحٌ فِيهَا سَمُومٌ.

342- Abdürrezzâk > Ma‘mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Herhangi biriniz ister mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarından bir bahçesi olsun. Altından ırmaklar aksın. Orada her çeşit meyveleri bulunsun ve kendisine ihtiyarlık gelip çatsın, üstelik güçsüz, küçük çocukları da olsun. Derken ona içinde ateş olan bir bora isabet etsin ve yanıversin. İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size âyetleri açıklar"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yaşı ilerleyip çalışıp kazanamayacağı zamanda bakıma muhtaç çoluk-çocuğu varken en fazla ihtiyaç duyduğu zamanda bahçesine zehirli bir rüzgâr isabet etmiş ve bahçesi harap olmuştur."[1374]

1374 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 547; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 207. Ebû Hayyân bu hadisi Katâde, Mücâhid ve Rebî‘ b. Enes'ten rivayet etmiştir. Bk. *Bahru'l-Muhît*, II, 313; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 241; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 319. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 340. Türkiye nüshasının hamişinde şöyle yazmaktadır: İsmâil el-Kâdî'nın muttasıl bir isnadla rivayet ettiğine göre, Avf b. Mâlik el-Eşcaî kalkıp şöyle demiştir: "Ey insanlar! Ker kim günah işlerse, günahlarından dolayı Allah'a tevbe etsin."

٣٤٣ - وَكَانَ الْحَسَنُ يَقُولُ: {صِرٌّ} بَرْدٌ، {فَاحْتَرَقَتْ} فَذَهَبَتْ أَحْوَجَ مَا كَانَ إِلَيْهَا، فَلِذَلِكَ يَقُولُ: أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَذْهَبَ عَمَلُهُ أَحْوَجَ مَا كَانَ إِلَيْهِ.

343- Hasan şöyle demiştir: "'صِرٌّ/Sırrun,' soğuk, şiddetli soğuk demektir. Bahçe yandı. O rüzgâr kendisine en fazla ihtiyaç duyduğu şeyi yok etti. Bundan dolayı 'Sizden biri, amelinin, en fazla muhtaç olduğu şeyi alıp götürmesini ister mi?' demek istiyor."[1375]

٣٤٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ مُجَاهِدٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً} قَالَ: نَزَلَتْ فِي عَلِيٍّ، كَانَتْ مَعَهُ أَرْبَعَةُ دَرَاهِمَ، فَأَنْفَقَ بِاللَّيْلِ دِرْهَمًا، وَبِالنَّهَارِ دِرْهَمًا، وَسِرًّا دِرْهَمًا، وَعَلَانِيَةً دِرْهَمًا.

344- Abdürrezzâk > Abdülvehhâb b. Mücâhid[1376] > Babası (Mücâhid) isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Abbâs, ***"Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarf edenler var ya, onların mükâfatları Allah katındadır. Onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmezler"***[1377] âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyet, Ali b. Ebî Tâlib hakkında inmiştir. Ali b. Ebî Tâlib'in dört dirhemi vardı. Gece bir dirhem, gündüz bir dirhem, gizlice bir dirhem ve açıkça bir dirhem infak etti."[1378]

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا
لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ
إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ﴿٢٦٧﴾

1375 İbn Ebî Hâtim bu hadisi Hasan'dan nakletmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 208; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 313. Kurtubî de hadisi İbn Abbâs, Mücâhid, Katâde ve Rebî' b. Enes'ten nakletmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 315.

1376 O, Abdülvehhâb b. Mücâhid b. Cebr el-Mekkî'dir. Metrûk bir ravidir. Sevrî onu yalancı kabul etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 528.

1377 Bakara 2/274. Âyet te'hir edilmiştir.

1378 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 215; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 57; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 249; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 330; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 326. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd, Taberânî, İbn Asâkir, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 363.

267. Ey İman edenler! Kazandıklarınızın en güzellerinden ve sizin için yerden çıkardığımız şeylerden infak edin. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın. Bilin ki gerçekten Allah Ganî'dir, Hamîd'dir.

٣٤٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ} قَالَ: لَا تَعْمِدْ إِلَى رَزَالَةِ مَالِكَ[1379]، فَتَتَصَدَّقَ مِنْهُ، قَالَ: {وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلاَّ أَنْ تُغْمِضُوا} فِيهِ يَقُولُ: إِلَّا أَنْ يُهْضَمَ لَكُمْ مِنْهُ.

345- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ey İman edenler! Kazandıklarınızın en güzellerinden ve sizin için yerden çıkardığımız şeylerden infak edin. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın. Bilin ki gerçekten Allah Ganî'dir, Hamîd'dir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Malının en değersizine yönelip onu tasadduk etmeye kalkışma." ***"Gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı…"*** ***"Yani*** sineye çekip katlanmadan alamayacağınız kötü malı (hayır diye vermeye kalkışmayın)."[1380]

٣٤٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ نا الثَّوْرِيُّ، قَالَ: قَالَ مُجَاهِدٌ: {لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ}[1381] قَالَ: تُطِيعُونَ.

346- Abdürrezzâk > Sevrî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size âyetleri açıklar"***[1382] âyeti hakkında şöyle demiştir: "İtaat edesiniz diye."[1383]

1379 Bir şeyin iyisini seçtikten sonra geriye kalan kötü tarafı.

1380 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 562. Begavî bu hadisi Hasan, Katâde, Mücâhid ve Dahhâk'tan rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 344. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd'in Katâde'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 346; Nesâî, Zekât, V, 43. İbn Ebî Hâtim de hadisi Berâ'dan benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 209.

1381 Mısır nüshasındaki kaybolan ilk cüz buradan başlamaktadır.

1382 Bakara 2/266.

1383 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 80; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 208.

الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٦٨﴾ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿٢٦٩﴾ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ ﴿٢٧٠﴾ إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٢٧١﴾

268. Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size fahşâyı (çirkin söz ve davranışları) emreder. Allah ise size kendi katından bir mağfiret ve bir bolluk vaat ediyor. Allah ihsanı bol olandır, hakkıyla bilendir. 269. O, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse muhakkak ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar. 270. Yaptığınız her türlü infakı yahut adadığınız her bir adağı muhakkak Allah bilir. Zalimlerin hiçbir yardımcıları yoktur. 271. Sadakalarınızı açıkça verirseniz bu ne güzeldir. Eğer onları gizlice fakirlere verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah bu sebeple günahlarınızın bir kısmını bağışlar. Allah yapmakta olduğunuzdan gereği gibi haberdardır.

٣٤٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ رَجُلٍ، عَنْ عَمَّارٍ الدُّهْنِيِّ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ} يَعْنِي الزَّكَاةَ الْمَفْرُوضَةَ، {وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ} يَعْنِي التَّطَوُّعَ.

347-Abdürrezzâk>(İsmizikredilmeyen)birrâvi>Ammâred-Dühnî[1384] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Ca'fer[1385], ***"Sadakalarınızı açıkça verirseniz bu ne güzeldir. Eğer onları gizlice fakirlere verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah bu sebeple günahlarınızın bir kısmını***

1384 O, Ammâr ed-Dühnî Ebû Muâviye el-Becelî el-Kûfî'dir. Sıdk sahibidir. Beşinci tabakadan olup Şiî'dir. Bk. *Takrîb,* II, 48.

1385 O, Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Ca'fer el-Bâkır'dır. Dördüncü tabakadan olup sika ve fazilet sahibidir. Bk. *Takrîb,* I, 192.

bağışlar. Allah yapmakta olduğunuzdan gereği gibi haberdardır" âyeti hakkında şöyle demiştir: ***"'Sadakalarınızı açıkça verirseniz bu ne güzeldir' ifadesiyle kastedilen,*** farz olan zekâttır. ***'Eğer onları gizlice fakirlere verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır'*** ifadesiyle kastedilen ise tatavvudur (sadakadır)."[1386]

٣٤٨ - قَالَ عَبْدُ الرَّزَّاقِ وَحَدَّثَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ} قَالَ: إِنَّ لِلْمَلَكِ لَمَّةً[1387]، وَلِلشَّيْطَانِ لَمَّةً، فَلَمَّةُ الْمَلَكِ إِيعَادٌ بِالْخَيْرِ، وَتَصْدِيقٌ بِالْحَقِّ، فَمَنْ وَجَدَهَا فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ، وَلَمَّةُ الشَّيْطَانِ إِيعَادٌ بِالشَّرِّ، وَتَكْذِيبُ الْحَقِّ، فَمَنْ وَجَدَهَا فَلْيَسْتَعِذْ بِاللَّهِ.

348- Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ubeydullah b. Abdullah b. Mes'ûd, ***"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size fahşâyı (çirkin söz ve davranışları) emreder. Allah ise size kendi katından bir mağfiret ve bir bolluk vaat ediyor. Allah ihsanı bol olandır, hakkıyla bilendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Meleğin bir ziyareti/çağrısı vardır. Şeytanın da bir ziyareti/çağrısı vardır. Meleğin ziyareti/çağrısı, hayır vadetmek ve hakkı tasdik etmektir. Kim onu hissederse Allah'a hamd etsin. Şeytanın ziyareti/çağrısı ise şer vaat etmek ve hakkı yalanlamaktır. Kim de onu hissederse Allah'a sığınsın."[1388]

1386 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 212. Taberî bu hadisi Ebû Ca'fer > Babası > Rebî' isnadıyla rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 92. Denildi ki: "Burada kastedilen farz olmayan sadakadır." Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 323. Şevkânî şöyle demiştir: Cumhur ulemâ bu âyetin sadaka hakkında olduğunu ifade etmiştir. Burada gizlemenin değil bilakis açıktan yapmanın daha efdal olduğu söylenmiştir. Bir grup da şöyle demiştir: "Gizlemek daha efdaldir."

1387 Melek ya da şeytan aravılığıyla kalbe düşen şeydir. Bk. İbn Manzûr, *el-Lisân*, V, 7049; *en-Nihâye*, III, 329.

1388 Tirmizî bu hadisle ilgili şöyle demiştir: "Hasen-garibdir." Bk. Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr, V, 219, no: 2988; İbn Hibbân, no: 40; İbnu'l-Mübârek, *ez-Zühd*, s. 503; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 327; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 321; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 348.

٣٤٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ} قَالَ: الْحِكْمَةُ: الْقُرْآنُ، وَالْفِقْهُ فِي الْقُرْآنِ.

349- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"O, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse muhakkak ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Hikmet ifadesi, Kur'ân ve Kur'ân'ı iyi anlamak anlamına gelir."[1389]

لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٢﴾ لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٢٧٣﴾

272. Onların hidayete ermesi senin üzerine borç değildir. Fakat Allah dilediği kimseye hidayet verir. Her ne hayır infak ederseniz kendi faydanızadır Zaten siz ancak Allah'ın rızası için infak edersiniz. Hayır türünden her neyi infak ederseniz, size eksiksiz ödenir ve size asla zulmedilmez. 273. (Sadakalar,) Allah yolunda kendilerini vakfetmiş, yeryüzünde (kazanç için) dolaşmaya gücü yetmeyen, bilmeyenin iffetli davranmalarından dolayı kendilerini zengin sandığı, senin ise simalarından tanıdığın ve yüzsüzlük edip de insanlardan istemeyen fakirler içindir. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir.

1389 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 576. Begavî bu hadisi İbn Abbâs ve Katâde'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 245; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 330; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 320; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 348. İbn Ebî Şeybe de hadisi Mücâhid'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 231; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 322.

٣٥٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ} قَالَ: حَصَرُوا أَنْفُسَهُمْ لِلْغَزْوِ، فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تِجَارَةً، يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ.

350- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"(Sadakalar,) Allah yolunda kendilerini vakfetmiş, yeryüzünde (kazanç için) dolaşmaya gücü yetmeyen, bilmeyenin iffetli davranmalarından dolayı kendilerini zengin sandığı, senin ise simalarından tanıdığın ve yüzsüzlük edip de insanlardan istemeyen fakirler içindir. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kendilerini savaşmaya adamış olup bundan dolayı ticaret yapamazlar. Bilmeyenler de onurlu ve iffetli davrandıklarından dolayı onları zengin zannederler."[1390]

٣٥١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: {تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ} قَالَ: التَّخَشُّعُ.

351- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Senin ise simalarından tanıdığın"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Önüne bakıp sesini kısan mütevazı kişiler olmalarından dolayı."[1391]

الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٤﴾ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا

1390 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 562; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 264; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 448; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 340. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Katâde'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 358.

1391 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 117; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 596. Kurtubî bu hadisi Mücâhid'den nakletmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, I, 358. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Abd b. Humeyd ve İbn Ebî Hâtim'in Mücâhid'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 358; Şevkânî de hadisi Abdürrezzâk'tan nakletmiştir. Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 264.

وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٧٥﴾

274. Mallarını gece-gündüz, gizli-açık infak edenlerin Rableri katında mükâfatları vardır. Onlar için hiçbir korku yoktur, onlar üzülmezler de. 275. Ribâ (Faiz) yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu onların "Alışveriş de ancak ribâ gibidir" demelerinden dolayıdır. Hâlbuki Allah alışverişi helâl, ribâyı haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinindir ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada ebedî kalıcıdırlar.

٣٥٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ} قَالَ: هُوَ التَّخْبِيلُ الَّذِي يَتَخَبَّلُهُ[1392] الشَّيْطَانُ مِنَ الْجُنُونِ.

352- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Ribâ (Faiz) yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şeytanın aklını karıştırıp cinnet geçirttiği telkin ve vesvesedir."[1393]

يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ ﴿٢٧٦﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٧﴾ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٢٧٨﴾ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا

1392 Asıl nüshada "يتخبطه/yetehabbeduhû" şeklinde geçmektedir. Tashih İbn Cerîr'den yapılmıştır.

1393 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 10. Kurtubî bu hadisi İbn Abbâs, Mücâhid, Katâde, Rebî' b. Enes, Dahhâk, Süddî ve İbn Zeyd'den benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 354. Ayrıca bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 33. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 364.

فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٩﴾ وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٨٠﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٨١﴾ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٨٢﴾

276. Allah ribâyı yok eder, sadakaları ise artırır. Allah küfürde ve günahta ısrar eden hiç kimseyi sevmez. 277. Şüphesiz iman edip de sâlih amel işleyenlerin, namazı dosdoğru kılanların, bir de zekât veren kimselerin Rableri katında ecirleri vardır. Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. 278. Ey iman edenler! Eğer mü'minler iseniz Allah'tan korkun, faizden arta kalanı da bırakın. 279. Şayet yapmazsanız Allah'ın ve Resûlü'nün size savaş açtıklarını bilin. Eğer tevbe ederseniz sermayeleriniz (borç olarak verdiğiniz meblağlar) yine sizindir. Ne zulmedin ne de zulme uğrayın. 280. Eğer o, darlık içinde ise kolaylıkla ödeyebileceği bir zamana kadar ona mühlet verin. Alacağınızı ona sadaka olarak bağışlamanız ise eğer bilirseniz sizin için daha hayırlıdır. 281. Bir de Allah'a döndürüleceğiniz

bir günden korkun. Sonra herkese kazandığı eksiksiz verilecek ve onlara zulmedilmeyecektir. 282. Ey iman edenler! Belirlenmiş bir vakte kadar borçlandığınız zaman onu yazın. Aranızda bir kâtip de adaletle yazsın. Kâtip, Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan çekinmesin. Yazsın, üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korksun. Ondan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer üzerinde hak olan (borçlu), aklı ermez veya zayıf olur yahut bizzat yazdırmaya gücü yetmez ise onun velisi adaletle yazdırsın. Bu işleme erkeklerinizden de iki şahit tutun. Eğer iki erkek bulunmaz ise o hâlde razı olacağınız şahitlerden bir erkekle biri unutursa diğeri ona hatırlatsın diye iki kadın olsun. Çağrıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesinler. Küçük yahut büyük olsun onu vadesine kadar yazmaktan üşenmeyin. Bu, Allah katında daha adaletli, şehadet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Bunun aranızda devredeceğiniz hazır bir ticaret olması hali müstesna. O zaman bunu yazmamanızda sizin için bir vebal yoktur. Alışveriş yaptığınız vakit de şahit tutun. Yazana da şahide de asla zarar verilmesin. Eğer yaparsanız bu size dokunacak bir fâsıklık olur. Allah'tan korkun! Allah size öğretiyor. Allah her şeyi çok iyi bilendir.

٣٥٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: سَمِعْتُ عَطَاءً الْخُرَاسَانِيَّ، يَقُولُ: إِنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ سَلَامٍ قَالَ: يُؤْذَنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِلْبَرِّ، وَالْفَاجِرِ فِي الْقِيَامِ، إِلَّا أَكَلَةَ الرِّبَا، لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ.

353- Abdürrezzâk > Ma'mer > Atâ el-Horâsânî isnadıyla rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Selâm şöyle demiştir: "Kıyamet günü sâlihlerin ve fâcirlerin ayağa kalkmasına izin verilir. Ancak faiz yiyenler, şeytanın çarptığı kimse gibi ayağa kalkarlar."[1394]

1394 Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 461. Bu hadis benzer şekilde İbn Abbâs, Mücâhid, Dahhâk, Rebî' b. Enes, Süddî ve İbn Zeyd'den rivayet edilmiştir. Hadisi Abdullah kırâati tekit etmektedir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 333. İbn Ebî Şeybe bu hadisi Abdullah b. Cübeyr'den nakledip şöyle demiştir: "Kıyamet

٣٥٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا} قَالَ: لَا تَأْبَ أَنْ تَشْهَدَ إِذَا دُعِيتَ إِلَى الشَّهَادَةِ.

354- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Çağırıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesinler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şahitlik yapmaya çağrıldığında şahitliklik etmekten kaçınma."[1395]

٣٥٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَكَانَ الْحَسَنُ يَقُولُ مِثْلَ ذَلِكَ، وَيَقُولُ: جَمَعَتِ الْأَمْرَيْنِ: لَا تَأْبَ إِنْ كَانَتْ عِنْدَكَ شَهَادَةٌ أَنْ تَشْهَدَ بِهَا، وَلَا تَأْبَ إِذَا دُعِيتَ إِلَى شَهَادَةٍ أَنْ تَشْهَدَ بِهَا.

355- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan da benzerini söyleyip şöyle demiştir: "Ben iki durumu birleştirdim. Şahitlik edeceğin bir şey varsa şahitlik etmekten uzak durma. Şahitlik etmeye davet edildiğin zaman da tanıklık etmekten kaçınma."[1396]

٣٥٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنِ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا} قَالَ: إِذَا كَانُوا قَدْ شَهِدُوا، قَالَ: وَقَالَ جَابِرٌ الْجُعْفِيُّ: عَنْ مُجَاهِدٍ: الشَّاهِدُ بِالْخِيَارِ، مَا لَمْ يَشْهَدْ.

356- Abdürrezzâk > Sevrî > İbn Ebî Necîh isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Çağrıldıkları vakit şahitler gelmemezlik etmesinler"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Şahit olup görmüşlerse

gününde deli gibi dirilecek." Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 562. Ebû Hayyân hadisi zayıf kabul etmiştir. İbn Atiyye şöyle demiştir: "Onların bu hâli dünyadaki hâllerini temsil etmektedir. Çünkü açgözlülük, tamah ve dünyaya düşkünlük onları deliye çevirmektedir. Katâde'nin rivayeti onların dünyadaki halleri ile ilgili bir beyândır."

1395 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 69; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 398. Ebû Hayyân bu hadisi İbn Abbâs, Katâde ve Rebî' b. Enes'ten rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 350; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 335.

1396 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 365; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 71; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 258. İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn Abbâs ve Hasan'dan rivayet etmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 224. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin Hasan'dan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 382.

(gelmemezlik etmesinler)." Câbir el-Cu'fî, Mücâhid'in şöyle dediğini nakletmiştir: "Şahit, şahitlik yapmadığı sürece muhayyerdir, serbesttir."[1397]

٣٥٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، وَمُجَاهِدٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ} قَالَ: وَاجِبٌ عَلَى الْكَاتِبِ أَنْ يَكْتُبَ، {وَلَا شَهِيدٌ} قَالَ: إِذَا كَانَ قَدْ شَهِدَ قَبْلَ هَذَا.

357- Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Atâ isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid, ***"Yazana da şahide de asla zarar verilmesin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yazmak kâtip için şarttır." Şahide gelince daha önce şahit olduysa (şahitlik yapmaktan) kaçınmaması gerekir."[1398]

٣٥٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ: {وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ} قَالَ: لَا يُضَارَّ كَاتِبٌ فَيَكْتُبَ مَا لَمْ يُمَلَّ عَلَيْهِ، {وَلَا شَهِيدٌ} يَقُولُ: فَيَشْهَدُ بِمَا لَمْ يَشْهَدْ عَلَيْهِ.

358- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Yazana da şahide de asla zarar verilmesin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Yazan zarara uğratılmasın, yoksa kendisine dikte edilmeyen şeyleri yazar. Şahit de zarara uğratılmasın, yoksa görmediğine şahitlik eder."[1399]

1397 Mücâhid, *Tefsîr*, I, 118; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 70; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 258; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 335. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Süfyân, Abd b. Humeyd ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 372. Câbir el-Cu'fî'nin Mücâhid'den yaptığı rivayete gelince; Sevrî bunu tefsirinde Şa'bî'den rivayet etmiştir. Bk. Sevrî, *Tefsîr,* s. 5. Taberî aynı şekilde Câbir'den rivayet etmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 71. Begavî de Şa'bî'den rivayet etmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 258.

1398 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 365; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 87. Kurtubî bu hadisi İbn Abbâs, Mücâhid ve Atâ'dan benzer şekilde rivayet etmiştir. Bk. Kurtubî, *Tefsîr*, III, 405.

1399 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 366; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 86; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 224. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin Tâvus'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 372.

٣٥٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ} يَقُولُ: أَنْ يُؤَدِّيَا مَا قِبَلَهُمَا.

359- Abdürrezzâk > İbn Cüreyc isnadıyla rivayet edildiğine göre, Atâ, ***"Yazana da şahide de asla zarar verilmesin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Kâtiplik ve şahitlik yapacak kimseleri bu iş için zorlamasınlar anlamındadır."[1400]

٣٦٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرٍو، عَنْ عِكْرِمَةَ، قَالَ: كَانَ عُمَرُ يَقْرَأُ: {وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ}.

360- Abdürrezzâk > İbn Uyeyne > Amr isnadıyla rivayet edildiğine göre, İkrime şöyle demiştir: "Ömer 'وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ/***Velâ yudârra kâtibun velâ şehîdun'*** şeklinde okuyordu."[1401]

وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ﴿٢٨٣﴾ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٨٤﴾ آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ

1400 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 366; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 87; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 244.

1401 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 87. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Süfyân, Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd, İbnu'l-Münzir, Beyhakî ve Taberî'nin İkrime > Ömer b. el-Hattâb tarîkiyle rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 372. "وَلَا يُضَارِر" ifadesi asıl nüshada doğru değildir. Ebû Amr ed-Dânî, Ömer, İbn Abbâs, Mücâhid ve İbn İshâk'tan ilk "ra" harfinin kesralı olduğunu ve fail üzerine mebnî olduğunu rivayet etmiştir. Aynı şekilde onlardan fethalı olduğunu ve mef'ûl üzerine mebnî olduğunu da rivayet etmiştir. Hicaz dilin göre fiildeki şeddeli harfler ayrılarak okunur, Temîm diline göre ise idğam yapılır (birleştirilir). Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 259; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 353; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 128.

الْمَصِيرُ ﴿٢٨٥﴾ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٢٨٦﴾

283. Eğer bir yolculukta olup da kâtip bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir. Eğer biriniz diğerine güvenirse, kendisine güvenilen kişi emanetini eksiksiz ödesin ve Rabbi olan Allah'tan korksun. Şahitliği de gizlemeyin. Kim onu gizlerse muhakkak onun kalbi günahkârdır. Allah yaptıklarınızı çok iyi bilendir. 284. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çeker. **Dilediğini affeder, dilediğine de azap eder**. ***Allah her şeye gücü yetendir. 285. O peygamber kendisine Rabbinden indirilene iman etti. Mü'minler de iman ettiler. Onların her biri Allah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı. "Peygamberlerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız. İşittik, itaat ettik. Rabbimiz! Senden mağfiret dileriz ve dönüş ancak sanadır" dediler. 286. Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir. "Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi üzerimize ağır yükler yükleme! Rabbimiz! Güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize yükletme! Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim mevlamızsın. Kâfirler topluluğuna karşı da bize yardım et."***

٣٦١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ} قَالَ: نَسَخَهَا قَوْلُهُ تَعَالَى: {لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ} الْآيَةَ.

361- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah onunla sizi hesaba çeker. Dilediğini affeder, dilediğine de azap eder. Allah her şeye gücü yetendir"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bu âyeti, ***'Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir'*** âyeti neshetmiştir (hükmünü kaldırmıştır.)"[1402]

٣٦٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنِ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ أَبِيهِ، فِي قَوْلِهِ {وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ} إِذَا دُعِيَ الرَّجُلُ فَقَالَ: بِي حَاجَةٌ.

362- Abdürrezzâk > Ma'mer > İbn Tâvus isnadıyla rivayet edildiğine göre, babası (Tâvus), ***"Yazana da şahide de asla zarar verilmesin"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Adam (şahitlik için) çağrıldığında 'Benim bir hacetim var' derse."[1403]

٣٦٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَالثَّوْرِيُّ، وَابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ ابْنِ شُبْرُمَةَ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا} قَالَ: لَا بَأْسَ بِهِ إِذَا أَمِنْتَهُ أَلَّا تَكْتُبَ، وَلَا تُشْهِدَ {فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا} قَالَ ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنِ ابْنِ شُبْرُمَةَ قَالَ الشَّعْبِيُّ: إِلَى هَذَا انْتَهَى: {فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا} قَالَ: لَا بَأْسَ إِذَا أَمِنْتَهُ أَلَّا تَكْتُبَ، وَلَا تُشْهِدَ.

363- Abdürrezzâk > Ma'mer > Sevrî > İbn Uyeyne > İbn Şübrüme[1404] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Şa'bî, ***"Eğer bir yolculukta olup da***

1402 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 111; Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr, VIII, 208; Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr, V, 220. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Ahmed, Müslim, Ebû Davud, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'ye isnad etmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 374. Dediler ki: "Bu âyet muhkemdir." Bu, İbn Abbâs, Hasan, Dahhâk ve Rebî' b. Enes'in sözüdür. Bunun anlamı, Allah Teâlâ, kullarına kıyamet gününü tanıtmaktadır. Bk. Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 88; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 261.

1403 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 51. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 372.

1404 O, Abdullah b. Şübrüme b. et-Tüfeyl b. Hassân ed-Dabbî el-Kûfî el-Kâdî'dir. Beşinci tabakadan olup sika bir fakîhtir. 44 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 422.

kâtip bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir. Eğer biriniz diğerine güvenirse, kendisine güvenilen kişi emanetini eksiksiz ödesin ve Rabbi olan Allah'tan korksun. Şahitliği de gizlemeyin. Kim onu gizlerse muhakkak onun kalbi günahkârdır. Allah yaptıklarınızı çok iyi bilendir" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Eğer ona güveniyorsan yazmamanda ve şahit tutmamanda bir sakınca yoktur."[1405]

٣٦٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنِ ابْنِ سِيرِينَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ} قَالَ: خَاصَمَ رَجُلٌ إِلَى شُرَيْحٍ فِي دَيْنٍ يَطْلُبُهُ فَقَالَ آخَرُ: يُعْذَرُ صَاحِبُهُ، إِنَّهُ مُعْسِرٌ، وَقَدْ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: {وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ} فَقَالَ شُرَيْحٌ: هَذِهِ كَانَتْ فِي الرِّبَا، وَإِنَّمَا كَانَ الرِّبَا فِي الْأَنْصَارِ وَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: {أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ} وَلَا وَاللَّهِ، لَا يَأْمُرُ اللَّهُ بِأَمْرٍ، ثُمَّ نُخَالِفُهُ، احْبِسُوهُ إِلَى جَنْبِ هَذِهِ السَّارِيَةِ حَتَّى يُوَفِّيَهُ.

364- Abdürrezzâk > Ma'mer > Eyyûb isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbn Sîrîn, ***"Eğer o (borçlu), darlık içinde ise kolaylıkla ödeyebileceği bir zamana kadar ona mühlet verin. Alacağınızı ona sadaka olarak bağışlamanız ise eğer bilirseniz sizin için daha hayırlıdır"***[1406] âyeti hakkında şöyle demiştir: Bir adam, Şurayh'a gelip geri istediği borç yüzünden dava açtı. Başka biri, "O, zor durumdadır. Hâlbuki Allah Teâlâ ***'Eğer o (borçlu), darlık içinde ise kolaylıkla ödeyebileceği bir zamana kadar ona mühlet verin' buyurmuştur"*** diyerek arkadaşını mazur gösterdi. Bunun üzerine Şurayh şöyle dedi: "Bu âyet, ribâ (faiz) hakkındadır. Faiz de Ensâr'da idi. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: ***'Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.'***[1407] Vallahi hayır, Allah bir emir buyuracak da biz ona aykırı

1405 Sevrî, *Tefsîr,* s. 73; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 48; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 377. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abd b. Humeyd, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî'nin Şa'bî'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 373.

1406 Bakara 2/280.

1407 Nisâ 4/58.

davranacağız (böyle bir şey asla söz konusu olamaz). Borcunu ödeyinceye kadar onu şu direğin yanında hapsedin."[1408]

٣٦٥ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا الثَّوْرِيُّ، عَنْ مُغِيرَةَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} قَالَ: بِرَأْسِ الْمَالِ.

365- Abdürrezzâk > Sevrî > Mugîre isnadıyla rivayet edildiğine göre, İbrahim, ***"Alacağınızı ona sadaka olarak bağışlamanız ise eğer bilirseniz sizin için daha hayırlıdır"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Anaparasıyla birlikte (bağışlamanız)."[1409]

٣٦٦ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، قَالَ: سَمِعْتُ الزُّهْرِيَّ، يَقُولُ: إِنَّ ابْنَ عُمَرَ قَرَأَ: {وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ} فَبَكَى، وَقَالَ: إِنَّا لَمُؤَاخَذُونَ بِمَا نُحَدِّثُ بِهِ أَنْفُسَنَا؟ فَبَكَى حَتَّى سَمِعَ نَشِيجَهُ، فَقَامَ رَجُلٌ مِنْ عِنْدِهِ، فَأَتَى ابْنَ عَبَّاسٍ، فَذَكَرَ لَهُ ذَلِكَ فَقَالَ: يَرْحَمُ اللَّهُ ابْنَ عُمَرَ، لَقَدْ وَجَدَ الْمُسْلِمُونَ نَحْوًا مِمَّا وَجَدَ، حَتَّى نَزَلَتْ بَعْدَهَا: {لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ}.

366- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Zührî şöyle demiştir: "İbn Ömer, ***'Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çeker'*** âyetini okuyup ağladı ve "Kendi içimizde söylediğimiz sözlerden hesaba çekileceğiz" dedi. Peşinden öyle ağladı ki hıçkırıkları duyuldu. Bunun ardından onun yanında bulunanlardan biri kalkıp İbn Abbâs'ın yanına gitti ve bu durumu ona anlattı. Bunun üzerine İbn Abbâs şöyle dedi: Allah, İbn Ömer'e rahmet etsin. Müslümanlar da onun hissettiği duygunun

---

1408 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 30; Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, s. 83. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Abdürrezzâk, Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd, Nehhâs ve Taberî'nin İbn Sîrîn'den rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bu, İbn Abbâs'ın görüşüdü. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 368. Nehhâs şöyle demiştir: "Âyette zikredilenler ile ilgili en güzel söz, Atâ ve Dahhâk'ın sözüdür." Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 341.

1409 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 36. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve Taberî'nin Süddî'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 368. Bu, cumhurun kavlidir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 341; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 374.

benzerini hissedince ardından şu âyet indi: ***"Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir. Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi üzerimize ağır yükler yükleme! Rabbimiz! Güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize yükletme! Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı da bize yardım et."***[1410]

٣٦٧ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: سَمِعْتُ هِشَامًا، يُحَدِّثُ، عَنِ الْحَسَنِ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا} قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَجَوَّزَ اللَّهُ لِهَذِهِ الْأُمَّةِ عَنِ الْخَطَإِ، وَالنِّسْيَانِ وَمَا أُكْرِهُوا عَلَيْهِ.

367- Abdürrezzâk > Hişâm isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan, ***"Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Allah, hatayı, unutmayı ve zorla yaptırılan şeyleri bu ümmete bağışlamıştır."***[1411]

٣٦٨ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا} قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ لِهَذِهِ الْأُمَّةِ عَنْ نِسْيَانِهَا، وَمَا حَدَّثَتْ بِهِ أَنْفُسَهَا.

368- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu***

1410 Müslim, Îmân, I, 116. Tirmizî, Kitâbu't-Tefsîr'de bu hadisi nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis, hasendir." Bu konuda Ebû Hureyre'den gelen rivayet için bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 108. Hâfız bu hadisi *Fethu'l-Bârî*'de nakletmiştir. Bk. *Fethu'l-Bârî*, VIII, 206; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 421; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 360; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 339; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 374.

1411 Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 298; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 132; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 229; Buhârî, Kitâbu'n-Nikâh, IX, 388; Müslim, Kitâbu'l-Îmân, I, 117; İbn Mâce, Kitâbu't-Talâk, I, 659; Ahmed b. Hanbel bu hadisi Ebû Hureyre'den rivayet etmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 659; Beyhakî, *Sünen*, VII, 356-357; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 264; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 339; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 376.

tutma" âyeti hakkında şöyle demiştir: "Allah, unuttuklarını ve içinden geçirdiklerini bu ümmete bağışlamıştır."[1412]

٣٦٩ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ قَتَادَةَ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا} قَالَ: لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا عَهْدًا وَمِيثَاقًا، {كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا} يَقُولُ: كَمَا غُلِّظَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا.

369- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Katâde, ***"Rabbimiz! Üzerimize ağır yükler yükleme"*** âyeti hakkında şöyle demiştir: "Bize ahid ve misak (kesin söz) yükleme. ***'Bizden öncekilere yüklediğin gibi.'*** Şöyle diyor: 'Bizden öncekilere sert ve katı davranıldığı gibi.'"[1413]

٣٧٠ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ صَاحِبٍ لَهُ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، قَالَ: إِنَّ اللهَ كَتَبَ كِتَابًا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِأَلْفِ سَنَةٍ، ثُمَّ وَضَعَهُ عَلَى عَرْشِهِ أَوْ قَالَ: فِي عَرْشِهِ، وَكَانَ خَوَاتِمُ الْبَقَرَةِ مِنْ ذَلِكَ الْكِتَابِ قَالَ: وَمَنْ قَرَأَ خَاتِمَةَ الْبَقَرَةِ لَمْ يَدْخُلِ الشَّيْطَانُ بَيْتَهُ ثَلَاثًا.

370- Abdürrezzâk > Ma'mer > (İsmi zikredilmeyen) bir arkadaşı isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Kılâbe şöyle demiştir: "Allah, gökleri ve yeri yaratmadan bin yıl önce bir yazı yazdı. Sonra onu Arşı'nın üzerine koydu. -Veya Arşı'nın içine koydu.- Bakara sûresinin son âyetleri bu kitaptandır. Kim Bakara sûresinin sonunu okursa şeytan, üç gün evine girmez."[1414]

1412 İbn Mâce bu hadisi benzer şekilde Ebû Hureyre'den rivayet etmiştir. Bk. İbn Mâce, Kitâbu't-Talâk, I, 658. Süyûtî de hadisi Ebî Hureyre'den nakletmiştir. Bk. Süyûtî, *el-Câmiu's-Sagîr*, II, 218.

1413 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 136; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 264. Ebû Hayyân bu hadisi Katâde, Mücâhid ve İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 369. İbn Ebî Hâtim hadisi İbn Abbâs'tan nakledip şöyle demiştir: "Bu hadis, Mücâhid, Süddî, Hasan, Dahhâk ve Mukâtil b. Hayyân'dan rivayet edilmiştir." Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 229. Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin İbn Abbâs'tan rivayet ettiklerini belirtmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 377.

1414 Tirmizî bu hadisi benzer şekilde Nu'mân b. Beşîr'den rivayet etmiş ve şöyle demiştir: "Bu hadis hasen-garibdir." Bk. Kitâbu Fezâili'l-Kur'ân, V, 160;

٣٧١ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، وَأَخْبَرَنِي مَنْ سَمِعَ الْحَسَنَ، يَقُولُ: كَانَ مِمَّا مَنَّ اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى نَبِيِّهِ أَنَّهُ قَالَ: وَأَعْطَيْتُكَ خَوَاتِمَ سُورَةِ الْبَقَرَةِ، وَهِيَ مِنْ كُنُوزِ عَرْشِي.

371- Abdürrezzâk > Ma'mer isnadıyla rivayet edildiğine göre, Hasan şöyle demiştir: Allah'ın şöyle demesi, Peygamberi'ne lütuflarından biridir: ***"Ben sana Bakara sûresinin son âyetlerini bağışladım. Onlar, benim Arş'ımın hazinelerindendir."***[1415]

٣٧٢ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا مَعْمَرٌ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ بَهْدَلَةَ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ قَيْسٍ، قَالَ: مَنْ قَرَأَ خَوَاتِمَ سُورَةِ الْبَقَرَةِ فِي لَيْلَةٍ أَجْزَأَتْ عَنْهُ قِيَامَ تِلْكَ اللَّيْلَةِ.

372- Abdürrezzâk > Ma'mer > Âsım b. Behdele[1416] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Alkame b. Kays[1417] şöyle demiştir: "Kim bir gecede Bakara sûresinin son âyetlerini okursa bunlar o geceyi ibadetle geçirmesine denk gelir."[1418]

Dârimî, *Sünen*, II, 10. Hâkim şöyle demiştir: "Bu hadis Müslim'in şartlarına göre sahihtir ancak o bu hadisi rivayet etmemiştir." Zehebî, Hâkim'in bu görüşünü onaylamıştır. Bk. Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 10. Hadis Ebû Mes'ûd el-Bedrî'den rivayet edilmiştir. Bk. İbnu'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, I, 474; Tayâlisî, *Müsned*, II, 10. Şeddâd b. Evs'den de rivayet edilmiştir. Heysemî şöyle demiştir: "Bu hadisi Taberânî rivayet etmiştir. Ravileri sikadır." Bk. *Mecmau'z-Zevâid,* VI, 312; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 266; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 341. *Müntehabu Kenzi'l-Ummâl*'de (I, 373) belirtildiği üzere hadisi Tirmizî, Hâkim ve Nesâî rivayet etmişlerdir.

1415 Süyûtî hadisi *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da zikretmiş ve İbnu'l-Feres'in Ebû Mes'ûd el-Bedrî'den rivayet ettiğini belirtmiştir. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 378. Ayrıca *Kenzu'l-Ummâl*'da (II, 304) belirtildiği üzere Ahmed, *Müsned*'de ve Beyhakî bu hadisi Ebû Zer'den rivayet etmişlerdir. *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da İsrâ hadisi Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilmiştir. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 146.

1416 O, Âsım b. Ebi'n-Necûd Ebû Bekir el-Mukrî'dir. Kûfelilerin azadlı kölesidir. Sıdk sahibidir ancak vehme düşmüştür. Kırâatte hüccettir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 383.

1417 O, Alkame b. Kays b. Abdillah en-Nehaî el-Kûfî'dir. Sağlam ve fakîhtir. Bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, II, 31.

1418 Müslim bu kitabı Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den rivayet etmiştir. Bk. Salâtü'l-Müsâfirîn, I, 554; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 378.

٣٧٣ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: حَدَّثَنِي الثَّوْرِيُّ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ الْأَنْصَارِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ قَرَأَ فِي لَيْلَةٍ بِالْآيَتَيْنِ مِنْ آخِرِ سُورَةِ الْبَقَرَةِ كَفَتَاهُ.

373- Abdürrezzâk > Sevrî > Mansûr > İbrahim > Abdurrahmân b. Yezîd[1419] isnadıyla rivayet edildiğine göre, Ebû Mes'ûd el-Ensârî[1420] şöyle demiştir: Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdu: ***"Kim bir gecede Bakara sûresinin son iki âyetini okursa bunlar ona yeter."[1421]***

٣٧٤ - عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ: نا جَعْفَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ، عَنْ حُمَيْدٍ الْأَعْرَجِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ ابْنِ عُمَرَ، فَقَرَأَ: {لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ} إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: {قَدِيرٌ} فَبَكَى، قَالَ: وَانْطَلَقْتُ حَتَّى أَتَيْتُ عَلَى ابْنِ عَبَّاسٍ، فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبَّاسٍ، كُنْتُ عِنْدَ ابْنِ عُمَرَ آنِفًا، فَقَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ فَبَكَى، قَالَ: أَيَّةُ آيَةٍ؟ قَالَ: قُلْتُ: {لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ} إِلَى: {قَدِيرٌ} قَالَ: فَضَحِكَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَقَالَ: يَرْحَمُ اللَّهُ ابْنَ عُمَرَ، أَوَمَا يَدْرِي فِيمَا أُنْزِلَتْ؟ وَكَيْفَ أُنْزِلَتْ؟ إِنَّ هَذِهِ الْآيَةَ حِينَ أُنْزِلَتْ غَمَّتْ أَصْحَابَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَمًّا شَدِيدًا، وَغَاظَتْهُمْ غَيْظًا شَدِيدًا وَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هَلَكْنَا، إِنَّمَا كُنَّا نُؤْخَذُ بِمَا تَكَلَّمْنَا، فَأَمَّا مَا تَعْقِلُ قُلُوبُنَا لَيْسَتْ بِأَيْدِينَا، فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قُولُوا: سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا، فَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا قَالَ: فَنَسَخَتْهَا هَذِهِ الْآيَةُ: {آمَنَ الرَّسُولُ} إِلَى: {وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ} قَالَ: فَتَجَوَّزَ لَهُمْ عَنْ حَدِيثِ النَّفْسِ، وَأُخِذُوا بِالْأَعْمَالِ.

1419 O, Abdurrahmân b. Yezîd b. Kays en-Nehaî Ebû Bekir el-Kûfî'dir. Sikadır. 83 yılında vefat etmiştir. Bk. *Takrîb*, I, 503.

1420 O, Ukbe b. Amr b. Sa'lebe el-Ensârî Ebû Mes'ûd el-Bedrî'dir. Sahâbîdir. 40 yılında veya sonrasında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Bk. *Takrîb*, II, 27.

1421 Buhârî, Fezâilu'l-Kur'ân, IX, 55; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, I, 554; Ebû Davud, Fezâilu'l-Kur'ân, II, 10; Tirmizî, Fezâilu'l-Kur'ân, V, 159; İbn Mâce, İkâmetu's-Salât, I, 436. Süyûtî hadisi nakledip şöyle demiştir: "Ahmed, Buhârî, Müslim ve İbn Mâce bu hadisi İbn Mes'ûd'dan rivayet etmişlerdir." Bk.Süyûtî, *el-Câmiu's-Sagîr*, III, 168.

374- Abdürrezzâk > Ca‘fer b. Süleymân > Humeyd el-A‘rec isnadıyla rivayet edildiğine göre, Mücâhid şöyle demiştir: İbn Ömer'in yanındaydım. O sırada ***"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çeker. Dilediğini affeder, dilediğine de azap eder. Allah her şeye gücü yetendir"*** âyetini okuyup ağladı. Ben oradan ayrılıp İbn Abbâs'ın yanına vardım ve "Ey İbn Abbâs! Az önce İbn Ömer'in yanındaydım. Şu âyeti okuyup ağladı" dedim. İbn Abbâs "Hangi âyeti?" diye sordu. Ben ***"'Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır'*** âyeti" deyince İbn Abbâs güldü ve şöyle dedi: "Allah, İbn Ömer'e rahmet etsin. Bu âyetin ne hakkında ve nasıl indiğini bilmiyor mu acaba? Bu âyet indirildiği zaman Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*'in ashâbını öyle şiddetli bir şekilde kederlendirip kızdırdı ki şöyle dediler: "Ey Allah'ın Resûlü! Helâk olduk! Zira içimizde söylediğimiz sözlerden sorumlu tutulacağız. Kalplerimizin düşündüğü şeyleri engellemek bizim elimizde değil ki!" Bunun üzerine Allah Resûlü *sallallahu aleyhi ve sellem*, ***"'İşittik ve itaat ettik' deyin"*** deyince, onlar da "İşittik ve itaat ettik" dediler.

Mücâhid şöyle dedi: "Bu âyeti Bakara 285-286. âyetleri neshetti. Bundan dolayı âyet, içlerinden geçenleri onlara bağışladı ama amellerden sorumlu tutuldular."[1422]

1422 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 103; Hibetullah b. Selâme, *en-Nâsih*, s. 28. Begavî bu hadisi Ebû Hureyre ve İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Bk. Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, I, 261; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 338. Bu hadis İbn Abbâs tarîki dışında başka tarîklerle de rivayet edilmiştir. Bu tarîklerden biri Abdürrezzâk tarîkidir. Bu hadis, İbn Abbâs tarîkiyle sabit olduğu gibi İbn Ömer tarîkiyle de sabit olmuştur.

DİZİN

E

H

I

K

L

M

N

O

S

T

U

V

Y

Z